

Управління культури і туризму Запорізької обласної державної адміністрації
Запорізький обласний краєзнавчий музей

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 10

Запоріжжя
2010

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д.і.н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Л. М. Архіпова (Запоріжжя),
д.і.н. А. В. Бойко (Запоріжжя),
д.і.н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
д.і.н. І. Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к.і.н. С. М. Ляшко (Київ),
д.і.н. В. Ю. Мурзін (Запоріжжя),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
22.09. 2010 р., протокол № 3

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12. 07. 2010 р.

М 89 Музейний Вісник № 10. – Запоріжжя, 2010. – 274 с.

Випуск № 10 містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців Запорізького обласного краєзнавчого музею і інших науково-дослідних установ. Тематика публікацій охоплює період від доби енеоліту до новітнього часу.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2010
© Запорізький краєзнавчий музей, 2010
© ПП «АА Тандем», оформлення, 2010

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Попандопуло З. Х.</i> Украшение конского оголовья	5
<i>Яценко С. П.</i> Сволос із колекції Запорізького краєзнавчого музею	9
<i>Шаповалов Г. І.</i> Люлька із клеймом «хрест-якір» з колекції Національного заповідника «Хортиця»	15
<i>Горбунова Н. М.</i> Красное знамя из коллекции Запорожского областного краеведческого музея	17

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Супруненко О. Б.</i> Дві пам'ятки монументальної скульптури доби раннього металу з околиць Комсомольська	23
<i>Колтухов С. Г.</i> Забытые курганы Тарханкута или старые материалы к археологической карте западного Крыма	31
<i>Тощев Г. Н.</i> О культурной принадлежности погребения № 3 кургана 1 (Курбан-Байрам) у с. Долинка	45
<i>Шмакова О. А.</i> Раскопки кургана у с. Владимировское Запорожского района	53
<i>Антонов А. Л.</i> Курганный могильник у села Лукашево	58
<i>Артеменко Е. Д.</i> Растения в античных погребениях Боспора (на основе данных «Отчетов» и «Известий» Императорской археологической комиссии)	72

ІСТОРІЯ

<i>Олійник О. Л.</i> Формування демократичних традицій врядування в запорозькому товаристві	79
<i>Мордовської М. М.</i> Нижня течія Дніпра на друкованих картах XVI – XVIII ст.	91
<i>Красножон А. В.</i> К проблеме основания Бендерской крепости	115
<i>Головка Ю. І.</i> Олександрівська прикордонна митниця (1776 – 1784): особливості реконструкції джерельної бази	121
<i>Чайка О. В.</i> Пожарная служба г. Александровска в XIX – начале XX вв.	128

<i>Константинова В. М.</i> Перше десятиліття міської реформи: південноукраїнські міста в дзеркалі матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії	158
<i>Приймак О. М.</i> Соціальні паралелі реалізації екстенсивного напрямку аграрної політики на Півдні України кінця ХІХ — початку ХХ століть. . .	166
<i>Ерохіна Л. А.</i> Організація Общества покровительства животным в нашем крае в конце ХІХ — начале ХХ вв.	177
<i>Козыряцкая С. И.</i> История Александровской городской женской гимназии	182
<i>Кобалия Д. Р., Терещенко А. И.</i> Комплекс находок с затонувшего судна II пол. ХІХ в. у о. Змеинового	206
<i>Ляшко С. М.</i> Наукова біографія Я. П. Новицького: проблеми теорії і практики	220
<i>Власов О. Ю.</i> Картосхема О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами» . .	229
<i>Єльников М. В. В. Г. Фоменко</i> — першовідкривач городища Кінські Води . .	237

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Грибовський В. В.</i> Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету / упорядники В. М. Константинова, І. І. Лиман. — т. 1 — 3. — К. : Освіта України, 2006 — 2008	247
<i>Мурзін В. Ю.</i> Воловик В. И. Философия религиозного сознания. — Запорожье : Просвита, 2009. — 215 с.	251
<i>Водотика С. Г.</i> Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 — 1904 роки). — Запоріжжя : АА Тандем, 2010. — 570 с. . .	253
<i>Бойко А. В.</i> Іваннікова Л. Яків Новицький фольклорист, історик, педагог. — Запоріжжя : АА Тандем, 2010. — 358 с.	255

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Чорноморець В. С.</i> До 100-річчя створення Хортицького товариства охоронців природи	259
<i>Архіпова Л. М.</i> Другий музейний фестиваль «Експонат року»	261

ЮВІЛЕЇ

<i>Шалобудов В. Н.</i> Слово о шефе	263
<i>Швайба Н. І.</i> Анатолій Бойко, або історія як покликання	265
<i>Горбунова Неля Михайлівна</i>	268

УКРАШЕНИЕ КОНСКОГО ОГОЛОВЬЯ

Более пяти тысяч лет тому назад была одомашнена лошадь и тогда же приручена к верховой езде. Одним из свидетельств тому являются находки костяных и роговых псалиев, использовавшихся в конской узде для управления движением лошади. Исследователи склоняются к мысли о том, что уздечка, наряду с хлыстом, является самым древним средством управления и связи между конем и всадником [1, с. 11]. Одной из составных частей уздечки является оголовье из кожаных ремней, которые соединяются между собой с помощью разнообразных блях, пряжек. Некоторые из них служили в качестве дополнительного украшающего элемента. На протяжении многих тысяч лет формы блях и орнаменты на них менялись в соответствии с традицией, присущей определенной эпохе и вкусам владельцев коней. По утверждению специалистов подобные различия могут служить хронологическим и этническим признаком [1, с. 15].

Так, киммерийцы использовали в качестве деталей конского оголовья костяные и бронзовые круглые и фигурные бляхи с петлями на тыльной стороне. Помимо изделий мастеров местного производства, известны у них и фигурные бляхи ассирийского происхождения [2, сс. 157 — 160]. Благодаря многочисленным находкам, легко восстанавливаются ремни оголовья и украшающие их бляхи на скифской конской узде. Традиционно у скифов, скрепляющими элементами в месте пересечения или соединения ремней оголовья служили круглые бляхи со скобами на тыльной стороне, через которые пропускались ремни. Помимо них использовались и другие, выполненные в т. н. скифском зверином стиле — в виде козликов, грифонов, а также восьмеркообразных фигур, ладоней человека. Последние, как правило, играли роли оберегов, амулетов, предохраняющих как коня, так и всадника.

С изменением конструкции оголовья, менялись и типы скрепляющих блях. Их форма и количество зависели от системы соединяющихся между собой ремней. Они были двухконечными, трехконечными, четырехконечными. Подробная классификация таких деталей конской узды для эпохи средневековья была проведена Г. А. Федоровым-Давыдовым [3].

В эпоху средневековья большая часть металлических деталей оголовья крепилась к ремням при помощи штифтов. По определению А. Н. Кирпичникова такой принцип крепления был вызван тем, что: «особое значение придавалось таким свойствам конструкции, которые бы делали ее одновременно жесткой и эластичной. Для этого не менее чем в четырех местах неподвижного соединения ремней

крепилась крупные бляхи, допускавшие некоторый прогиб мягких частей, но не их боковое смещение» [4, с. 21].

В данной статье мы рассматриваем одну из деталей конского оголовья, которую передал в коллекцию Запорожского областного краеведческого музея В. А. Бусел. По его сведениям, она была обнаружена в 2009 году на территории о. Великие Кучугуры в Васильевском районе Запорожской области.

Находка (КВ — 64609, Арх — 6926) представляет собой круглую бронзовую бляху диаметром 50 мм, слегка выпуклую с небольшим бортиком, от которого отходят три круглых ушка, отлитые вместе с бляшкой. Расстояние между ушками, по прямой, составляет — 42 — 44 мм. В них продеты круглые кольца с несомкнутыми концами диаметром 15 мм, изготовленные из толстого круглого в сечении

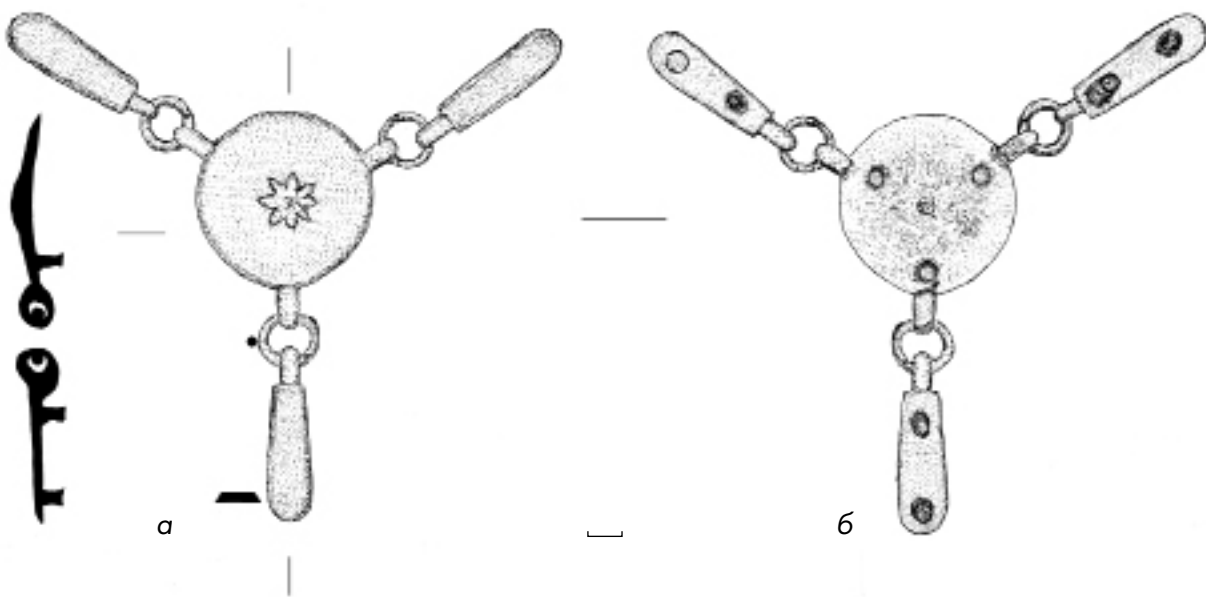

Рис. 1

прута диаметром 3 мм. К кольцам крепятся удлиненные лопасти с расширяющимися и округлыми концами. Противоположный конец снабжен также круглым ушком, отлитым вместе с лопастью. В центре бляхи с помощью штифта закреплена розетка в виде восьмилучевой звездочки диаметром 16 мм (рис. 1, а). На оборотной стороне бляхи имеются три симметрично расположенных штифта, на лопастях — по два (рис. 1, б). Они предназначались для неподвижного скрепления с ремнем. Штифты выступают на 5 — 8 мм, поскольку концы их не расплющены, они, явно, фиксировались при помощи каких-то шайбочек.

В отличие от большинства трехконечных блях у этого экземпляра наличествует подвижное соединение концов — лопастей с центральной фигурой — кругом. Хотя мы и не нашли полной аналогии описываемому скрепителю ремней, он вполне вписывается в классификацию Г. А. Федорова-Давыдова и может быть отнесен к типу «I A II» — трехконечным бляхам с штифтами [3, с. 59], (рис. 2, 2).

Изделия такого рода известны во многих кочевнических древностях от Сибири до Венгрии. В частности, они встречены на Южном Урале, в погребениях 3 и 9 I Бекешевского кургана, в Хусаиновских курганах [5, с. 25, рис. 4, с. 194, табл. I, 176 — 177], (рис. 2, 3); в Среднем Подонье, в кургане у с. Гаевки [4, сс. 26 — 27]; в Нижнем Поднепровье и Поднестровье. Орнамент в виде 8-ми лепестковой розет-

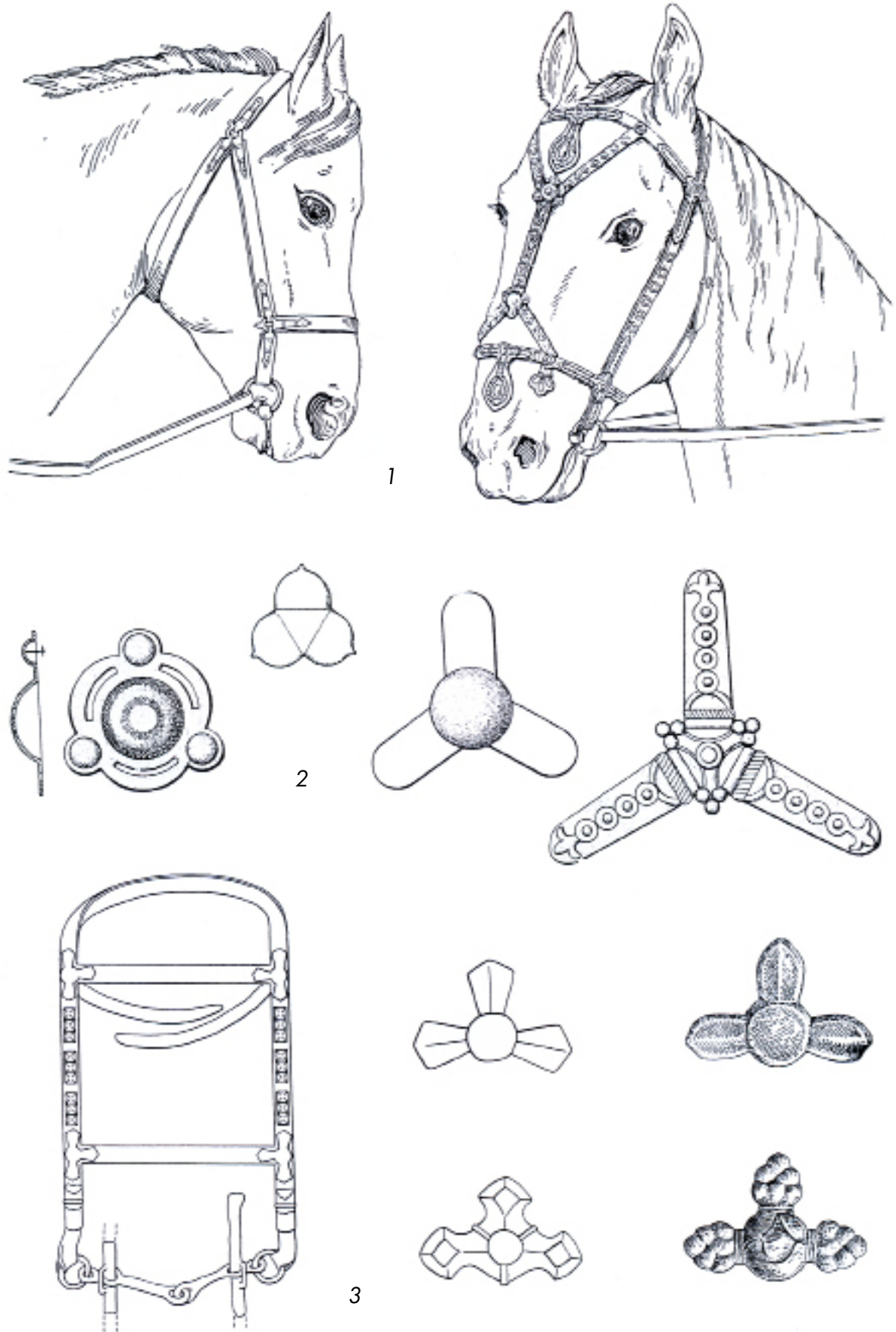

Рис. 2. Реконструкция конского оголовья и детали украшений.
1 – по А. Н. Кирпичникову, 2 – по Г. А. Федорову-Давыдову, 3 – по Н. А. Мажитову

ки или «звездочки», как на круглой бляхе из Великих Кучугур можно увидеть на одной из блях, правда, крестовидной формы, из Горожено на Херсонщине [4, с. 29, рис. 13, 2].

Ранняя дата появления таких деталей конского оголовья — IX в., а в X — XI вв. они становятся наиболее распространенными, что свидетельствует об устоявшейся традиции. Судя по археологическим источникам, доживают эти предметы до XII — XIII вв., пока на смену им не приходят новые конструкции оголовья.

Библиография

1. Ковалевская В. Б. Конь и всадник / В. Б. Ковалевская — М. : Наука, 1977. — 152 с.
2. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. — К. : Наукова думка, 1976. — 223 с.
3. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. — М. : Издательство Московского университета, 1966. — 274 с.
4. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX — XIII вв. / А. Н. Кирпичников // САИ. — 1973. — Вып. Е 1 — 36. — 112 с. : илл.
5. Мажитов Н. А. Южный Урал в VII — XIV вв. / Н. А. Мажитов. — М. : Наука, 1977. — 240 с.

Попандопуло З. Х.

Прикраса кінського наголовача

В статті мова йде про прикрасу кінського наголовача доби середньовіччя. Наводяться історичні паралелі, аналогії та хронологічні межі існування подібних типів блях.

Popandopulo Z. H.

Adornment of a horse bridle headstall

The article is about adornment of a horse headstall that dates back to the Middle Age. The article develops historical parallels, analogies and chronological frames of existence of such kind of metal plates.

СВОЛОК ІЗ КОЛЕКЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

XVI – XVIII ст. – важливий історичними та культурними подіями для України час. Цінними є рідкісні джерельні речові пам'ятки матеріальної культури, які відображують своєрідність народної архітектури та побуту, світогляд та ментальність українців. Основним завданням пропонованої статті є висвітлення пам'ятки монументально-декоративного мистецтва – різьбленого з написом сволоку (ЗКМ – 4302, КВ – 8615). Аналіз цього предмету надає змогу заглибитись у товщу культурної спадщини України. Так, сволок є одним із конструктивних елементів українського традиційного житла – хати, яка була не тільки архітектурним об'єктом, а й своєрідною світоглядною категорією. Експонат, згідно акту прийому-здачі № 2179 від 15 грудня 1965 року, був переданий Харківським історичним музеєм Запорізькому обласному краєзнавчому музею. Подібна пам'ятка є в експозиції «Запорозькі Січі і запорозьке козацтво на території краю» Нікопольського державного краєзнавчого музею – сволок з хати сотника Г. Л. Потоцького (ІП – 233), який датується 1733 р. [1, с. 102]. Ще два сволоки – у Музеї історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця», які були передані у 1976 році Дніпропетровським історичним музеєм [2, с. 102].

Одними з перших звернули свою увагу на сволоки з написами дослідники А. О. Скальковський [3], Д. Ч. Вертіляк [4], Д. І. Яворницький [5]. Джерела, на нашу думку, можна умовно поділити на наступні групи: до першої – віднести історично-етнографічні розвідки дослідників XIX століття, які стосуються культури побуту [6, 7, 8, 9]; до другої – наукові дослідження XX – початку XXI ст., в яких систематизовані факти слов'янського етнографічного минулого та спеціальну літературу з художньої обробки дерева [10, 11, 12, 13, 14]; до третьої – сучасні публікації матеріалів наукових конференцій, музейних каталогів, де про сволоки йде конкретна мова, а не в загальному контексті розвитку архітектурно-мистецької спадщини [1, 2, 15, 16]. В окрему групу можна виділити літературу стосовно семантики народних художніх образів [17].

В українському, російському та білоруському житлі переважали конструкції стелі на сволоках. При будівництві помешкань дошки настелялися на балки, які спиралися на один поздовжній або кілька поперечних сволоків, а зверху засипалися (набивалися) глиною. «Потолок поддерживается изнутри стропницами, балками, идущими поперек дома, и носящими название: «сволок» [6, с. 131]. Сволок мав ще такі назви: «матиця», «трям». В дослідженні О. Харузіна надається інформація про етимологію термінів: «слово трам (матиця) німецького походження; оно встречается, кроме Северо-Западного края, среди славян еще в польском и чешском (tram) в смысле бревна, балки, перекладины, стропила, а равно у словинцев – в смысле матицы. У немцев и словинцев есть обычай вырезать на траме-матице год постройки дома, почему они являются обыкновенно датированными. Слово балка немецкого происхождения и встречается в нашем языке, кажется, не раньше XV в. (балка) в смысле бревна вообще; кроме великорусского слово это употребляется в малорусском наречии (балка), а равно в польском языке: balka – бревно, перекладина» [7, с. 240].

Видатний етнограф і фольклорист М. Ф. Сумцов в одному із своїх досліджень «Слобожане» приводить такі відомості: «В домах в старовину на Слобожанщині,

на Запоріжжі, в Полтавщині сволок в головній світлиці був вирізний з написом. Декілька таких сволоків описав Еварницький і зберіг для Катеринославського музею Поля. Пожари та перебудови осель знищили такі сволоки. Зараз вони зустрічаються в старих домах дуже зрідка. В слоб. Боромлі на хуторі професора М. Ф. Сумцова є такий сволок, перенесений з колишнього старого дому. Сволок має 6 арш. вдовж і 5 вершків завширшки, з нарізами на усьому протязі і з таким написом з боку насупроти вхідних дверей, щоб усякий бачив: «Именем твоім жизнь наша утверждается и совершается во веки». Під цим написом хрест з літерами «І. Н. Ц. І. Ника». Під хрестом: «Создася дом сей рабом божіим Семіоном Михайловичем Сумцем мая 2 дня 1776». Такі хронологічні релігійні написи для українців за старі часи мали чималу вагу; вони не тільки затверджували й освячували будівлю, але однаково затверджували й освячували все життя старого богобоязливого українця і міцно зв'язували його з рідним краєм» [8, с. 137].

Етнографічні експедиції з метою вивчення народних пам'яток здійснював М. І. Костомаров, в своїй «Автобиографии» він висловив таку думку: «Скоро я пришел к убеждению, что историю нужно изучать не только по мёртвым летописям и запискам, а и в живом народе». В 1873 році дослідник подорожував Катеринославщиною, оглядав Дніпровські пороги та береги: «Возвращаясь в Капуловку, я заходил в одну хату, построенную еще в запорожские времена одним из запорожских товарищей. Имя этого строителя хаты вырезано им ножом на сволоке» [9, с. 634]. В 1880 році І. Репін мандрував місцями розташування Запорозьких Січей, зробив багато замальовок. Малюнки сволоку і луток він надав Д. І. Яворницькому для ілюстрацій в книзі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» [5, с. 30].

Декоративне різьблення підкреслювало конструктивне значення елементів. Виробництво і побут — дві сторони єдиного процесу життєдіяльності людей. Пов'язана з побутом обрядність була невід'ємною складовою також і побуту. Зумовлені світоглядом обрядові дії були для тодішніх людей так само важливі, як і вся діяльність в сфері побуту. Одним з провідних втілень української національної ментальності є хата. В народних повір'ях, звичаях, казках та піснях чимале значення в хаті мають піч, покуть, поріг і сволок. Загальновідомо, що в давнину люди боялися злих духів не менше, ніж ворогів і звірів, тому намагалися захиститися різними способами. Житло заповнювалося магічними знаками, речами, оберегами. Оздоблені спеціальним орнаментом отвори (двері, вікно, комин) ставали перепорою для нечистої сили. Кожна річ в хаті перетворювалася в магіко-практичний оберіг [10, с. 237].

В різних регіонах України значення оберегу також мав різьблений орнаментальний декор, яким прикрашався сволок. Це і Гуцульщина, де за традиційними уявленнями гуцулів, композиція, якою прикрашений сволок, повинна була захищати людей від ворожих та шкідливих сил і сприяти благополуччю родини. На Полтавщині характерною особливістю інтер'єру (типовий для лівобережних районів України) був «поперечний сволок», який стягував дві протилежні поздовжні стіни хати і конструктивно не був пов'язаний із традиційним поздовжнім сволоком, який становив основу несучої конструкції стелі. На сволоках вирізьблювали культові обереги (хрест, солярні знаки — кружала, кола тощо), іноді дату зведення хати та прізвище господаря. На Поділлі антропеїчні функції архітектурно-конструктивних елементів виконували паперові прикра-

си — «витинанки». На Київщині (типовий інтер'єр для правобережних районів України) балки стелі прикрашувались «безконечником» — хвилястою лінією («кривулькою») із ритмічно розташованими по обидва боки від неї кольоровими плямами («крапками», «квітками», «листочками», «виноградом», «сливками» тощо). Мальовані композиції узгоджувалися із кольором традиційного вбрання цих районів.

В побуті відображався і космологізм мислення людини. Образ дому відповідав образу світу. Вертикальна структура житла ототожнювалась з трьома сферами: небесною, наземною, підземною. Архітектурний декор був тією ланкою, яка пов'язувала частини внутрішнього та зовнішнього простору. При оздобленні інтер'єру використовували принцип виділення границь. Так сволок був межею між «передньою» та «задньою» частинами дому. За звичаєм гість ніколи не заходив за сволок без запрошення хазяїв дому. Матиці надавалося ще таке символічне значення: «В «Слове о полку Игореве» кн. Святослав видит зловещий сон, что в его тереме златоверхом доски без кнеса (Уже дѣскы безъ кнѣса въ моемъ теремѣ златоврѣсѣмъ [18, с. 112]), т. е. без сволока или матицы. Если терем был златоверхий, то, вероятно, и сволок был не простой, а с какими-нибудь украшениями или надписями. И в настоящее время народ верит, что если приснится, что падает сволок или доски без сволока, в доме кто-нибудь умрет» [19, с. 202]. «Очевидно, в забобонах Русі зруйнований князьок означав нещастя, загибель. Не виключно, що дане місце сну Святослава якось пов'язане з похоронними звичаями дохристиянських часів. Щоб душі померлого, яка може шкодити живим, заплутати шляхи назад, мерця виносили не через двері, а через розібраний поміст. Так, зокрема, виносили з княжого будинку в 1015 р. тіло Володимира Святославовича. Можливо, що раніше виносили тіло з примітивних жител-напівземлянок через отвір у розібраній стелі-даху» [18, с. 499].

Таким чином, сволоку відводилась особлива роль у народному житті. Це відображалось в одному із головних обрядів «сволоковщині», який супроводжував будівництво хати у багатьох районах України. На початку ХХ ст. були зафіксовані випадки «будівельної» жертви під сволок: під голову закладали ладан, а під глухий кінець — хліб з сіллю, гроші та вовну, покривали кожухами або хустинками й обережно підіймали на стіни і намагалися не бити, «бо буде голова у хазяїна боліти, або часто чадітиме». Під час обрядодій відбувалася розмова хазяїна з майстрами: «Дай же, Господи, щоб нам благополучно прожить у новому домі: мені і хазяйці і моему чадові, щоб ми діждали поженіть у новому домі і поодавать і щоб Господь хранив і пожаром і худим случаем», — говорив хазяїн, а майстри йому відповідали: «Господи, поможи і благослови. І пресвятая Богородице, помоли свого Сина за сей дом, щоб Господь дав їм благополучну жизнь. І святой ангол, моли пресвятую Богородицю за сей дом» [15, с. 139]. Зміст цієї розмови переключався із словами надписів на сволоках.

Сволок із колекції Запорізького краєзнавчого музею вирізаний з дерева (дуб), має довжину 495 см, висоту 30 см, уступчастий. Вздовж всієї довжини проходить напис: «БЛАГОСЛОВЕНИЕМ БОГА ОТЦА ИЗВОЛЕНИЕМ СЫНА И ДЕЙСТВИЕМ СВЯТОГО ДУХА, СОДЕЯН ДОМ СЕЙ РАБОМ БОЖИМ СВЯЩЕННОИЕРЕЕМ СИМЕОНОМ ПЕТРОВИЧЕМ КРЕСТОВИМ КРИЛОВСКИМ НАМЕСТНИКОМ 1719 ГОДА МАРТА 20 ДНЯ» (рис. 1) *. Посередині сволоку знаходиться зображення хреста. Над ним майже непомітний напис: «ІНЦІ», зверху ліворуч хреста — «ІС»,

* Автор висловлює щирю подяку Дровосековій О. В. за виконання ілюстрацій.

Рис. 1. Сволук. Загальний вигляд та напис

праворуч «Х С»; знизу зліва — «Н І», праворуч — «К А». На нижній стороні, у центрі сволоки орнаментовано однією великою шестипелюстковою розеткою ($d = 16,5$ см), яка замкнута в коло пояском з зигзагоподібною лінією. Навколо неї розташовано шість маленьких ($d = 7 - 7,2$ см). З кожного краю також є по розетці ($d = 11$ см). Техніка — контурне та тригранне різьблення.

В орнаменті на сволоку можна простежити поєднання та трансформацію символів архаїчних часів та християнських вірувань (рис. 2). Згідно з Б. О. Рибаківим: «... с культом верховного небесного божества связан определенный символ — «колесо Юпитера» с шестью спицами. Круг с шестилепестковой розеткой внутри, «громовой знак» был полисемантичен: он выражал и идею

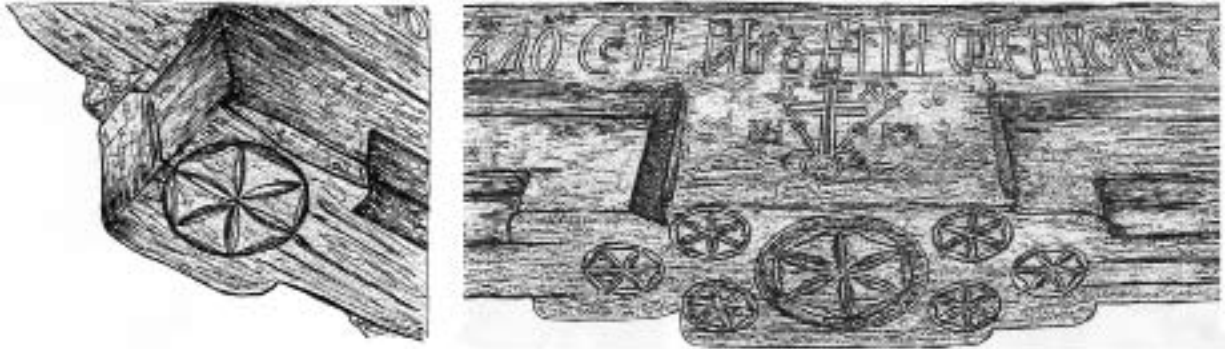

Рис. 2. Орнамент на сволоку

солнца («вещь бо есть солнце свету»), и идею «белого света», всей Вселенной. Солнце в народном искусстве могло обозначаться разными способами (круг, крест, крест в круге, круг с восьмилепестковой или шестилепестковой розеткой), но понятие «белого света», идентичное понятию Рода, выражалось только шестилепестковой розеткой, только колесом с шестью спицами» [20, сс. 307, 455, 456, 457]. Цей символ розміщували на найвищих місцях будівлі, в тому числі і на сволоках. Інколи композиція була із декількох сонць, які як би біжать одне за одним, а центральне місце займало «колесо Юпитера» — «Білий Світ». В християнстві «неосяжаемому и неисповедимому» Світу був протиставлений Ісус Христос: «Опять говорил Иисус к народу и сказал им: Я — свет миру; кто последует за Мною, тот не будет ходить во тьме, но будет иметь свет жизни» (Евангелие от Иоанна, гл. VIII, 12). Язичництво було системою світогляду, основу якої становили поняття закону гармонії суспільства і природи, пов'язані з ідеєю універсального колообігу і зодіакальною моделлю Всесвіту. Воно відбивало найважливіші сторони господарської, духовної сфер давніх суспільств та їхнього природного оточення і тому тогочасна символіка є одним із найважливіших джерел у вивченні давнини. У народному середовищі поняття «Род» зустрічалося до самого кінця XIX сторіччя. «Колесо Юпитера» трансформувалося в монограму Ісуса Христа.

Різьблений сволок з написом з українського житла початку XVIII сторіччя є унікальним експонатом, своєрідною знаковою системою, яка свідчить про збереження та переплетіння в народній пам'яті архаїчних та християнських вірувань. Предмет надає змогу ознайомитися як з конструктивними прийомами будівництва, так і з семантичними елементами. Ілюструє побут українського населення початку XVIII сторіччя.

Бібліографія

1. Перелік музейних предметів з фондів НДКМ // Микитинська Запорозька Січ і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття : матеріали Всеукр. наук. конф. — Нікополь : РПЦ Січ, 2008. — С. 97 — 103.
2. Мірущенко О. Сволоки з колекції Національного заповідника «Хортиця» / О. Мірущенко, А. Клименко // Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. — Запоріжжя : Видавець Глазунов С. О., 2008. — С. 245 — 249.
3. Скальковский А. А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края / А. А. Скальковский. — Одесса : тип. Л. Нитче, 1850. — Ч. 1. — 366 с.
4. Вертильяк Д. Ч. Запорожская старина: Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах. Надписи на домовых сволоках / Д. Ч. Вертильяк // ЗООИД. — Одесса, 1850. — Т. 2. — С. 823 — 825.
5. Эварницкій Д. И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. В двух томах / Д. И. Эварницкій — СПб. : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. — Ч. II. — 257 с. : ил.
6. Харузина В. Н. Заметки о крестьянском жилище в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии / В. Н. Харузина // Этнографическое обозрение. — 1905. — № 2 / 3. — С. 127 — 147.
7. Харузин Ал. Славянское жилище в Северо-Западном крае / Ал. Харузин. — Вильна : Типо-Литография Товарищества п. ф. «Н. Мац и Ко», 1907. — 342 с. : ил.
8. Сумцов М. Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов — Харків : Союз, 1918. — 239 с.
9. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. — К., 1989. — 736 с.
10. Історія української культури. У п'яти томах. — К. : Наукова думка, 2001. — Т. 2. — 1246 с.
11. Этнография восточных славян. — М. : Наука, 1987. — 557 с.
12. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин. — Л. : Наука, 1983. — 191 с.
13. Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество Украины / В. П. Самойлович. — К. : Будівельник, 1989. — 344 с. : ил.
14. Двойникова Е. С. Художественные работы по дереву / Е. С. Двойникова, И. В. Лямин. — М. : Высшая школа, 1972. — 247 с.
15. Пригарін О. А. Надписи на сволоках хат запорозьких козаків / О. А. Пригарін // Регіональне і загальне в історії : зб. тез міжнарод. наук. конф. — Дніпропетровськ : Пороги, 1995. — С. 137 — 140.
16. Василенко А. Ю. Орнамент на сволоках доби козацтва: інтерпретація та аналіз елементів / А. Ю. Василенко // Заповідна Хортиця. Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці : матеріали IV міжнарод. наук.-практ. конф. — Запоріжжя, 2010. — С. 210 — 214.
17. Символічні коди народної культури (міфологія, фольклористика та етнологія). Бібліографічні матеріали з білоруської, російської та української міфології, фольклору та етнології / [уклад. Н. В. Аксьонова, Ю. Ю. Полякова, М. І. Філон, О. Є. Хомік]. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. — 336 с.

18. Слово о плъку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви / [упоряд. Л. Махновець]. — К. : Наукова думка, 1967. — 521 с. : іл.
19. Сволок // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. — СПб., 1900. — Т. XXIX. — С. 202.
20. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1981. — 608 с.

Яценко С. П.

Сволок из коллекции Запорожского краеведческого музея

В статье рассматривается и вводится в научный оборот экспонат начала XVIII века из коллекции Запорожского областного краеведческого музея. Резной с надписью сволок является конструктивным элементом жилища. Декоративный орнамент представляет собой своеобразную символическую систему.

Yatsenko S. P.

Beam from the Zaporizhzhia oblast Local Lore Museum collection

This article studies and introduces an item (stored at the Zaporizhzhia oblast Local Lore Museum) of the early XVIII century for scientific use. The carved and engraved beam is a constructive element of a house. Decorative ornament represents the peculiar symbolic system.

Шапвалов Г. І.

ЛЮЛЬКА ІЗ КЛЕЙМОМ «ХРЕСТ-ЯКІР» З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

У 2010 році фонди музею Національного заповідника «Хортиця» поповнилися колекцією люльок для паління тютюну. Колекцію люльок козацької доби передав генеральний директор заповідника М. А. Остапенко. Саме він звернув нашу увагу на одну із рідкісних люльок у зв'язку із наявністю на ній незвичного клейма у вигляді «хреста-якоря»^{*}.

Раритетна люлька, якій присвячена публікація, виготовлена за традиційною технологією, за якою вогку глину запресовували у спеціальну форму, що складалась із двох половинок. Відтиснуті у формах дві половинки поєднали, висушили та випалили у гончарному горні. На користь виготовлення люльки саме в такий спосіб свідчить наявність на нижній та передній її частинах виразного «залишкового шва» від поєднання [1, с. 301].

Описувана люлька складається з двох частин: передньої — у вигляді чашечки для тютюну, і поєднаної з нею трохи піднятої вгору та поширеної до краю основи чубука. В цю основу вставлявся чубук — подовжена трубочка з дерева чи кістки. Чашечка люльки і гніздо для чубука між собою поєднані внутрішнім каналом. Загальна довжина люльки складає 54 мм, а діаметр її чашечки — 22 мм. Верхня частина чашечки має заглажений поясок, а середня — прикрашена опуклими краплеподібними виступами. Найширша частина основи для чубука прикрашена орнаментом з косих ліній, а її край — зубчиками. Верхній край передньої частини чашечки має незначне пошкодження (можливо сліди браку).

^{*} Висловлюємо щиро подяку колезі Максиму Остапенку за підтримку автора у його науковому пошуку.

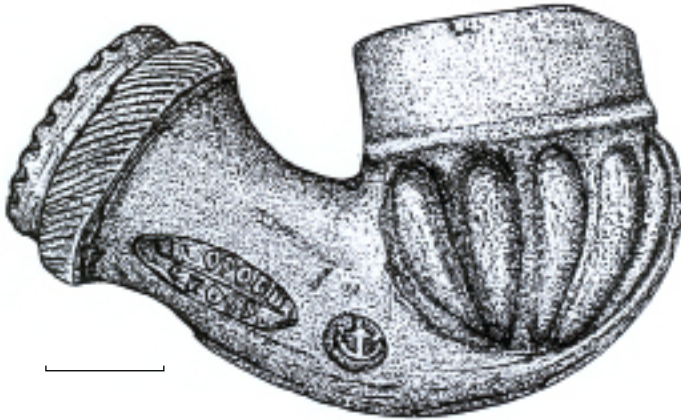

Рис. 1

Рис. 2

На правій нижній стороні люльки в одну лінію витиснені два клейма. Одне з них подовженої овальної форми із написом розташованим у дві лінії «LEOPOLD CROSS» має довжину 14 мм (рис. 1). Друге клеймо круглої форми діаметром 5 мм розташоване ближче до чашечки. Саме це клеймо має зображення хреста-якоря (рис. 2). У круглій площині клейма вміщено поєднане зображення хреста і дворогого корабельного якоря. Символ хреста тут утворює вертикальне потовщене веретено, яке перехрещене горизонтально розміщеним штоком. У верхній частині веретена потовщенням та умовним отвором позначено кільце. В нижній частині хреста розміщені непропорційно великі загнуті вгору якірні роги. Їх кінці закінчуються загостреними стрілкоподібними лапами.

Люлька попередньо датується кінцем XVIII – початком XIX століть. Найімовірніше її виготовлено в одній з мануфактур Центральної Європи (Австрія?). Автор схильний пов'язувати існування клейма «хрест-якір» на європейських керамічних виробах зі збереженням традиції використання цього християнського святоклиментівського символу надії на спасіння, поява якого в Центральній Європі сягає IX ст., коли Святий Мефодій хрестив Моравію мощами Святого Климента [2].

Бібліографія

1. Плещкий С. Ф. Люлька / С. Ф. Плещкий // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза, Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 301 — 302.
2. Turek Rudolf. Cechy v ranem stredoveku / Rudolf Turek. — Praha, 1982. — 196 с.

Шаповалов Г. І.

Трубка с клеймом «крест-якорь» из коллекции Национального заповедника «Хортица»

Публикация вводит в научный оборот раритетный для музейных коллекций Украины времен запорожского казачества экспонат — курительную трубку из Центральной Европы (Австрия?). Особенную информативную ценность раритета придает наличие на нем мануфактурных клейм. Одно из клейм — «крест-якорь», по мнению автора, является свидетельством сохранения более ранних, восходящих к IX в., европейских традиций использования этого святоклиментовского символа надежды на спасение.

**A smoking pipe marked with «Cross-Anchor»
from the collection of the «Khortytsya» National Preserve**

A rare for the Ukrainian museum collections item, a smoking pipe from the central Europe (Austria?), which dates back to the Zaporizhzhia Kozacks times, was introduced in this article for scientific use.

The manufactured marks on the pipe give specific informative value to this rare item. One of the marks — «cross-anchor», in the author's opinion, is the evidence of preservation of the earlier, dating back to the IX century, European traditions of using this Saint Clement symbol of hope in salvation.

Горбунова Н. М.

**КРАСНОЕ ЗНАМЯ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЗАПОРОЖСКОГО
ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ**

Во время революции и гражданской войны вся территория Украины стала ареной ожесточенной борьбы различных политических сил за власть. Не был исключением и Запорожский край. С 1917 по 1920 гг. на его территории власть менялась около пятнадцати раз. За это время населению края пришлось испытать на себе деятельность Временного правительства и Центральной Рады, Советскую власть, австро-немецкую оккупацию и Гетманат, власть Директории, оккупацию белогвардейских армий генералов А. И. Деникина и П. Н. Врангеля. Особенностью региона было наличие мощного повстанческого движения под руководством Н. Махно.

В фондах ЗОКМ хранятся уникальные экспонаты этого периода. Среди них Красное знамя, которым 5-тый Всеукраинский съезд Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов наградил комнезам Белицкой волости, Александровского уезда, Александровской губернии за борьбу с бандитизмом и контрреволюцией.

Данное знамя было передано в ЗОКМ в 1977 г. директором Юрковского сельского музея Ореховского района А. Ф. Репях. (КП — 23480, ЗКМ В — 1494).

Знамя сатиновое, прямоугольной формы, размером 165 x 183 см, сшитое из трех равных полос ткани красного цвета. Края обшиты тесьмой и плетёной бахромой с кистями. В верхней части полотнища, белыми нитками, стебельчатым швом вышита надпись в четыре строки: «5-тий Всеукраїнський // З'їзд Рад Робітн. Селян. // та // Червоноарм. Депутатів //», в нижней части надпись в три строки: «19 25/II 21 // Комітетові Незаможніх // Селян». Ткань выцвела. На полотнище есть дыры.

Автором данной статьи сделана попытка, на основании архивных документов Государственного архива Запорожской области и материалов фондов ЗОКМ, восстановить ход исторических событий, связанных с данным экспонатом.

Прежде всего, необходимо обратить внимание на то, что в документах и воспоминаниях участников событий 1917 — 1921 гг. в Юрковке, встречаются два названия этого населенного пункта: Юрковка и Белицкое. Сначала поселение, основанное в 1774 г. беглыми украинскими крепостными крестьянами на месте бывшего татарского аула, назвали по имени первого переселенца Юрка — Юрковка. В 1862 г., благодаря стараниям местного священника Белицкого, село стало

волостным центром Бердянского уезда, Таврической губернии и, по фамилии священника, его переименовали в Белицкое, а волость стала называться Белицкой [1, д. 1, л. 11]. С образованием Александровской губернии, согласно постановления Президиума ВУЦИК от 8 июля 1920 г., Белицкая волость вошла в состав Александровского уезда, одноименной губернии. 3 марта 1921 г., на основании постановления Губсъезда Советов, утвержденного НКВД, Александровскую губернию переименовали в Запорожскую, а г. Александровск в г. Запорожье [2, д. 101, л. 1]. По просьбе жителей волости, решением Запорожского уездного исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, протокол № 23 от 12 июля 1921 г., Белицкой волости возвращено ее первоначальное название Юрковская, а селу — Юрковка [2, д. 101, л. 43]. Этим и объясняется параллельное существование двух названий данного населенного пункта в рассматриваемый период.

Белицкая волость, с ноября 1918 г. и до прихода Красной Армии в декабре 1919 г., находилась под контролем армии Махно. А в с. Белицком активно действовал её штаб, в состав которого входили Дьяченко Андрей, Мелаевский, Горобец Семен, Богуславский Андрей и др. [1, д. 1, л. 12].

В это же время, осенью 1918 г., в данную волость, по поручению Одесского подпольного комитета большевиков, прибыл уроженец с. Белицкого Николай Михайлович Демьяненко. Член компартии с апреля 1917 г., активный борец за установление Советской власти в Одессе, Крыму, Кубани. Перед ним стояла задача проводить разъяснительную, агитационную, пропагандистскую работу среди крестьян, объяснять преимущества Советской власти, препятствовать вовлечению местного населения в махновское движение [1, д. 1, л. 19].

Н. М. Демьяненко с помощью единомышленников удалось создать исполком в с. Белицком и окрестных селах. Был образован волостной ревком под председательством Михаила Лазаревича Кохацкого. Но под натиском войск Врангеля, ревком, в составе 33 человек, вынужден был эвакуироваться и находился в Екатеринославе, при Запорожском губкоме [1, д. 1, л. 16].

25 октября 1920 г. части 13-й армии окончательно освободили волость [3, сс. 129 — 130]. И уже в конце 1920 г. возобновил свою работу волостной ревком в составе: Кохацкого Михаила Лазаревича — председателя; Дьяченко Андрея Макаровича — зам. председателя; Демьяненко Федота — зав. наробразом; Лещины Ивана — зав. земотделом; Павленко Федора — зав. продовольствием; Чудновца Ивана — военного комиссара [1, д. 1, л. 15].

17 ноября 1920 г. врангелевские войска были разгромлены и Южный фронт Красной Армии ликвидирован. Но это вовсе не означало, что военные действия на территории Александровской губернии прекратились. Длительное время ее территория оставалась оплотом формирований антисоветской оппозиции, основу которой составляли махновские отряды. Вот что говорилось в сводке информационного отдела ЦК КП(б)У о партийной работе в Александровской губернии: «Большая часть губернии находится в сфере действия и влияния махновцев. Пропаганда Махно ведется преимущественно в тех районах, где мало наших политработников и нет нужных военных сил. Таково положение в районах — Гуляй-Польском, Ореховском и по всему Александровскому уезду, где рассыпаны штабы Махно. Эти штабы рассылают агитаторов, разгоняют Волревкомы, организуя вместо них вольные советы, запрещают населению выполнять Советскую разверстку и снабжать красные части, вербуют добро-

вольцев в партизанские отряды. Бандиты убивают членов ревкомов, политработников, продагентов и даже сестер милосердия, раздевают красноармейцев» [4, с. 202].

«В целях уничтожения бандитизма, в губернию была послана особая чрезвычайная политсекция под названием «Политсекция Александровского района» во главе с особоуполномоченным ЦК партии, Совнаркома и Командования, Народным Комиссаром Внутренних дел тов. Антоновым» [4, с. 192]. Основной задачей политсекции было укрепление «твердого и нормального советского порядка» в отведенном ей районе [4, с. 193].

Борьба с бандитизмом стала одной из первоочередных задач Советской власти в Украине. 19 февраля 1921 г. Совнарком Украины принимает решение о создании Постоянного совещания по борьбе с бандитизмом, под председательством главнокомандующего вооруженными силами Украины и Крыма М. В. Фрунзе. В Александровской губернии Чрезвычайное совещание по борьбе с бандитизмом было создано сразу же после разгрома армии Врангеля, в декабре 1920 г. Для борьбы с махновцами создавались военизированные отряды, действовали части особого назначения (ЧОН), привлекалась крестьянская беднота. Для оказания помощи волостным исполкомам и сельским советам в охране революционного порядка, осуществлении мероприятий Советской власти в Белицком, с помощью волревкома, был организован комитет незаможных селян. Самая большая роль в успешном проведении кампании по борьбе с бандитизмом отводилась Красной Армии [4, с. 197]. Активную помощь в установлении Советской власти в Запорожском крае оказывали 42 и 30 стрелковые дивизии. В сводке от 7 декабря 1920 г. о положении в Александровском уезде и ходе работы районных, волостных и сельских ревкомов отмечалось, что «... работа в Белицкой волости начинает налаживаться. Большую помощь оказывают работники политотдела 42-й стрелковой дивизии. Ячейкой этой дивизии было проведено ряд перевыборных собраний. Состав избиркома по своему социальному положению и политической зрелости вполне удовлетворительный. В селе Ново-Яковлевке находится инструктор подива 42 для организации комнезамов» [5, д. 4, л. 15].

Комнезамовцы принимали активное участие в борьбе с белогвардейцами и махновцами. По заданию Особого отдела 42 стрелковой дивизии и лично её комиссара тов. Мехлиса, в селе был создан специальный отряд. В его состав вошли: Лещина Иван, Павленко Федор, Власенко Федор, Дейкун Никифор (в будущем главный хранитель Запорожского дуба), Демьяненко Федот, Демьяненко Иван, Смага Семен, Чудновец Иван, Спицкий Трифон, Евпак Андрей, Шевченко Николай и другие — всего около 50 человек. Возглавил отряд М. Л. Кохацкий [1, д. 1, л. 13]. Перед отрядом была поставлена задача — выявлять махновцев, арестовывать, а затем передавать в особый отдел Красной Армии. Тех, кто оказывал сопротивление, расстреливали на месте. Отрядом ликвидировано 6 командиров махновской армии: Щербина из с. Жеребец — захвачен возле железнодорожной будки и при сопротивлении убит; Мелаевский из с. Юрковки — убит при сопротивлении; Богуславский Андрей, командир махновского кавалерийского полка — убит при попытке к бегству; Красносельский из с. Ново-Троицкое — захвачен, передан в особый отдел и затем расстрелян; Козловский из с. Жеребец — арестован, передан в особый отдел, расстрелян [1, д. 1, л. 14]. Так же было уничтожено несколько десятков рядовых бойцов.

*Знамя, которым 5-й Всеукраинский съезд Советов наградила
Белицкий комнезам за борьбу с бандитизмом*

В октябре 1920 г. на с. Белицкое совершил налет отряд махновцев во главе с командиром Горобцом Семеном, который разогнал ревком, собрал сход и призывал крестьян не подчиняться Советской власти, хлеб не сдавать, Красную Армию и коммунистов уничтожить. Когда Горобец С. возвращался с митинга, М. Кохацкий и А. Дьяченко убили его. Остальные махновцы бежали в с. Жеребец.

В том же 1920 г., в с. Белицком была раскрыта деятельность группы, которая поддерживала тесную связь с махновцами. Возглавлял её аптекарь Бородавченко Терентий. Его помощниками были: Девятка Самсон — бывший волостной старшина; Ганошенко Михаил — эмигрант из Румынии; Иваненко Дмитрий — белогвардейский офицер, поручик; местный фельдшер и другие. Членов этой группы судил ревтрибунал Юго-Западного фронта под председательством Потемкина.

Т. Бородавченко, С. Девятка, М. Ганошенко и фельдшер были расстреляны. Д. Иваненко удалось бежать в Париж. Бутенко и Диброва получили по 20 лет тюремного заключения [1, д. 1, л. 15].

С целью ликвидации махновских отрядов и упрочения Советской власти были созданы Чрезвычайные тройки, в состав которых входили чиновники, наделенные широкими полномочиями судить и решать судьбы людей. В функции троек входило подавление вооруженного сопротивления населения, изъятие оружия, проведение собраний, судебных процессов, митингов. А также, по мере необходимости, смена состава местных органов власти. Их продвижение по территории губернии сопровождали вооруженные отряды. Такая работа «по политическому воспитанию масс» была достаточно эффективной. В с. Белицком и волости Чрезвычайная тройка не работала, потому что «отношение населения к Советской власти сочувствующее, а к бандитам отрицательное» [5, д. 4, л. 56]. Волости была объявлена благодарность «за уничтожение махновщины» [1, д. 1, л. 16]. Даже после объявления 3 марта 1921 г. 5-м Всеукраинским съездом Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов амнистии, в волость никто из бывших махновцев не возвратился [5, д. 4, л. 70].

Белицкая волость, за успехи в борьбе с контрреволюцией и бандитизмом, по решению Президиума уездного военного совещания, была занесена на Красную доску. Заслуги незаможного крестьянства были отмечены и 5-м Всеукраинским съездом Советов. Белицкий комнезам наградили Красным знаменем. Грамоту и знамя, от имени 5-го Всеукраинского съезда Советов, вручали председатель уездного исполкома Тацкий и секретарь уездного партийного комитета Антонов на общем митинге, где собрались члены Комитета незаможных селян и граждане волости [1, д. 1, лл. 14 – 15].

В Госархиве Запорожской области есть протокол № 27 заседания Президиума Запорожского уисполкома от 14 июня 1922 г., в котором говорится следующее: «Слушали: 1. О вручении Красного знамени Юрковскому волкомнезаму. Постановили: 1. На 23. 07. 1922 г. собрать съезд Советов и Общее собрание членов Комитета незаможных селян и граждан волости для проведения митинга и вручения Красного знамени, для чего к вышеуказанному сроку Президиуму Уисполкома в целом и Зав. п/о Комнезамов выехать в Юрковку» [2, д. 276, л. 24 об.]. О каком знамени идет речь? Возможно, Красное знамя 5-того Всеукраинского съезда Советов вручалось Юрковскому комнезаму с опозданием на год, или же Юрковку наградили еще одним знаменем. Этот факт установить не удалось.

Но как бы там не было, под Красным знаменем юрковцы боролись с бандитизмом, раскулачивали кулаков, выполняли планы подразвёрстки, переживали страшный голод 1921 – 1922 гг., во время которого голодало 93 % всего населения волости, организовывали колхозы, свято верили в своё счастливое будущее [6, с. 3]. В период немецко-фашистской оккупации, это знамя прятали и бережно хранили, рискуя своей жизнью, секретарь сельсовета И. М. Кармазь и его дочь М. И. Кармазь (в 1965 г. учительница местной восьмилетней школы) [1, д. 1, л. 9].

Таким образом, Красное знамя, которым был награждён Юрковский комнезам 5-м Всеукраинским съездом Советов, является ценным экспонатом, свидетелем бурных и трагических страниц нашей истории, олицетворением целой эпохи в жизни жителей небольшого, отдельно взятого села и всей страны в целом.

Библиография

1. ГАЗО, ф. Р. 2630, оп. 1.
2. ГАЗО, ф. Р. 2, оп. 1.
3. Городовиков О. И. Воспоминания / О. И. Городовиков. — М. : Воениздат, 1957. — 203 с.
4. За власть Советов. Сб. документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917 — 1920 гг. — Запорожье : Облиздат, 1957. — 315 с.
5. ГАЗО, ф. Р. 27, оп. 3.
6. Голод // Газета «Новь». — Запорожье, 1922. — № 40 (381) от 22 февраля.

Горбунова Н. М.

Червоний прапор з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею

Стаття присвячена Червоному прапору — одному з унікальних експонатів періоду громадянської війни, який зберігається в фондах ЗОКМ. Цим прапором 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів нагородив комнезам Білицької волості Олександрівського повіту Олександрівської губернії за боротьбу з бандитизмом та контрреволюцією. Автором даної статті зроблена спроба, на основі архівних документів Державного архіву Запорізької області та матеріалів фондів ЗОКМ, відновити хід історичних подій, пов'язаних з даним експонатом.

Gorbunova N. M.

Red flag from the collection of the Zaporizhzhia oblast Local Lore Museum

The article is dedicated to the Red Flag - one of the unique museum pieces of the Civil war times, which is stored in the funds of the Zaporizhzhia oblast Local Lore Museum. At the 5th all Ukrainian Convention of the Councils of Workers, Village and Red Army deputies the head of Bilitska volost of Oleksandrivsk uezd, Oleksandrivsk guberniya was awarded by this flag for the struggle against banditism and counter-revolution. Relying on the archive documents of the Zaporizhzhia oblast Local Lore Museum, the author of this article tries to reconstruct historical events connected with this item.

ДВІ ПАМ'ЯТКИ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ СКУЛЬПТУРИ ДОБИ РАНЬОГО МЕТАЛУ З ОКОЛИЦЬ КОМСОМОЛЬСЬКА

Межиріччя Псла і Сухого Кобелячка, переважно в їх пониззях на Лівобережжі Дніпра у межах Полтавської області, належить до найбільш північних районів поширення стародавньої монументальної скульптури племен епохи пізнього енеоліту – раннього бронзового віку. В наявних дослідженнях, щодо зони побутування та особливостей найдавнішої монументальної скульптури в Україні, Полтавщина якщо і згадується, то, швидше, в якості прикладу далекого «проникнення» на північ зі степових просторів цього неординарного явища у світогляді та мистецтві найдавнішого кочового населення, позначеного знахідками стел з багатою іконографією [1, с. 4; 2, сс. 153 – 154; 3, с. 12; 4, с. 5, рис. 1].

Та останні дослідження на території родовищ залізистих кварцитів Кременчуцької рудо-магнітної аномалії впевнено долучили цей район Подніпров'я до зони поширення й розвитку стародавньої монументальної скульптури на Євразійських просторах впродовж кількох тисячоліть за епох бронзового, раннього залізного віків та часу розвинутого середньовіччя. Наявні виходи сірих і рожевих гранітів, плитчасті відслонення сировини для виготовлення стел вздовж узбережжя Дніпра, а також широкі степові масиви Лівобережного терасового лісостепу створювали умови для розвитку й використання монументальної скульптури у поховальних курганних пам'ятках, розкиданих вздовж давніх шляхів та на підвищеннях край заплав передстепових рік.

Зазначимо, що пам'ятки монументальної скульптури узбережжя Дніпра на Полтавщині були вперше виявлені ще 1941 р. М. А. Станом, під час обстежень зруйнованого кургану поблизу с. Недогарки сучасного Кременчуцького району. Дослідник описав рештки кромлеху з гранітних плит навколо ямного поховання, з-поміж яких були й примітивні антропоморфні стели [5, сс. 26 – 27; 6, сс. 48 – 49]. У 1982 р. автором, разом із Д. Я. Телегіним та О. М. Титовою, на одному з островів Дніпродзержинського водосховища в гирлі Ворскли обстежений зруйнований розмивами курган (острів Турлук), в основі якого не тільки знаходилися гранітні аморфні брили зі складу закладів поховань, рештки кам'яної скрині і кромлеху, а й кілька стел [7, сс. 70 – 72, рис. на с. 72].

Значна кількість стел епох енеоліту та ранньої бронзи виявлена Ю. О. Шиловим у 1992 – 1993 рр. під час розкопок курганів «Цегельня» поблизу с. Солонці (кол. с. Підлужжя) Дмитрівської сільської ради та групи в ур. Кормилиця, на території Лавриківського кар'єру Полтавського гірничо-збагачувального комбінату, що в адміністративних межах Комсомольської міської ради [8, сс. 142 – 143, 201;

9, сс. 37 – 40; 10, сс. 145 – 148; 11, сс. 19 – 44]. А з початком планомірних розкопок старожитностей в зоні будівництва кар'єрних об'єктів Єриствіського і Біланівського гірничо-збагачувальних комбінатів на історичній Кременчуччині та в околицях Комсомольська знахідки стел стали щорічним явищем [12, сс. 31 – 36; 13, с. 48; 14, сс. 328 – 330]. На сьогодні дослідники можуть оперувати масивом інформації про близько 50 стел із зазначеного мікрорегіону, з яких більше половини пов'язані з конкретними дослідженими поховальними комплексами. Справа їх оприлюднення друком вже розпочата [12, сс. 31 – 36; 15, сс. 15 – 73].

Метою пропонованої публікації є введення до наукового обігу двох щойно виявлених давніх скульптур, які, так би мовити, за збігом обставин, стали пам'ятками монументальної культової пластики відразу ж двох епох – раннього бронзового віку та Нового часу. І це поєднання, сподіваємося, буде цікавим широкому загалу фахівців.

У скансені Комсомольського історико-краєзнавчого музею представлений унікальний зразок стародавньої монументальної скульптури – деталь архаїчного статуарного монументу [14, сс. 328 – 329; 16, с. 63, рис.; 17, арк. 91, рис. 3]. Враховуючи доступність інформації про місцезнаходження стели, зазначимо лише, що вона знайдена на правому березі р. Сухий Кобелячок (ліва притока р. Дніпра), за 1,4 км на південь від с. Карпівка Салівської сільської ради Кременчучького району, на задернованому мису надзаплавної тераси, висотою близько 2,5 м, утвореному коліном річки, між двома курганами групи III, на місці колишньої нерегулярної забудови знесеного с. Стара Салівка [15, сс. 71 – 73, рис. 91; 95].

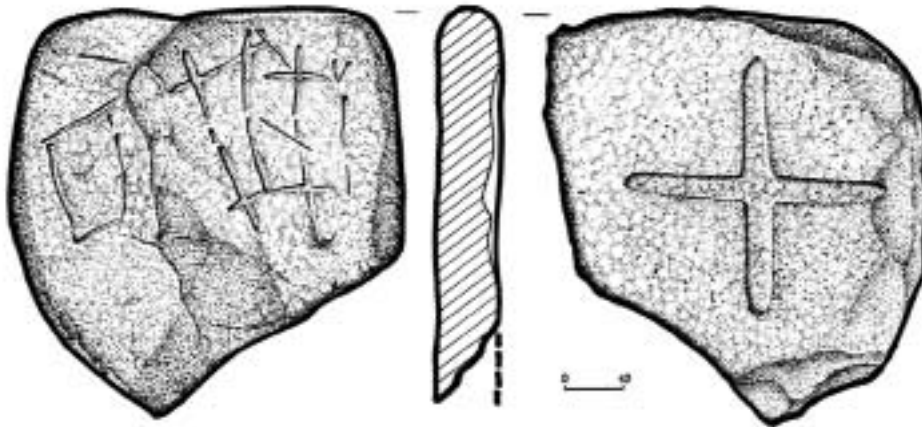

Рис. 1. Карпівська стела. Граніт. Комсомольський історико-краєзнавчий музей

Знахідка виявлена під час розвідки, здійснюваної науковими співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, на чолі з автором, з метою підготовки матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури» [17, арк. 31 – 32].

Стела виявилася уламком нижньої частини кам'яної скульптури, у вигляді природно відслоненої плити сірого граніту, зі скругленими оббитими бічними гранями, вивітряними слідами обробки шляхом незначного сколювання та підтесування. Мала підтрикутний злам, що з'явився у давнину, внаслідок розколювання верхньої частини статуї. Висота уламка – 67,3 см, ширина – 66,5 см, товщина – 12 – 14,2 см. Вага фрагмента – понад 70 кг. На поверхні збереглися сліди подряпин і сколів граніту, а також протертих та вирізьблених зображень (рис. 1).

У нижній частині стели з лицевого, краще обробленого та вирівняного, боку — висічений малюнок з п'яти перехрещених ліній, які місцями виходять поза межі схрещень, утворюючи прямі хрести. До них долучені ще кілька коротших відрізків, що перетинають довші прямі або ж виступають їх завершеннями. Висота цього зображення — 42 см, ширина — 37 см, глибина прокреслених ліній — від 1 — 2 до 5 мм. Аналіз давньої композиції навіть у природно поляризованому світлі виявляє контур малюнка на кшталт стилізовано-схематичного зображення візка зі впряженими тваринами, переданого у схемі, з верхньої позиції. Навпроти нього нечітко прокреслений видовжений прямокутник [18, с. 91, рис. 3].

Інтерпретація такого зображення спирається на відповідники у петрогліфічному комплексі Кам'яної Могили в Приазов'ї. Серед кола наскельних малюнків гrotів 37 і 46 є рисунки «упряжок биків», у проекції зверху [19, сс. 8, 12, рис. 3, 2]. На них свого часу звертав увагу М. Я. Рудинський, який писав: «... зображена пара биків (тобто їх роги, ярмо і дишло), котрі тягнуть якийсь предмет, виконаний у вигляді прямокутника, перехрещеного трьома паралельними лініями — прообраз ... землеробського знаряддя або транспортного засобу» [20, с. 79]. Б. Д. Михайлов атрибутував останній за візок — типу саней, що й досі використовуються у сучасній Туреччині (Анатолія) селянами під час молотьби колосся пшениці [21, сс. 68 — 69]. Подібні рисунки відомі від Півночі Італії та Німеччини до відрогів Північного Кавказу (Армавірська плита) і Вірменії. Вони датуються досить широко в рамках епохи бронзового віку [22, с. 68, рис. 7, 10 — 11]. В. М. Гладилін відносив такі зображення до першої чверті II тис. до н. е. [23, сс. 83 — 84]. І не дивлячись на те, що «питання про етноісторичну належність ... рисунків залишається не вирішеним», Б. Д. Михайлов вважав їх відображенням культової практики (обряду ритуальної молотьби) у Північнопричорноморських степах за поширення ямно-катакомбних культур [24, с. 85].

Варто зауважити, що іконографія графічного зображення на Карпівській стелі має подібність до петрогліфічних відтворень колісниць або візків доби бронзового віку з Південного Казахстану, окремі паралелі є з сюжетами із півдня пустелі Гобі, а також зображеннями поховальних возів на посуді Центральної Європи [25, сс. 136 — 137, 143].

Наведені аналогії і паралелі, точки зору дослідників упевнюють в автентичності вирізьбленого сюжету в нижній частині стели, який міг передавати на «важкому» для стародавнього «графіка» матеріалі — граніті саме упряжку биків, пов'язану з «перенесенням у потойбічний світ», жертвну церемонію закладання першої борозни тощо. Імовірність вміщення такого сюжету на поверхню скульптури, що мала увінчувати насип кургану, цілком вірогідна. Припустимо, що перервана вертикальна лінія справа, із завершенням зверху у вигляді галочки, може передавати стилізовану постать людини, тоді ж зоо-антропоморфний сюжет цілком може доповнюватися зліва прямокутним контуром зораного поля (рис. 1).

Так, як більшість плитчастих стел із обробленими боковими гранями з пониззя Сухого Кобелячка й округи Комсомольська можуть бути співвіднесені з елементами поховальної обрядності пізньоямних і катакомбних племен, цілком слушним видається віднести час виготовлення Карпівської скульптури до першої, можливо, навіть до початку другої чверті II тис. до н. е. [26, с. 36]. Типологічно стела мала б належати до групи найдавніших ідолів з порівняно багатого іконографією, проте, її остаточна типологія утруднена збереженістю лише фрагмента нижньої частини скульптури.

Отже, виявлене зображення є унікальним для нетривкої стародавньої різьбленої графіки на крихкому місцевому граніті. Його наявність — чергове підтвердження того, що подібні витвори монументального мистецтва мали розповсюдження і були характерні для широкого ареалу розселення степових племен енеоліту — раннього бронзового віку не тільки в зонах залягання пісковиків та вапняків, а й в місцях із браком таких матеріалів. Тому-то для виготовлення зразків монументальної скульптури у Припсіллі використовувалися місцеві нетривкі сірі й рожеві граніти. Між іншим, цей приклад не єдиний для витворів кам'яної пластики раннього бронзового віку в басейні Сухого Кобелячка і на узбережжі Дніпра між Пслом та Орілью [15, сс. 18, 49, рис. 10, сс. 62 — 63].

Через 3,5 тис. років давнє культове призначення стели, як монументу на кургані, отримало чергове «продовження» в її використанні — в якості надгробку.

Посеред зворотної, не надто вирівняної площини, на уламку плити вміщений протертий широкими рівними лініями прямий «грецький» хрест, а навколо нього (лише вгадувані) радіальним кільцем — затерті контурні заглибини, що, можливо, оточували зображення у вигляді «саява» (рис. 1). Вони могли бути нанесені шляхом протирання граніту абразивом чи твердішою кам'яною галькою.

Малюнок на зворотній площині подібний до різьбленої графіки козацьких гранітних надгробків кінця XVIII — XIX ст., котрі набули поширення у сусідньому містечку Келеберда та навколишніх селах [15, сс. 18, 21, 25 — 27, рис. 11, 15 — 18, 22 — 30; 27, сс. 140 — 142; 28; 29, с. 3 обк; 30, с. 322; 31]. Саме для виготовлення такого монументу мешканці Старої Салівки і скористалися уламком стели, виораним поряд із курганом. Фрагмент стародавньої скульптури у XIX ст. був перевикористаний в якості надгробка і встановлений на могилу. За свідченнями старожилів, за 50 — 70 м на захід від місця знахідки до 1960-х рр. ще існувало старе запусчене сільське кладовище з козацькими могилами.

Отже, Карпівська стела є унікальною пам'яткою стародавньої монументальної скульптури зі збереженою різьбленою графікою доби раннього бронзового віку, а також суто історичним свідченням поширення в окрузі майбутнього Комсомольська козацьких традицій встановлення стелоподібних надмогильних кам'яних надгробків із зображеннями та написами.

Інша монументальна пам'ятка й досі знаходиться в центрі розтягнутого влаштуванням хутірського кладовища кургану № 8 групи курганів V посеред кутка Ближня Махнівка (Шевці) с. Петрашівка тієї ж Салівської сільської ради на Кременчуччині [15, сс. 49 — 50, рис. 57, 58, 63].

У центрі сплющеного насипу кургану, що поріс кущами й деревами, стародавня скульптура лежить, вірогідно, поряд з її колишнім місцезнаходженням. Вона просто укладена на новітню могилу в якості надмогильної плити. За аналогією з кількома скульптурами, виявленими на насипах навколишніх курганів [15, сс. 49, 59, рис. 61, 82], стела могла бути встановленою на вершині насипу, а вже у новітній час — перевикористаною для влаштування основи надгробка на кладовищі початку XX ст. З огляду на значні розміри, гранітну плиту навряд чи переміщували б на значну відстань.

Це архаїчна, умовно антропоморфна скульптура типу I А, за Є. Ю. Новицьким [26, сс. 22 — 23], підпрямокутної («заоваленої») форми. Кути її акуратно скруглені підтесуванням. Стела не має виступу голови, краї її акуратно сколоті для надання підпрямокутної форми — типу постаті людини. Скульптура виконана з масивної плити сіро-рожевого граніту, товщиною 16 — 18 см. Лицева поверхня

гранітного блоку старанно зашліфована. Майже посеред неї вирізьблений у неглибокому контррельєфі (5 – 8 мм) і добре зашліфований видовжено-заокруглений обрис відбитка лівої широкої стопи людини, зверненої догори, довжиною 21,5 см. Дещо вище і справа знаходиться відрізок давньої глибокої прямої горизонтальної, потоншеної до країв, лінії, довжиною 18,5 см (можливо, зображення посоха-гирлиги [4, с. 12; 32, сс. 4 – 7]).

Стародавні рисунки доповнені новаціями початку ХХ ст. В центрі плити засвердлений отвір, діаметром 4 см, в який була вмонтована основа масивного кованого залізного хреста, на сьогодні зрізаного металозбирачами. Зліва, у верхній частині стели нанесений гравійований напис: «1915 Года. 7 ф», що, певно, позначає дату поховання і реутилізації стели в якості новітнього надгробку над ним. Стела, що стояла на насипу кургана, на початку ХХ ст. була покладена як надмогильна плита – основа хреста над похованням заможного власника хутора. Скульптура з могили не піднімалася, зворотний бік стели поки-що не оглядався.

Розміри пам'ятки: висота – 1,15 м, ширина – 0,96 м (рис. 2).

Тип стели за формою дозволяє датувати її широко – від середини III до початку II тис. до н. е. [22, с. 36] і пов'язувати з обрядовою діяльністю ямного населення.

Щодо зображення стопи, то такі заглиблені, оконтурені або рельєфні рисунки широко відомі у старожитностях епохи раннього металу найширшого ареалу – від Бретані до Кавказу й Індії [33, с. 93; 34, сс. 136 – 138]. Наприклад, на плитах Кам'яної Могили [20, с. 140] вони зображені групами і попарно, на давніх стелах контури стоп розміщені парами та окремо [35, сс. 8 – 12]. Найкращі зображення стоп відомі за антропоморфними скульптурами з багатою іконографією – Керносівською, Новоселівською, Новочеркаською, Федорівською в Полтавському Приорітті та ін. стелами, пізнішими монументальними витворами з каменю [26, сс. 89 – 90; 36, сс. 37 – 40; 37, сс. 61, 78, рис. 19, 38]. Всипані вохрою плями ступнів виявлені у ряді катакомбних поховань Побужжя і Луганщини [38, сс. 94 – 95; 39, сс. 205 – 206] та зовсім неподалік від місця знахідки скульптури – в курганах біля Волошиного і Солонців, розташованих на 5 – 7 км вище від Петрашівки, за течією притоки Сухого Кобелячка – р. Лизька [12, сс. 96 – 97, рис. 53; 13, сс. 30, 33, рис. 25]. Б. Д. Михайлов вважав, що поодинокі стопа є символом стародавніх індоєвропейських бого-героїв Індри-Вішну, як і пізніше – Геракла [19, с. 12].

Таким чином, віднайдена стела доповнює коло найдавніших витворів монументальної пластики раннього бронзового віку із зображеннями стоп, і, разом із тим, надає уявлення про специфіку місцевих традицій використання давніх скульптур, зокрема, на Кременчуччині, де більшість середніх та великих курганів рясно вкрита кладовищами українського населення XVIII – ХХ ст. [40, сс. 147 – 150].

Рис. 2. Петрашівська стела. Граніт

Бібліографія

1. Довженко Н. Д. «Енеолітичні» ідоли Степової України: парадокси датування / Н. Д. Довженко // Наукові записки: Історичні науки. — К. : НУКМА, 2003. — Т. 21. — С. 4 — 5.
2. Супруненко А. Б. Антропоморфная стела эпохи раннего металла из Полтавской области / А. Б. Супруненко // СА. — 1991. — № 3. — С. 153 — 160.
3. Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть: Монументальна антропоморфна скульптура далеких епох / Д. Я. Телегін. — К. : Наукова думка, 1991. — 80 с.
4. Телегін Д. Я. Кам'яні «боги» мідного віку України: Доповідь, прочит. авт. на міжнар. конф. «Кам'яні боги Європи» в м. Аоста, Італія, 1998 р. / Д. Я. Телегін, І. Д. Потехіна. — К. : УТОПІК, 1998. — 46 с.
5. Стан М. А. Зі щоденникових записів (1941 р.) / М. А. Стан / Публ., передм., комент. Степановича С. П., Супруненка О. Б. // Полтавський археологічний збірник. — Полтава: Полтавський літератор, 1994. — Ч. 2. — С. 26 — 34.
6. Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис / О. Б. Супруненко. — Київ — Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. — 124, XII с.
7. Супруненко А. Б. Кургани Нижнього Поворскля / А. Б. Супруненко. — Москва — Полтава : Крыныця, 1993. — 104 с.
8. Шилов Ю. А. Курган-святилище Цегельня / Ю. А. Шилов // АДУ 1992 р. — Київ — Запоріжжя, 1993. — С. 142 — 144, 201.
9. Шилов Ю. А. Арийские святилища и курганы из устья Псла / Ю. А. Шилов // Полтавський археологічний збірник. — Полтава : Полтавський літератор, 1995. — Частина 3. — С. 37 — 41.
10. Шилов Ю. А. Святилища енеоліта-бронзи в устьє Псла / Ю. А. Шилов // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С. 145 — 148.
11. Шилов Ю. А. Курганні древності околиць Комсомольська / Ю. А. Шилов. — Київ — Комсомольськ : Аратта, 2006. — 72 с.
12. Супруненко О. Б. Старожитності околиць Комсомольська / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко та ін. // Старожитності околиць Комсомольська — Київ — Полтава : Техсервіс, 2005. — Ч. I. — 140 с.
13. Супруненко О. Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко // Старожитності околиць Комсомольська — Київ — Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. — Ч. V. — 142 с.
14. Супруненко О. Б. Розвідки у поницях рр. Сухий Кобелячок та Псел на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В. та ін. // АДУ 2006 — 2007 рр. — К., 2008. — С. 327 — 330.
15. Супруненко О. Б. Пам'ятки археології поницзя Сухого Кобелячка на Полтавщині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Старожитності околиць Комсомольська — Київ — Полтава : Дивосвіт, 2009. — Ч. VII. — 104 с.
16. Кулатова І. М. Скансен Комсомольського історико-краєзнавчого музею «Святині» / І. М. Кулатова, В. В. Лямкін // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Комсомольська міська рада / [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.]. — Київ — Полтава : Полтавський літератор, 2008. — С. 62 — 64.
17. Супруненко О. Б. Звіт про археологічні обстеження у поницці Псла та в гирлі р. Сухий Кобелячок на території Кременчучького району Полтавської області у вересні 2007 р. (розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури») / О. Б. Супру-

- ненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 496. – 126 арк.
18. Супруненко О. Б. Розвідки у пониззях Сухого Кобелячка і Псла / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Лямкін В. В. та ін. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1 – 2 (23 – 24). – С. 89 – 93.
19. Михайлов Борис. Каменная Могила и её окрестности : Сборник научных статей / Борис Михайлов. – Запорожье : Дикое Поле, 2003. – 174 с.
20. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила: (корпус наскельних рисунків) / М. Я. Рудинський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 140 с.
21. Михайлов Б. Д. Подземный «Эрмитаж» Приазовья / Б. Д. Михайлов. – Запорожье : Дике поле, 1998. – 89 с.
22. Краснов Ю. А. Древнейшие упряжные пахотные орудия / Ю. А. Краснов. – М. : Наука, 1975. – 184 с.
23. Гладилін М. В. До питання про вік наскельних рисунків Кам'яної Могили / М. В. Гладилін // Археологія. – 1964. – Т. XVI. – С. 82 – 88.
24. Михайлов Б. Д. Петроглифы Каменной Могилы как связующее звено в первобытном искусстве Западной Европы и Азии / Михайлов Б. Д. // Материалы междунар. конф. по первобытному искусству (3 – 8 августа 1998 г.). – Кемерово : Изд-во Кемеров. гос. ун-та, 2000. – Т. 2. – С. 78 – 87.
25. Чередниченко Н. Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы / Н. Н. Чередниченко // Энеолит и бронзовый век Украины. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 135 – 150.
26. Новицкий Е. Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья / Е. Ю. Новицкий // Вестник Одесского охранного археологического центра. – Одесса, 1990. – Вып. II. – 181 с.
27. Пуголовок Ю. О. Некрополь доби пізнього українського середньовіччя в околицях Келеберди на Полтавщині / Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2004. – № 1 – 2 (15 – 16). – С. 139 – 142.
28. Пуголовок Ю. О. Нові дані про кладовища доби пізнього українського середньовіччя на території Полтавської області / Ю. О. Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. : Вид-во ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – Вип. XVI. – С. 20 – 23.
29. Пуголовок Ю. О. Надмогильні монументи з Келебердянського кладовища / Ю. О. Пуголовок // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 47 – 52.
30. Пуголовок Ю. О. Роботи на некрополі доби пізнього українського середньовіччя в околицях с. Келеберда Келебердянської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської області у 2005 р. / Ю. О. Пуголовок // АДУ 2004 – 2005. – Київ – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 320 – 322.
31. Супруненко О. Б. Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко // Старожитності околиць Комсомольська – Київ – Полтава : Гротеск, Археологія, 2006. – Ч. IV. – 128 с.
32. Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу / Д. Я. Телегін // Археологія. – 1971. – Вип. 4. – С. 3 – 17.
33. Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР / А. А. Формозов. – М. : Наука, 1966. – 128 с.
34. Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству / А. А. Формозов. – М. : Наука, 1969. – 255 с.

35. Титова Е. Н. Об интерпретации и хронологии композиций со ступнями из Каменной Могилы / Е. Н. Титова // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 5 — 15.

36. Крылова Л. П. Керносовский идол (стела) / Л. П. Крылова // Энеолит и бронзовый век Украины. — К. : Наукова думка, 1976. — С. 36 — 46.

37. Супруненко А. Б. Археологические памятники Карловского района Полтавской области : Каталог / А. Б. Супруненко. — Полтава, 1990. — 82 с.

38. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. — К. : Шлях, 2005. — 412 с.

39. Санжаров С. Н. Катакомбное погребение близ г. Северска / С. Н. Санжаров // СА — 1983. — № 3. — С. 202 — 207.

40. Шерстюк В. В. Козацькі кладовища на курганах Полтавщини / В. В. Шерстюк, І. В. Шерстюк // «Інноваційні технології у наукових дослідженнях і навчальному процесі вищого закладу освіти» : Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. — Полтава : Вид-во Полтав. ін-ту економ. і права, 2006. — Т. 1. — С. 147 — 150.

Супруненко А. Б.

**Два памятника монументальной скульптуры
эпохи раннего металла из окрестностей Комсомольска**

Публикуются два памятника первобытной монументальной скульптуры эпохи раннего бронзового века из окрестностей г. Комсомольска Полтавской области, обнаруженные на курганах у сёл Карповка и Петрашовка Кременчугского района в нижнем течении р. Сухой Кобелячек (левый приток р. Днепр), в южной части Левобережной террасовой лесостепи. Обе скульптуры не только имеют исполненные в углублённой графике изображения «бычьей упряжки», контуры стопы, возможно, фигуры человека, но и графические новации Новейшего времени, появившиеся при использовании древних скульптур в качестве надмогильных монументов на кладбищах украинского населения XIX — XX вв.

Suprunenko A. B.

Two Sculpture of the Early Metall Age from the Vicinity of Komsomolsk

The publication contains two monuments of primitive sculpture of the early Bronze Age, from the vicinity of Komsomolsk, Poltava region, founded on the mounds at the village Karpivka and Petrashivka of Kremenchug district in the lower reaches of the River. Sykhuj Kobeliachok (left tributary of the river. Dnipro), in the southern part of the Left Bank of terraces of Forest-Steppe. Both sculptures are not only performed in the depth chart image of a «bull rides», the contours of the foot may be human figures, and graphic innovations of Newest time, which appeared when using the ancient sculptures as gravestones in the cemetery of the Ukrainian population of the nineteenth and twentieth centuries.

ЗАБЫТЫЕ КУРГАНЫ ТАРХАНКУТА ИЛИ СТАРЫЕ МАТЕРИАЛЫ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ ЗАПАДНОГО КРЫМА

Уже многие десятилетия исследователи археологических древностей Степного и Горного Крыма упоминают в своих работах о двух курганах, раскопанных в 80-е гг. XIX века в срединной части Тарханкутской возвышенности (рис. 1). Однако, как выясняется при близком знакомстве с материалом, до сих пор не установлено ни точное расположение этих памятников, ни их связь с теми или иными географическими объектами, иными курганами или курганными группами, ни число исследованных в этих группах курганов, ни хронологические позиции и особенности этно-культурной интерпретации погребений железного века. В этой работе автор предпринял попытку ответить на некоторые из этих вопросов, упорядочив часть уже опубликованных и отчетных материалов.

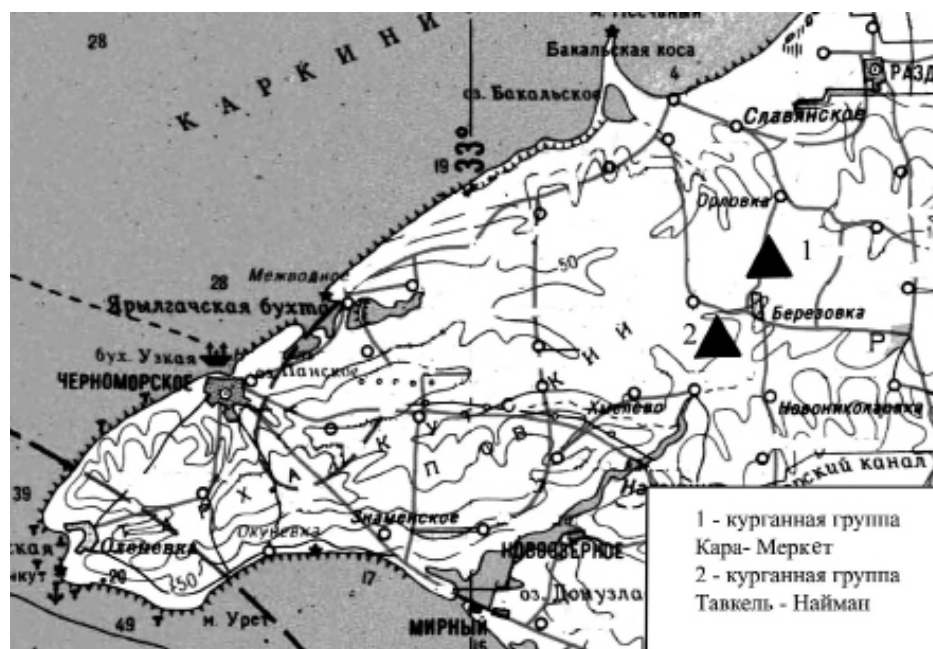

Рис. 1. Расположение курганных групп, исследовавшихся у сел Тавкель-Найман и Кара-Меркет

Карамеркетские (Акмечетские) курганы

Сведения об этом курганном могильнике, частично исследованном в 1885 г. Н. П. Кондаковым, минимальны, однако не столь лаконичны, как в современных сводах [1, сс. 36 — 37; 2, прил. 2, № 290]. Часто повторяемую, впрочем, не всеми, ошибку [3, с. 133] в локализации памятника, «узаконенную» в свое время, Т. Н. Троицкой [4, с. 93], заключающуюся в размещении кургана на берегу Ак-Мечетской бухты в курганном некрополе Калос-Лимена, убедительно исправил А. Н. Щеглов [5, сс. 29 — 30], повторивший свои аргументы неоднократно. Действительно, курганы расположены не на побережье, а в глубине Тарханкутской возвышенности [6, сс. 146 — 147] между Донузлавом и Бокальским сухоречьем (рис. 1). Исследование восточной части курганной группы, как выяснилось при написании этой работы, было продолжено в 1988 г. Северо-Крымской экспедицией (рис. 4),

а единственное новое погребение скифского времени, обнаруженное при раскопках, опубликовано В. А. Колотухиным [7, сс. 18 – 19].

Археолого-топографическая ситуация по письменным и картографическим данным и полевым наблюдениям представляется следующей. Курганы, обнаруженные и частью раскопанные в 1885 г., находились в имении Ракова близ деревни Кара-Меркет Евпаторийского уезда [8, сс. ХСІ – ХСІІ; 9, сс. 284 – 285]. В настоящее время экономия Кара-Меркет разрушена, соответственно, нет ее и на современных картах, однако в полукилометре к востоку от ого места, где она существовала, находится с. Каштановка Раздольненского района АРК. О топографии курганной группы известно, что насыпи размещались по одной линии, обходя с ЮЗ на СВ ровную степную часть имения. Указание на степную часть вполне обосновано, так как существовала и другая часть, уходившая в низину, с которой начиналась самая крупная балка Бокальского сухоречья. Судя по карте М 1 : 42 000, несколько более поздней, чем время исследования курганов, к северу

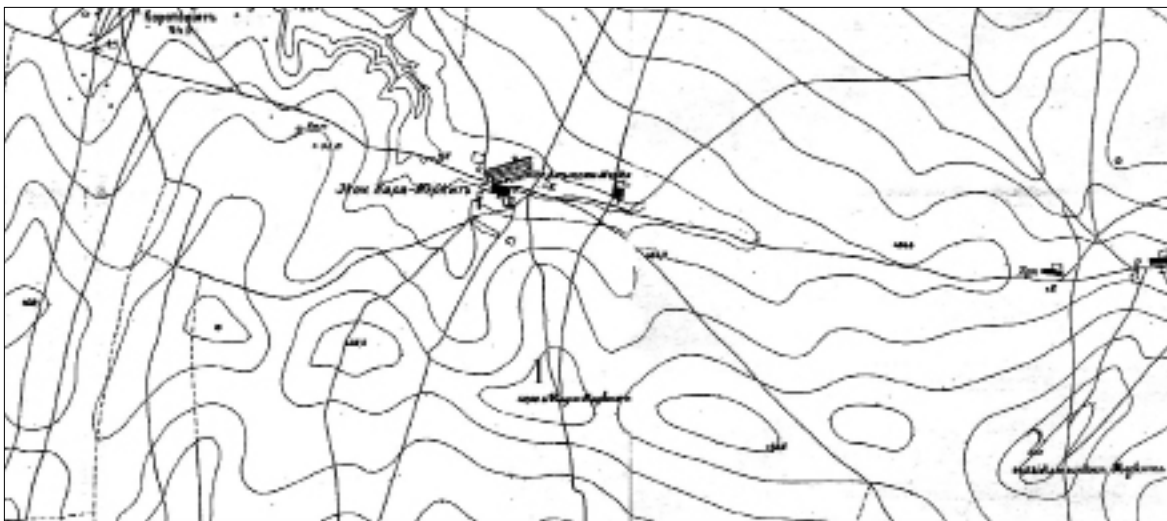

Рис. 2. Расположения сигналов Кара-Меркет и Алтынджи-Меркет (М 1 : 42 000).

1. Кара-Меркет. 2. Алтынджи-Меркет

от имения, на степной равнине, топографы не зафиксировали курганных групп, тогда как в 2 км к югу, в точном соответствии с направлением, указанным Н. П. Кондаковым, по водоразделу, отделяющему Донузлавскую балку от Бокальской балки, проходит курганная гряда, протяженностью около 11 км, в которой картографы отметили 6 курганов (рис. 2). В центре гряды находится курган с сигналом Кара-Меркет*, очевидно один из наиболее крупных в группе, с этим же названием он существует и на некоторых современных топографических картах. На востоке группа заканчивалась курганом с сигналом Алтынджи-Меркет. Н. П. Кондаков в своем отчете упомянул 9 курганов, сравнительно небольшого размера, самые крупные из которых в высоту не превышали 2-х сажен, хотя специально заметил, что курганов может быть больше, так как некоторые насыпи могли исчезнуть из-за интенсивной распашки. В результате исследований, проведенных Северо-Крымской экспедицией ИА АН УССР в 1988 г. и изучения карт, к этой группе можно отнести 12 курганов. 6 из них, а может быть и больше (часть группы не подвергалась обследованию в поле), расположены к западу от дороги Березовка – Каштановка (рис. 3). К востоку от шоссе или от

* Названия сигналов сняты с топографической карты М 1 : 42 000

Рис. 3. Курганы западной части Карамеркетской группы (М 1 : 25 000)

кургана с геодезическим пунктом Кара-Меркит было достоверно обнаружено еще 7 курганов (рис. 5). К сожалению, место, на котором располагался вошедший в литературу курган с богатым скифским погребением, по описаниям Н. П. Кондакова определить не удастся. Возможно, это и есть курган с топографическим знаком, высота которого в настоящее время около 2 м или курган расположенный западнее, высота которого в середине прошлого века не превышала 1 м.

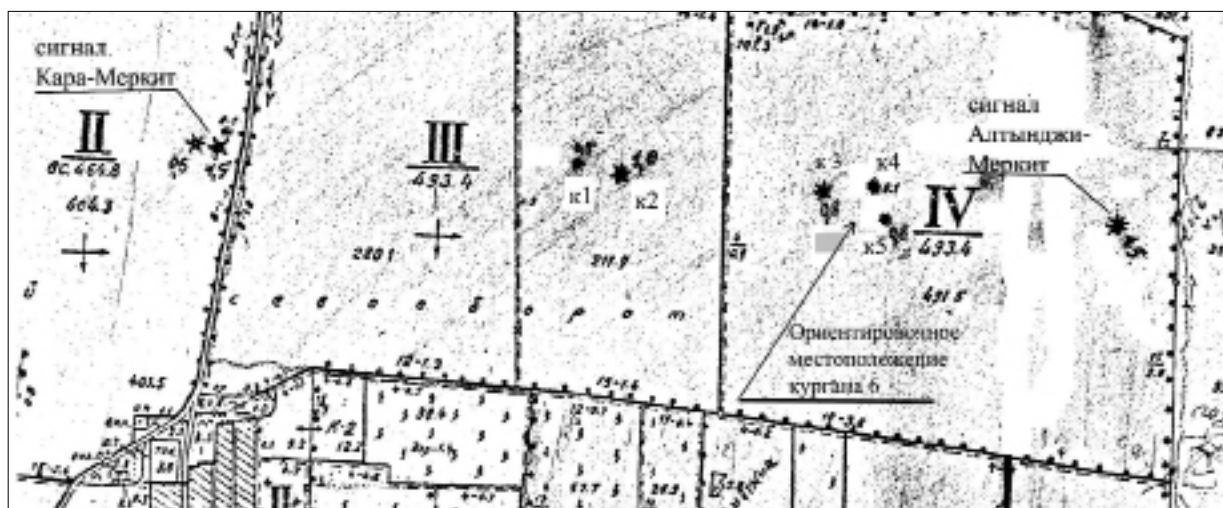

Рис. 4. Расположение курганов восточной части Карамеркетской группы (по материалам СКЭ-88)

К приезду исследователя 4 кургана оказались раскопанными в «недавнее время», а один был разрыт «в старину», так что от насыпи сохранилась лишь окружность кольца*. При опросе местных жителей выяснилось, что в одном из курганов была найдена разоренная каменная гробница, в другом — конские кости и медные кольца, скорее всего от упряжи. Три нетронутых кургана были подвергнуты небольшим раскопкам траншеями. В одном из них было обнаружено скорченное захоронение в каменном ящичке, у следующего центр был перекопан, в последнем оказалась пустая катакомба.

* Это наблюдение чрезвычайно интересно, так как каменные кольца железного века, в центре которых располагаются каменные гробницы, давно известны в Восточном и Предгорном Крыму [10, с. 238]. В последние годы кольца были обнаружены в Северо-Западном Крыму на северном склоне Тарханкутской возвышенности близ сел Зайцево и Снежное [11].

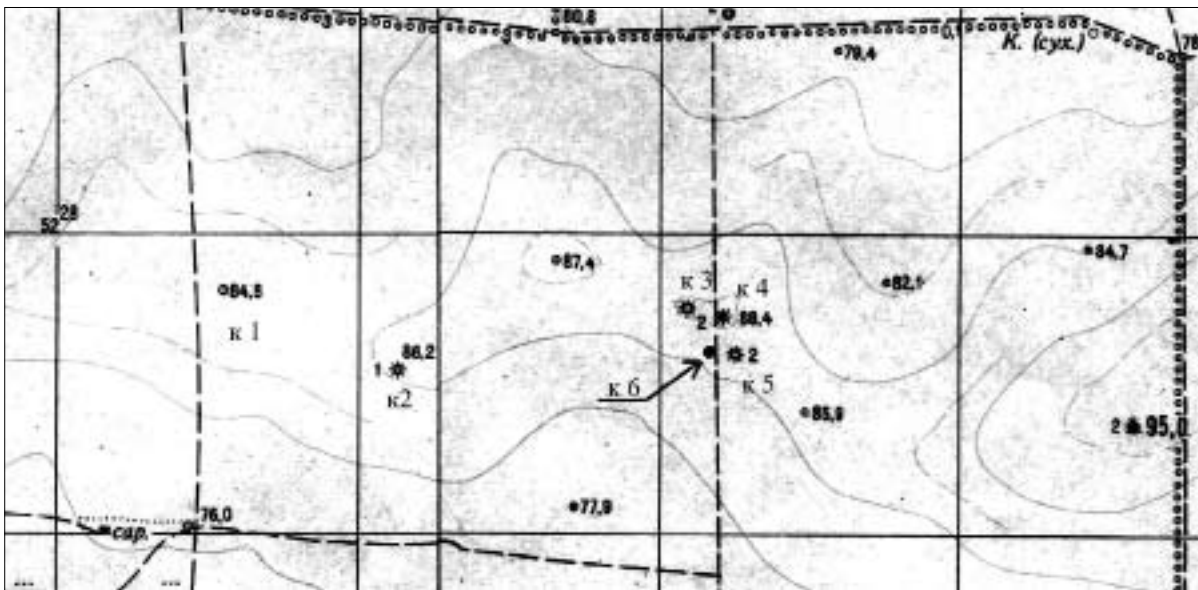

Рис. 5. Расположение курганов в восточной части Карамеркетской группы

Четвертым изучали курган с уже раскрытым при добыче камня богатым скифским погребением. Он был подвергнут исследователем дополнительным раскопкам, проводившимся с С и ЮВ стороны узкими траншеями и небольшими раскопами. Высота кургана не превышала 2-х сажен, насыпь была овальной, вытянутой с З на В, внизу она была обложена рядами дикарных плит. Подобная обкладка нередка в курганах скифского времени. Однако, овальная или вытянутая форма насыпи хотя и встречается в скифское время, но более характерна для периода поздней бронзы. В этом убеждает и дальнейшее описание. Так, к В от центра была обнаружена детская гробница с лепным сосудом с нарезанным ромбическим и зигзагообразным орнаментом, а под каменной гробницей скифского времени оказалась, вероятно, основная грунтовая могила со скорченным захоронением, сопровождавшимся лепным сосудом с таким же орнаментом как и в детской гробнице. Сочетание длинного кургана со скорченным обрядом захоронения и ромбическими орнаментами на посуде позволяет отнести курган к позднесрубному времени. Диссонанс в интерпретацию, основанную на данных отчета Н. П. Кондакова, вносят сведения, опубликованные им вскоре после раскопок, где центральная и боковая могилы названы скифским погребением заурядного типа, со стрелами, кусочками краски и крашеным лубом [12, с. 126]. Что и, видимо, повлияло на хронологическое и типологическое распределение погребений этого кургана, предпринятое В. С. Ольховским [2, кат. 290]. Автор же более склонен доверять отчету, тем более, что количество несовпадений в различных описаниях, этим случаем не исчерпывается.

Скифское погребение, отнесенное В. С. Ольховским к V в. до н. э. [2, сс. 89 — 90], охарактеризовано Н. П. Кондаковым, как впускная каменная гробница, размеры, форма и ориентировка которой определены не были. О позе, ориентировке, количестве костяков сведений нет. В отчете есть упоминание о том, что здесь были обнаружены кости человека и коня (?), хотя реконструировать существование в одной гробнице совместного захоронения человека и коня у нас нет оснований. Более вероятно помещение в могилу лишь части конской туши, что является правилом в Степном Причерноморье и Крыму. Впрочем, конские захоронения рядом с могилой человека нередки в варварских погребениях этого времени в курганах

и валах вблизи Нимфея, в курганном некрополе Пантикапея и очевидно связаны с традицией конских гекатомб, распространенной на Тамани и в Прикубанье. В пользу того, что захоронения коня в карамеркетской гробнице или близ нее не было, говорит не парность, а единичность находки, которую можно было бы отнести к конской узде. В данном случае, это вообще одна бляха. Объяснением для такой несимметричности может послужить тот факт, что бляхи, изготовленные в зооморфном стиле, характерные для конской узды, использовали в качестве украшения горитов и панцирей.

Погребальный инвентарь был перечислен достаточно обстоятельно. В первом сообщении [8, сс. ХСІ — ХСІІ] есть информация о четырех золотых чеканных пластинках (она не поменяется и в дальнейшем), упоминается ручка бронзового сосуда, бронзовая бляшка от конского убора, железные пластинки от панциря, большие обломки железного меча (копья ?) и 250 бронзовых наконечников стрел. Отчет, опубликованный в 1901 г., очевидно более точен в деталях. Наконечников после разборки — 280, а по описи, хранящейся в Эрмитаже* — 282, тут же обнаружено 29 медных пластин от панциря, по описи более 40 целых и фрагментированных, две ручки бронзовых сосудов (одна с головкой лебедя), а также две медные трубочки-пуговики. Сводную таблицу находок из этого погребения опубликовал В. С. Ольховский [2, рис. 10]. Таким образом, мы можем быть уверены в том, что в могиле находился пластинчатый доспех, очевидно железный, но включавший в набор и бронзовые пластины или деталь из бронзовых пластин. Две трубочки-пуговики — это ворварки, и их можно поставить в связь с доспехом. Не вызывает сомнений присутствие среди находок обломков меча или копья. Ручки бронзовых сосудов оказались деталями киафа и цедилки.

Присутствие киафа дает основание для предположения о том, что в комплексе была и амфора, или амфоры, а ситечко-цедилка позволяет предположить наличие сосуда для питья (рис. 6, 2, 4). Подобные предметы известны в варварских воинских захоронениях близ Нимфея, в курганах некрополя Пантикапея, в Семибратних курганах на Тамани. Необходимо отметить близость набора вещей из кургана Кара-Меркет к комплексу находок из погребения воина в Аджигольском кургане 1g близ Ольвии, датируемом, как и все 6 ранних погребений этого могильника концом VI — V вв. до н. э. Набор из черпака и ситечка отражает, в V в. до н. э., потребность в таких изделиях у варварской верхушки. Он стал модной и востребованной вещью в воинской «дружинной» среде не только на землях, прилегающих к античным городам, но и в лесостепи, где такие комплекты встречены в богатых могилах Лесостепного Левобережья.

Наконечники стрел из кургана у селения Кара-Меркет представлены в одной из публикаций четырьмя типами, в свое время отобранными П. Д. Рау [2, рис. 10], однако соотношение их в наборе неизвестно, три типа трехлопастные, один представляет оригинальный тип четырехгранной стрелы (рис. 6, 3). Некоторые трехлопастные находят единичные аналогии в наборе стрел из ольвийского погребения б 1909 г., в кургане 30, могильника Елизаветовского городища [13, рис. 4, 25; 8, 36 — 38]. В объеме же, приведенном А. И. Мелюковой [14, табл. 8, К] набор типичен для V в. до н. э. Четырехгранная стрела по форме и, вероятно, по характеру заточки обладает выраженным сходством с трехгранными стрелами из второго Семибратнего кургана [14, табл. 8, Н], а по количеству граней находит аналогии в позднеархаическом некрополе Ольвии [15, кат. 243].

* Благодарю А. Ю. Алексева и С. Н. Сенаторова за возможность ознакомиться с ее содержанием.

Характерной скифской особенностью является деревянный сосуд, (или сосуды ?) с которым могут быть связаны золотые накладные пластины с тиснеными изображениями оленя (рис. 6, 1). Предпринятое недавно С. С. Бессоновой исследование ритона из Братолюбовского кургана [16, сс. 30 — 38] дает группу параллелей этим изделиям, которую следует дополнить стилистически самым близким произведением — изображением головы оленя на золотой пластине из кургана 1 у с. Ильичево [17, илл. 12], отнесенного к V в. до н. э. По мнению А. П. Манцевич, олени из Карамеркетского (Акмечетского) кургана являются ранним вариантом изображений оленей, впоследствии появляющихся на аппликациях из Солохи и 1-й Завадской могилы [18, с. 97].

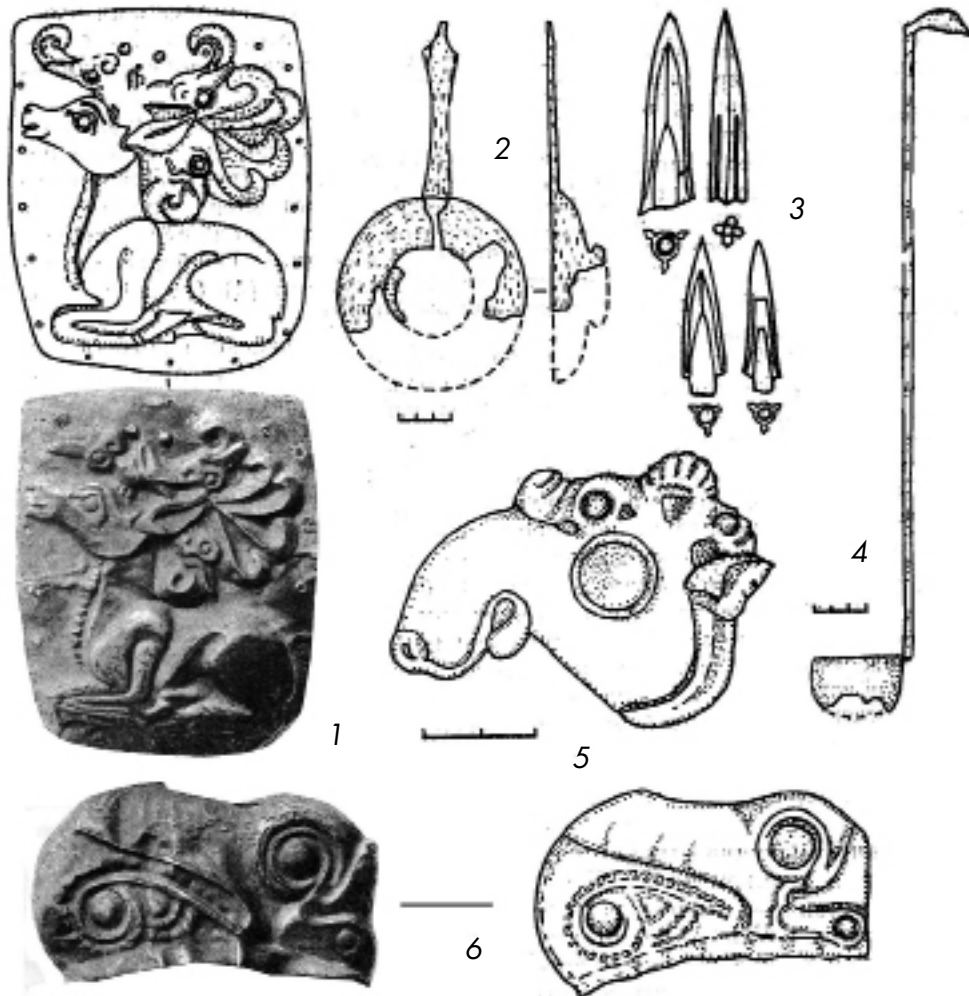

Рис. 6. Инвентарь погребения в кургане Кара-Меркет
(по В. С. Ольховскому и Н. П. Кондакову)

Не менее интересна аппликация в виде головы грифа (рис. 6, 6). Судя по ее размерам и форме, можно считать, что она покрывала ручку сосуда, возможно близкого чашам из Гаймановой и Чмыревой могилы. Это изображение близко изображениям стилизованных головок птиц на пластинах из Ильичевского кургана [17, илл. 12 — 13]. Необходимо отметить и явное стилистическое сходство с головками грифов на золотых аппликациях сосудов из 1-й Завадской могилы. К числу наиболее близких изделий можно отнести аппликацию на чашу III [19, рис. 47], а также аппликации на чаши или чашу, происходящие из курганов, раз-

рытых в 1883 г. в имении Г. Н. Ханджиева Разоренный Аиш в Евпаторийском уезде [20, с. 10] *. В плане хронологии этих памятников интересно, что хиосская пухлогорлая амфора из тризны 1-го Завадского кургана может быть отнесена к варианту III-C-2 по С. Ю. Монахову [21, с. 19] и датирована 3-й, возможно началом последней четверти V в. до н. э. Вполне вероятное присутствие в комплексе первого Завадского кургана прямогорлых хиосских амфор, вряд ли серьезно изменит датировку погребения в таких хронологических рамках.

Яркая находка — бронзовая бляха в виде головы лося (рис. 6, 5). Подобные изделия, как правило, связываемые с конским снаряжением, широко распространены в Причерноморье: они известны на Тамани, в Восточном и Западном Крыму, в Побужье и в Лесостепи, где традиционно датируются среднескифским временем [22, с. 47]. В случае с находками из Карамеркетского кургана, более вероятно ее использование в качестве украшения горита или панциря. Несмотря на иную трактовку рогов, бляха находит достаточно близкие аналогии по общему контуру и оформлению нижней части, в кургане 7 у Мариуполя (Жданова) и в Новорозановке, [1, сс. 20 — 21], где эти изделия украшали колчаны или гориты. Сходство существует и с нимфейской бляхой из кургана 16. Еще одна бляха из некрополя Нимфея служила украшением панциря [23, сс. 194 — 195]. В данном случае, несмотря на существенные различия верхней и тыльной частей и принципиально иное изображение глаза, оформление рта и носа аналогично этим же деталям бляхи из кургана Карамеркет.

Таким образом, комплекс вещей из погребения в Карамеркетском (Акмечетском) кургане можно широко отнести к V в. до н. э., тогда как время захоронения, ориентируясь на датировку амфоры из тризны Завадской могилы, можно соотнести с серединой — второй половиной V в. до н. э.

Не менее интересно второе скифское погребение из этой курганной группы, исследованное в 1988 г. в ее восточной части (рис. 4; 5), в насыпанном еще в эпоху бронзы небольшом кургане 6 [7, сс. 18 — 19]. Диаметр распаханной насыпи ко времени раскопок составлял 30 м, высота не превышала 0,5 м. Захоронение было обнаружено в центральной части кургана. Контур погребального сооружения прослежен не был, над костяком встречены невыразительные обломки лепной посуды и раковина моллюска. Костяк, судя по сопровождающему инвентарю, женский лежал в вытянутом положении на спине головой на З. У черепа слева находились кости мелкого животного, железный нож и два пряслица (рис. 7, 5, 6). По определению В. А. Колотухина, одно из них — гончарное бочонковидной формы (возможно изготовлено из ручки гончарного сосуда?), второе — из стенки гончарного сосуда. Плоская каменная плитка размером 21 x 17 x 0,6 см располагалась у правой руки. Рядом с ней стоял лепной черпак и орнаментированный горшок (рис. 7, 1, 3), у левого плеча находился второй черпак (рис. 7, 2), в области шеи лежали 6 подвесок из одноцветного синего стекла, две бусины из глухого стекла (рис. 7, 4, 7) и две бронзовые пластинки. Число сосудов таково, что вполне вероятным становится предположение о том, что в могиле было и захоронение ребенка, кости которого, как это нередко бывает, не сохранились.

Плоские тонкие каменные плитки в степных и крымских захоронениях скифского времени не являются редкостью **. Инвентарь погребения обстоятельно

* Селение Аиш, судя по картам XIX в. располагалось на южной границе уезда, в нескольких км к В от современного с. Ивановка Сакского района АРК.

** Ближайшее из них раскопано в 1993 г. в кургане у сел Славное — Рылеевка.

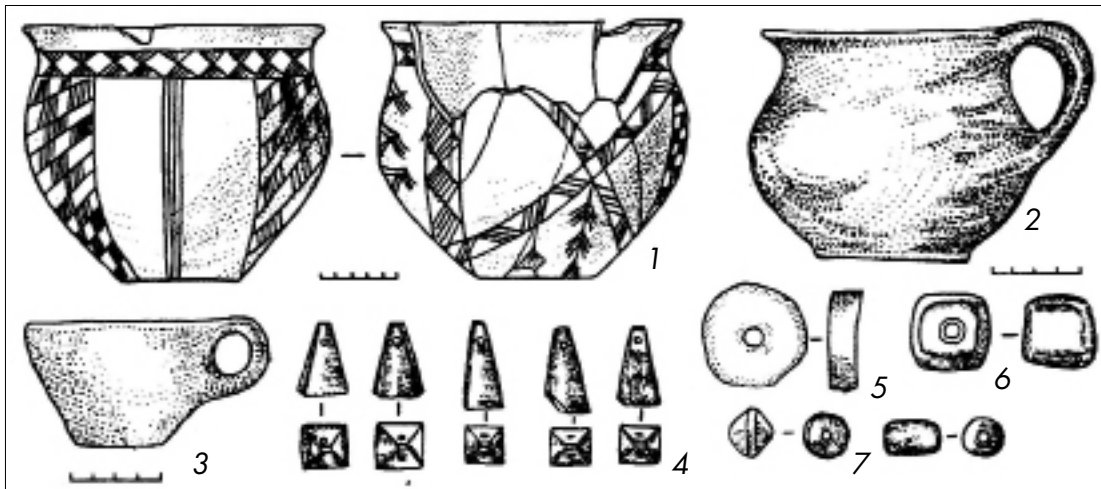

Рис. 7. Инвентарь погребения 5 в кургане Березовка 6

проанализирован В. А. Колотухиным, а погребение датировано концом V — первой половиной IV в. до н. э. К уже проделанным хронологическим разысканиям можно добавить лишь следующее. Пирамидальные подвески из одноцветного синего стекла датированы Е. М. Алексеевой IV — III вв. до н. э. [24, сс. 59, 69]. Чашевидный сосуд с резным орнаментом, датированный В. А. Колотухиным концом V — первой половиной IV в. до н. э., находит аналогии в памятниках V — IV вв. до н. э. [25, с. 109] *. Однако дату, предложенную В. А. Колотухиным, можно несколько расширить и отнести погребение к концу V — IV в. до н. э.

Таким образом, можно утверждать, что в 1885 г. Н. П. Кондаковым были начаты исследования Карамеркитской курганной гряды, расположенной на водоразделе между Донузлавской и Бокальской балками. Они были продолжены в 1988 г. Северо-Крымской экспедицией ИА АН УССР. Гряда курганов, западная часть которой сохраняется и в наши дни, типична для Степного Крыма. Она имеет большую протяженность и, как показали работы 1988 г., состоит в основном из курганов эпохи бронзы, расположенных по одному или по два-три на значительном расстоянии друг от друга. Впускные захоронения скифского времени были обнаружены в двух курганах. Одно из них является характерным для V в. до н. э. дружинным погребением, вполне типичным для района Бокальского сухоречья [6, сс. 146 — 152]. Второе представляет собой захоронение женщины, характерное для скифского, но несколько более позднего времени.

Курганы у экономии Тавкель-Найман **

Летом 1894 г. член Таврической ученой архивной комиссии Ф. Ф. Лашков произвел раскопки двух курганов близ экономии Тавкель-Найман Евпаторийского уезда [26, сс. 116 — 117]. Ответ на вопрос о точном расположении исследованных курганов можно получить на основе карты М 1 : 42 000. По описанию Ф. Ф. Лашкова, курганы в количестве 13 небольших насыпей были вытянуты в линию с запада на восток и находились в 350 саженях (745 м) к югу от экономии. Расстояние между курганами равнялось примерно 40 саженям (85 м). Описание практически полностью подтверждается близкой по времени картой-верстовкой.

* Интересно, что на греческом поселении Маслины, замыкающем с севера цепочку поселений хоры Херсонеса в Северо-Западном Крыму, обнаружена лепная керамика с близким декором, иногда называемым восточно-крымским, тогда как на усадьбе 6 поселения Панское лепная керамика в это время имеет явно выраженное сходство с посудой типичной для ольвийского региона [25, сс. 100 — 101].

** Группа расположена в нескольких км к югу от Карамеркитских курганов.

Именно здесь, над началом Донузлавской балки южнее экономии Агаркова изображена цепочка из 12 курганов протяженностью около 600 м, ориентированная с востока на запад (рис. 8). В целом, географическое положение группы курганов соответствует участку Тарханкутской возвышенности, отделяющему систему балок Бокальского сухоречья от верховий балок Донузлава.

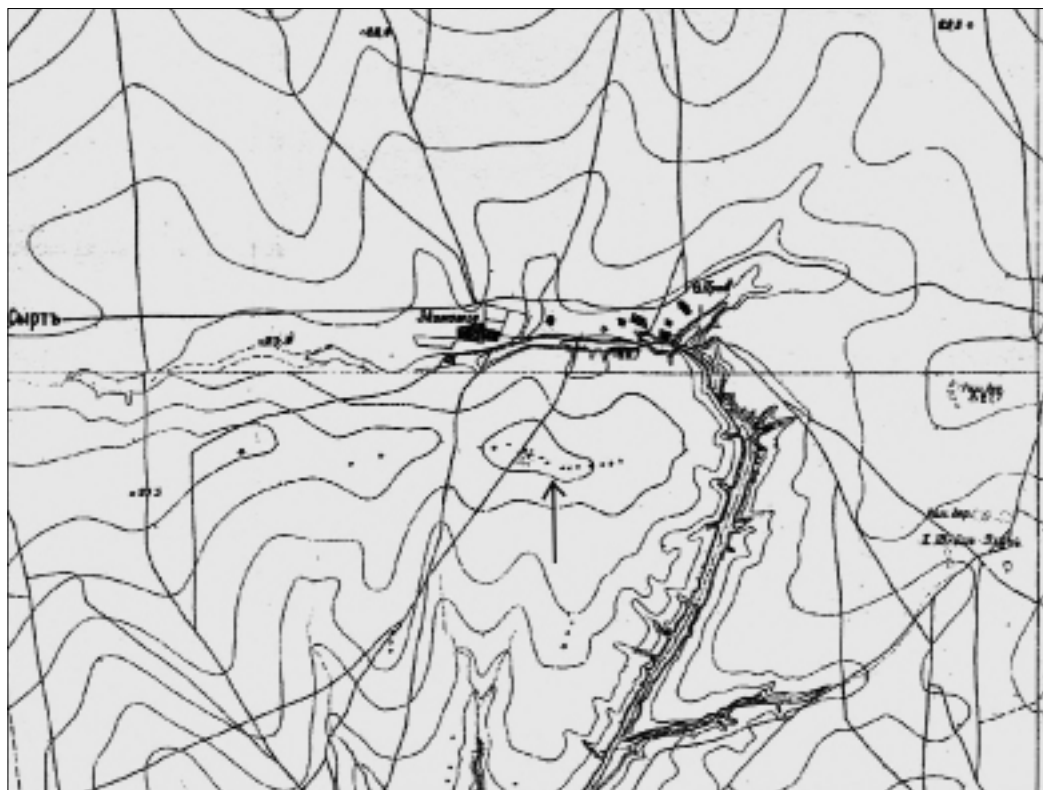

Рис. 8. Курганы у экономии Тавкель-Найман (М 1 : 42 000)

Первый, самый большой в группе курган, исследованный Ф. Ф. Лашковым, располагался у дороги, ведущей из экономии в Евпаторию, и имел в высоту 2,5 м, а в окружности 64 м, что соответствует диаметру 20 м. Судя по описанию, вся насыпь была покрыта большими камнями из местного известняка. Раскопки проводились траншеей шириной 3,5 м, расположенной с южной стороны. Насыпь состояла, по мнению автора раскопок, из рушенного грунта и кухонных отбросов, насыщенных костями птиц, рыб и животных. Очевидно, такую структуру отложений можно охарактеризовать, как зольник.

Описание погребения привожу по тексту Ф. Ф. Лашкова: «В конце третьей сажени, на глубине 3 аршин от поверхности, выше грунта на $\frac{1}{2}$ аршина, была обнаружена могила, окруженная бутовым камнем, довольно глубоко зарытым в землю. Могила имела в длину 3 аршина, а в ширину 2 аршина, и содержала в себе хорошо сохранившийся скелет. Скелет лежал на спине головой на восток, ногами на запад; руки протянуты вдоль туловища. Под головой скелета найден довольно большой камень, а подле, с правой стороны, найден небольшой горшок, наполненный землей, перемешанной с остатками пищи. Горшок грубой работы из черной глины и украшен ромбоидальными линиями. Несмотря на все старание, горшок нельзя было вынуть целым. Выше плеча, с левой стороны найдено три небольших камешка, по-видимому, от диорита (в окружности такого камня

не имеется), и два украшения из кости. Около кисти руки с левой же стороны найден короткий железный меч длиной в шесть вершков и рядом тринадцать бронзовых наконечников стрел, из коих двенадцать трехгранных, а один двухгранный; все они лежали один за другим в одну линию. Под скелетом найдено несколько кремневых наконечников стрел и скребков. Никаких других вещей не найдено». В каталоге скифских погребений, составленном В. С. Ольховским, это погребение характеризуется как подкурганное захоронение VII — V вв. до н. э. в каменном ящике [2, кат. № 294].

Интерпретация описания Ф. Ф. Лашкова, слишком сложна для однозначных выводов. Более или менее достоверно можно предположить лишь то, что захоронение было совершено в каменной гробнице размером 2,1 x 1,4 м, частично, на 1/2 аршина выступавшей над древней дневной поверхностью, частично впущенной в грунт. Подобные характеристики погребального сооружения близки ранним гробницам некрополя Стоячий Камень на Керченском полуострове. Учитывая расположение в курганной группе, можно предполагать изначальное существование над гробницей небольшого кургана, на который, впоследствии, был насыпан зольник. Зольники позднесредневекового и нового времени на поселениях и в их округе здесь встречаются повсеместно. Впрочем, автор не встречал в Крымской степи зольников обложенных камнем. Насыпь из рушенного грунта, представлявшего собой «кухонные отбросы», можно интерпретировать и как остатки большого погребального кострища с тризной, перемешанного с грунтом. Например, нечто подобное можно увидеть в насыпи кургана 9 Мечетсайского могильника. Впрочем, там горели деревянные конструкции, которых в крымском кургане, судя по его описанию, не было, а был камень.

Ориентация головой на восток, нечаста, но известна в раннескифское время в Крыму [2, с. 81]. Стрелы и меч несомненные атрибуты скифского погребального обряда. Если для меча указана лишь длина в 26 см, что соответствует размерам небольшого кинжала, то стрелы охарактеризованы чуть подробнее, как трехгранные и одна двухгранная. Судя по схематической зарисовке, двухлопастного наконечника стрелы со сводчатой головкой, внутренней втулкой и шипом на конце одной из лопастей, любезно переданной С. Н. Сенаторовым (рис. 9, 2) работавшим в Крымском краеведческом музее * над этим материалом, он может быть отнесен к типу I. б. 5 по А. И. Мелюковой. Двухлопастные стрелы со скрытой или почти скрытой втулкой и шипом можно видеть в Старшей Могиле и Цокур-Лимане. Впрочем, наиболее часты их поздние варианты в архаическом некрополе Ольвии, преимущественно, в VI в. до н. э. Некоторые ольвийские комплексы с такими стрелами С. В. Полин отнес к первой половине этого столетия [13, с. 29]. Хочу заметить, что сами могилы, в которых стрелы были найдены, располагались в окружении захоронений последней четверти VI — начала V вв. до н. э., скорее всего относятся к тому же времени. Однако широкие хронологические рамки отмеченных исследователем наборов стрел не вызывают сомнений. В такой ситуации стрелу из погребения в кургане из Тавкель-Наймана уместно датировать VI в. до н. э. Двухлопастная стрела сопровождалась стрелами трехгранными. Если описание этих стрел точно, широкой датой комплекса будет VI — V вв. до н. э.

Кремневые стрелы и скребки, найденные под костяком, настораживают уже из-за уверенности в определении. Скорее всего, это разнообразные по форме

* Ныне Центральный музей Тавриды.

осколки кремня связанные или не связанные с данным погребальным комплексом. Нельзя исключать, что это культурный слой или остатки более раннего погребения.

Лепной сосуд с геометрическим декором, выполненным двузубым орнаментом, по определению С. Н. Сенаторова (рис. 9, 1), относится к категории кубков или черпаков, типичных для кизил-кобинской керамики Горного и Степного Крыма. На тулове, диаметр которого составлял около 16 см, есть следы крепления небольшой ручки. Подобные сосуды с аналогичным или очень близким орнаментом известны на территории Северо-Западного Крыма в Керкинитиде [27, рис. 1, 25] и в подкурганном погребении VI в. до н. э. из кургана 5 у с. Колоски, находившегося к югу от оз. Донузлав. Там могила отнесена ко времени не позд-

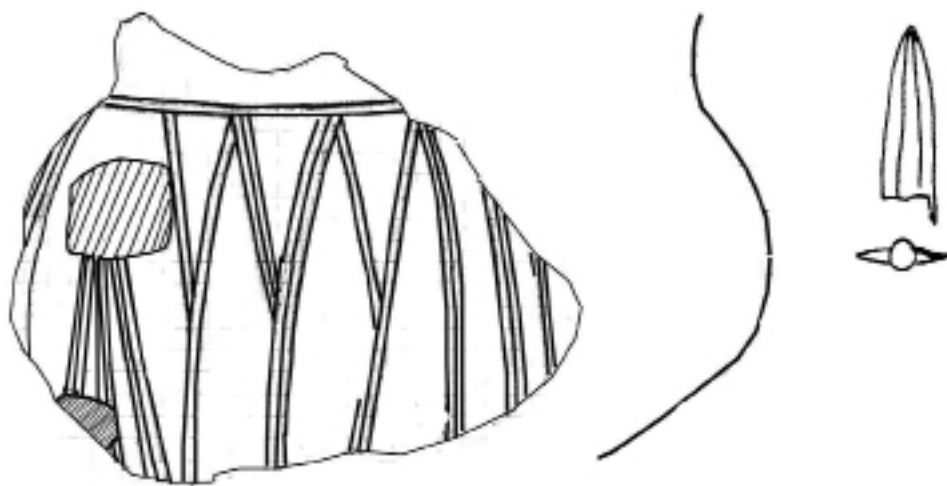

Рис. 8. Находки из кургана Тавкель-Найман (по С. Н. Сенаторову)

нее второй половины VI в. до н. э. (дата получена на основе фрагментов амфоры с окрашенным венчиком) [28, с. 63]. Иногда эта датировка воспроизводится и сейчас*. «Не зная» к какому центру, и к какому типу амфор относится окрашенный венец, обратимся к стрелам из Колосков [28, рис. 5, б]. Все они являются по классификации А. И. Мелюковой изделиями всего лишь двух типов: II, 2, 1 (лопасти сильно сточены?) и II, 3, 7. Близкие им стрелы можно найти в следующих наборах из Ольвийского некрополя: 1909, м. 6; 1910, м. 12; 1911, м. 12, м. 108; 1912, м. 1; 1913, м. 82, 91; 1914, м. 15 [15]. Во всех перечисленных случаях время совершения погребений вряд ли выйдет за рамки второй половины VI — первых десятилетий V в. до н. э. Более узкую дату, вероятно, можно соотнести с последней четвертью VI — началом V в. до н. э. скорее всего так же датируется и погребение кургана Колоски 5. С учетом подобной параллели гробницу из Тавкель-Наймана можно отнести ко второй половине VI — первым десятилетиям V в. до н. э.

Следующий исследованный курган, находившийся в 70 сажнях (149 м) от первого, был четвертым в группе. Его высота не превышала 1 м, диаметр не указан, однако курган охарактеризован как сильно расплывшийся. Вверху кургана на поверхность выступали стоявшие вертикально камни, образывавшие, как

* Корректность датировки вполне соответствует представлениям начала 80-х гг. прошлого века. Однако в наши дни, когда даты амфорных типов и вариантов уже сведены к трети или четверти столетия, а амфоры с окрашенными венцами явно заходят в первые десятилетия V в. до н. э. ее можно было бы и уточнить.

пишет исследователь, ограду могилы. К сожалению, никаких дополнительных сведений о них не приводится. Раскопки велись колодцем, размеры которого не указаны. На уровне поверхности погребенной почвы была обнаружена гробница, ориентация которой не указана, обложенная девятью большими камнями из местного известняка. Можно предполагать, что таким образом Ф. Ф. Лашков охарактеризовал вертикальную каменную обкладку бортов грунтовой ямы. Размеры гробницы (3 аршина 14 вершков и 2 аршина 7 вершков) в метрической системе составляют 274 x 172 см. Если они соответствуют внутреннему периметру, то можно уверенно писать о том, что в кургане была раскрыта погребальная камера склепа. Если же, был обмерен внешний периметр, могила может быть охарактеризована как склеп, каменный ящик или плитовая могила. В пользу предположения о склепе или каменном ящике, свидетельствует вымостка пола из двух больших плит. В заполнении гробницы были найдены разрозненные кости, бронзовая подвеска и два черепка полированной посуды. Термин «полированная» в это время нередко применялся к чернолаковой керамике. Следовательно, захоронение, исходя из его размеров, конструкции и находок «полированной» керамики можно отнести к V – IV вв. до н. э.

Таким образом, близ экономии Тавкель-Найман были прозондированы два кургана, входивших в небольшой могильник, представлявший собой цепочку курганов, плотно расположенных на ограниченной площади. Подобные некрополи появляются в Западном Крыму в эпоху поздней бронзы, например, так выглядел некрополь у с. Луговое. В скифское время они известны в восточной части Тарханкутской возвышенности у с. Братское и в Западном Крыму у с. Наумовка близ оз. Сасык-Сиваш. Вполне вероятно, что близ таких компактных некрополей, прилегавших к мощным, некогда заросшим лесом балкам, в которых в древности существовали постоянные водотоки, могли располагаться сезонные стойбища, со временем превращавшиеся в пусть небольшие, но долговременные поселения. Предположение о существовании подобных памятников на периферии и вдоль границ античной хоры в Северо-Западном Крыму в свое время, было выдвинуто автором данной статьи, а несколько позже, результаты, в значительной степени совместных работ, подтверждающие правомерность подобной гипотезы были опубликованы Т. Н. Смекаловой и В. Ф. Столбой*.

Библиография

1. Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья / В. Ю. Мурзин — К. : Наукова думка, 1984. — 132 с.
2. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII – III вв. до н. э.) / В. С. Ольховский. — М. : Наука, 1991. — 256 с.
3. Яковенко Э. В. Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма / Э. В. Яковенко // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М. : Наука, 1976. — С. 128 — 137.
4. Троицкая Т. Н. Скифские курганы в Крыму / Т. Н. Троицкая // ИКОГО. — Симферополь, 1951. — Вып. 1. — С. 85 — 112.
5. Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху / А. Н. Щеглов. — Л. : Наука, 1978. — 158 с.

* К сожалению, сделано это было в крайне некорректной форме.

6. Колтухов С. Г. Скифские погребения V в. до н. э. из Северо-Западного Крыма / С. Г. Колтухов, С. И. Андрух // Археологические вести. — СПб., 1994. — Вып. 4. — С. 146 — 152.
7. Колотухин В. А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма / В. А. Колотухин. — Симферополь : Сонат, 2000. — 120 с.
8. ОАК. — 1882 — 1888.
9. ЗРАО. — СПб., 1901. — Т. XII. — Вып. 1 и 2.
10. Колтухов С. Г. Каменные ящики и овалы гробницы варварского населения Степного Крыма / С. Г. Колтухов // Древности Боспора. — М., 2005. — Вып. 8. — С. 235 — 258.
11. Уженцев В. Б. Отчет об археолого-топографической разведке на площадке размещения ВЭС «НОВА-ЭКО» (2006 — 2007 гг. Черноморский р-н АРК) / В. Б. Уженцев, С. Б. Ланцов, С. Г. Колтухов, С. Л. Смекалов. — Научный архив ИА НАН Украины. — Ф. е. 29117. — 2007/64.
12. Толстой И. И. Древности скифо-сарматские / И. И. Толстой, Н. П. Кондаков // Русские древности в памятниках искусства. — СПб., 1889. — Вып. 2. — 161 с.
13. Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток / С. В. Полін // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 17 — 35.
14. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова // САИ. — Д 1 — 4, М. : Наука, 1964. — 92 с.
15. Скуднава В. М. Архаический некрополь Ольвии / В. М. Скуднава. — Л. : Искусство, 1988. — 184 с.
16. Бессонова С. С. Ритон из Братолюбского кургана (к вопросу о датировке центрального захоронения) / С. С. Бессонова // Эпоха раннего железа. Сб. науч. трудов к 60-летию С. А. Скорого. — Киев — Полтава, 2009. — С. 30 — 38.
17. Лесков А. М. Новые сокровища курганов Украины / А. М. Лесков. — Л. : Аврора, 1972. — 152 с.
18. Манцевич А. П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции / А. П. Манцевич. — Л. : Искусство, 1987. — 143 с.
19. Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине / Б. Н. Мозолевский // Скифия и Кавказ. — К. : 1980. — С. 70 — 154.
20. Ольховский В. С. Крымская Скифия / В. С. Ольховский, И. Н. Храпунов. — Симферополь : Таврия, 1990. — 128 с.
21. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров экспортеров товаров в керамической таре / С. Ю. Монахов. — Москва — Саратов, 2003. — 352 с.
22. Могилов О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилов. — Київ — Кам'янець-Подільський. — 2008. — 439 с.
23. Черненко Е. В. Погребения с оружием из некрополя Нимфея / Е. В. Черненко // ДВК. — К. : Наукова думка, 1970. — С. 190 — 198.
24. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // САИ. — Г 1 — 12. — М. : Наука, 1978. — 104 с. : илл.
25. Колтухов С. Г. Лепная керамика скифского населения Степного и Предгорного Крыма / С. Г. Колтухов // Херсонесский сборник. — 2004. — Вып. XIII. — С. 68 — 120.
26. Лашков Ф. Ф. Раскопки курганов у д. Тавкель-Найман Евпаторийского уезда / Ф. Ф. Лашков // ИТУАК. — 1895. — Вып. 22. — С. 116 — 117.

27. Кравченко Э. А. Кизил-кобинська кераміка Керкінітіди VI – IV ст. до н. э. / Э. А. Кравченко // Эпоха раннего железа. Сб. науч. трудов к 60-летию С. А. Скорого. – Киев – Полтава, 2009. – С. 189 – 199.

28. Ольховский В. С. О населении Крыма в скифское время / В. С. Ольховский // СА. – 1982. – № 4. – С. 61 – 81.

29. Колтухов С. Г. О возможности существования варварской периферии античной хоры в Северо-Западном Крыму / С. Г. Колтухов // Археология Северо-Западного Крыма. По материалам междунар. науч.-практ. конференции «Античный мир и археология», посвященной 2 500-летию Евпатории. – Симферополь, 2004. – С. 42 – 47.

30. Смекалова Т. Н. Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут: предварительное сообщение // Т. Н. Смекалова, В. Ф. Столба // Материалы к археологической карте Крыма. – Симферополь, 2009. – Вып. 1. – 66 с.

Колтухов С. Г.

Забуті кургани Тарханкуту або старі матеріали до археологічної карти Західного Криму

У 1885 р. Н. П. Кондаковим були початі дослідження Карамеркітської курганної гряди, розташованої на вододілі між Донузлавською та Бокальською балками. Вони були продовжені в 1988 р. Північно-кримською експедицією ІА АН УРСР. Гряда курганів, західна частина якої зберігається і в наші дні, типова для Степового Криму. Вона має велику протяжність і, як показали роботи 1988 р., складається в основному з курганів епохи бронзи розташованих по одному або по два-три на значній відстані один від одного. Впускні поховання скіфського часу були виявлені у двох курганах. Одне з них є характерним для V ст. до н. е. дружинним похованням, цілком типовим для району Бокальського сухоріччя. Друге є похованням жінки, характерним для скіфського, але дещо пізнішого часу.

Біля економії Тавкель-Найман у кінці XIX ст. Ф. Ф. Лашковим були прозондовані два кургани, які входили в невеликий могильник, що був ланцюжком курганів, щільно розташованих на обмеженій площі. Подібні некрополі з'являються в Західному Криму в епоху пізньої бронзи, наприклад, так виглядав некрополь біля с. Лугове. У скіфський час вони відомі в східній частині Тарханкутського підвищення біля с. Братське і в Західному Криму біля с. Наумовка та оз. Сасык-Сиваш. Цілком імовірно що біля таких компактних некрополів, що прилягали до потужних, колись зарослих лісом балок, в яких в давнину існували постійні потоки, могли розташовуватися сезонні стійбища, що з часом перетворювалися на невеликі, але довготривалі поселення.

Koltukhov S. G.

The lost burial mounds of Tarkhancut Peninsula and Old Materials for Archaeological Map of Western Crimea.

The excavations of Karamerkitskaya Group of Burial Mounds were initiated by N. P. Kondakov in 1885. It is located on the watershed between Donuzlavskaya and Bokalskaya beams. These investigations were continued in 1988 by the North-Crimean expedition of the Institute of Archaeology Academy of science of Ukraine. The burial mounds group (the western part of which remains till now) is typical for the Steppe Crimea. It has a great length, the excavations of 1988 has shown that the group consists mainly of burial mounds of Bronze Age, they are located in a considerable distance from each other. The inlet burial of Scythian time was found in two burial mounds. One of them is typical for V cent. BC. It is an armed force burial, which is typical for the area of Bokalskoe Sukhorechchie. The second one is a woman's burial, which is very characteristic for late Scythian time.

F. F. Lashkov were probed two mounds near the economy Tavkel-Naiman in the late XIX century, they were a part of a small cemetery of mounds, which were densely located in a limited area. Such

cemeteries appear in western Crimea in the Late Bronze Age, for example: a Necropolis in Lugovoe looked like this. In the Scythian time they are well-known on the eastern hills near Tarkhankut next to the village Naumovka near the lake Sassyk Siwash. It is very possible that the necropolises and long-term settlements were adjacent to the once-forested ravines in ancient times with the constant streams.

Тоцев Г. Н.

О КУЛЬТУРНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ПОГРЕБЕНИЯ № 3 КУРГАНА 1 (КУРБАН-БАЙРАМ) У С. ДОЛИНКА

Курган исследовался в 1965 г. под руководством А. А. Щепинского. Раскопками была выявлена серия погребений, из которых одно — № 3 (рис. 1, 1) получило широкую известность благодаря прежде всего обнаруженному в нем набору инвентаря из металла. Сам набор или отдельные изделия (рис. 2) неоднократно привлекали внимание многих исследователей [1; 2; 3, с. 139; 4, сс. 30 — 35; 5; 6; 7].

О самом комплексе на протяжении десятилетий было мало известно. А. А. Щепинский в ряде изданий приводил лишь фотографии части каменного орнаментированного ящика [8; 9; 10, с. 45; 11]. Только спустя почти сорок лет в изданном своде памятников нашли отражение материалы почти всего комплекса [12].

Лишь в 2009 г. благодаря В. А. Колотухину материалы памятника изданы в полном объеме [13, сс. 223 — 242]. Автор интерпретирует непосредственно как сам комплекс, так и дает свое виденье проблемы «ящичных» захоронений.

Отдельные положения этой работы небесспорны, что вызывает необходимость вновь обратиться к материалам комплекса.

В. А. Колотухин счел возможным в качестве основного захоронения рассматривать п. 7, расположенное ближе к центру насыпи [13, с. 227]. Оно представляло завал из камней, среди которых встречены камка, комья зеленой глины, раковины и отдельные окрашенные кости человека. Мы же полагаем, что погребение 3 в каменном ящике и завал из камней являются одновременными. С ними, на наш взгляд, связано и возведение рва.

Согласно подсчетам автора статьи [14, сс. 65 — 66], на территории Крыма известно свыше 30 подобных погребению № 3 ящичных конструкций. Этот вид характеризуется ящиками, обложенными камнями, иногда и сверху. За исключением долинского, все они найдены в районах с выходами камня — Тарханкуте, предгорьях Крыма, Керченском полуострове. Среди них есть как основные, так и впускные. Стенки 35 ящиков орнаментированы. Роспись в виде «дерева жизни» зафиксирована как при раскопках крымских памятников (Астанино, Долинка, Новый, Артезиан), так и за пределами полуострова (Старогорожено, Моисеевка, Шевченко и др.), известна она и в материалах последующих культур [14].

Относительно позы погребенного, предпочтительнее говорить о положении костяка скорченно на спине. Подобная позиция, равно как и ориентировка погребенного, доминируют в ямных памятниках Крыма.

В. А. Колотухин приводит аналогии отдельным изделиям, круг сопоставлений можно расширить, это играет определенную роль при выяснении культурной принадлежности.

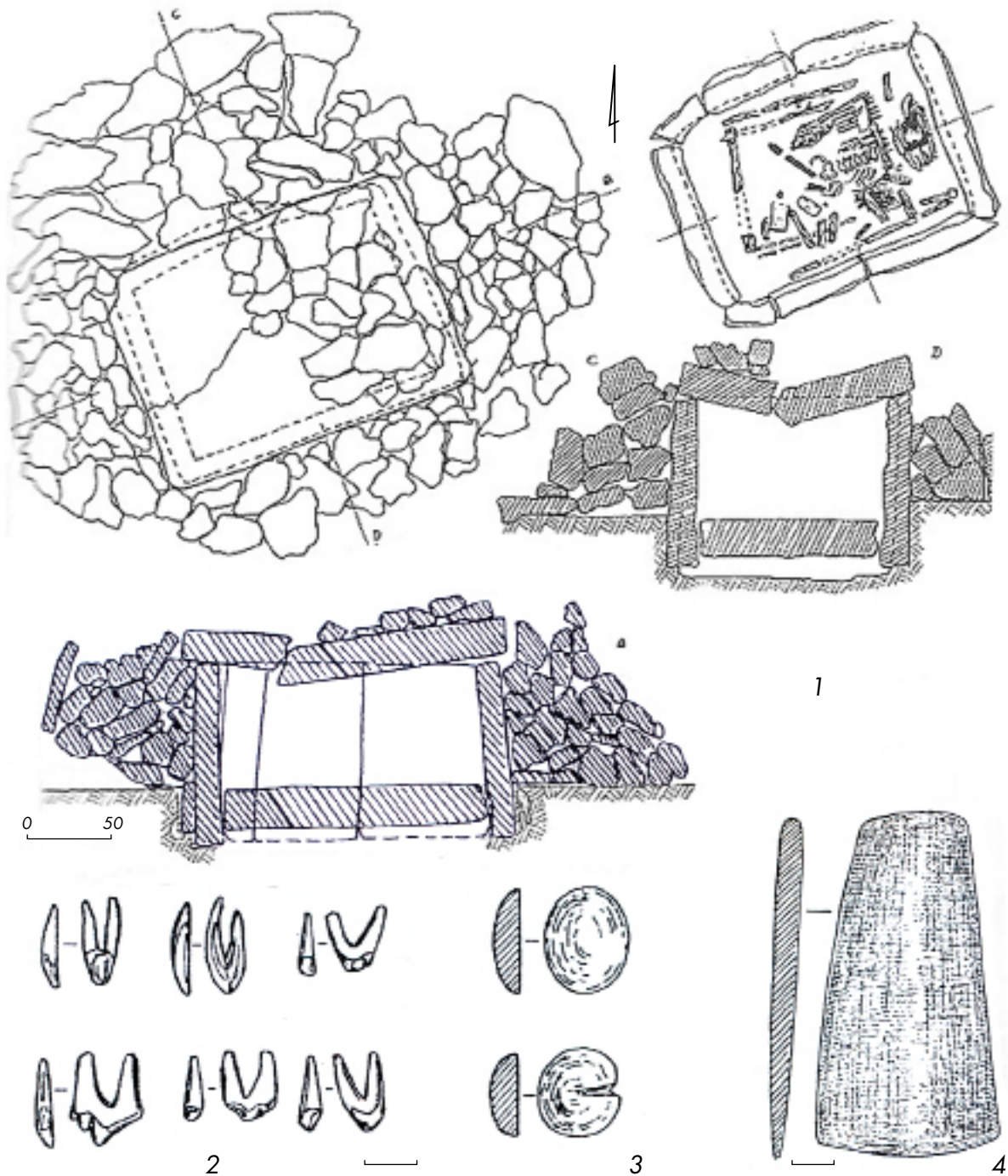

Рис. 1. 1 – планы и разрезы п. 3 к. 1 у с. Долинка; 2 – подвески из распиленных зубов хищника; 3 – «пуговицы»; 4 – бронзовое тесло (1 – по Щепинскому, 2002; 3 – 4 – по Колотухину, 2009)

Так, два костяных изделия в виде пуговиц округлой и овальной формы, В. А. Колотухин сопоставляет с находками в каменных ящиках кургана 3 в междуречье Альмы и Качи в 1895 г. (6 экз.) и симферопольского кургана № 6* (одна) [13, с. 238]. Добавим, что подобные поделки из кости, относящиеся к украшениям, найдены в верхних слоях Михайловского поселения [16, с. 219, рис. 116, 8 – 9].

* В. А. Колотухин неточно определяет находку из симферопольского кургана как каменную [13, с. 228]. Авторы публикации материалов четко пишут о костяной поделке – пуговице или подвеске [15, с. 44].

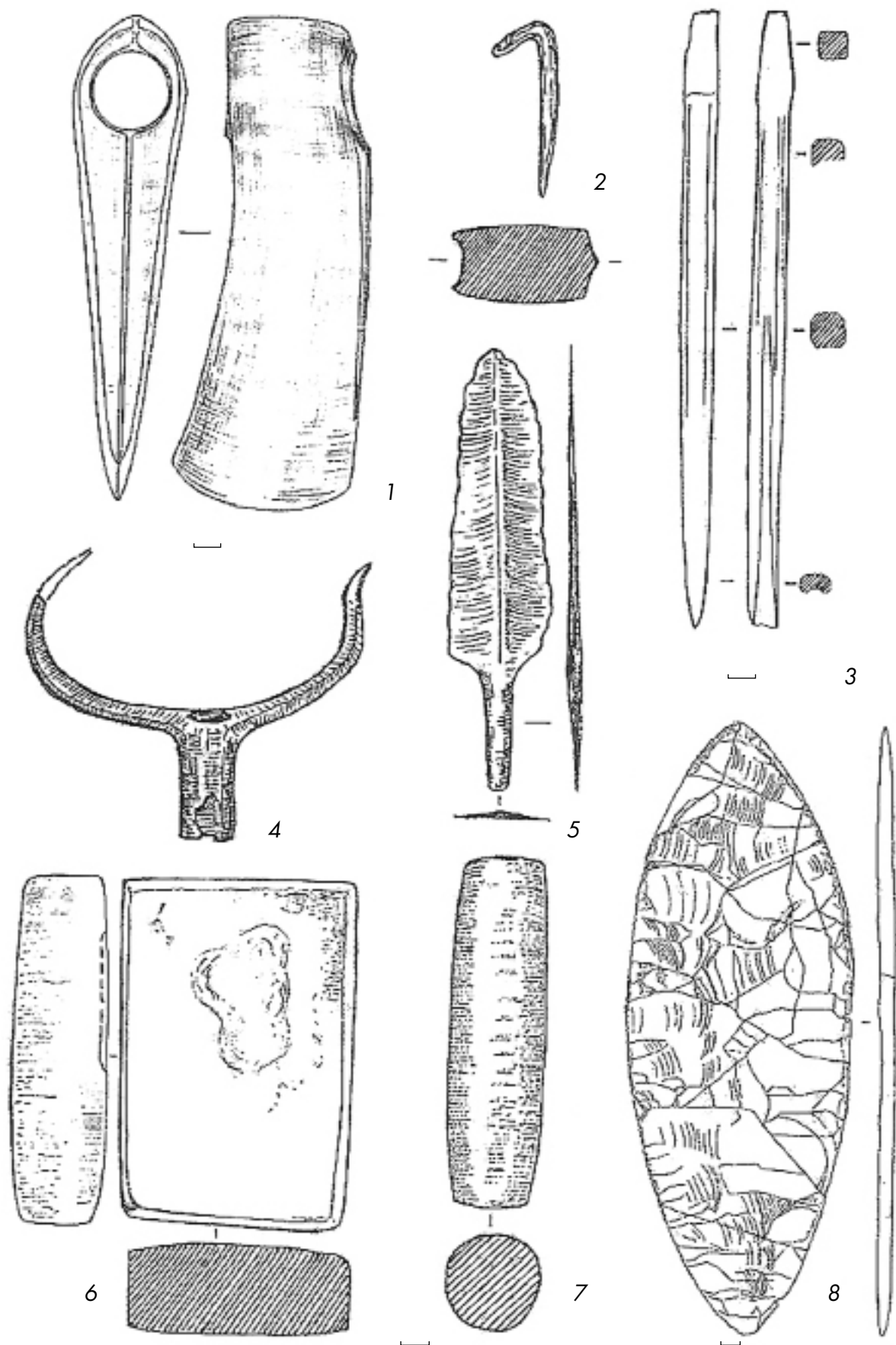

Рис. 2. Материалы из п. 3 к. 1 у с. Долинка. 1, 4 – медь; 2 – дерево (без масштаба); 3, 5 – бронза; 6 – 7 – мраморизированный известняк; 8 – кремь (по Колотухину, 2009)

В. А. Колотухин приводит в работе наконечник копья лавролистной формы (острие дротика ?) [13, с. 239, рис. 4, 8], указывая на распространение таких изделий меньших размеров в катакомбных захоронениях. Акцентируем внимание на том, что подобные предметы обнаружены в захоронениях катакомбных культур разных периодов: Невское — к. 5, п. 1, Александровск — к. 9, п. 25 [17, с. 99, рис. 31, 18; 18, с. 92, рис. 18, 4].

В каменном ящике долинского кургана выявлены изделия из розового мраморизированного известняка — полированный пест и тщательно обработанная плитка. В. А. Колотухин в общем отметил их типичность для ямных и раннекатакомбных комплексов [13, с. 227]. Добавим, что подобный набор (пест и небольшая плиточка) в степном Крыму находился в ямном погребении 22 кургана 14 у оз. Старое [19, с. 228, рис. 88, 7, 9], пестом сопровождалось и погребение 5 кургана 12 у с. Источное.

В заключительной части своей работы В. А. Колотухин отмечал, что «... с непосредственным проникновением отдельных групп населения с Северного Кавказа может быть связано появление в Крыму трех подкурганых погребений». Первым из них выступает рассматриваемый комплекс 3. Свидетельством тому является, прежде всего, «... набор металлических изделий, характерный для Северного Кавказа и совершенно нетипичный для Крыма» [13, с. 233]. Отметим, что подобный набор единичный в степном Причерноморье.

Напомним, что местное изготовление топора допускал С. Н. Кореневский [1, с. 24]. В. И. Клочко, в частности, приводит аналоги топору из ямных погребений, связывая их производство с местной линией развития на Правобережной Украине [5, Р. 68]. Двурогая вилка, изготовленная из «чистой» меди [4], не является майкопским импортом, хотя имеет многочисленные аналоги в новосвободненских памятниках [6, с. 42].

Как отмечают исследователи, различные типы ножей и шилья из каменных ящиков находят ближайšie аналогии в находках ЯКИО [6, с. 43; 20].

М. Б. Рысин относит этот комплекс к началу успенского этапа кавказской металлообработки среднего бронзового века (СБВ), т. е. более позднего, нежели собственно майкопский возраст [21, с. 230].

В настоящее время относительно роли и влияния Кавказа на степь сложилось две точки зрения. Сторонники первой указывают на активные контакты в период энеолита-средней бронзы между племенами Причерноморья и Кавказа, отводя ведущую роль Майкопу [19; 22], в то же время оппоненты критически относятся к подобным выводам. Так, С. Н. Братченко отмечал, что «... традиционные представления о роли Кавказа в распространении бронзовых изделий в Восточной Европе и развития здесь металлообработки очень преувеличены» [23, с. 55]. Относительно периода средней бронзы аналогичные заключения сделаны и другими специалистами [24, S. 346; 14, с. 140].

Материалы последних разработок исследователей, в частности М. Б. Рысина, свидетельствуют о том, что собственно майкопские памятники выступают одновременно доямным материалам (нижнемихайловские, возможно, ранние ЯКИО), а ранний успенский этап СБВ Кавказа синхронизируется с позднеямными и катакомбными. Именно на это время припадает распространение ведущих типов орудий, амулетов, украшений и вотивных изделий (булавки, бляшки, медальоны, подвески), т. е. тех категорий, которые раньше А. Л. Нечитайло относил к майкопским импортам [21, сс. 216 — 217, 228].

Согласно М. Б. Рысину, кавказские импорты в степной зоне единичны, распространялась, прежде всего, кавказская технология металлообработки [21, с. 212], и контакты между Кавказом и степными культурами обусловлены, в первую очередь, связями в этой сфере [21, с. 213].

Соответственно его разработкам, успенский этап датируется XXIV – XX вв. до н. э. и соответствует позднеямным и раннекатакомбным памятникам Нижнего Дона и Прикубанья [25]. В более поздней работе автор счел возможным начало среднего бронзового века Кавказа, основываясь на синхронизации с раннединастическим периодом Древнего Востока, относить к XXVIII – XXVII вв. до н. э. а финальный этап этого периода датировать рубежом III – II и началом II тыс. до н. э. [21, с. 224].

В последнее десятилетие наметилась тенденция к удревнению культур энеолита-бронзы Восточной Европы, в чем сыграли большую роль значительные серии калиброванных радиоуглеродных дат, полученных для различных памятников сопредельных территорий.

Так, С. Н. Корневский курганные древности майкопско-новосвободненской общности датирует в целом IV тыс. до н. э. [26, с. 64]. Эти данные близки с результатами разработок других исследователей как для этой общности – 3950 – 3300 гг. до н. э. [27, с. 97], так и для материалов северной степной периферии Предкавказья [28, сс. 79 – 82].

Учитывая эти данные, полагаем, что приведенное заключение В. А. Рысина достаточно убедительно, по известным памятникам Крыма нет оснований делать вывод о пребывании населения МНО на полуострове. Выводы А. Л. Нечитайло о значительном непосредственном влиянии культур Кавказа на степь и активную роль крымского пути представляется несколько преувеличенным. Ведь собственно майкопские «чистые» комплексы на территории Крымского полуострова не известны. Напомним, что как результат майкопского влияния в Крыму А. Л. Нечитайло приводит серию сосудов, одни при этом вначале рассматривались как прямые импорты (пещера Каюм-Коба, Целинное – к. 12, п. 6 *), а другие как подражания (Марьино – к. 1, п. 5 **; Заозерное – к. 14, п. 6; Рисовое – к. 1, п. 65; Танковое – к. 9, п. 17) [22, сс. 129 – 131]. Позже они все интерпретировались как местное подражание [4, с. 59].

Представляется возможным говорить вслед за В. А. Рысиным о распространении тех или иных технологий, определенных элементов, идей, которые находили отражение у степного населения в бытовой и идеологических сферах. Полуостров

* В опубликованных материалах СКЭ [29; 30; 31; 32; 33] такого сосуда нет. Под номером 12 издан курган у с. Источное, но п. 6 – эпохи средневековья. Этот же сосуд, согласно Ю. Я. Рассамкину, происходит из п. 12 к. 6 у с. Целинное [34, табл. 370, 2 – 3]. Опубликовавшие этот комплекс В. В. Генинг и В. Н. Корпусова пишут, что из этого погребения происходит сильно фрагментированный лепной круглодонный сосуд с округлым туловом из красной глины высотой 7,5 см. Этот сосуд и привели на рисунке авторы публикации [31, с. 16, рис. 17, 2].

** Согласно автору публикации материалов этого кургана, из п. 5 происходит круглодонный сосуд с примесью раковины в тесте, но совсем иной формы [35, с. 122, табл. 1, 1]. П. Н. Шульц и А. Д. Столяр, издавшие суммарно марьинские памятники, указывают на обнаружение горшочка с округлым дном в п. 8 – костяк в сильноскорченной позе головой на В [36, сс. 54 – 55, рис. 13, 3]. В упомянутой выше статье Ю. Г. Колосова п. 8 – это вытянутый на спине погребенный головой на З, без инвентаря. Вопрос о привязке сосуда к определенному комплексу в кургане 1 открыт. Согласно предварительному отчету П. Н. Шульца и А. Д. Столяра, костяк лежал на правом боку головой на юг, у левой руки находились обломки лепного сосуда [37]. Нет никаких оснований «... это погребение (скорченное на левом боку головой на СВВ) включить в число древнейших в кургане» [22, с. 131], тем более оно обнаружено на периферии насыпи, в юго-западном секторе. Разночтение объяснимо погрешностями в полевой фиксации.

в определенные периоды выступал и своеобразной транзитной зоной, через которую распространялись мобильные предметы.

Через Керченский пролив ямные племена осваивали достаточно активно степную зону Северного Кавказа, где вступали в контакты различного рода с местным населением. Не исключено, что в составе возвращенцев могли находиться и иноплеменные представители, при этом возможен допуск и смешанных браков. Отдельные «неямные» элементы опосредованно или через носителей получали распространение на территории Крыма и проникали далее на север, в степное Причерноморье, что и нашло отражение в материальном оформлении и отдельных чертах погребальной обрядности*.

К близким выводам пришел и В. А. Колотухин, предполагая возможность передвижения на Тамань и обратно отдельных групп «местного крымского населения» [13, с. 233]. Данное заключение, по нашему мнению, более реально, нежели высказанное на этой же странице предположение о непосредственном проникновении отдельных групп населения с Северного Кавказа, которым и принадлежит погребение 3.

Само же погребение нами рассматривается как относящееся к представителю знати позднеямного населения. На это указывают трудовые затраты (доставка издалека камня и его обработка на месте, возведение рва с многочисленными ямками), значительный набор инвентаря, в котором отражены контакты местного населения, а набор металлических изделий, не исключено, выступает продуктом долговременного накопления.

Библиография

1. Кореневский С. Н. О металлических топорах майкопской культуры / С. Н. Кореневский // СА. — 1974. — № 3. — С. 14 — 32.
2. Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР / Е. Н. Черных // СА. — 1978. — № 4. — С. 53 — 82.
3. Ильюков Л. С. Металлические «вилки» майкопской культуры / Л. С. Ильюков // СА. — 1979. — № 4. — С. 138 — 146.
4. Нечитайло А. Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы // А. Л. Нечитайло. — К. : Наукова думка, 1991. — 114 с.
5. Klochko V. I. Weapons of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000-700 / V. I. Klochko // BPS. — 2001. — Vol. 10. — 377 P. — Библиогр. : P. 343 — 376.
6. Черных Л. А. К вопросу о выделении очагов металлопроизводства энеолит-ранней бронзы в Северном Причерноморье / Л. А. Черных, А. В. Николова // Проблеми гірничої археології (матеріали I-го Картамиського польового семінару). — Алчевськ : ДГМІ, 2003. — С. 37 — 43.
7. Černych L. Spektralanalyse und Metallverarbeitung in den früh- und mittelbronzezeitlichen Kulturen der ukrainischen Steppe als Forschungsproblem / L. Černych // EA. — Band 9. — 2003. — S. 27 — 62.
8. Щепинський А. О. Кемі-обинська культура / А. О. Щепинський // Археологія Української РСР. — К. : Наукова думка, 1971. — Т. 1. — С. 258 — 263.

* Такими мы и рассматривали комплексы из Донского, п. 9, округа Симферополя, к. № 5, Украинки, Чистенького, к. 1 [14, сс. 67, 210].

9. Щепинский А. А. Ранний энеолит Крыма / А. А. Щепинский // Археология Украинской ССР. — К. : Наукова думка, 1985. — Т. 1. — С. 320 — 324.
10. Черепанова Е. Н. Там, где пройдет Северо-Крымский... // Е. Н. Черепанова А. А. Щепинский. — Симферополь : Крым, 1966. — 96 с.
11. Щепинский А. А. Во тьме веков / А. А. Щепинский. — Симферополь : Крым, 1966. — 156 с.
12. Щепинский А. А. Памятники Кеми-Обинской культуры (Свод археологических источников) / А. А. Щепинский. — Запорожье : 2002. — 340 с. — Библиогр.: с. 211 — 224.
13. Колотухин В. А. Курган № 1 у села Долинка и ящичные гробницы раннего бронзового века Крыма / В. А. Колотухин // Херсонесский колокол. — Симферополь : Сонат, 2008. — С. 223 — 242.
14. Тощев Г. Н. Крым в эпоху бронзы // Г. Н. Тощев. — Запорожье, 2007. — 304 с. — Библиогр.: с. 216 — 249.
15. Столяр А. Д. Курганы у Симферопольского водохранилища (часть 2) / А. Д. Столяр, А. А. Щепинский // Катакомбные культуры Северного Кавказа. — Орджоникидзе, 1981. — С. 34 — 50.
16. Коробкова Г. Ф. Поселение Михайловка — эталонный памятник древнеямной культуры / Г. Ф. Коробкова, О. Г. Шапошникова. — Санкт-Петербург : Европейский дом, 2005. — 316 с. — Библиогр.: с. 296 — 314.
17. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України / В. І. Клочко. — К. : АртЕк, 2006. — 336 с. — Бібліогр.: с. 310 — 335.
18. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу / С. Н. Братченко. — Луганськ : Шлях, 2001. — Ч. II. — 124 с.
19. Щепинский А. А. Северное Присивашье в V — I тысячелетиях до н. э. / А. А. Щепинский, Е. Н. Черепанова. — Симферополь : Крым, 1969. — 328 с.
20. Черных Л. А. Бронзовые ножи из памятников ямной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги) / Л. А. Черных // Проблеми гірничої археології (Матер. VII-го міжнарод. Картамиського польового археологічного семінару) — Алчевськ, 2009. — С. 43 — 77.
21. Рысин М. Б. Успенский этап кавказской металлообработки среднего бронзового века / М. Б. Рысин // АВ. — М. : Наука, 2008. — № 15. — С. 193 — 230.
22. Нечитайло А. Л. О сосудах майкопского типа в степной Украине / А. Л. Нечитайло // СА. — 1984. — № 4. — С. 127 — 137.
23. Братченко С. Н. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи / С. Н. Братченко // Древние культуры Восточной Европы. Сб. науч. трудов. — Луганськ : Изд-во ВУГУ, 1996. — С. 32 — 57.
24. Kaiser Elke. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut / E. Kaiser // Archeologie in Eurasien. — Mainz am Rhein : 2003. — Band 14. — 425 S. — Библиогр.: S. 357 — 384.
25. Рысин М. Б. К проблеме синхронизации памятников среднего бронзового века Северного и Южного Кавказа / М. Б. Рысин // Между Азией и Европой. Кавказ в IV — I тыс. до н. э. К 100-летию со дня рождения А. А. Иессена. — Санкт-Петербург, 1996. — С. 81 — 84.
26. Кореневский С. Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья : Майкопско-новосвободненская общность, проблемы внутренней типологии // С. Н. Кореневский. — М. : Наука, 2004. — 243 с. — Библиогр.: с. 106 — 113.

27. Черных Е. Н. Радиоуглеродная хронология древнейшей общности и истоки курганных культур / Е. Н. Черных, Л. Б. Орловская // РА. — 2004. — № 1. — С. 84 — 99.
28. Шишлина Н. И. Радиоуглеродная хронология майкопских памятников Южных Ергеней / Н. И. Шишлина, О. А. Чичагова, Э. П. Зазовская, Й. Ван дер Плихт // Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее. Тез. конф. — М. : 2003. — Ч. I. — С. 79 — 82.
29. Курганы степного Крыма : [Сб. науч. тр.] — К. : Наукова думка, 1984. — 116 с.
30. Генинг В. В. Археологические памятники Крымского Присивашья. Первая курганная группа у с. Целинное / В. В. Генинг, В. Н. Корпусова — К. : 1989. — 44 с.
31. Генинг В. В. Археологические памятники Крымского Присивашья. Вторая курганная группа у с. Целинное / В. В. Генинг, В. Н. Корпусова — К. : 1989. — 44 с.
32. Генинг В. В. Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Богачевка / В. В. Генинг, В. Н. Корпусова — К. : 1989. — 56 с.
33. Генинг В. В. Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Восточное и с. Болотное / В. В. Генинг, В. Н. Корпусова. — К. : Препринт, 1989. — 60 с.
34. Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4- Jts. V. Chr. / Ju. Rassamakin — Т.1. — Text.; 235 S. — Т. II — Katalog. — Tafeln. — 277 S. + 546 Taf. — Mainz : 2004. — Библиогр. : с. 219 — 233.
35. Колосов Ю. Г. Розкопки кургану № 1 на лівому березі Салгиру / Ю. Г. Колосов // Археологія. — 1961. — Т. XII. — С. 119 — 128.
36. Шульц П. Н. Курганы эпохи бронзы в долине Салгира / П. Н. Шульц, А. Д. Столяр // КСИИМК. — 1958. — Вып. 71. — С. 53 — 64.
37. Шульц П. Н. Предварительный отчет о раскопках курганов и стоянок в зоне Симферопольского водохранилища в 1954 году / П. Н. Шульц, А. Д. Столяр // Архив КФ ИА НАН Украины. — Инв. А № 15/54.

Тоцев Г. Н.

Про культурну належність поховання № 3 кургану 1 (Курбан-Байрам) біля с. Долинка

В. О. Колотухін вперше у повному обсязі видав відомий поховальний комплекс з кургану біля с. Долинка в Криму. Останній був розкопаний А. О. Щепинським ще у 1965 р. Розгляд матеріалів, співставлення з відомими артефактами дає підставу розглядати це поховання як ямне доби ранньої бронзи.

Toshchev G. N.

On cultural relation of the grave No.3 to the kurgan 1 (Kurgan-Bairam) near Dolynka village

V. O. Kolotukhin for the first time and fully released a well-known burial complex from the kurgan near Dolynka village, the Crimea. The last complex was excavated by A. O. Shchepynskiy yet in 1965. The materials' studies and their comparison to the known artifacts give the grounds for considering this grave as the one of the Early Bronze Age.

РАСКОПКИ КУРГАНА У С. ВЛАДИМИРОВСКОЕ ЗАПОРОЖСКОГО РАЙОНА

В 1984 – 1985 годах археологической экспедицией ЗОКМ были исследованы 10 насыпей из курганной группы, расположенной на юго-восточной окраине с. Днепрельстан Запорожского района, что нашло отражение в публикации в Музейном вестнике № 8 за 2008 год.

Данная статья является, в определенном смысле, продолжением этой публикации, поскольку посвящена результатам охранных раскопок в 1984 году кургана у с. Владимировского, территориально граничащего с с. Днепрельстан (рис. 1). Нумерация исследованных курганов отдельная для каждого населенного пункта. Курган вела А. Г. Плешивенко.

Курган 1 (рис. 1, 2) был расположен в зоне строительства оросительной системы на территории совхоза «Днепрогэс», в 1,5 км к северо-западу от с. Владимировского, на возвышенности, ограниченной с севера балкой Гадючьей, а с юга – неглубокой безымянной балкой, в 2,5 км к западу от озера им. Ленина. К началу исследования насыпь кургана была полностью уничтожена, грунт выбран до предматерикового суглинка или материка. По всей поверхности лежали гранитные глыбы, частично заглубленные в землю.

Условный центр (Р) находился ниже уровня залегания отдельных камней и поверхности кургана. Данные нивелировки: северный край ниже нулевой отметки на 0,24 м, южный – на 0,1 м, западный – на 0,15 м, а восточный край выше на 0,3 м. Диаметр сохранившейся части насыпи – 25 м. Слой переотложенного

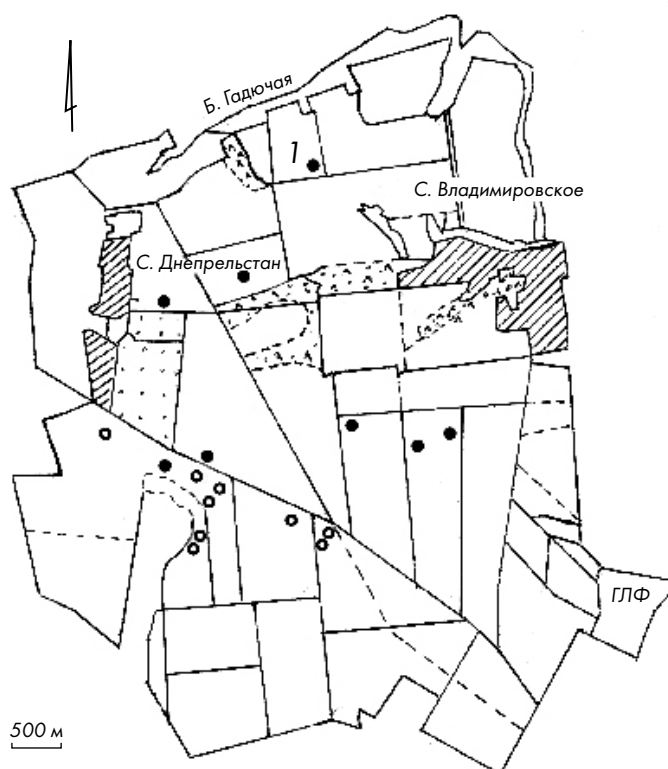

Рис. 1. Ситуационный план расположения кургана 1

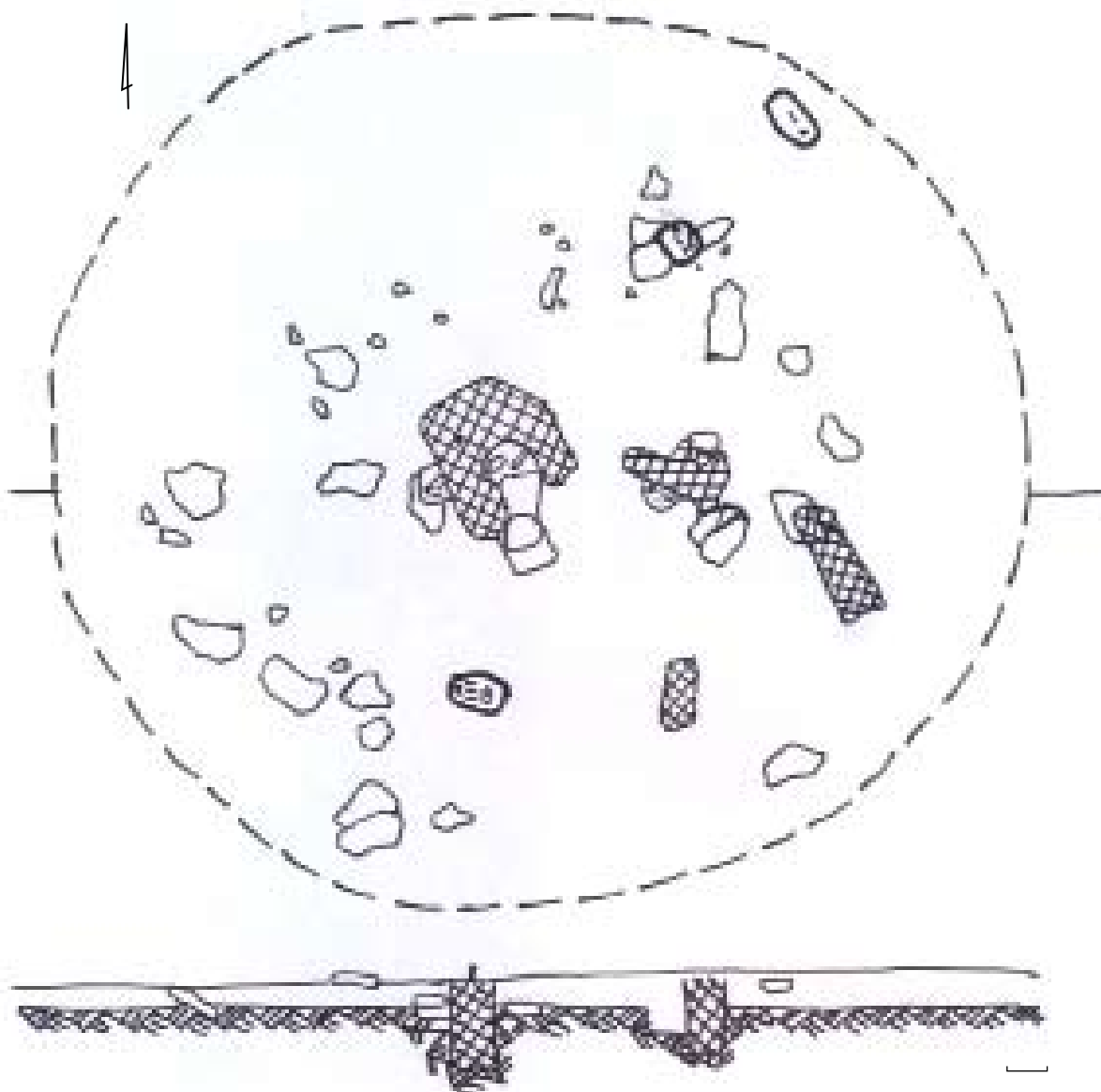

Рис. 2. Общий план кургана 1

чернозема мощностью 0,4 – 0,9 м, насыщенный современным строительным мусором, лежал на материке, местами углубляясь в него. Материк под насыпью был прорезан четырьмя современными траншеями, нарушившими часть могильных камер, сдвинувшими со своих мест гранитные плиты, уничтожившими впускные погребения. На наличие последних указывают находки на поверхности и в слое чернозёма фрагментов костей человека.

Реконструкция кургана в целом не возможна, но фиксация камней на вскрытой площади дает возможность предположить наличие в насыпи каменного кольца диаметром 25 м, состоявшего из необработанных гранитных плит размерами 1,92 x 0,85 x 0,3 м, 2 x 0,98 x 0,2 м, 1,2 x 1,1 x 0,35 м и др. Не исключено использование отдельных плит в качестве перекрытия погребений – на одной из них, лежащей на поверхности кургана, зафиксированы следы охры и остатки раздавленного черепа человека.

Всего в кургане открыто 5 погребений ямного времени. Погребения 1, 3, 4 и 5 были расположены внутри реконструируемой каменной крепи, погребение 2

находилось в 2,5 м за ее пределами, что свидетельствует о вероятности существования досыпки. Кроме того, встреченные на поверхности и в слое переотложенного чернозема отдельные кости человека могли происходить из разрушенных впускных погребений в пределах крепиды.

Погребение 1, ямное (рис. 3, 1), располагалось в 0,8 м к западу и 0,4 м к югу от Р, на глубине 0,77 м (0,92 м от поверхности). Яма прямоугольной с сильно закругленными углами формы была ориентирована по линии СЗ — ЮВ. Юго-восточный угол погребения разрушен современным вкопом. Размеры сохранившейся части ямы — 1,02 х 0,9 м. Засыпка ямы — сероглинистый грунт вперемешку с фрагментами деревянного перекрытия и кусочками красной охры. На понижавшемся к центру, неровном дне ямы фиксировались зола и угольки.

Погребенный лежал на спине, головой на северо-запад. Согнутые в коленях ноги завалились вправо. Руки вытянуты вдоль туловища, кисти — на тазовых костях. На черепе сохранились следы ярко-красной охры. Подсыпка такой же охрой отмечена под скелетом, лежавшим на подстилке из коры и камыша. Инвентарь отсутствовал.

Погребение 2, ямное (рис. 3, 2), обнаружено в 8,8 м к северу от Р, в материке. Отметка дна — 0,84 м. Яма подпрямоугольной с закругленными углами формы была ориентирована по линии СЗ — ЮВ. Одна из длинных её сторон была скошена внутрь, в результате чего ширина на СЗ составляла 0,65 м, а на ЮВ — 0,8 м. На всей поверхности ровного дна фиксировалась подстилка из коры со следами золы и отдельными угольками. В СВ углу отмечено скопление мела и розовато-красной охры.

Положение погребенного, из-за того, что скелет был растащен грызунами, не восстанавливается. Ориентация, судя по остаткам черепа, юго-восточная. Погребение безынвентарное.

Погребение 3, ямное (рис. 3, 3), открыто в 5,8 м к югу от Р, в материке. Отметка дна — 0,83 м. Трапециевидная с закругленными углами яма была ориентирована в широтном направлении. Размеры ямы: длина — 1,56 м, ширина с восточной стороны — 0,5 м, с западной — 0,95 м. В заполнении ямы — плотный влажный чернозем с фрагментами плах поперечного деревянного перекрытия шириной 5 см. Стенки ямы слегка наклонены внутрь. На ровном дне — подстилка из коры.

Погребенный лежал на спине, головой на запад. Череп лицевой частью повернут на юг. Согнутые в коленях ноги упали вправо. Руки вытянуты вдоль туловища, кисть левой — на тазе, правой — на бедре. Костяк был обильно посыпан розовато-красной охрой. Кусочки аналогичной охры отмечены у затылка и тазовых костей. В юго-западном углу найдены 2 волчьих клыка и 27 костяных пронизей.

Описание находок

1. Трубчатые с винтовой нарезкой костяные пронизи, овальные и треугольные в сечении. Длина целых экземпляров от 3 до 6 см, диаметр 0,6 — 0,8 см (рис. 3, 9). Одна из пронизей короткая, длиной 0,7 см, овальная в сечении (0,7 х 1,4 см) с отверстием 0,5 х 0,7 см (рис. 3, 7). Ещё у одной пронизи отсутствует нарезка в центральной части (рис. 3, 6).

2. Клыки волчьих с круглыми отверстиями для подвешивания. Длина — 3 см и 4,1 см, диаметр отверстия 0,3 см (рис. 3, 8).

Погребение 4, ямное (рис. 3, 4), находилось в 6 м к северу и 5 м к востоку от Р. Отметка ровного дна — 0,9 м, в материк оно заглублено на 0,55 м. Прямоугольная с закругленными углами яма (1,35 х 0,9 м) была вытянута по линии северо-запад —

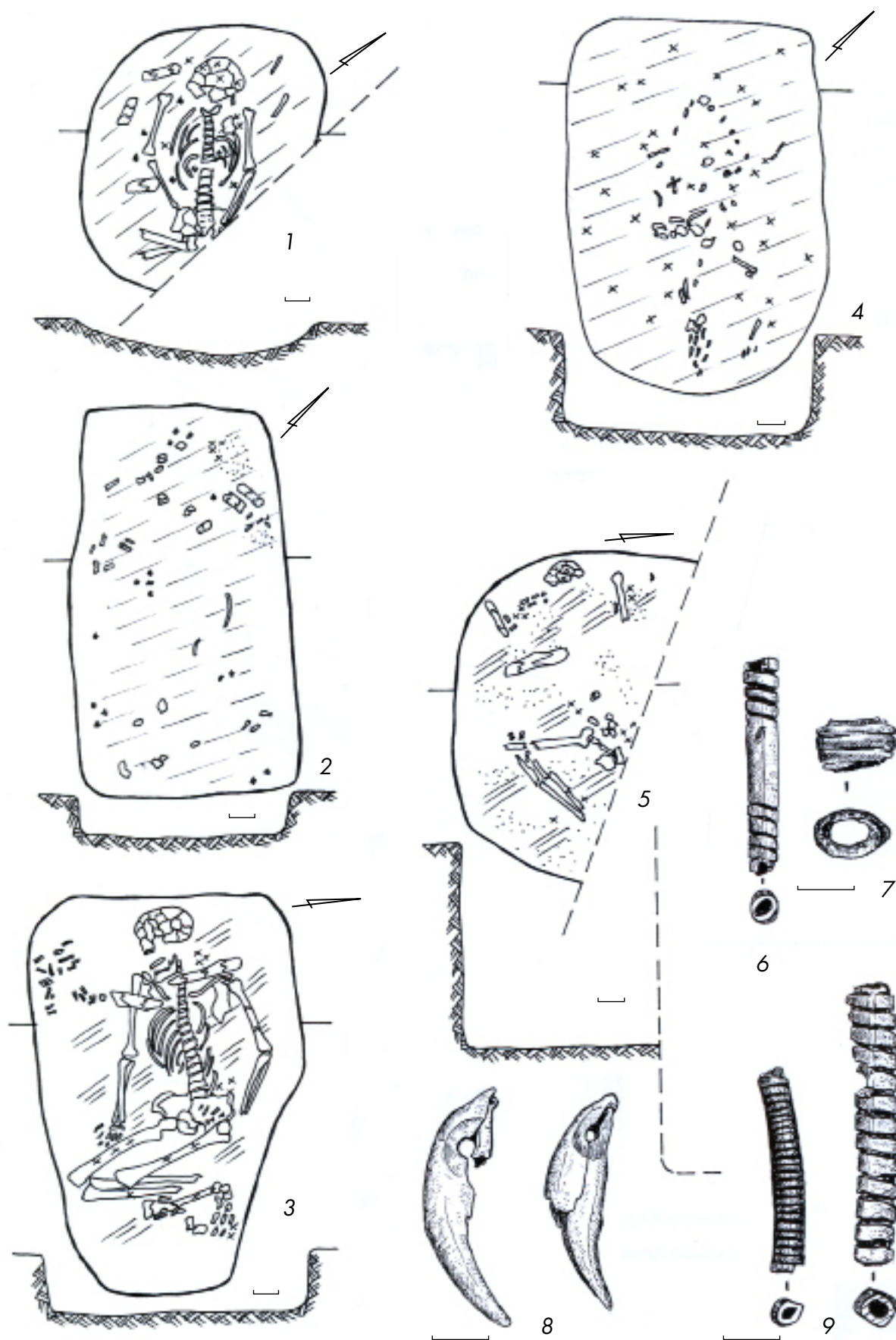

Рис. 3. Курган 1. Планы погребений и инвентарь погребения 3.
1 – п. 1; 2 – п. 2; 3 – п. 3; 4 – п. 4; 5 – п. 5; 6 – 9 – п. 3

юго-восток. Засыпка — сероглинистый плотный грунт. Погребенный лежал на подстилке из коры, густо посыпанной розовато-красной охрой. Положение его, судя по частично сохранившимся костям, восстанавливается как скорченное на спине, головой на северо-запад. Находок не было.

Погребение 5, ямное (рис. 3, 5), было найдено в 0,5 м к востоку и 0,5 м к югу от Р. Северо-западная часть его повреждена современным перекопом. Прямоугольная с закругленными углами (судя по сохранившейся части) яма была ориентирована в широтном направлении. Сохранившиеся размеры: длина — 1,27 м, западная сторона — 0,7 м, восточная — 0,45 м. В засыпи ямы — плотный сероглинистый грунт с фрагментами плашек поперечного деревянного перекрытия шириной 6 см. На ровном дне — меловая засыпка и подстилка из коры. В засыпке и на подстилке зафиксированы кусочки ярко-красной охры.

Погребенный лежал скорчено на спине, головой на запад. Ноги, согнутые в коленях, упали вправо. Руки вытянуты вдоль туловища, кисть правой — у бедра, левой — на тазе. На костях черепа и кистях рук отмечены следы алой охры. У левого плеча обнаружена раковина «unio».

Итак, несмотря на то, что ко времени исследования насыпь кургана была полностью уничтожена и это исключило возможность ее реконструкции, прослеженные пять погребений ямной культуры позволили получить дополнительную информацию о племенах ЯКИО.

Библиография

1. Попандопуло З. Х. Курганный могильник на окраине с. Днепрельстан Запорожского района / З. Х. Попандопуло, О. А. Шмакова // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2008. — № 8. — С. 42 — 64.

Шмакова О. А.

Розкопки кургана біля с. Володимирівського Запорізького району

Стаття містить матеріали охоронних досліджень кургана біля с. Володимирівського Запорізького району, проведених у 1984 році експедицією ЗОКМ. В напівзруйнованому кургані відкрито 5 поховань ямної доби.

Shmakova O. A.

Excavations works on the kurgan near Volodymyrivka village of Zaporizhzhia district

The article contains materials of the protective archaeological research of the kurgan near Volodymyrivka village of Zaporizhzhia district carried out in 1984 by the expedition of the ZLLM. 5 graves of the pit age were discovered in the half-destroyed kurgan.

Антонов А. Л.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК У СЕЛА ЛУКАШЕВО

В июле – августе 2004 года археологическая экспедиция Запорожского областного краеведческого музея проводила спасательные исследования курганного могильника «Могила Сербенко» (охранный № 1908) из двух насыпей. Памятник находился в 1,7 км на запад от с. Лукашево Запорожского района, вдоль дороги с. Лукашево – с. Зеленый Гай, на землях Лукашевского сельского совета. Памятник подвергался интенсивной распашке. На картах, выполненных по материалам съемки 1952 – 1953 гг., высота главного кургана в группе составляла 2 м. Ко времени взятия на учет в 1984 году высоты курганов составляли – 1,2 м и 0,7 м, на момент исследования они были соответственно – 0,9 м и 0,15 м.

Курганний могильник располагался на мысообразном участке степного плато (рис. 1), возвышающегося над отрогами балки, по дну которой протекает мелководная речка – один из истоков реки Томаковка.

Курганы исследовались на снос методом параллельных траншей с оставлением контрольных бровок, ориентированных с З на В. На начальном этапе работ использовался бульдозер Т-150, впоследствии – С-130, что обусловило существенно различающуюся ширину траншей. Репер (в дальнейшем R) устанавливался в условном центре – наивысшей точке насыпи. Замеры глубин сделаны от репера, а также с уровня впуска погребений в случае, если он был установлен.

Курган 1 занимал главенствующее положение в группе. Высота насыпи от древнего горизонта – 1 м, мощность ДГ (древний горизонт) – 0,4 м. Современный диаметр насыпи 33 м.

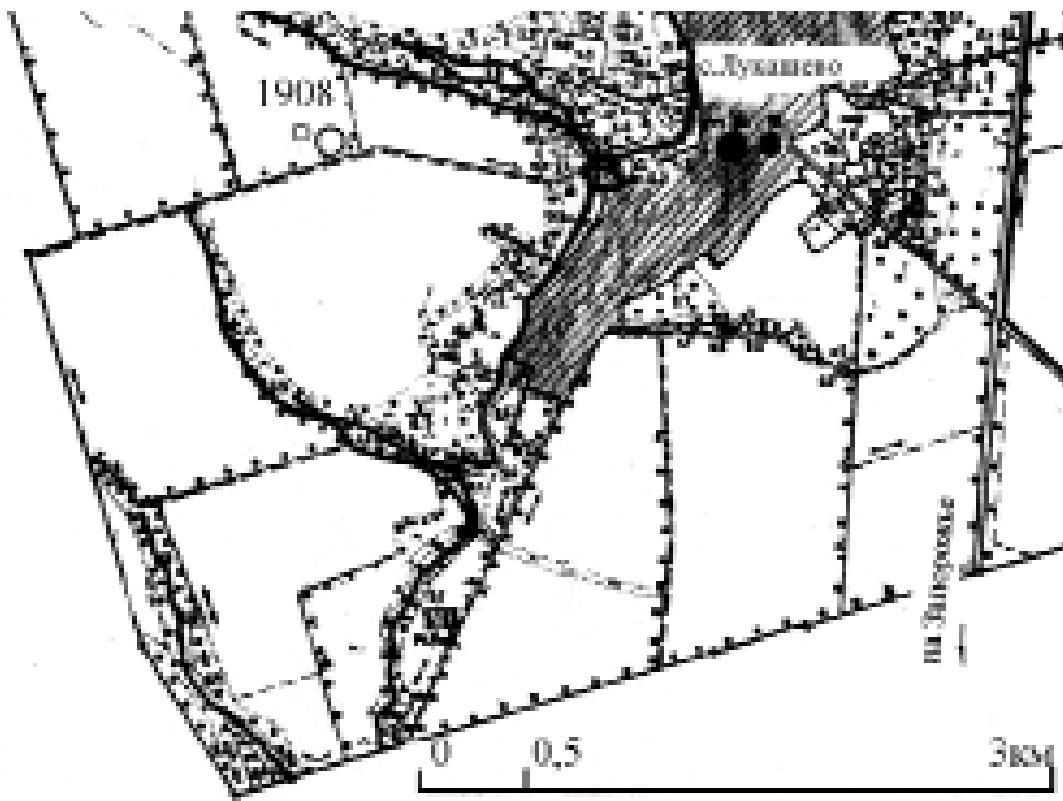

Рис. 1. Месторасположение курганного могильника 1908

В кургане обнаружено 9 погребений, из них 2 — ямной культуры (п. 2 и п. 5), 3 — раннекатакомбного времени (п. 4, п. 6 и п. 7), 1 — позднекатакомбное (?) (п. 9), 2 — срубной культуры (п. 1 и п. 8), 1 — неопределенное, кочевническое (?) (п. 3).

Стратиграфия

Курган возводился в три этапа (рис. 2, 1). Основным, центральным, в кургане являлось погребение 2 ямной культуры. Одновременным и сопутствующим ему было погребение 5, расположенное на периферии подкурганной площадки, в 8 м к северу от п. 2. Перекрытие п. 5 в виде древесных прутьев зафиксировано на древнем горизонте в профиле 4. Оба погребения характеризуются однотипной погребальной конструкцией (ямами четких прямоугольных очертаний, одинаковых размеров), идентичной ориентацией погребенных. Сооружение могильной ямы для погребения 2 происходило одновременно с началом формирования первичной насыпи. Черноземный и часть материкового выкидов из п. 2 находились на ДГ и охватывали могилу полукольцом с северной, западной и южной стороны (профили 6 — 9). В толще материкового выкида на профиле 7 (рис. 2, 1) находились куски дерна — «кирпичи» размерами от 0,1 x 0,25 м до 0,2 x 0,4 м. В профилях 6 и 8 зафиксировано расположение материкового выкида поверх дерновых «кирпичей». Максимальная высота залегания материкового выкида достигала 0,6 м от ДГ (профиль 9). Древний горизонт прослежен в профилях №№ 4 — 13. Диаметр первичной насыпи составлял 22 м. Насыпь состояла из комковатого темно-коричневого чернозема. Конструктивной особенностью насыпи является периодическое, по мере увеличения диаметра, уплотнение края насыпи на уровне древнего горизонта (профили 6 — 11). Склоны первичной насыпи достаточно крутые (профиль 7) и укреплены затечным грунтом мощностью от 0,2 до 0,4 м. У края первичной насыпи, в 13 м к ЮВ от R, на уровне ДГ обнаружена плоская плита гранита — алтарь (?) (1).

Следующий этап формирования насыпи связан с раннекатакомбными погребениями 4 и 7. С северной стороны с уровня первичной насыпи (профиль 4) было совершено погребение 7, сопровождавшееся мощной локальной досыпкой из рыхлого мешаного грунта в северной поле кургана. Следы досыпки прослежены в профилях 2 — 6.

Не совсем ясна стратиграфическая позиция погребения 4, впущенного в южную полу кургана. В профилях юго-восточной полу кургана (№№ 10 — 13) прослежен тонкий слой суглиняковой крошки шириной от 0,6 до 2 м. В профиле 13 прослойка располагалась непосредственно у края первичной насыпи, а в профилях 10 — 12 на высоте 0,2 м над нею. Возможно, погребение 4 было впущено одновременно либо позже совершения погребения 7 и с ним связана досыпка, увеличившая курган до современных размеров.

Погребения 1, 3, 6, 8, 9 впущены с поверхности кургана и досыпками не сопровождались.

Центральная часть насыпи повреждена перекопом площадью 2,2 x 1,7 м, глубиной 1,1 м от R, в котором обнаружены бревна настила, гвозди, металлическая коробка из под противогоза, гильзы. По сведениям, полученным от местных жителей, во время Великой Отечественной войны в насыпи кургана располагался немецкий наблюдательный пункт — блиндаж с ходами сообщения.

В насыпи кургана найдены фрагмент челюсти лошади (?), возможно использовавшийся в качестве ложила (2) и косое острие — наконечник (3).

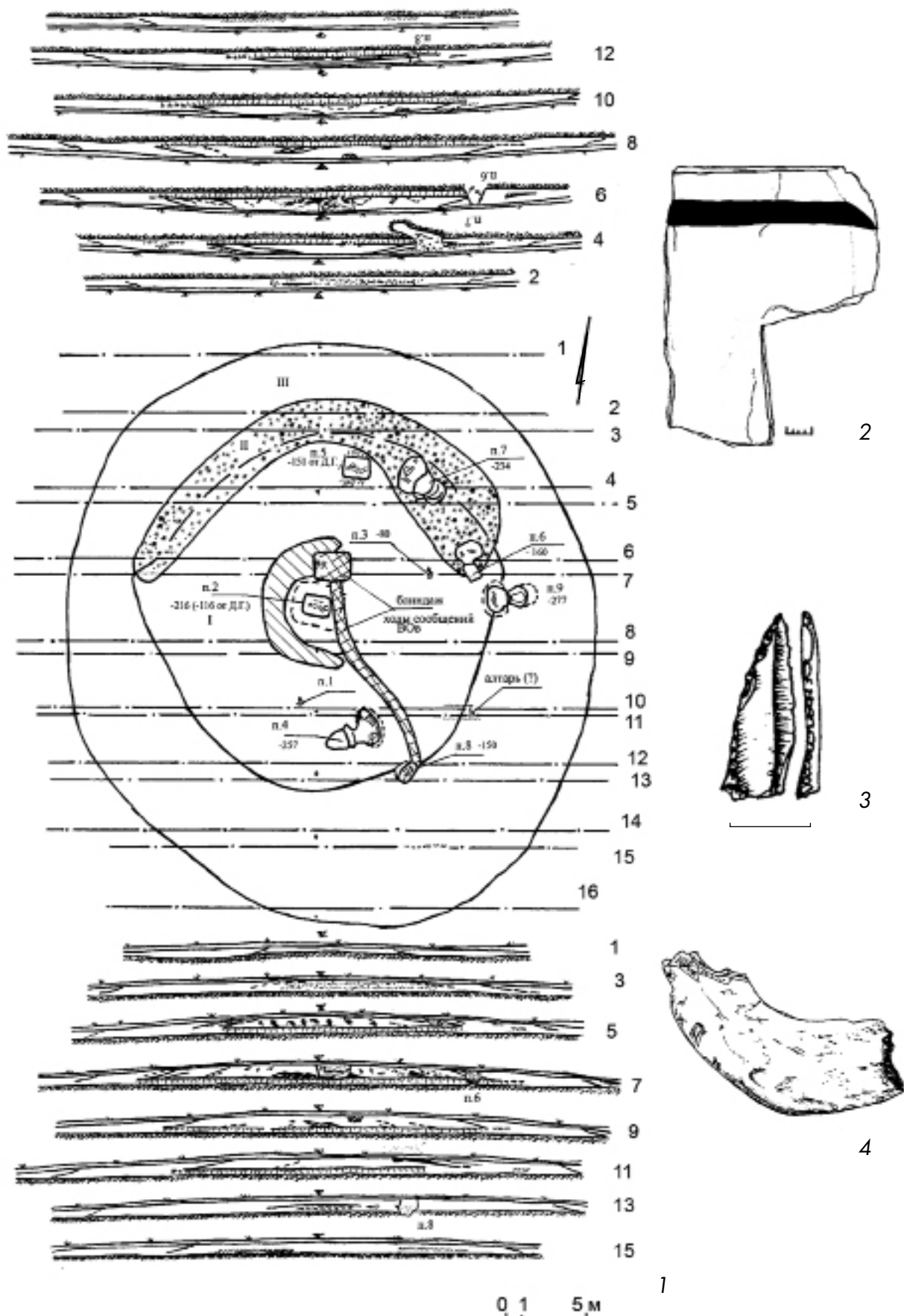

Рис. 2. 1 – план и профили бровок кургана 1; 2 – 4 – находки из насыпи кургана 1

Описание находок из насыпи.

1. Плоская плита Г — образной формы, из серого мелкозернистого гранита (рис. 2, 2). Размеры его: длина — 0,45 м, ширина узкой части — 0,17 м, максимальная — 0,35 м, толщина — 0,04 м.

2. Фрагмент челюсти лошади (?) со следами подработки (рис. 2, 4), размеры 13 x 4 см.

3. Косое острие — наконечник (рис. 2, 3), изготовленный на пластине из светло-коричневого, прозрачного кремня. Ретушь крупная притупляющая по косой грани (верхний палеолит — мезолит), размеры 2,3 x 0,8 см.

Погребение 1 — срубного времени (рис. 3, 1) обнаружено в 8 м к югу от R, на глубине 0,4 м. Погребение сильно разрушено вспашкой, фрагментировано, сохранились кости нижних конечностей, таза, фрагмент челюсти. Положение погребенного предположительно восстанавливается как скорченное на левом боку, с ориентацией в восточном полукруге, кости голени прижаты к бедренным. Возраст умершего — от 15 лет и выше. Безынвентарное.

Погребение 2 — ямное, основное (рис. 3, 3) обнаружено в 2 м к югу от R по бревнам перекрытия. Совершено в прямоугольной с закругленными углами яме размерами 1,7 x 1,05 м, ориентированной в широтном направлении. Вокруг ямы прослежена площадка шириной до 0,5 м с сохранившимися следами белесого тлена — камыш (?). Перекрытие состояло из пяти массивных бревен диаметром 0,15 — 0,2 м, уложенных поперечно на продольные бревна диаметром 0,5 м и перекрытых сверху камышом (?). На стенках ямы сохранились следы орудий шириной 2 см, длиной 0,3 — 0,4 м. Дно плоское, на глубине 1,16 м от ДГ (-2,16 м от R).

Погребенный, ребенок до 9 лет, был уложен скорченным на спине, головой на З, руки — вдоль тела, колени подняты вверх и впоследствии завалились вправо. На черепе и в области груди отмечена посыпка ярко-алой охрой, в области стоп — фиолетовой. Фиолетовой охрой окрашен участок дна размерами 0,3 x 0,4 м слева от черепа. Дно покрыто белесым тленом — вероятно остатки травяной подстилки. Безынвентарное.

Погребение 3 — неопределенное, кочевническое (?), (рис. 3, 2) обнаружено в 7 м к востоку от R на глубине 0,55 м. Разрушено вспашкой. Сохранились кости нижних конечностей. Погребенный уложен, вытянуто на спине со сведенными, возможно связанными, в области голеностопных суставов конечностями. Безынвентарное.

Погребение 4 — раннекатакомбное, (рис. 4, 1) обнаружено в 10 м к ЮВ от R по пятну материковой глины, заполнявшей входную яму. Входная яма колоколовидной в плане формы ориентирована длинной осью ЗЮЗ — ВСВ, длина ее — 1,4 м, максимальная ширина со стороны камеры — 1,5 м. Стенки отвесные, дно полого опускается к погребальной камере, намечена одна ступенька высотой 5 см. Дно на глубине 2 м от R. Входной колодец заполнен однородным материковым грунтом.

Входная яма соединяется с погребальной камерой дромосом длиной 0,45 м, ширина его со стороны входной ямы — 1 м, со стороны камеры — 1,3 м. Высота ступеньки — 0,35 м.

Камера неправильной овальной формы с намеченными углами, длинная ось ориентирована по линии ССЗ — ЮЮВ (перпендикулярно длинной оси входной ямы). Размеры камеры 2,66 x 1,76 м, стенки сохранились на высоту 0,9 м. Дно незначительно понижалось к дальней стенке камеры, глубина — 2,57 м от R.

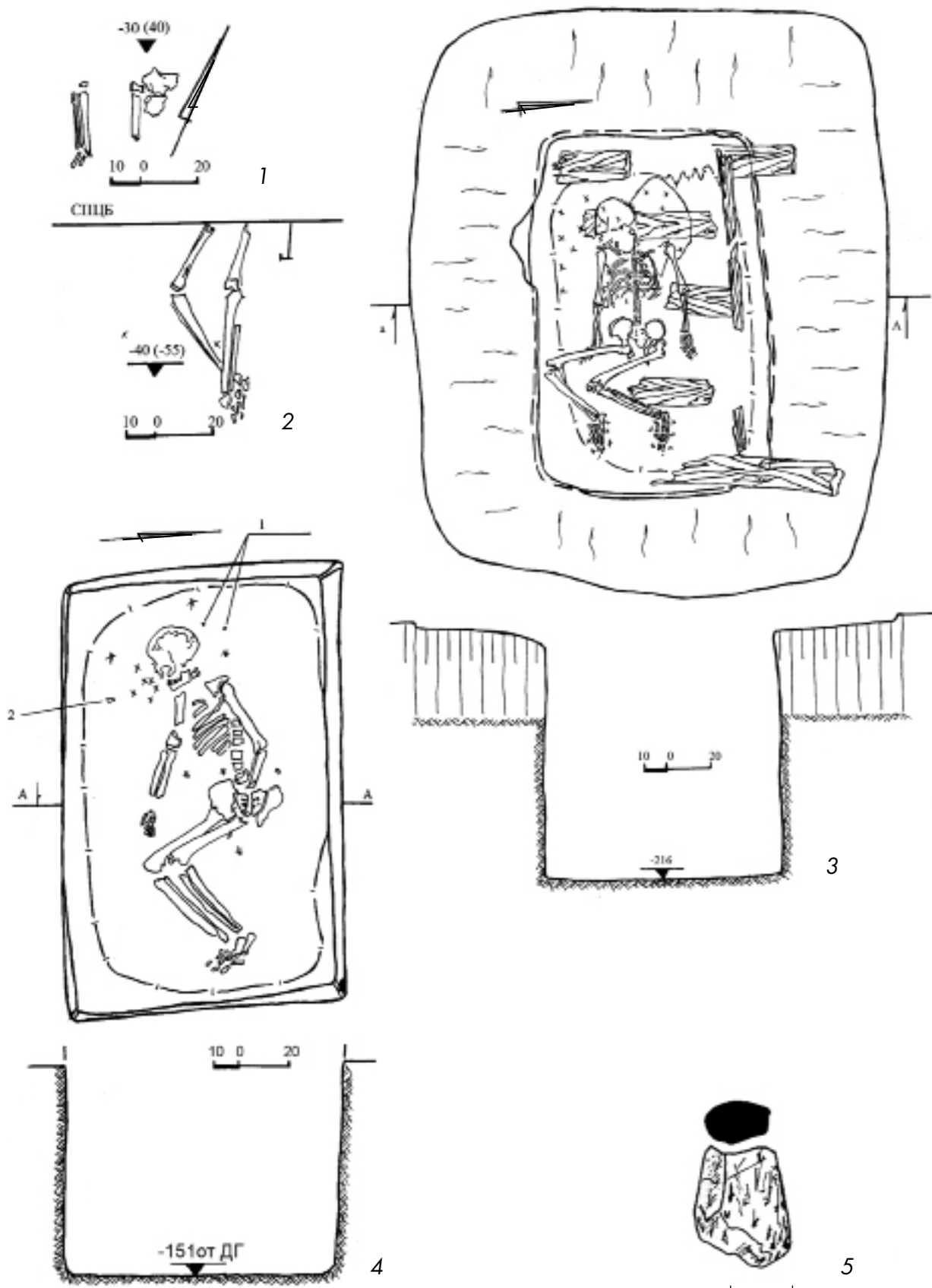

Рис. 3. 1 – план п. 1 к. 1; 2 – план п. 3 к. 1; 3 – план и разрез п. 2 к. 1; 4 – план и разрез п. 5 к. 1; 5 – находка из п. 5 к. 1

Погребение парное. Оба скелета расположены головами ко входу. Погребенный 1, мужчина возрастом 25 — 30 лет, располагался ближе к южной стороне камеры, уложен скорченно на спине головой на юг. Правая рука вытянута вдоль тела, левая — согнута в локте, кисть располагается в области таза. Ноги согнуты в коленях и завалились вправо. Погребенный 2, мужчина возрастом 40 — 45 лет, располагался у северной стенки камеры, скорченно на спине головой на восток. Череп находился на правой стороне. Правая рука — вдоль тела, кисть ее согнута под прямым углом в лучезапястном суставе. Левая рука согнута в локте, кисть находится в области таза. Ноги завалены на правую сторону, колени находятся у стоп погребенного 1. Под туловищем погребенного 2 прослежен тлен толщиной 1,5 см зеленого цвета, волокнистой структуры — войлок (?). Под черепом находился валик — «подушка» из того же материала толщиной до 10 см. Под слоем зеленого по всей площади отмечен тонкий слой коричневого тлена.

За головой погребенного 2 находился фрагмент лепного сосуда — жаровни (1). У плечевой кости левой руки погребенного 1 обнаружен фрагмент деревянного прута диаметром 1 см и длиной 20 см, в который был вставлен фрагмент сосуда 1 размером 1 x 2,2 см. Участок дна между плечевой костью и прутом имеет следы коричневого тлена. В груди погребенного 1 обнаружен фрагмент кремневого наконечника стрелы (2).

Описание находок.

1. Фрагмент лепного сосуда (рис. 4, 2) с приостренным и слегка отогнутым наружу краем венчика, невысоким горлом-перехватом, выраженным уступом-плечиком и коническим туловом. Наружная сторона украшена косыми оттисками мелкозубчатого штампа. Два ряда оттисков, в верхней части тулова и по плечу, образуют елочку. Наружная поверхность подлощена, внутренняя — заглажена мелкозубчатым штампом. Обжиг неравномерный, сильный, тесто плотное, черепок в изломе черный, имеются примеси песка, шамота, растительности. Размеры: толщина стенок — 0,8 — 0,9 см, реконструируемый диаметр венчика — 13 см, тулова — 15,5 см.

2. Фрагмент острия наконечника стрелы (рис. 4, 3) изготовленный из светло-коричневого прозрачного кремня, ретушь двухсторонняя, комбинированная. Размеры — 0,7 x 0,7 см, толщина — 0,2 см.

Погребение 5 — ямное (рис. 3, 4), основное, обнаружено в 5,2 м к северу от R. Прямоугольная яма размерами 1,8 x 1,1 м длинной осью ориентирована по линии З — В. Стенки отвесные, углы подчеркнуты вертикальными канавками по всей глубине ямы, дно плоское, ровное, глубина от ДГ — 1,51 м. В заполнении ямы обнаружены фрагменты перекрытия — прутьев диаметром 1 — 1,5 см.

Погребенная женщина, возраст — *adultus*, уложена скорченно на правом боку головой на запад, правая рука вытянута вдоль тела и направлена к коленям, левая — согнута в локте, кисть — в области таза. Ноги согнуты в тазобедренных суставах под тупым углом, в коленях под углом, близким к прямому. Дно покрыто белым тленом, за головой несколько кусочков желтой охры. Перед лицевой частью черепа пятно красной охры, рядом с которым найден фрагмент обожженного дерева — 1 x 1,8 см (рис. 3, 5).

Погребение 6 — раннекатакомбное (рис. 4, 4), обнаружено в 9 м к западу от R. Входная яма, подтрапециевидной в плане формы с закругленными углами, прослежена в профиле 7 с уровня современной поверхности, длинной осью ориентирована СЗ — ЮВ, размеры — 1 x 0,9 м. Стенки входной ямы незначительно

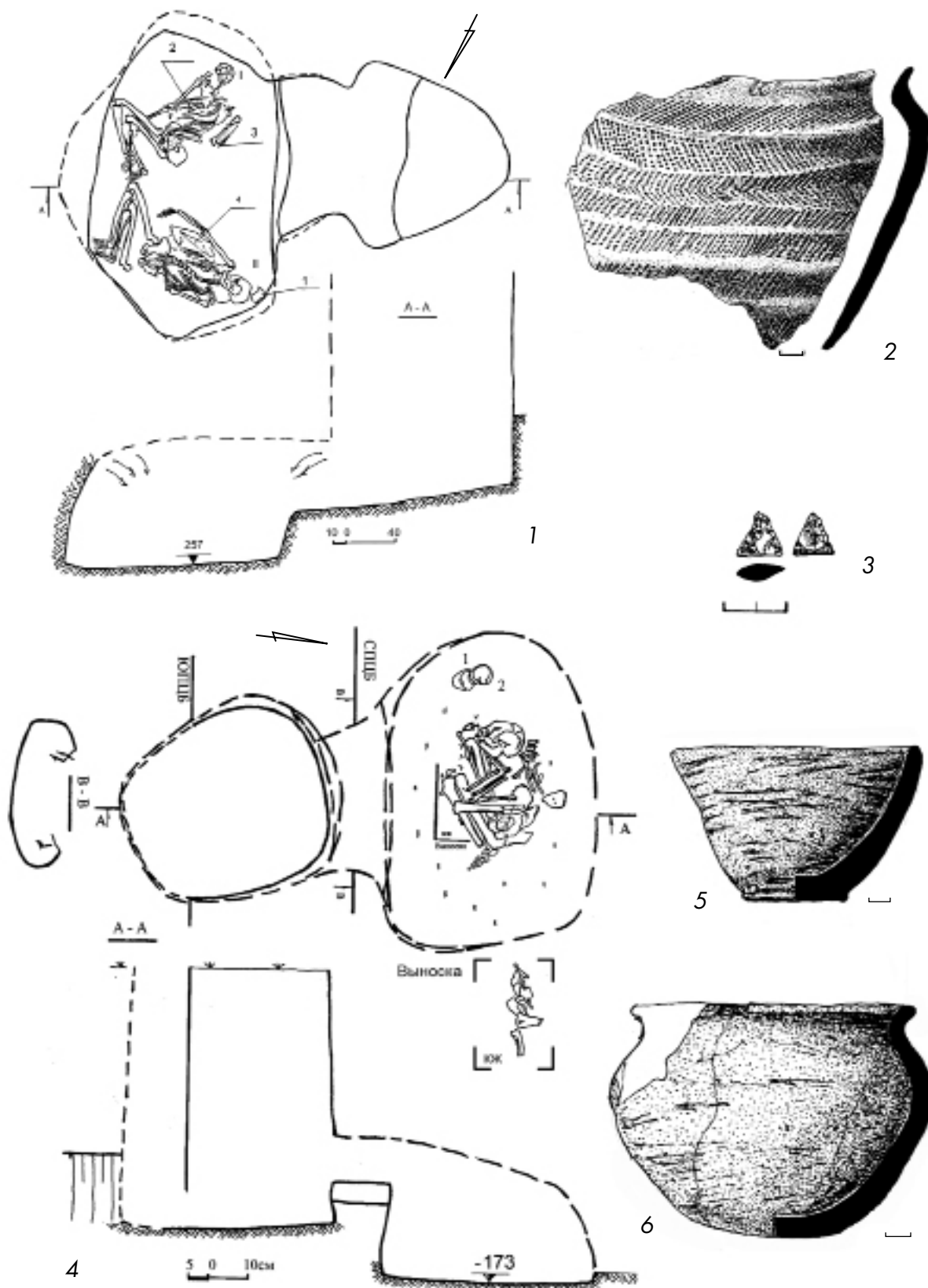

Рис. 4. 1 – план и разрез п. 4 к. 1; 2, 3 – находки из п. 4 к. 1;
4 – план и разрез п. 6 к. 1; 5, 6 – находки из п. 6 к. 1

расширяются со стороны входа в камеру, дно на глубине — 1,46 м от R. Размеры по дну — 1,1 x 0,95 м. Заполнение входного колодца — мешаный чернозем, в придонной части — материковая глина мощностью 0,2 м. В северо-западной части входной ямы на высоте 0,15 м устроен овальный лаз в камеру размерами 0,75 x 0,3 м. Длина дромоса 0,3 м. Высота ступеньки, слегка нависающей над дном камеры, составляла 0,38 м. Камера подпрямоугольной формы с закругленными углами ориентирована длинной осью по линии З — В. Размеры по дну — 1,58 x 1,03 м, глубина — 1,73 м от R.

В камере обнаружены кости двух погребенных и собаки (?). В центре камеры головой налево от входа компактно уложен расчлененный скелет мужчины возрастом 35 — 40 лет. Череп отделен от туловища, сохранились часть позвонков грудного отдела, несколько ребер, ключица, лопатка, часть позвонков поясничного отдела; кости нижних конечностей и таза сохранили анатомическую целостность.

Расположение скелета, возможно, имитировало сильно скорченное на правом боку положение умершего. Ноги согнуты под острым углом в тазобедренных и коленных суставах, берцовые кости плотно прижаты к бедренным, пятки подтянуты к тазу. Череп уложен на правую сторону у колена правой ноги. Руки в локтевом суставе расчленены. Плечевые кости «обхватывают» левую ногу. Кости предплечий направлены к черепу, внутри нижней челюсти обнаружена кисть руки. Кисть другой руки отсутствовала, от правой стопы сохранилась только пяточная кость. Под коленом правой ноги обнаружены кости черепа ребенка возрастом не более 9 месяцев. Под костями левой ноги находились кости собаки (?). У колен погребенного и в области черепа ребенка — посыпка охрой. По дну отмечен коричневый тлен. В западной части погребальной камеры были установлены два лепных сосуда (1, 2).

Описание находок.

1. Лепной миниатюрный тонкостенный сосуд открытого типа, чаша, (рис. 4, 5) с уплощенным краем венчика и стенками, сужающимися к небольшому плоскому дну с едва намеченным поддоном. Поверхности заглажены штампом. Тесто плотное, имеет примеси песка, дресвы, растительности. Обжиг неравномерный, цвет от бежевого до черного. Размеры: высота — 6,5 см, диаметры венчика — 11 см, дна — 4,5 см.

2. Приземистый лепной сосуд (рис. 4, 6) с закругленным и слегка отогнутым наружу краем венчика, невыраженной шейкой и яйцевидным туловом, сужающимся к чуть уплощенному дну. Поверхности заглажены штампом, на внешней — сохранились следы нагара. Тесто плотное, имеются примеси песка, дресвы, растительности. Обжиг неравномерный, цвет от бежевого до черного. Размеры: высота — 9,5 см, диаметры венчика — 11,2 см, тулова — 13 см, дна — 4 см.

Погребение 7 — раннекатакомбное (рис. 5, 1), обнаружено в 6,7 м к СВ от R. Входная яма овальной в плане формы размерами 1,6 x 1,4 м, дно имеет выраженный наклон в сторону камеры, намечены три небольшие ступеньки. Заполнение входного колодца (мешаный грунт) по структуре идентично досыпке. Во входной яме начинался дромос, несколько расширяющийся к входу в камеру. Длина его — 1,1 м, ширина во входной яме — 1 м, у входа в камеру — 1,45 м. Вдоль стенок дромоса устроены с южной стороны — угловая ниша шириной 25 см, а с северной — уступ шириной 15 см. Глубина дна дромоса у входа в камеру — 1,22 м от уровня впуска (-1,96 м от R). Погребальная камера бобовидной в плане формы

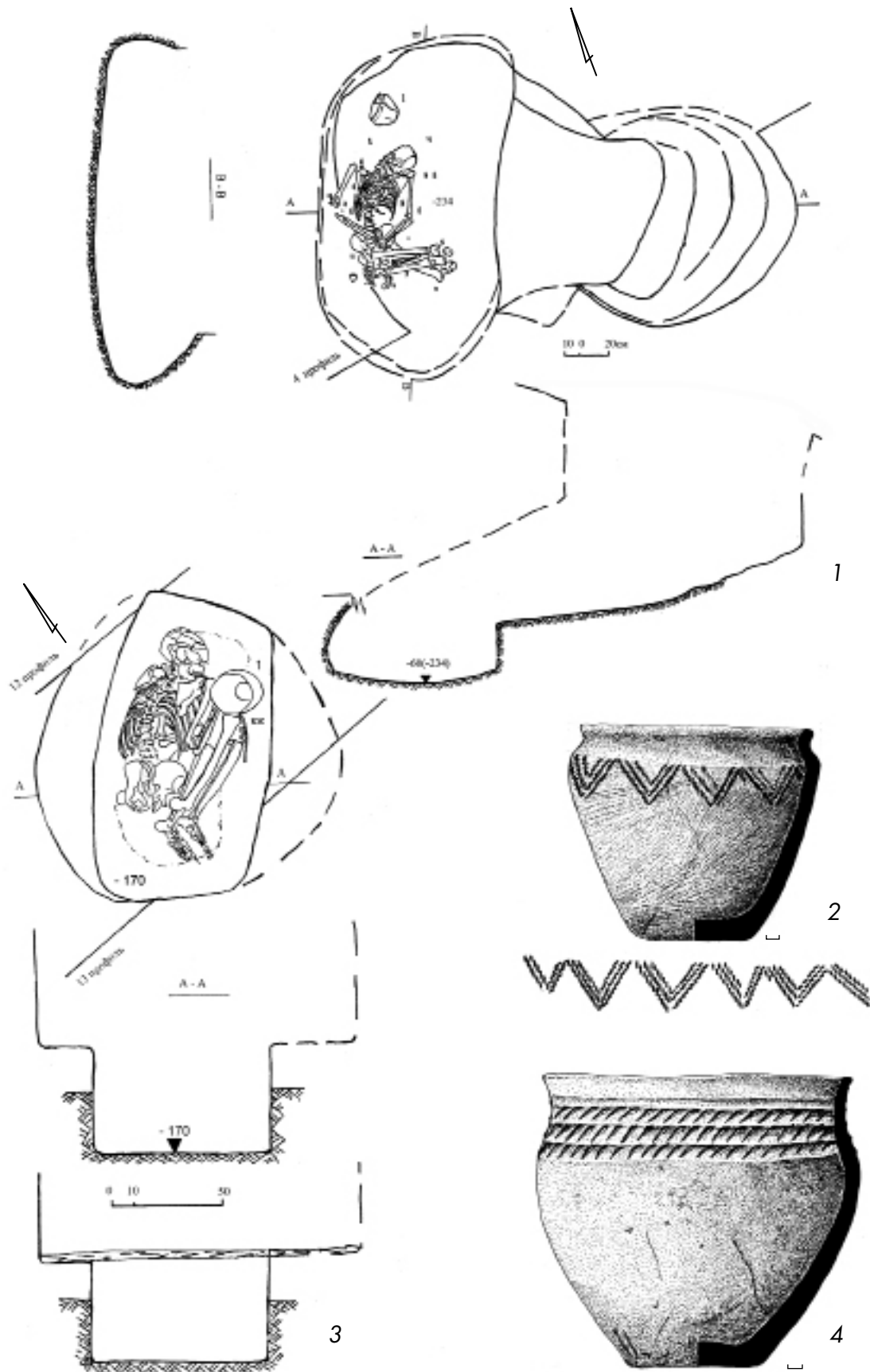

Рис. 5. 1 – план и разрез п. 7 к. 1; 2 – сосуд из п. 7 к. 1; 3 – план и разрез п. 8 к. 1; 4 – сосуд из п. 8 к. 1

длинной осью ориентирована по линии ЮЗ — СВ, размеры — 2,3 x 1,2 м, стенки сохранились на высоту 0,5 — 0,7 м. Дно камеры незначительно углублено в центре, глубина 1,6 м от уровня впуска (2,34 м от R).

Погребенный, предположительно мужчина возрастом 16 — 18 лет, был уложен скорченно на левом боку и ориентирован на СВ. Череп на левой стороне склонен к левому плечу. Руки согнуты в локтях, кисти находились в области паха. Ноги согнуты под прямым углом в тазобедренных суставах и под острым в коленях, пятки подтянуты к тазу. По дну отмечен коричневый тлен — кожа (?). В районе колен сохранились фрагменты обгорелого дерева. За головой был установлен сосуд (1), орнаментированная сторона которого обращена к северу.

1. Лепной сосуд (рис. 5, 2) с закругленным краем венчика, невысоким прямым горлом, яйцевидным туловом, плавно округленным у плоского дна. В верхней части тулова половина длины окружности сосуда украшена орнаментом в виде свисающих треугольников, стороны которых образованы двумя — тремя параллельными рядами оттисков веревочки. Поверхности заглажены штампом. Тесто плотное, обжиг неравномерный, имеются примеси песка, дресвы, мелкоистолченной ракушки, растительности. Цвет от терракотового до черного. Размеры: высота — 15,8 см, диаметры венчика — 15,5 — 17 см, плечика — 18 см, дна — 7,5 см.

Погребение 8 — раннесрубное (рис. 5, 3), обнаружено в 13,2 м к ЮЮВ от R. Контуры погребальной ямы прослежены в профилях 12 и 13. Погребальное сооружение представляло собой яму с заплечиками. Заплечики устроены вдоль длинных сторон погребальной ямы и имели овальную (?) в плане форму. Реконструируемая ширина ямы на уровне заплечиков — 1,3 м. Погребальная яма подпрямоугольной формы размерами 1,45 x 0,8 м, ориентирована длинной осью по линии ЮЗ — СВ. Перекрытие поперечное, состояло из массивных бревен диаметром 20 см. Глубина на уровне заплечиков — 1,2 м, дно погребения — 1,7 м от R.

Погребенный, мужчина возрастом 30 — 35 лет, лежал в сильно скорченном положении на левом боку с разворотом на живот головой на СВ. Руки согнуты в локтевых суставах, кисти находились перед лицом. Ноги согнуты под острым углом в тазобедренных и коленных суставах и поджаты к животу, пятки подтянуты к тазу. Перед лицом погребенного находился сосуд (1), установленный в специальное углубление на дне глубиной 8 см. Кисти погребенного обхватывали придонную часть сосуда. У колен погребенного находились кости животного (ребра и три альчика). По дну прослежена подстилка из коричневого тлена — кожа (?).

1. Массивный лепной кубковидный сосуд (рис. 5, 4) с плоским срезом чуть отогнутого наружу венчика, стенками, сужающимися к плоскому дну без закраины. Под горлом сосуд имеет четыре неглубоких канавки, сделанных по кругу пальцем. Три нижние — украшены косыми ногтевыми вдавлениями. Поверхности тщательно заглажены, наружная — лощеная. На внутренней поверхности, на высоте половины сосуда, сохранился след жирового (?) нагара. Тесто рыхлое, со значительными примесями дресвы, органики, песка, известняковой крошки. Обжиг слабый, цвет от светло-бежевого до черного. Размеры: высота — 20,4 см, диаметры венчика — 21,4 см, плечика — 23,5 см, дна — 8,5 см, толщина стенок — 0,7 см.

Погребение 9 — позднекатакомбное (рис. 6, 1). Овальное в плане пятно входной ямы обнаружено в 12 м к востоку от R. Стенки входной ямы сужаются ко дну. Максимальный диаметр при обнаружении — 1,8 м, диаметр по дну — 1,2 м.

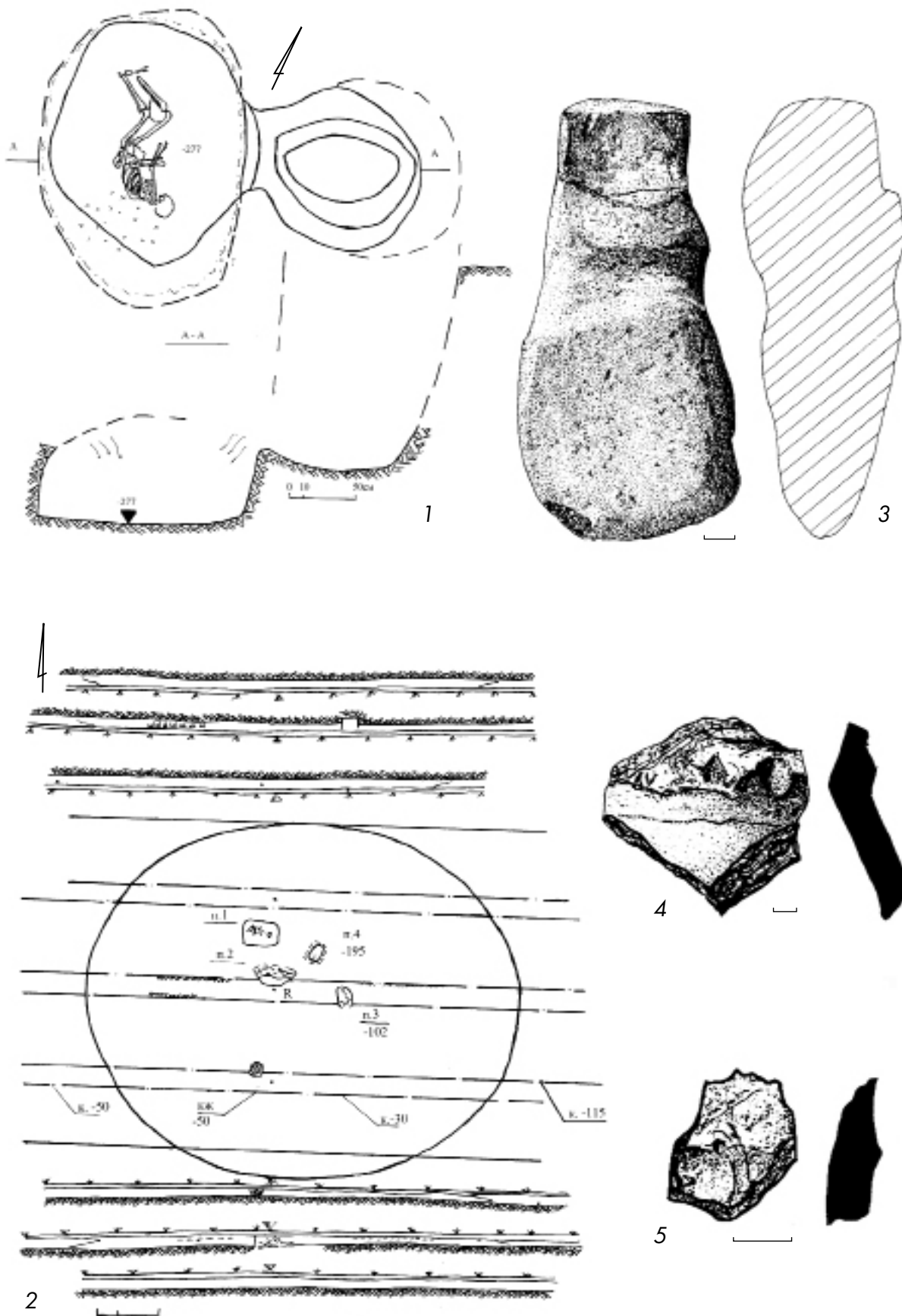

Рис. 6. 1 – план и разрез п. 9 к. 1; 2 – план и профили бровок кургана 2; 3 – 5 – находки из насыпи к. 2

Дно незначительно углублено в центре, перед входом в погребальную камеру — порожек высотой 10 см. Камера овальной в плане формы длинной осью ориентирована по линии СЗ — ЮВ. Размеры по дну — 2,2 x 1,57 м, стенки сохранились на высоту 0,6 м. Дно входной ямы на глубине 2,35 м, камеры — 2,77 м.

Погребенная, женщина возрастом 50 — 55 лет, помещена в центре камеры слабо скорченно на правом боку головой на ЮВ. Лицевая часть черепа обращена к правому плечу. Правая рука незначительно согнута в локте и направлена к коленям. Левая согнута под прямым углом в локте, кости предплечья находились в области локтевого сгиба правой руки. Ноги согнуты под тупым углом в тазобедренных и прямых — в коленных суставах. По дну отмечен белый тлен, участок за головой и плечами погребенного окрашен красной охрой. Безынвентарное.

Курган 2 располагался к СЗ от кургана 1, расстояние между центрами насыпей составляло 55,7 м. Высота 0,15 м, размеры 21 x 18 м, овальную форму насыпь приобрела в результате распашки в направлении З — В.

В связи с незначительной высотой кургана удалось сделать лишь некоторые стратиграфические наблюдения. Курган сооружен в один прием (рис. 6, 2) над погребением 3 (ямной культуры), уровень впуска которого фиксируется в профиле 4. В профилях центральной бровки (профили 3, 4) прослеживаются участки погребенного чернозема с нарушенным верхним слоем, глубина его составляет 0,3 м от R, мощность — 0,4 м. Позднее было совершено погребение 4 (ямной культуры). Следующим этапом был впуск погребения 1 — КМК (бабинское). Завершило формирование кургана совершение позднескифского погребения 2. Из насыпи кургана происходит ряд находок: фрагменты сосудов (1, 2) и каменный топор (3).

Описание находок

1. Фрагмент лепного толстостенного сосуда (рис. 6, 4) с перегибом в основании шейки, украшенный налепным валиком с пальцевыми защипами. На наружной поверхности — следы оранжевого ангоба. Тесто плотное, черепок в изломе черный, имеет примеси песка, слюды, растительности. Размеры: 5 x 6 см, валик — 1,5 см, толщина стенки — 1,2 см. Фрагмент находился в 13,5 м к ЮВ от R на глубине 1,15 м в толще черноземного сплыва по краю насыпи.

2. Небольшой фрагмент стенки лепного сосуда (рис. 6, 5). Тесто рыхлое, имеет примеси песка, шамота, растительности. Цвет светло-коричневый. Размеры: 2 x 2,5 см, высота валика — 0,2 см. Фрагмент находился в 11,5 м к ЮЗ от R на глубине 0,5 м.

3. Привязной каменный топор-молот (рис. 6, 3) из габродиабаза (?) с клиновидным в сечении лезвием, перехватом в средней части и подпрямоугольным в сечении обухом. Спинка уплощена и подшлифована, дуговидно изогнута в лезвийной части. Боковые поверхности ассиметричны: одна из них аморфна, другая более профилирована, имеет четкое разделение на лезвие, перехват и обушковую часть, подчеркнутую прямоугольной площадкой. Изделие имеет следы сработанности — сколы в верхней части лезвия и на участке шириной 1,5 см, прилегающем к лезвию с одной из сторон. Размеры: 15 x 5 см, лезвие — 7,5 x 7 см, толщина от 2 см до 4 см, обух — 4 x 3 см. Обнаружен в 6 м к ЮЮВ на глубине 0,3 м от R, в нижней части пахотного слоя.

Погребение 1 — бабинской культуры (КМК) (рис. 7, 1). Пятно погребальной ямы с остатками напуганной пищи обнаружено в 2,1 м к северу от R на глубине 0,65 м. Погребальная яма подпрямоугольной формы с закругленными

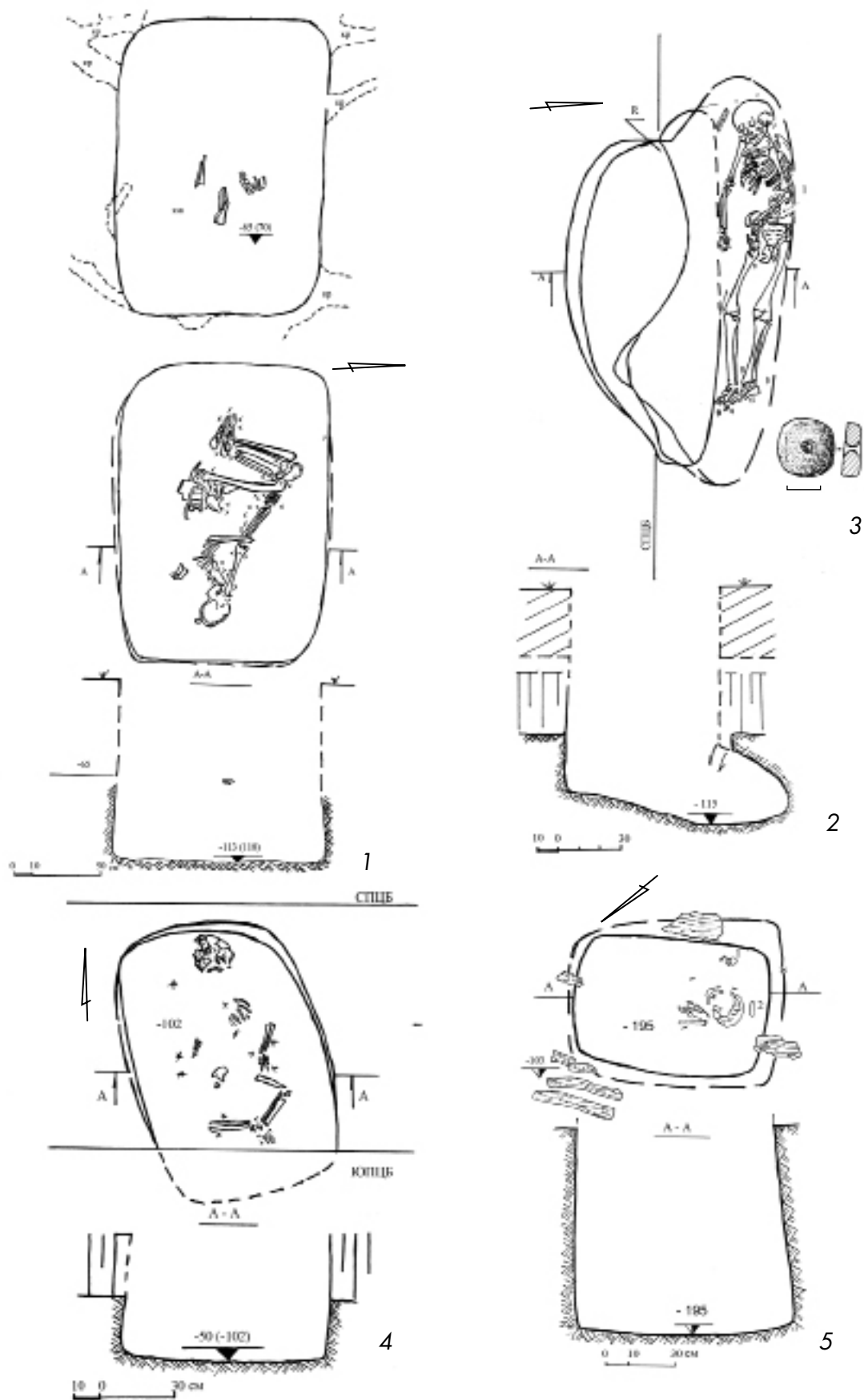

Рис. 7. 1 – план и разрез п. 1 к. 2; 2 – план и разрез п. 2 к. 2; 3 – находка из п. 2 к. 2;
4 – план и разрез п. 3 к. 2; 5 – план и разрез п. 4 к. 2

углами, стенки вертикальные, дно ровное. Размеры — 1,65 x 1,17 м, глубина дна — 1,18 м.

Погребенная, женщина возрастом 25 — 30 лет, лежала скорченно на правом боку головой на восток. Правая рука вытянута к коленям, левая — согнута в локте, лучезапястный сустав ее находился в области локтевого сгиба правой руки. Ноги согнуты под прямым углом в тазобедренных и острым — в коленных суставах. По дну и на костях, особенно в области правой руки, коленей и стоп, отмечена посыпка красной охрой. Безынвентарное.

Погребение 2 — скифское (рис. 7, 2), обнаружено в 0,2 м к северу от R по контуру входной ямы, прослеженной в профиле центральной бровки с высоты современной поверхности. Входная яма овальной в плане формы, стенки отвесные, ровные, переходят в дно, ступенчато спускающееся к узкому подбою. Входная яма и подбой ориентированы длинными осями по линии З — В. Размеры: входной ямы — 1,4 x 0,5 м, камеры — 2 x 0,5 м, прослеженная высота подбоя — 0,34 м, глубина дна камеры — 1,15 м. У западного края подбоя прослежен фрагмент заслона (?) — деревянная плашка диаметром 3 см длиной 12 см.

Погребенный, ребенок возрастом 13 — 14 лет, уложен вытянуто на правый бок (?) вдоль дальней стенки подбоя головой на запад. Голова склонена к правому плечу. Правая рука чуть отведена и вытянута вдоль тела, левая — лежала на теле и была согнута в локте, кисть находилась на правом крыле таза. В области черепа, таза и стоп по дну фиксировался коричневый тлен. В районе таза обнаружена шиферная пуговица (?) (1).

1. Шиферная пуговица (?) (рис. 7, 3) подквадратной в плане формы с закругленными углами. Нижняя сторона плоская с четко выделенным краем, верхняя — имеет сточенные края. По центру — отверстие, сверленное с двух сторон. Размеры: 1,5 x 1,5 см, толщина — 0,4 — 0,5 см, диаметр отверстий на входе — 0,4 см, в районе соединения — 0,2 см.

Погребение 3 — ямное (основное) (рис. 7, 4), обнаружено в 3,1 м к востоку от R. Подпрямоугольная в плане яма с закругленными углами ориентирована длинной осью по линии ССЗ — ЮЮВ и имеет размеры — 1,1 x 0,78 м. Дно плоское, ровное, находилось на глубине 0,5 м от древнего горизонта (-1,02 м от R).

Погребенный, ребенок не старше 2 лет, уложен скорченно на спину головой на ССЗ. Судя по положению сохранившегося предплечья левой руки, руки были незначительно согнуты в локтях, локти слегка отведены от тела, кисти — в области таза. Ноги распались ромбом. Дно под костяком окрашено красно-коричневой охрой, на костях в области черепа и стоп отмечена посыпка красно-фиолетовой охрой. Безынвентарное.

Погребение 4 — ямное (рис. 7, 5), выявлено в 1,3 м на СВ от R на глубине 1,03 м, где был обнаружен древесный тлен от бревен продольного перекрытия шириной от 7 до 15 см. Яма, в плане подпрямоугольной формы с закругленными углами ориентирована по линии СВ — ЮЗ, значительно расширялась к низу. Размеры: по верхнему контуру — 0,85 x 0,6 м, по дну — 0,95 x 0,75 м. Дно слегка повышается к стенкам, глубина его в центре — 1,95 м.

Скелет умершего ребенка в возрасте 3 — 6 месяцев, сохранился фрагментарно — череп, левое плечо, ребра. Положение реконструируется как скорченное (?) на спине с ориентацией на ЮЗ, руки вытянуты вдоль тела. За головой погребенного обнаружено овальное пятно белого тлена размерами 8 x 4 см, на черепе, плечевой кости — посыпка охрой. В области челюсти найдены 5 комочков мела размерами

от 6 x 6,5 мм до 10 x 15 мм. На уровне черепа, справа от погребенного, обнаружен фрагмент глазницы и комок плотной красной охры размерами 3,8 x 3,1 см и высотой 2,5 см, определяемый как фрагмент погребальной маски.

Анализ кремневых изделий произведен соискателем отдела энеолита-бронзы ИА АН Украины Тубольцевым О. В. Антропологический материал обработан научным сотрудником отдела физикоприродных методов исследования в археологии ИА АН Украины Литвиновой Л. В.

Антонов А. Л.

Курганий могильник біля села Лукашеве

Вводяться в науковий обіг матеріали розкопок двох курганів досліджених у 2004 році біля села Лукашеве Запорізького району. Поховання здійснювалися в різний час — від енеоліту до скіфської доби.

Antonov A. L.

Kurgan burial mound near Lukasheve village

Materials found during the excavations of two kurgans researched in 2004 near Lukasheve village, Zaporizhzhia district were introduced for scientific use. Burials were made at different times — from the Eneolithic Age to the Scythian Age.

Артеменко Е. Д.

РАСТЕНИЯ В АНТИЧНЫХ ПОГРЕБЕНИЯХ БОСПОРА (НА ОСНОВЕ ДАННЫХ «ОТЧЕТОВ» И «ИЗВЕСТИЙ» ИМПЕРАТОРСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ)

В «Отчетах» Императорской археологической комиссии при описании инвентаря античных погребений, раскопанных на территории древнего Боспорского царства, встречаются любопытные детали, в частности, остатки некоторых растений. Предметом данного исследования являются остатки растений, перед положением в погребение не подвергавшиеся обработке (орехи, виноград, плодовые и бахчевые культуры, лавр).

Цель работы — на основе сведений о раскопках античных некрополей на территории Боспорского царства, опубликованных в «Отчетах» и «Известиях» Императорской Археологической комиссии, рассмотреть проблему наличия в античных погребениях остатков растений, специально положенных туда во время проведения погребального обряда и выяснить, имело ли их помещение в погребение какую-то смысловую нагрузку или они были просто напутственной пищей, положенной в погребение произвольно? В предлагаемой работе хронологический период изученных материалов в виде «Отчетов» и «Известий» Археологической комиссии ограничивается 1841 — 1916 гг.

Наличие среди погребального инвентаря напутственной пищи объяснялось верой греков в то, что в потустороннем мире душа нуждается в еде и питье. Однако, по мнению В. Ф. Гайдукевича, эта деталь обряда встречается далеко не

в каждом погребении, что дает ему основание считать ее не столь существенной [1, с. 239].

Географически погребения с растительными остатками на территории Боспорского царства размещены следующим образом: 49 погребений на Европейском Боспоре, 37 — на Азиатском. Из 49 погребений 36 относятся к разным районам некрополя Пантикапея *, 12 — к некрополю неизвестного поселения на территории крепости Еникале, 1 — к некрополю на мысе Зюк. На азиатском берегу пролива из 37 погребений 29 можно отнести к периоду Боспорского царства. Остальные 8, по мнению Е. Г. Кастанаян [2, с. 263], относятся к эпохе бронзы.

В погребениях встречаются остатки следующих растений: морская трава, лавровые листья, разные виды орехов, каштаны, семена бахчевых, косточки сливы. Морская трава, взморник (*Zostera marina L.*) на первый взгляд не должна была войти в перечень растительных остатков, поскольку могла использоваться только в качестве набивки подушки под головой умершего. Однако, отличие некрополей Боспорского царства от других заключается именно в большом количестве находок подобного материала. Только на Европейском Боспоре погребений с таким материалом зафиксировано (до 1916 года) 26, а на Азиатском Боспоре — 33. Тогда как позднее на некрополе Танаиса их найдено всего несколько единиц [3, сс. 29, 52, 59], Ольвии — 13. Возможно, подстилки из морской травы встречаются именно на тех некрополях, где влияние местных племен на греческое население было особенно сильным [4, с. 60].

О флоре Боспора мы знаем из сочинений Теофраста: «На Понте, около Пантикапея, нет ни того, ни другого дерева (речь идет о лавре и мирте), хотя там и всячески старались развести их, т. к. они требуются при священнодействиях. Зато много высоких смоковниц и раскидистого гранатника, а больше всего груш и яблонь. Из лесных деревьев имеются дуб, вяз, ясень и т. п. Сосны, пихты и алеппской сосны нет» [5, IV, 5, 3]. Однако исследователь херсонесской хоры С. Ф. Стржелецкий полагает, что орехи, каштаны, плоды смоковницы, обнаруженные в античных погребениях, имели местное происхождение [6, с. 82].

В целом данные о растительных остатках в погребениях на территории Боспорского царства (по данным ОАК и ИАК) выглядят следующим образом:

Территория Боспорского царства	Морская трава	Орех	Каштан	Лавр	Семена бахчевых	Смола	Фрукты	Косточки винограда
Европейская	26	15	7	7	2	2	2	1
Азиатская	33	4	—	—	—	—	—	—

Плоды грецкого ореха (*Juglas regia*) встречаются в погребениях Европейского Боспора в 11 случаях, Азиатского — в 4. По мнению Е. Г. Кастанаян, орехи появляются в пантикапейских погребениях в IV в. до н. э. [2, с. 278]. Погребения с наличием в них орехоплодных остатков характерны для двух периодов: IV — III вв. до н. э. (в 4-х случаях) и I — II вв. н. э. (в 8-ми). Родина грецкого ореха — Средняя Азия и Кавказ или Балканы. Как показали исследования Г. Лисицыной, образцы почвы из культурных слоев IV — III вв. до н. э. на поселениях у сел Марфовки и Сазоновки содержали пыльцу орешника [7, с. 21; 6, с. 82].

К орехоплодным относится и другое растение — это лесные орехи (лещина) (*Corylus avellana*). Они встречены только в двух погребениях (IV — III вв. до н. э.

* Полоса погребений по северному и южному склонам г. Митридат в западном направлении до Золотого кургана, а также к северу от Пантикапея.

и I — II вв. н. э.) и, в отличие от грецких, плоды лещины не клались в погребение сами по себе, а только вместе с другими плодами. По данным Ксенофонта, это была излюбленная пища племени мосиников [8, с. 60].

Следующее орехоплодное растение, плоды которого обнаружены в трех погребениях — это миндаль (*Amygdalis*). Подобно плодам лещины, миндаль встречается в погребениях IV — III вв. до н. э. и I — II вв. н. э. и только вместе с другими плодами. Косточки миндаля дикорослых форм известны со времен мезолита и неолита в Греции, Турции, Израиле, Сирии. Культивирование миндаля началось, очевидно, вместе с маслинами и виноградом в восточной части Средиземноморского бассейна не позже III тыс. до н. э. [9, с. 187] *.

Плоды каштана (*Castanea sativa*) обнаружены в трех погребениях IV — III вв. до н. э. и в четырех — I — II вв. н. э., причем только в одном погребении плоды каштаны не сочетались ни с какими другими орехами. Съедобный каштан образовывал естественные леса в Средиземноморье, Малой Азии и на Кавказе, откуда его привозили на Боспор.

Столь же часто, как и орехи, в античных погребениях Боспора встречаются листья лавра, причем только на европейской его части. Чаще всего они встречаются в погребениях I — II вв. н. э. (в 4-х), реже — III — II вв. до н. э. (в 2-х). Лавр благородный (*Laurus nobilis L.*) культивируется в теплых странах Средиземноморья, требует достаточного количества влаги и солнца, поэтому его никак не удавалось вырастить на Боспоре [5, IV, 5, 3].

В гораздо меньших количествах в античных погребениях Боспора встречаются семена бахчевых, остатки фруктов и винограда, а также кусочки пахучей смолы. Семена бахчевых культур, а именно — дыни и арбуза — были найдены в двух погребениях: I в. н. э. и IV в. до н. э. В погребении IV в. до н. э., кроме дыни, были найдены семена арбузов, плоды каштана, лещины и миндаля [10, с. X]. Второе погребение I в. н. э. содержало детское захоронение: морская трава покрывала верхние плиты могилы, при детских костях были найдены в числе прочего семена дыни и винограда; в ногах — большой стеклянный флакон, наполненный также семечками винограда и дынь [11, с. 159]. Дыня (*Cucumis melo L.*), вероятно, происходит из тропической Африки, позднее её выращивали в Древнем Египте. К семейству тыквенных растений относится и арбуз (*Citrullus vulgaris*). По вопросу о разведении бахчевых культур на Боспоре можно сказать только то, что, по мнению В. Д. Блаватского, оно было возможно [12, с. 84], а, по мнению И. Т. Кругликовой и С. Ф. Стржелецкого, и несомненно, но только для Херсонеса Таврического [7, с. 197; 6, с. 86].

Возделывание винограда (*Vitis vinifera*) началось в Восточном Средиземноморье, Передней Азии и других древнейших очагах культуры за несколько тысяч лет до н. э. Относительно винограда следует удивляться, почему так мало его находок **, ведь культура виноградарства на Боспоре начинает развиваться уже в V в. до н. э. Так, на территории города Мирмекия, в слоях V в. до н. э. и II — III вв. н. э., были обнаружены виноградные косточки [12, с. 86; 13, с. 118; 14, с. 45]. Кроме того, в некоторых погребениях были обнаружены остатки фруктов: косточки слив в захоронении IV в. до н. э. [15, с. 197] и в могилах I — II вв. н. э. плоды груши [16, с. 127], что подтверждает некоторые данные Теофраста. Косточки одной из

* Сведения о распространении миндаля и начале его культивирования были любезно предоставлены сотрудником отдела биоархеологии ИА НАН Украины, доктором биологических наук Г. А. Пашкевич.

** Одно погребение I в. н. э.

разновидности слив — алычи (*Prunus devaricata*) — были найдены в ранних слоях Тиритаки и Мирмекия [13, с. 118]. Таким образом, с полным основанием можно утверждать, что фрукты (по крайней мере, сливы, груши) на Боспоре выращивались с раннего периода колонизации, однако в качестве детали загробной пищи боспорян фрукты встречаются нечасто.

В двух погребениях первых веков нашей эры среди инвентаря названы «кусочки пахучей смолы». К сожалению, уточнить данные нет возможности и можно только предполагать, что это могло быть: для воскурений богам использовались различные пахучие вещества — мирра, кассия, ладан [17, с. 416]. Поскольку в первых веках нашей эры в некоторых погребениях встречаются кусочки серы в качестве очистительного средства [18, с. 114], то можно предположить, что ароматные смолы использовались с той же целью.

К сожалению, нигде в источниках не указывается, имели ли растения, положенные в погребения, некий сакральный смысл, или это была просто напутственная пища? Исследователи предполагают второе [1, с. 239; 18, с. 64]. Обращает на себя внимание тот факт, что обилие яблонь и груш, указанное Теофрастом, наличие слив и виноградников, доказанное археологами, не нашло отражения в погребальном инвентаре. И если наличие морской травы в погребениях можно объяснить традицией местных племен, позднее воспринятой греками, то чем объяснить достаточно большое количество погребений с орехами или привозным лавровым листом?

Очевидно, ответы на эти вопросы следует искать в греческой мифологии, а именно в культах хтонических божеств, и связанных с ними персонажей и мифов. Круг хтонических божеств, связанных с лоном земли, в греческой мифологии выполнял двоякую функцию: они олицетворяли силы плодородия, а как владыки подземного мира, считались божествами Аида, охранявшими умерших. Хтоническими божествами были Аид, Гермес, Деметра, Персефона и другие, менее значимые, связанные с ними персонажи [19, р. 211]. Если растения, положенные в погребения, имели определенное сакральное значение, то его смысловую нагрузку следует искать в мифах, связанных с упомянутым кругом хтонических божеств.

Выше было указано, что наличие морской травы в погребениях — это дань местной традиции варварских племен Боспора, воспринятой греками.

Орехи (грецкий и лесной) в греческой мифологии тесно связаны с образом Гермеса Психопомпа — проводника душ умерших в загробный мир. Гермес получил от Аполлона палочку из лещины (орешника), которая обладала свойством предотвращать ссоры. Когда вокруг нее мирно обвились две змеи, за мгновение до того сражавшиеся между собой насмерть, эта палочка стала кадукеем — одним из символов Гермеса. Кадукей, кроме свойства улаживать ссоры, обладал свойством насылать на людей сон и пробуждать их. В орфических табличках упоминается дерево, росшее у реки Памяти. Р. Грейвс предполагает, что это орешина [20, с. 90]. Также у греков существовало поверье, что тени мертвых снова могут стать людьми, если они войдут в бобы, орехи или рыбу, которые будут съедены их будущими матерями [20, с. 89].

Таким образом, плоды орехов, положенные в погребения, с одной стороны, являлись сопутствующей пищей, а с другой — символизировали переход души умершего под покровительство Гермеса.

Вторым мифологическим персонажем, теснейшим образом связанным с хтоническими культами, был Аттис. Аттис, наряду с некоторыми второсте-

пенными божествами, олицетворял образ умирающего и воскресающего бога. Согласно мифу, нимфа Нана зачала Аттиса от миндального (вариант — гранатового) дерева [19, с. 45]. В другом мифе миндаль тоже связан с элементами умирания и воскресения в измененном виде: фракийская царевна Филлида была влюблена в Афананта, сына Тесея, который отправился в поход на Трою. На обратном пути корабль Афананта задержался, и Филлида, не дождавшись его, умерла от горя. Афина превратила ее в миндальное дерево. Прибывший на следующий день Афанант обнял дерево и оно покрылось цветами [20, с. 222].

Лавр был посвящен Аполлону [19, с. 129]. Из сочинения Катона, посвященного земледелию, известно, что в Риме лавр использовался для изготовления жертвенного пирога (его укладывали на подстилку из лавровых листьев) [21, с. 46]; а в Греции жрицы-прорицательницы жевали свежие лавровые листья, впадая от этого в транс [20, сс. 127, 140]. Некоторая связь есть между культом Аполлона и кусочками пахучей смолы. Согласно одному из мифов, Аполлон обесчестил нимфу Левкотою, за что ее живьем закопали в землю. После ее смерти Аполлон превратил ее в растение, смолу которого (ее считали неумирающей душой дерева) использовали как благовоние [19, с. 131].

Символика виноградной лозы и винограда сложна и многогранна, упрощенно — символ мудрости. Гроздь винограда — атрибут божества плодородия и сельского хозяйства. Виноград олицетворяет вино жизни и, следовательно, бессмертие. Наиболее часто он ассоциируется с Дионисом, «Дважды рожденным» или с Дионисом Загреем, оживленным Деметрой.

Семена дыни и арбуза, предположительно, могли служить вариацией на тему плода граната (из-за обилия семян), символика которого тоже связана с хтоническим культом, в данном случае Персефоны.

Таким образом, подводя итоги, о растениях в погребениях периода существования Боспорского царства можно сказать следующее. Традиция класть растения в погребения была характерна еще для населения эпохи бронзового века. Позднее ее некоторые элементы были переняты греками. В греческой культуре Боспора эта традиция появляется с IV в. до н. э. В погребения с IV в. до н. э. по III — IV вв. н. э. попадали растения в качестве напутственной пищи, но на их выбор влиял и тот факт, что они фигурировали в мифах о божествах хтонического круга. Сакральное значение таких растений заключалось в том, что они символизировали переход души умершего под покровительство подземных богов, а также надежду на воскресение умершего.

Библиография

1. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство / В. Ф. Гайдукевич. — М. — Л., 1949. — 624 с.
2. Кастанаян Е. Г. Грунтовые некрополи боспорских городов VI — IV вв. до н. э. и их местные особенности / Е. Г. Кастанаян // МИА. — 1959. — Вып. 69. — С. 257 — 295.
3. Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса / Т. М. Арсеньева. — М.: Наука, 1977. — 152 с.
4. Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени / М. Парович-Пешикан. — К.: Наукова думка, 1974. — 220 с.

5. Теофраст. Исследование о растениях / Теофраст. — Л. : Изд-во АН СССР, 1951. — 591 с.
6. Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического / С. Ф. Стржелецкий // Херсонесский сборник. — 1961. — Вып. VI. — 169 с.
7. Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора / И. Т. Кругликова. — М. : Наука, 1975. — 299 с.
8. Болтунова А. И. Восстание Аникета / А. И. Болтунова // ВДИ. — 1939. — № 2. — С. 57 — 67.
9. Zohary D., Hopf M. Domestication of plants in the Old World / D. Zohary, M. Hopf. — Oxford: University press, 2000. — 316 p.
10. Доклад о действиях Императорской Археологической комиссии за 1882 год // Доклады о действиях Императорской Археологической комиссии за 1882 — 1888 годы. — СПб., 1891. — 377 с.
11. Описание могил, вскрытых в деревне Капканы, близ Еникале // Отчет Императорской Археологической комиссии за 1891 год. — СПб., 1893. — С. 154 — 160.
12. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. — М. : Изд-во АН СССР, 1953. — 208 с.
13. Фляксберггер К. Археологические находки хлебных растений в областях, прилегающих к Черному морю / К. Фляксберггер // КСИИМК. — 1940. — Вып. VIII. — С. 117 — 119.
14. Гайдукевич В. Ф. Боспорская экспедиция / В. Ф. Гайдукевич // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVII. — С. 38 — 45.
15. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор / М. И. Ростовцев. — Л. : РАИМК, 1925. — 622 с.
16. Дирин А. А. Мыс «Зюк» и сделанные на нем археологические находки / А. А. Дирин // ЗООИД. — 1896. — Т. XIX. — С. 121 — 131.
17. Велишский Ф. Ф. Быт греков и римлян. Пер. с чешск. / Ф. Ф. Велишский. — Прага, 1878. — 670 с.
18. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I — IV вв. н. э. / В. М. Зубарь. — К. : Наукова думка, 1982. — 144 с.
19. Словник античної міфології / [уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів]. — К. : Наукова думка, 1989. — 240 с.
20. Грейвс Р. Мифы Древней Греции / Р. Грейвс. — М. : Прогресс, 1992. — 624 с.
21. Марк Порций Катон. Земледелие / Катон Марк Порций. — М. — Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — 220 с.

Артеменко О. Д.

**Рослини в античних похованнях Боспорського царства
(на основі даних «Звітів» і «Вістей» Імператорської Археологічної комісії)**

Мета цієї роботи — розглянути проблему наявності в античних похованнях залишків рослин, покладених туди під час поховального обряду і з'ясувати їх смислове навантаження на основі відомостей Імператорської Археологічної комісії за 1841 — 1916 рр.

У грецькій культурі Боспору традиція класти рослини в поховання з'являється в IV ст. до н. е. У поховання з IV ст. до н. е. по III — IV вв. н. е. рослини потрапляли у більшості в якості загробної їжі, але на їх вибір впливав той факт, що вони фігурували в міфах про хтонічні божества. Сакральне значення таких рослин полягало в тому, що вони символізували перехід душі померлого під заступництво підземних богів, а також надію на воскресіння померлого.

*Artemenko E. D.***Plants are in the ancient burials of Bosporan Kingdom
(on the basis of these «Reports» and «News» to Emperor's Archaeological commission)**

Purpose of this work — to consider the problem of presence in the ancient burials of tailings of plants, fixed there during a funeral ceremony and to find out their semantic loading on the basis of information of the Emperor's Archaeological commission for 1841 — 1916.

In the Greek culture of Bosporan Kingdom tradition to lay plants in burials appears with IV c. B. C. In burials with IV c. B. C. on III — IV c. A. D. plants got as parting food, but on their choice influenced circumstance that they appeared in myths about the deities of underground circle. The religious value of such plants consisted in that they symbolized the transition of the soul dying under the protection of underground gods, and also hope on the resurrection of dying.

ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ ВРЯДУВАННЯ В ЗАПОРОЗЬКОМУ ТОВАРИСТВІ

Проблема становлення Української козацької держави знайшла відображення в цілому ряді наукових студій. Основна увага дослідників зосереджувалася на формуванні засад суспільної влади, територіальних меж, еволюції державницької ідеї [1]. Носієм цієї ідеї виступало козацтво, в середовищі якого визрівали, трансформувалися і практично втілювалися ті чи інші демократичні засади. Саме в козацтві найвиразніше і найяскравіше визначилася «провідна ідея, що виявляла собою жадання народу, основою якого був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості», — писав В. Антонович [2, с. 18].

Усталена думка про те, що Запорозькі Вольності мали певні ознаки державного утворення демократичного спрямування потребує деякої конкретизації в плані виникнення, розвитку та становлення провідних демократичних інституцій. Іншими словами, слід з'ясувати час, причини та обставини появи низки поведінкових моделей, що лягли в основу формування традицій як бази звичаєвого права за яким жило запорозьке суспільство впродовж всієї історії свого існування і на якому саме етапі розвитку традицій можна говорити про появу низки інституцій що дають можливість углядіти певні ознаки державності.

Оскільки традиції є певним відображенням світовідчуття і є продуктом регулювання відносин з оточуючим світом, то в їх формуванні значну роль відіграють форми діяльності суспільства і їх ціннісні орієнтири, тобто прагнення і основна мета буття. Для Запорозького козацтва основною метою буття була воля. Саме так і називалося їх добровільне суспільне об'єднання — Вольності, Вольності Війська Запорозького Низового. В самоназві чітко визначалися головні ідейно-просторові орієнтири цього суспільства — вільна територія вільних людей, які для захисту свого світогляду зібралися у військове об'єднання за порогами у пониззі Дніпра.

Філософія вічного життя, обожнювання природних витоків Всесвіту, радість існування на землі в гармонії з природою формувала в козацькому середовищі традиційне несприйняття зверхності над собою і повагу до іншої особистості. Вважалося, що в потойбічний світ людина відходить такою, якою була за життя: або вільною і багатую, або нікчемним рабом, яким перебуватиме вічно. Споконвічне прагнення козацтва відзначитися на полі бою і з гідністю прийняти смерть, ґрунтувалося саме на цих уявленнях [3, с. 4]. Таке світосприйняття формувало відповідну організацію життєдіяльності і її оформлення у відповідні правила

поведінки, які при неодноразовому повторенні ставали традиційними. Нагадаємо, що традиції це такі культурні норми і цінності, які люди приймають через їх минулу корисність. Це звички, які можуть бути передані іншим поколінням.

Серед багатой фольклорно-етнографічної спадщини, яку залишили по собі запорожці, є кілька цікавих переказів, що змальовують початки їхніх витоків. За одним з таких переказів необхідність дати собі раду виникла у запорожців цілком природним шляхом, як нагальна потреба регулювання стосунків між членами невеличкої дитячої ватаги у дванадцять чоловік, з яких, згідно легенди і беруть початок запорожці. Під час гри із лозинками сталася крадіжка. Давай вони тоді шукати злодія, що чужу лозинку вкрав. Найшли і присудили його висікти різками. Висікли та тим і суд установили. Треба тоді старшину обрати — обрали й старшину. Постановили: кошового, писаря, осавула. Уже намножилося їх багато, — давай вони тоді обряджати військо. Обрядили і назвали запорозьким. Тепер треба й коней заводити, худобу добувати. Завели й коней, роздобули й худоби. Живуть собі й живуть. Коли це обновилося у них ікона, а на ній написано — заведіть у себе сорок тисяч чоловік, держіть суди, вибирайте старших, — тоді будете славні віднині й довіку. Ото вони й послухали. Зробили собі Січ, спершу в Стеблеві, потім під Россю, а коли згодом набралось їх чимало, тоді подалися вони під Косий Яр, у Іванівку, що коло Кременчука [4, с. 49].

Цю розповідь можна розглядати як своєрідну мікромодель створення козацького товариства. Спершу дітлахів об'єднує спільна діяльність — гра з лозинками. Потім виникає конфліктна ситуація — крадіжка, і як наслідок — необхідність її вирішити через розшук винного та визначення йому міри покарання. Здійснивши суд — встановили правові відносини і визначили коло посадовців, що мали стежити за дотриманням встановлених відносин. Тільки після цього заснували військо та завели коней і худобу. І лише через деякий час в їхнє життя втручаються вищі сили у вигляді появи ікони з установчим написом згідно якого вони мусили жити. Іншими словами при уявному архівуванні розповіді отримаємо такі ключові етапи розвитку і становлення козацької спільноти:

- спільна діяльність членів окремої невеликої ватаги — промисли;
- внутрішня конфліктна ситуація — загострення конкуренції за здобич і промислові території — уходи, що викликає необхідність упорядкування взаємовідносин шляхом встановлення системи управління;
- зовнішні загрози — протидія колонізаційним процесам з боку сусіднього етносу вимагає об'єднання зусиль через створення війська;
- поява інших галузей господарювання — конярства та скотарства, як результат успішної колонізації і поглиблення відносин з сусіднім кочовим етносом;
- остаточне затвердження християнської ідеології та (освячення) виробленої моделі життєдіяльності.

Як бачимо, поява традицій виникає в результаті спільної господарської діяльності, яка вимагає внутрішнього регулювання та зовнішнього захисту, і лише після ускладнення та розширення цієї діяльності відбувається їх божественне затвердження. Цим наче підкреслюється факт самостійного виникнення і встановлення, без втручання вищих сил, основних інституцій цього суспільства.

Наведений переказ вказує і на розташування перших об'єднаних у Січ ватаг промисловців. На дислокацію перших козацьких осередків звертали увагу і перші дослідники історії козацтва. Так перші Січі, за словами сучасника запорожців

князя Семена Мишецького, розташовувалися у Седневі біля Чернігова, згодом у Каневі і Переволочній поблизу Кременчука, які відомий дослідник історії Запорозького козацтва Д. І. Яворницький не вважав Січами оскільки вони розташовувалися вище порогів [5, с. 60]. Звісно, запорозькими їх називати не можна, але те, що то були укріплені осередки об'єднаних промислових ватаг цілком дозволяє називати їх Січчю. Ця розповідь цікава ще й тим, що два з трьох перших місць розташування Січей у Стеблеві та Іванівці під Кременчуком дали назву трьом куреням — Вищестеблівському, Нижчестеблівському та Іванівському [5, с. 126]. За цією логікою цілком можна припустити, що і деякі інші назви з відомих 38 куренів походять не тільки від імен їхніх перших ватажків-засновників чи від назви населеного пункту, звідки походили перші артільні добичників-промисловців, а і від назви місцевості де вони засновували своє перше осідлище, яке згодом отримало назву Січі. Можливо, з часом наші наступники і віднайдуть залишки Стеблевської, Іванівської чи якихось інших Січей, які на перших порах колонізації південних територій безумовно існували значно вище порогів. Принаймні для Стеблева це цілком реально, бо вся тутешня місцевість наче міні копія Дніпра. На порожистій Росі з досить крутим скелястим лівим берегом в межах сучасного міста існувало два достатньо великих острова, на одному з яких цілком можливо і була згадувана Січ.

Ми взагалі переконані, що на перших порах становлення козацтва кожна промислова ватага мала свій осередок у вигляді зимового стану де обробляли і зберігали здобуте та готували все необхідне для своєї діяльності [6, с. 39]. Такі осередки за часів запорожців називалися зимівниками. Тут мешкали члени конкретної промислової ватаги на чолі з обраним ними ватагом-батьком. Необхідність відстоювати свої промислові території — уходи і боронити свої осередки — коші, де зберігалось здобуте та мешкала ватага — курія, від потенційних конкурентів та сусідів кочовиків, які все завзятіше боронили свої кочів'я і протистояли подальшій колонізації своїх територій, змусила об'єднувати зусилля і потенціал в єдиному центрі, який дістав назву Січі і міг сміливо висуватися далеко вглиб чужих територій аж за пороги.

Наведена в розповіді біблійна кількість хлопчаків також не випадкова. Це оптимальне число членів промислової ватаги, яке крім того зустрічається і в інших переказах про загони гайдамак. «Було, як збираються в Польщу, то беруть не більш як 12 чоловік, зайвого щоб не було» [7, с. 106]. Про ватагу з такої ж кількості промисловців, на яких при переході через пороги напали і вбили татари, повідомляв у 1594 р. Еріх Лассота [8, с. 28]. Крім того, можливо, саме це число символізувало кількість перших ватаг-куренив, що об'єднавшись у Січі згодом дістали назву верхніх куренив і під час суперечливих виборів старшини часто протистояли решті так званих нижніх куренив, які напевно утворилися або приєдналися дещо пізніше.

Особливий інтерес при вивченні запорозьких традицій викликають ватаги цих добичників — перших колонізаторів степового прикордоння та низка питань пов'язаних як із самою їхньою організацією: хто і за якими принципами їх комплектував, в яких територіях вони набиралися, хто входив до їх складу та на яких умовах, як розподілялися обов'язки, так і з головними принципами цієї організації — на чому ґрунтувалися взаємостосунки членів цих артілей, як вони були організовані, хто і на яких засадах керував цими осередками?

Слід зазначити, що промисли були під силу виключно дужим фізично й підготовленим психологічно людям, бо й для пізніших часів, ці якості були вирішальними. Неабиякого значення мали і певні моральні якості. Але і цього було замало для кожного окремого підприємця щоб вижити в степах. Ці якості треба було багатократно перемножити, що можливо було в разі об'єднання окремих підприємливих, фізично дужих, відважних і кмітливих людей в «юрт» (*сучасне – гурт – авт.*), як тоді називалися ці ватаги.

Екстремальні умови існування в степу значною мірою впливали і на подальший розвиток та вдосконалення певних якостей окремого промисловця і всього гурту, закладаючи відповідні норми поведінки, правила, традиції, формуючи своєрідну ментальність та світосприйняття. За словами одного з дослідників Запорожжя ХІХ ст. Дмитра Апостолова, умови, в яких діяли ці промислові ватаги, розвивали гостроту почуттів і витривалість, «... вони знали рідний степ як свою пазуху. Смерть постійно загрожувала їм у всіх виглядах зробивши їх відважними і безтурботними, звичка у всьому покладатись на себе розвила в них любов до волі і незалежний характер» [9, с. 106]. Чим більше людина знаходилася в таких умовах, тим глибше вкорінялися в ній і відповідні якості і тим міцнішими мали бути їхні взаємостосунки та досконалішими форми взаємодії та управління.

З аналізу актових матеріалів і з тогочасних міських люстрацій можна зробити висновок, що такі гурти-ватаги формувалися переважно з мешканців Києва, Канева і Черкас, хоча багатства степу приваблювали сюди і мешканців Волині, Поділля та Галичини. Відомо про ватаги киян і черкасців, які у 1492 р. напали під Тягинєю на турецький корабель, а через два роки – «... козаки з Черкаського городка потоптали ...» московських послів. Ті ж черкасці «... мали свої входи на дніпровських порогах і притоках Дніпра від Ворскли до Самари, куди і відправлялись озброєними ватагами, тобто артілями» [10, с. 47].

У ХVІ ст. береги Ворскли й Хорола – це «... уходи київських, канівських й черкаських козаків, тут вони займалися звірориболовством» [11, с. 564]. Певна частина членів цих ватаг були мешканцями міст та містечок, тобто були міщанами. Вони принесли з собою і відповідні традиції «магдебурзького права», яким керувалася значна частина міст та містечок тогочасної України. Це населення було міським тільки за місцем проживання, а за формами господарювання воно було сільським. Навряд чи ремісники або торговці з міст могли дозволити собі надовго кинути свої справи заради вигідного, але досить ризикованого і не завжди певного прибутку від «уходів». Власне як і селяни не могли покинути свої наділи без догляду не зібравши врожаю. «В акті 1499 року ці підприємці називаються козаками і відрізняються від купців, котрі приїхавши до Києва, зупинялися як і козаки на подвір'ї», – писав П. Куліш [12, с. 43].

Отже, серед населення тієї чи іншої території завжди існувала достатньо чисельна група людей з безземельних селян, або збанкрутілих торговців чи ремісників. Саме з цієї «резервної армії праці» і вербувалися, або утворювалися ватаги-гурти в кожному конкретному регіоні. В основу їх управління закладалася існуюча традиція, яка остаточно формувалася і вдосконалювалася під впливом конкретного роду занять і умов існування. Оскільки основою господарської діяльності цих промислових ватаг було полювання і рибальство, то на їх основі відповідно формувалися і управлінські структури таких об'єднань. Такі ватаги часів запорожців докладно описав Д. Яворницький, який вважав що особливими риболовецькими ватагами запорожців керували обрані ними головні рибалки –

«гардівничі» та їхні помічники «тарівничі», що керували «таром» чи неводом. Рибальські заводи завжди утримували два-три компаньйони — так звані «односуми», що наймали для себе «тафу» — групу рибалок з 15 — 20 чоловік [5, с. 285]. Принцип виборності управлінської верхівки в даному випадку ґрунтувався на досвіді і авторитеті обраних керівників, які в свою чергу, оцінювалися за результатами здобутого. Найменша невдача на промислах автоматично ставила питання про переобрання керівництва у будь-який момент, бо від цього залежали не тільки статки і існування всієї ватаги, а і кожного її члена та їхніх далеких сімей. Така система управління промисловими ватагами себе повністю виправдала не тільки в плані господарського освоєння певних територій, а і в плані пізнішого збройного утримання опанованих територій від сторонніх зазіхань і лягла в основу управління козацькими загонами.

Інша справа — хто ініціював збори такої ватаги. Для її формування потрібно було мати авторитет, а його гарантом могли бути: по-перше — влада вищого над нижчим, по-друге — кошти, і по-третє — досвід, який мав вирішальне значення. Ідеальним було поєднання всіх цих умов в одній особі. Вважається, що такими особами були старости прикордонних міст. Звичайно, не для всіх вони були авторитетом і не над усіма вони мали владу, як і відповідні кошти для організації ватаг промисловців, та необхідний досвід господарювати в уходах, а не тільки воювати. Адже поруч з іменами прикордонних старост фігурують і інші ватажки не обтяжені офіційними посадами. Так, нападом на московських послів у 1489 р. на Тавані керували — «... пана Юрьєва люди Пащевича, в головах Богдан, да Голубец, да Жила со многими людьми» [13, с. 61]. У 1508 р. під команду «славного козака Полюса-русака» козаки розбили загін татар. М. Слабченко вважав давній переказ про «семен-козаків» цілком правдоподібним і додавав сюди «куріні» Василя Чорного і Семена Гузенка [14, с. 215]. Їх ватажками, а можливо й організаторами, були не тільки старости і магнати, яких здається дещо передчасно оголосили першими гетьманами — фундаторами козацтва і піонерами колонізації. Вони якраз складали другу хвилю колонізації — переважно мілітарну, а не промислово-господарську. І про це свідчать численні скарги міщан і козаків на старост, які намагалися витіснити їх з займищ, як це було у 1523 р. на Звонецькому порозі з його урочищами [12, с. 48].

У XVI ст., як писав І. Карелін: «... вихід русів з місць свого проживання відбувався не масово» [15, с. 434]. Це здійснювалося добре організованими ватагами, які і засновували численні стани-коші в стратегічно важливих місцях, що відігравали роль опорних пунктів подальшої колонізації. Як приклад, можна навести ватагу Дмитра Вишневецького. Він на острові Мала Хортиця збудував добре укріплений табір і більше року успішно боронив його від татарських загонів, які добре розуміли значення цієї фортеці.

Що ж до коштів, то саме їх відсутність і примушувала старост займатися грабівницькими походами, а не організувати промисли, які з меншим ризиком давали більш певний прибуток. На думку О. Єфименко, в умовах надання певних пільг для залюднення новопожалуваних прикордонних маєтків, селяни часто були багатші ніж пани [16, с. 171]. Не викликає сумніву той факт, що простолюдини мали відповідні кошти для організації таких промислово-військових ватаг. Вони могли наймати і ватажка-провідника, хоча ватагу міг очолити і один з компаньйонів, при умові, що інші наглядатимуть за його господарством і будуть піклуватися про його сім'ю. Така ватага могла фор-

муватися і на родинній основі з близьких і далеких родичів. Її міг спорядити і один господар. Не виключено, що вона могла скластися і стихійно з небагатих людей, які для досягнення спільної мети об'єднували не тільки свої зусилля, а і певний матеріальний потенціал.

Приватну форму організації промислових ватаг репрезентував факт існування власників човнів, про яких писав Еріх Лассота, і яких він називав «більш заможними» ніж решта «простолюдинів» [8, с. 36]. У даному випадку говорити про рівний розподіл здобутого, як і про рівноправні стосунки, також не можна. Кожний, кого наймав власник човна, одержував стільки, скільки йому цей власник призначав, або скільки було обумовлено їхньою попередньою домовленістю чи усталеною традицією. Зазвичай найманці працювали «з половини», тобто половина здобутого належала ватазі, а інша половина власникові човнів.

Різноманітні форми власності, на яких ґрунтувалися ці ватаги, вимагали й гнучкості умов на яких реалізувалися взаємостосунки членів цих ватаг. М. Грушевський вважав, що «... основною клітиною була військово-промислова ватага з кількох по кількадесят душ з своїм старшим і являла собою рід «кооперативної форми» господарювання громадою з поділом здобичі» [17, с. 175]. При такій формі всі члени ватаги були рівні, а обраний ними ватажок був «*primus inter pares*». Тут на перше місце виходив досвід, який давав ватажку право ставитись до членів гурту по-батьківськи — не тільки опікуючи і навчаючи, але й вимагаючи. В такого батька був незаперечний авторитет і все що його підпирає — добровільно вручена йому всіма членами ватаги влада, спільні кошти або знаряддя, і нарешті — досвід, який забезпечував можливість обійняти посаду отамана-батька.

Об'єднані загальною метою, засобами її досягнення, спільною корпоративною власністю на знаряддя, спільно вибраним ватагом-батьком, та ще і єдиною промисловою територією — така ватага була й справді як одна сім'я чи родина. Як староримська «сигія», навіть якщо в ній і не було кровних родичів. Але члени цього гурту — курія відповідали перед батьком не тільки кожен сам за себе, але й один за одного. До речі, термін «курінь» логічніше було б виводити саме від цього латинського слова — «сигія», бо латинь у ті часи була у такій же пошані як і сама історія Риму, а не від «куріти», тобто диміти чи «курная изба», як це пропонував Д. Яворницький [5, с. 126].

Система поручительства народила інститут побратимства з відповідним ритуалом братання. Це ще більше з'єднувало членів куреня і у всіх відношеннях сприяло зміцненню всієї корпорації. Усі її члени ставали кровними родичами. Це був єдиний організм, єдина сім'я, яка носила ім'я чи прізвисько свого батька-ватага або назву території де була сформована, чи де вона промишляла і проживала. М. Слабченко був переконаний, що такі ватаги, як він писав: «... коливали в межах певної території з природними бар'єрами. Такі коливи називали куренями. Вони були численні і мали різні назви: — курінь Василя Чорного — 17 чоловік, кизикерменьський курінь Семена Гузенка та інші» [14, с. 215]. Пізніший автор Евлія Челебі також подав цілу низку козацьких ватаг, що діяли під проводом своїх ватажків аж в районі Очакова: «... козаки Сірка, Барабаша, Шеремета, сарикамишевці, буткали, Хмельницького, Андрія, кардаш-козаки та козаки інших общин ...» [18, с. 37].

Але навіть в умовах такої майже родинної єдності ватаги її старший — гетьман управляв, а не правив, він не мав диктаторських повноважень і ніс реальну відповідальність за прийняті ним управлінські рішення.

Від такої єдності виграла, як уся корпорація, так і кожен окремий її член. Хоча, здавалося треба було б чимось і поступитися заради досягнення спільної мети. Відсуваючи своє «я», свій індивідуалізм на другий план, підкоряючись загальним вимогам, кожен її суб'єкт одержував компенсацію в тому, що відтепер його особисті інтереси представляв гурт чи курінь. Він піклувався про задовільнення його вимог і ніс повну відповідальність, як правову, так і економічну за кожного свого члена. Захищаючи всебічно інтереси кожного члена куреня, він захищав свої інтереси. І навпаки, відстоюючи власні інтереси, курінь відстоював інтереси кожного свого члена. Але така єдність ніяк не заперечувала власної волі. Кожен мав право вільно покинути ватагу чи курінь і організувати власну ватагу, члени якої добиралися самостійно на індивідуальній договірній основі згідно усталеного звичаю, тобто — традиції.

Немає сумніву, що в середовищі цих ватаг-добичників головним регулятором відносин людей були давньоукраїнські звичаї, котрі збереглися ще з часів Давньоруської держави. Те, що звичай, пройшовши через кілька століть, не змінився, не є чимось незвичайним. На відміну від закону звичай є «постійною величиною». Він уособлює в собі не лише певні правила поведінки, а й мораль, світогляд певного народу [19, с. 136]. Безумовно, правові традиції запорожців беруть початок від слов'янських демократичних традицій, про які писав ще Прокопій Кесарійський. Оскільки люди, що постійно займалися промислами на степовому прикордонні, тобто козакували, ще не знали станового розшарування, не дивно, що у них радість та горе були справою загальною, як і колись. Вони напевне це не усвідомлювали, а чинили так, як вважали за потрібне, керуючись уявою про справедливість, котру кожна людина пізнає, зростаючи в певному оточенні, серед певних традицій. Тому запорукою існування далеких від державних інституцій козацьких ватаг чи громад тривалий період було звичаєве право. Його генеза відноситься до тих часів коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Ці дії проходили цілком відкрито із залученням усіх зацікавлених членів громади, тобто у цілком демократичний спосіб. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найбільш зручні правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятими за принципом звичаєвого права.

Ці звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували врегулюванню наявних суперечок, або ж вирішенню питань викликаних різними вчинками. Причому вирішувати їх треба було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв та традицій визнавалася їх справедливість і практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Подальший розвиток запорозької вольниці привів до трансформації цих демократичних традицій у конкретні поняття. Останні й стали основою козацького права. Важливим фактором його розвитку було саме існування Запорозької Січі. Порядок і форма управління цією спільнотою визначалися перш за все господарськими, а потім уже військовими демократичними традиціями, які передавалися з покоління в покоління, зазнаючи відповідних трансформацій під впливом певних соціально-економічних та політичних змін.

Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків.

Козацьке право формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми цього права виявлялися у формі звичаїв: «кидання ляс» при розподілі угідь, здійснення судів і покарань, обрання керівництва, прийняття до товариства нових осіб, організації експедицій тощо. З усіх питань, що потребували рішення, будь-хто міг вільно висловитись і зажадати від своїх провідників відповіді на будь-яке запитання. Оскільки писаних норм військового права не існувало, то не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й не існувало відшліфованих формулювань характерних для офіційного законодавства [20, с. 43].

Отже, формування демократичних традицій в середовищі запорозької корпорації тісно пов'язане з появою перших ватаг добичників-колонізаторів, які йшли в південні степи на промисли і поступово заселяли та боронили освоєні території, засновуючи свої господарські осередки, на основі яких пізніше утворилися основні інституції Запорозького козацтва.

Спробуємо умовно окреслити основне коло вироблених традицій і простежити як вони трансформувалися на протязі існування козацтва.

Традиція членства промислової ватаги вимагала наявності певних фізичних і морально-психологічних якостей, як запоруки успішної реалізації спільної мети і елементарного виживання в умовах дикого степу. А оскільки діяли ці ватаги далеко за межами правового поля метрополії, то вони приваблювали до себе різного роду порушників, які змінивши прізвище і зовнішність, через деякий час могли сміливо з'являтися уже в іншій іпостасі там, де недавно це було ризиковано. Отже, природним шляхом відбувався відбір фізично сильних, морально стійких та підприємливих людей авантюристичного складу, які утворили інститут побратимства — реального втілення прагнення рівності і братерства, як запоруки особистої свободи і волі.

При консолідації сил в Січових громадах для оборони колонізованих територій від колишніх господарів — татар і власних урядів, цементуючою основою запорозького товариства була спільна православна віра. При відомій віротерпимості і толерантності запорожців православне віросповідання стало головною умовою для людей будь-якої віри і національності, що хотіли бути прийнятими до козацького товариства. Незважаючи на ряд особливостей релігійного світосприйняття запорожців, обумовлених специфікою умов їхнього проживання і діяльності, ця традиція стала головним ідеологічним підґрунтям забезпечення власної національної свободи [21, сс. 78 — 86]. Вона залишалася незмінним символом боротьби козацтва впродовж усього XVII ст.

Традиція розподілу здобичі між членами промислової ватаги, через розподіл військових трофеїв чи монаршого жалування між товаришами конкретного куреня в умовах Січі, трансформувалася у щорічний розподіл угідь Вольностей між усіма куренями, або так зване «кидання ляс», для дотримання справедливого забезпечення кожного куреня продуктами харчування.

Традиція обрання ватажка промислової ватаги трансформувалася в обрання курінного отамана, всієї січової, а за часів Нової Січі — паланкової старшини, селищних і десяткових отаманів. Хоча в цей же час намітилася тенденція до узурпації влади січовою старшиною і навіть заборона її обрання з боку сюзерена.

У квітні 1764 р. Катерина II своєю грамотою заборонила переобирати старшину без узгодження з гетьманом Кирилом Розумовським [22, с. 41].

Правова традиція, а точніше система судочинства, залишалася доволі простою і з огляду на суворість покарань, вельми ефективною. Принаймні, рівень злочинності в середовищі, де знаходило притулок чимало людей з антисоціальними нахилами, ніколи не «зашкалював», бо вся потенційна негативна енергія знаходила своє застосування в колонізаційно-мілітарних діях — будь-то виправи ватаги лисичників, рибалок, шукачів «козацького хліба», а пізніше гайдамаків, чи військового загону під час ведення війни. Інколи ця енергія вихлюпувалася під час виборів старшини. Найрозповсюдженішим злочином залишався злочин проти приватної власності [23, с. 50].

Традиційна військова доктрина Війська Запорозького Низового в останній період свого існування зазнала суттєвих змін. В умовах васальної залежності Військо стало частиною армії Російської імперії з відповідними наслідками. Воно вже не виконувало ні функцій забезпечення колонізаційних процесів, ні функцій оборонця православної віри і українського народу, ні навіть оборонця власних територій.

Соціально-побутова традиція також зазнавала великих змін. Побутовий аскетизм перестав бути нормою і прагненням усіх членів товариства. Розвиток порівняно нових галузей господарства, приватної власності і капіталістичних відносин призвів до значного розшарування цього суспільства і перманентного загострення боротьби різних партій, а по суті різних моделей розвитку. Козацька старшина і молодий але доволі амбітний середній клас козацтва, будучи фактично включеними в ринкову систему Російської імперії свідомо йшли на певну модернізацію традиційних устоїв життя Запорозьких Вольностей, бо добре усвідомлювали незворотність геополітичних реалій і неможливість подальшого існування без відповідних радикальних змін у своєму суспільстві. За зовнішніми незмінними атрибутами козацтва ховалася вже геть інша сутність, яка в принципі перегукувалася з головними прагненнями перших ватаг добичників — зиск, але вже на зовсім іншому рівні. По суті козацтво зробило повний оберт по колу і вийшло на новий вищий рівень існування. Запорозька сірома важко сприймала нововведення і активно виступала за збереження традиційного добичницького способу господарювання не розуміючи того, що екстенсивний шлях розвитку в тогочасних реаліях ставав неможливим.

Історія Нової Січі фактично просякнута різними формами боротьби сіроми проти власної старшини. Замахи на кошового, заколоти в куренях і військових загонах, зростання гайдамаччини, організація і паралельне існування анти січей не тільки на території Вольностей, а й за їх межами [22, с. 27], красномовно говорять про кризовий стан цього суспільства, з якого воно мало б вийти оновленим і зміцнілим у всіх відношеннях. Принаймні цього прагнула старшина, яка цілком свідомо, заради збереження інституту козацтва, йшла на порушення окремих традицій свого звичаєвого права, до яких слід віднести погодження на фактичне введення паспортної системи для мешканців зимівників, не застосування смертної кари на Січі, факти розшуку і видачі російській владі злочинців та втікачів і ін. Але в принципових питаннях збереження традиційних прав і свобод та територіальної цілісності Вольностей запорозька старшина вела вперту боротьбу. І сірома, і старшина по-своєму боролися за перспективу існування запорозького товариства, але уявляли собі цю перспективу дещо по-іншому.

Свого часу, боротьба між ними трактувалася як боротьба двох партій — прокримської і промосковської. Першу, за твердженням М. Кириченка, представляла «транзитно-торгова буржуазія», а другу — «зимовчацько-поміщицькі елементи» [23, сс. 135 — 136]. На нашу думку, такий розподіл є штучним і не зовсім коректним, бо незважаючи на існуючу на території Запорозьких Вольностей спеціалізацію економічної діяльності, всі її суб'єкти базувалися в зимівнику, а сірома взагалі випадала з контексту цієї боротьби.

Насправді боротьба точилася не між цими партіями буржуазії, а між новим середнім класом, який репрезентував господарсько-торговельний шлях розвитку, і сіромою, яка вперто відстоювала традиційний військово-здобичницький шлях. Він в принципі був уже не можливий, бо воювати без дозволу сюзерена вже було ні з ким і ні за що. Промислові угіддя значно скоротилися внаслідок колоніальної політики російського царату та заселення і загосподарення зимівчанами. Кальміуські і кубанські морські коси царат перерозподілив на користь донців і суворо заборонив запорожцям навіть потикатися туди [24, сс. 5 — 12]. З боку старшини, яка всіляко сприяла розвитку цього середнього класу, це був пошук нового змісту і сенсу існування козацтва, який полягав у його економічному зміцненні і політичній згуртованості.

Але чи потрібна була імперії оновлена і міцна козацька спільнота? Відповідь на це та інші питання ми знаходимо в практичних діях російської армії під командуванням П. Текелі влітку 1775 р. та в останньому артикулі маніфесту Катерини II, який політично підсумовував ці дії: «Заводя собственное хлебопашество, разрывали они тем самым зависимость от престола нашего, и помышляли из себя посреди Отечества создать область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением ...» [25, с. 124]. З цього може скластися враження, що аби традиційний уклад запорозького товариства залишався законсервованим на рівні екстенсивного добичництва і не складав би конкуренції російському торговельному капіталу, то сюзерен залишив би свого васала в спокої. Але таке враження виявляється хибним, бо в тому ж маніфесті підкреслюється думка про те, що «Сие Войско не можно более оставлять ни в каком виде», бо саме його існування з існуючим економічним і політичним потенціалом становило серйозну загрозу здійсненню централізаторської політики імперії і підривало устої її могутності.

Таким чином, традиції, що живили запорозьке козацтво протягом усього періоду їх існування виникли в середовищі перших ватаг добичників часів Київської Русі і Великого Князівства Литовського і, як історичний чинник, відігравали першочергову роль у формуванні основних інституцій Запорозького козацтва. Вони довгий час живили колонізаційні процеси українського населення на півдні Великого Кордону та функцію захисника і оборонця українського народу від різноманітних загроз. Коли ініціатива колонізації у XVIII ст. поступово переходить до рук сюзерена і під впливом нових політичних та соціально-економічних обставин промислово-військовий спосіб господарювання значно звужується, а Запорожжя, ставши частиною Російської імперії, поступово втягується в її соціально-правові відносини, то разом з цим відбувається певна деформація демократичних традицій запорозького козацтва. Але, зважаючи на їх глибоке вкорінення в свідомості всього українського народу, ці традиції продовжували існувати на побутовому рівні і, як ідеал прагнень стали ментальною державотворчою основою нашого народу.

Бібліографія

1. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. — К. : Наукова думка, 1996. — 264 с.; Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини (1760 — 1830) / З. Когут. — К. : Наукова думка, 1996. — 286 с.; Смолій В. А. Українська державна ідея XVII — XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К. : Альтернатива, 1997. — 268 с.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович — К. : Дніпро, 1991. — 238 с.
3. Лозко Г. Українське язичництво / Г. Лозко. — К. : Сяйво, 1994. — 86 с.
4. Савур-Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / [упоряд. В. А. Чабаненко] — К. : Дніпро, 1990. — 261 с.
5. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків / Д. І. Яворницький у 3 т. — Львів : Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.
6. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 — 1775) / О. Л. Олійник. — Запоріжжя : Дике поле, 2005. — 265 с.
7. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875 — 1905 гг. / Я. П. Новицкий. — Рига, 1990. — 86 с.
8. Лассота Э. Путевые записки Эриха Лассоты / Э. Лассота. — СПб. : Типогр. П. П. Меркулева, 1873. — 95 с.
9. Апостолов А. Запорожье, страна и народ / А. Апостолов. — Харьков : Электро. Типо. Лит. С. А. Шмерковича, 1903. — 136 с.
10. Ляскоронский В. Русские походы в степи и поход Витовта на татар в 1399 году / В. Ляскоронский // Журнал министерства народного просвещения. — 1914. — №№ 43 — 44, май. — С. 40 — 64.
11. Багалея Д. Займанщина в Левобережной Украине в XVII — XVIII ст. / Д. Багалея // Киевская Старина. — 1883. — Т. VII. Декабрь. — 564 с.
12. Куліш П. А. Історія возсоединенія Руси / П. А. Куліш. — СПб. : Общественная польза. — 1874. — Т. 1. — 363 с.
13. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца / И. Каманин. — К. : изд. п/р. П. В. Владимірова, 1894. — Кн. 8. — 230 с.
14. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Є. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. — К., 1927. — № 12. — Вип. III. — С. 203 — 340.
15. Карелин И. Запорожские городища / И. Карелин // ЗООИД. — Одеса, 1875. — Т. IX. — С. 433 — 442.
16. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. — К. : Либідь. — 1990. — 509 с.
17. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. — К. : Либідь, 1990. — 486 с.
18. Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я / Челебі Евлія. — Одеса, 1997. — 137 с.
19. Кушинська Л. Давньоукраїнський звичай — джерело права української козацької держави середини XVII ст. / Л. Кушинська // Українська козаць-

ка держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К, 2000. — Вип. 7. — С. 135 — 142.

20. Щербак В. Козацтво XVI — першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення / В. Щербак // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України — К. : Інст. Історії України НАНУ, 2007. — С. 31 — 47.

21. Лиман І. І. Особливості релігійності запорозьких козаків / І. І. Лиман // Південна Україна XVIII — XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 1996. — Вип. 2. — С. 76 — 86.

22. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. / В. Мільчев. — Запоріжжя, 2009. — 127 с.

23. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. / М. Кириченко. — Харків : Свобода, 1931. — 289 с.

24. Мицик Ю. А. З джерел по історії Нової Січі / Ю. А. Мицик // Південна Україна XVIII — XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 1996. — Вип. 2. — С. 5 — 12.

25. Полное собрание законов Российской империи. — СПб. : Тип. II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1889. — Т. 20. — С. 124 — 125.

Олійник А. Л.

Формирование демократических традиций управления в запорожском товариществе

В статье речь идет о становлении демократических традиций в среде запорожского казачества в условиях первичной колонизации степного приграничья и их влиянии на создание украинских государственных институтов. Осуществлена попытка реконструкции правовых отношений в среде отрядов добычников-колонизаторов и возникновения основных институтов Запорожского казачества на основе обычного права. Показано как под натиском новых политических и социально-экономических обстоятельств происходит определенная деформация демократических традиций запорожского казачества.

Oliinyk O. L.

The formation of democratic traditions of governance in Zaporizhia in partnership

The article is about the rise of democratic traditions in an environment of Zaporizhzhya Cossacks in primary colonization of the steppe frontier, and their influence on the creation of Ukrainian state institutions. The attempt of reconstruction of legal relations among the units dobychnikov-colonialists and the emergence of the basic institutions of Zaporizhzhya Cossacks on the basis of obychaevogo law. Showing how the onslaught of new political and socio-economic circumstances are defined deformation of the democratic traditions of Zaporizhzhya Cossacks.

НИЖНЯ ТЕЧІЯ ДНІПРА НА ДРУКОВАНИХ КАРТАХ XVI – XVIII СТ.

Картографічні джерела — одне з найцінніших джерел по вивченню історії, географії, економіки та культури. Як справедливо зазначив Л. Браун, кожна старовинна карта сама по собі є історією, що включає в себе невелику частку фольклору і філософії, дещо мистецтва, і трошечки наукових фактів [1, с. 21]. І справді, кожна з таких карт — це, скоріше, історія чисельних помилок, котрі і рушили наукою на шляху до нових відкриттів. Більше того, саме ці спроби і помилки викликають сьогодні чималий інтерес у дослідників всього світу, і, можливо, саме вони є тим джерелом, що характеризує і історію, і географію, і економіку, і культуру.

Так сталося, що територія України, будучи розділеною між сусідніми державами, тривалий час фрагментарно або повністю відображалася на картах Польщі, Литви, Росії, Османської імперії та на загальних картах Європи і світу. Це наклало певний відбиток на графічну частину і змістове наповнення карт, визначило специфіку роботи з ними. Крім того, завдяки зацікавленості керівників сусідніх держав у картографуванні території України, ми сьогодні маємо унікальну можливість подивитися на Україну очима іноземців.

Чи не найголовнішим об'єктом будь-якої старовинної карти виступають річкові системи. Пильна увага до них протягом багатьох століть не випадкова і продиктована їх виключним місцем, як на самій карті, так і в процесі її створення. Це місце, визначається, перш за все, роллю рік в історії людства, по-друге, їх роллю у самому процесі створення картографічного твору. Якщо перше не потребує коментарів, то щодо другого слід відмітити наступне. Ріки в давні часи виступали одним з головних орієнтирів для мандрівників. Враховуючи це, картографи намагалися відтворювати їх максимально точно. Таким чином річкова мережа виступала базовим об'єктом, а правильність її нанесення — показником майстерності картографа.

Сучасному досліднику карти XVI — XVIII ст. відкривають безліч можливостей для наукового пошуку. Вони не тільки дозволяють прослідкувати еволюцію уявлень щодо певної території, але й є прекрасним джерелом по вивченню історії, географії, топоніміки, економічних зв'язків, а також культури і мистецтва.

Не дивлячись на важливість вивчення стародавніх картографічних зображень Дніпра, а також на досить широку джерельну базу, ця тема до сьогодні залишається малодослідженою. Лесть не перші спроби дослідити деякі карти Дніпра здійснив відомий картознавець початку ХХ ст., першовідкривач багатьох картографічних зображень території України В. О. Кордт. Його «Матеріали по історії русской картографії» (1899, 1910) [2, 3], а також «Матеріали до історії картографії України» (1931) [4] стали взірцем для багатьох поколінь дослідників. В них, з-поміж іншого, зустрічаємо спроби дослідити історію виникнення і друку карт течії Дніпра Т. Маковського, Г. Боплана. Старовинну карту Дніпра в своїй книзі «Гильомъ Левассеръ-де-Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи» (1901) описує і В. Г. Ляскоронський [5]. Дві рукописні карти порожистої частини Дніпра 1779 та 1780 рр. у 1905 р. опублікував відомий дослідник південного краю Д. І. Яворницький [6]. На них позначені фарватер, глибини, пристані на шляху через пороги. Пізніше Дмитро Іванович опублікував

невеликий нарис «Карты Украины и Запорожья и планы р. Днѣпра», де повідав ще про декілька карт Дніпра XVIII ст. [7].

Попри зацікавленості деяких дослідників кінця XIX – початку XX ст. у вивченні стародавніх картографічних зображень України, їх роботам все ще не вистачало системності. Обмеженість джерельної бази не дозволяла робити узагальнення. Тому більшість текстів носили, скоріше, довідковий (енциклопедичний) характер. Радянські вчені підійшли до вивчення карт більш професійно. Їхні дослідження вирізняються ґрунтовністю, а джерельна база повнотою. Втім, спрямованість на дослідження карт з зображенням саме території України, зникає. В цей час картографічний матеріал у своїх монографіях широко використовували автор «Очерков по истории географии в России XV – XVI вв.» (1956) Д. М. Лебедев [8] та Б. О. Рибаків, який написав «Русские тракты Московии XV – начала XVI века» (1974) [9]. В другій половині XX ст. з'являється низка статей, присвячених картографії. Турецьку карту кінця XV – початку XVI ст., центральною темою якої є Дніпро, опублікував у статті «Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев» (1969) польський вчений З. Абрагамович [10]. Безперечно цікавою є стаття В. Г. Фоменка «Острів Хортиця на перших картах Нижнього Дніпра» [11], в якій автор розбирає специфіку зображення ріки в районі острова Хортиця на картах Т. Маковського та Г. Боплана.

З-поміж вчених останніх десятиліть цікавість до картографічних зображень території України значно зростає. Дотичні дослідження карт течії Дніпра зустрічаємо в роботах М. Г. Вавричин, Я. Р. Дашкевича та У. Р. Кришталовича «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.» (2006) [12], «Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.» (2009) [13] та Р. І. Сосси «Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р.» (2000) [14]. Морським картам-портоланам присвячені роботи А. Ю. Гордєєва «Карты-портоланы XIII – XVII ст.: особенности та роль у розвитку картографії» (2009) [15] та І. К. Фоменка «Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII – XVII в.» (2007) [16]. Докладне дослідження карти течії Дніпра 1613 р. виконане у статті Т. Лютої «Мапа Великого князівства Литовського 1613 р. Миколая-Христофора Радивіла» (1996) [17]. Окремо слід відзначити спроби реконструкції зображення Дніпровських порогів на основі стародавніх карт і описів, здійснену О. Ю. Власовим у статті «Картосхема Дніпровських порогів» (2006) [18].

Дану статтю слід розглядати як спробу продовження вивчення картографічної спадщини України, але в вузькому аспекті. Автор намагається вивести основні тенденції зображення Дніпра на картах XVI – XVIII ст., а також окреслити їх основні етапи.

Переодизація картографування території України зазначеного періоду має певні відмінності від загальноєвропейської і є умовно персоналізованою. Так, перші два періоди відбулися завдяки і під впливом видатних картографів свого часу – К. Птолемея та Г. Боплана, що і було відображено в назвах цих періодів – «птоlemeївський» та «бопланівський». Назва третього періоду, «постбопланівський», говорить про виникнення нової традиції, не пов'язаної з конкретними іменами.

Отже, перший період асоціюється з ім'ям видатного античного астронома, математика та картографа Клавдія Птолемея (I – II ст.). У 1409 р. після кількох

«Восьма карта Європи», близько 1590 р. Автор К. Птолемей

століть забуття його «Географія» була перекладена латинською мовою, заново відкривши європейцям наукові доробки античних вчених з області картографії [19, с. 29]. Не дивлячись на те, що антична техніка створення карт була на сходинку вище за середньовічну, карти, створені у II ст. були застарілими. Вони не відповідали географічній, економічній та політичній ситуації XV ст. Характерними їх рисами були велика кількість архаїзмів, як то застарілі назви рік і міст, неіснуючі населені пункти, ріки, острови. Часто траплялося типове для античності відносно чітке відображення відомого картографу світу і схематичне, подекуди навіть міфічне, відображення інших територій, автору невідомих. В XV – XVII ст. «птоlemeївські» карти намагаються модернізувати, додаючи до оригінального зображення нові відомості.

Статичність птоlemeївського періоду відбилася і на зображенні Дніпра. Течія «другої після Нілу ріки» на картах XVI – початку XVII ст. представляла собою досить суперечливе явище. Вона складалася ніби з двох половин – північної і південної, котрі кардинально різнилися між собою. Північна частина, що простяглася від витоків до гирла річки Самари, представляла собою відносно деталізоване зображення Дніпра з густою мережею допливів і населених пунктів. Нижня течія навпаки поставала доволі схематичною, позбавленою деталей і у зменшеному відносно першої частини Дніпра масштабі. Таку картину можна спостерігати на багатьох картах того часу, наприклад з «Географії» К. Птолемея (1511, 1513 pp.), картах Б. Ваповського (1540 р.), С. Герберштейна (1551, 1556, 1611 pp.), С. Мюн-

стера (1540, 1559 pp.), М. Квада (1600 p.), Г. Меркатора (1628, 1630, 1641 pp.) та інших [12].

Значні викривлення у зображенні течії Дніпра і всього регіону, надмірну схематизацію ріки породила слабка обізнаність стародавніх картографів у географії південноукраїнських степів, що могло бути викликано цілою низкою факторів, як то: незацікавленість у картографуванні регіону, віддалення від трансконтинентальних транспортних коридорів і, як наслідок, недостатньо розвинута шляхова інфраструктура, малоефективне використання Дніпра у транспортних цілях і тому подібне. В свою чергу перевидання цих карт і створення на їх основі інших зробило ці неузгодженості систематичними. Так, на багатьох картах у місці впадіння Дніпра у Чорне море (навпроти міста Очаків) присутній великий острів Портобоно (Porto bono, Portobo, Vobo) з острівцем-супутником. Ці острови зустрічаємо на деяких картах з «Географії» К. Птолемея. Звідти вони «перемістилися» до карт С. Мюнстера (1578 p.), Д. А. Маджині (1597, 1600 pp.), Г. Меркатора (1589, 1607, 1628, 1630, 1633, 1638, 1641 pp.), які брали карти К. Птолемея за основу. Ці острови присутні навіть на портоланах Чорного моря – картах, створених спеціально для орієнтування на морі. На картах кінця XVII – початку XVIII ст. на Кінбурнському півострові зображували поселення Полбоерно (Polboerno). Зустрічаються ці острови і на деяких більш точних картах другої половини XVIII ст. Так, на «Малій карті Чорного моря» Я. Белліна 1772 р., північно-західною протокою між островом і сушею виступає Березанський лиман, що з'єднується з Південним Бугом неподалік гирла р. Інгул. Південно-східний рукав утворюють води Дніпро-Бузького лиману. Острів-супутник Я. Беллін розмістив у гирлі Бузького лиману [20].

Фрагмент карти № 13 з Морського атласу, 1546 р. Автор Б. Аньезе

Вищезгадані острови в гирлі Дніпра можуть бути не похибкою картографів XVI – XVII ст., а результатом їхньої безапеляційної довіри авторитетним іменам античності. Так званий острів Портобоно насправді міг існувати в далекому минулому. Відомо, що ще у IX – VII ст. до н. е. рівень Чорного моря був на 7 – 8 м нижче сучасного, а до моменту грецької колонізації Північного Причорномор'я міг відрізнятись на 10 – 11 м. Тому І. В. Бруяко та В. О. Карпов припускають існування в античності великих піщаних кіс в районах сучасних Одеської та Дністровської банок, а також дельтових островів [21, с. 24]. За їхньою реконструкцією навпроти гирла р. Південний Буг на місці теперішнього Кінбурнського півострова мав знаходитись великий острів, «вирваний» від суші дніпровськими протоками. З настанням періоду трансгресії, що розпочався наприкінці I ст. до н. е. і тривав близько восьми століть, рівень води у Чорному морі значно піднявся, тому великі острови і коси опинилися під водою. До сьогоднішнього дня чорноморський регіон пережив ще одне пониження горизонту води, пік якого прийшовся на XIV – XV ст. [21, с. 25]. Таким чином, карта Я. Белліна 1772 р. могла стати пошуком відповідності старих авторитетних карт сучасним реаліям. Цікаво, що на наступній карті Чорного моря 1785 р., автором якої був Я. Беллін, цей острів вже відсутній.

Своєрідною традицією, що походить ще з античних часів і яскраво характеризує птоlemeївський період, було зображення Дніпра двома променями. Західний брав свій початок з Амадоцького озера, а східний, він же і головний, — з Транійських гір. Обидва русла відповідають реальним рікам, але якщо «східний» Борисфен і є Дніпром, то «західний» Борисфен уособлює собою сучасний Південний Буг. Таке роздвоєння Дніпра спостерігаємо на різновидах птоlemeївської «VIII карти Європи» 1511 р. [12, сс. 12 – 13], 1513 р. [12, сс. 20 – 21], 1590 та 1695 рр. [22]. Один з варіантів зображення Дніпра двома гілками представлений на карті «Понт Евксинський, що перебував у спокої, доки його не сколотало весло Язона» (1624 р.). На ній роль «західного» Борисфену виконує ріка Прип'ять, підписана як «Diaborysthenes», тобто «Борисфен з боку» або «Бічний Борисфен» [23]. Вперше ця карта була опублікована в атласі А. Ортелія ще у 1590 р., і з тих часів неодноразово перевидавалася.

З часом, по мірі того, як європейці все більше і більше дізнавалися про Східну Європу, традиції античної картографії слабшали. На картах дуже обережно, але все-таки починають з'являтися відповідні уточнення. Так, на «Сучасній карті європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русі, Пруссії і Волощини» 1513 р. М. Вальдземюллера, створеній на основі карт Е. Етцлауба, М. Беневентано і Б. Ваповського, Дніпро з'являється під двома назвами: у верхній течії як «Борисфен» (Boristhenes), в районі Києва під назвою «Дніпро» (Nepes) [12, сс. 22 – 23]. Дві назви Дніпро має і на «Новій карті Польщі та Угорщини» С. Мюнстера 1540 р. [12, сс. 28 – 29]. На «Карті Угорщини, Польщі, Русі, Литви, Валахії та Болгарії» 1570 р. С. Мюнстера, створеній на основі карти все того ж Б. Ваповського, Дніпро одночасно постає під трьома назвами, а саме як Дніпро (Nepes) — у верхній течії, Дніперус (Nepesul) — поблизу Києва і Борисфен (Borysthenes) — нижче Канева [24]. Сучасна назва Дніпра з'являється на європейських картах XVI ст. завдяки тим же європейцям, які з дипломатичними та іншими місіями відвідували в цей час Московську державу. Передусім це М. Меховський, П. Іовій та С. Герберштейн. Останній, зокрема, писав: «Въ Волконскомъ лѣсу, почти въ 10-ти миляхъ отъ Фронова болота есть деревня Днѣперско, въ окрестностяхъ которой беретъ начало Борисоенъ, называемый туземцами Днѣпромъ и нами именуемый Борисоеномъ» [25, с. 165]. Оскільки ці маршрути пролягали переважно через верхів'я Дніпра, тому саме верхня його течія на багатьох картах була названа «Дніпром». Нижню ж течію ріки ще певний час за звичкою продовжували називати «Борисфеном». Тільки в середині XVI ст. з'являються перші карти, на яких назва «Дніпро» повністю витісняє стару назву ріки.

Неабиякий інтерес викликає зображення і розміщення на «птоlemeївських» картах гірських систем, особливо Транійських (Tranomontani) та Амадоцьких (Amadoci montes) гір. В перших горах, на думку переважної більшості стародавніх картографів, Дніпро брав свій початок, а другі мав перерізати у своїй середній течії. Якщо міф про Транійські гори був розвінчаний ще в середині XVI ст., то міфічність Амадоцьких гір викликає великі сумніви.

Амадоцькі гори, як видно зі старовинних карт, простяглися із заходу на схід від витоків Південного Бугу до витоків приазовських річок Берди та Міуса, повторюючи тим самим контури Українського кристалічного щита. Імовірно, картографи минулого сприйняли за гори виходи на поверхню скельних порід, котрими всіяна вся ця територія. Це і пороги на р. Південний Буг і скельні вихо-

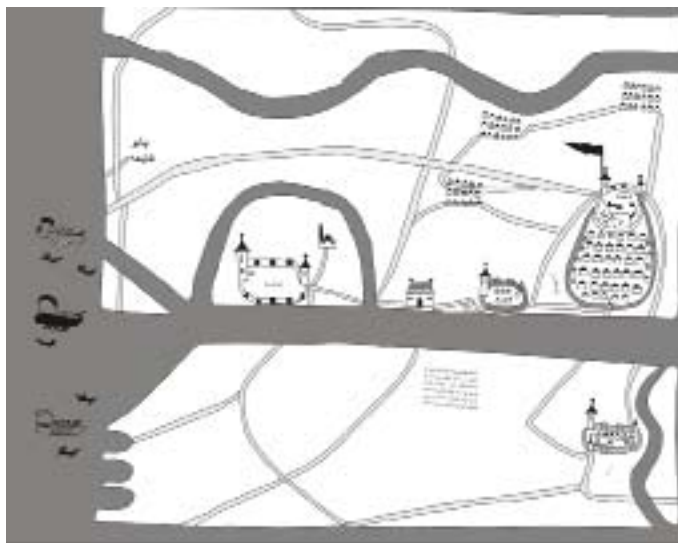
ди на р. Берда, і Кам'яні Могили в Приазов'ї тощо. Скелями був всякий і Дніпро на відстані від Кременчука до Великого Лугу. Вони не були надто високими, але степовий ландшафт підсилював враження, викликані цими «степовими горами». Таке співпадіння може вказувати на реальність Амадоцьких гір. Більш того, їх слід вважати гіпертрофованим зображенням реальних природних об'єктів і першим відомим алегоричним зображенням Дніпровських порогів.

Фрагмент карти К. Птолемея 1590 р.
з показанням Амадоцьких гір

басейну. Безпосередньо це можна спостерігати на картах «Таврика Херсонеська» Г. Меркатора (1628, 1630, 1638, 1641 рр.) [12, сс. 125, 140 – 141, 142 – 143, 162 – 163, 174 – 175].

В якості головного об'єкту Дніпро вперше з'являється на карті турецького провідника-розвідника морейця Ільєса, датованій З. Абрагамовичем приблизно 1495 – 1507 рр. [10, с. 86]. На ній зображений один з запропонованих султану варіантів нападу турецького флоту на Київ. Так, атакуючий турецький військовий флот у складі п'яти малих суден і трьох великих кораблів з артилерією на борті показаний прямуючим з моря у гирло Дніпра. Зображення кораблів присутні і у руслі самої ріки (вони доходять майже до Києва), втім, їх важко розгледіти через старість карти. Напис, зроблений автором в районі середньої течії Дніпра, повідомляє про можливість ліквідації небезпеки порогів, заради вдалого походу на Київ і у перекладі звучить так: «Дело, изложение которого сей бедняк подает к праху [на] земле [под] стопами моего султана, таково, что если мой султан повелит, то камни, которые [находятся] в этой реке (сотворены же они во времена Нимруда), я, бедняк ваш, раздвину так, чтобы ваши корабли дошли вплоть до королевской столицы и ни у кого [даже] кровь бы из носа не потекла» [10, с. 84]. «Розведення» порогів З. Абрагамович трактує однозначно як їх

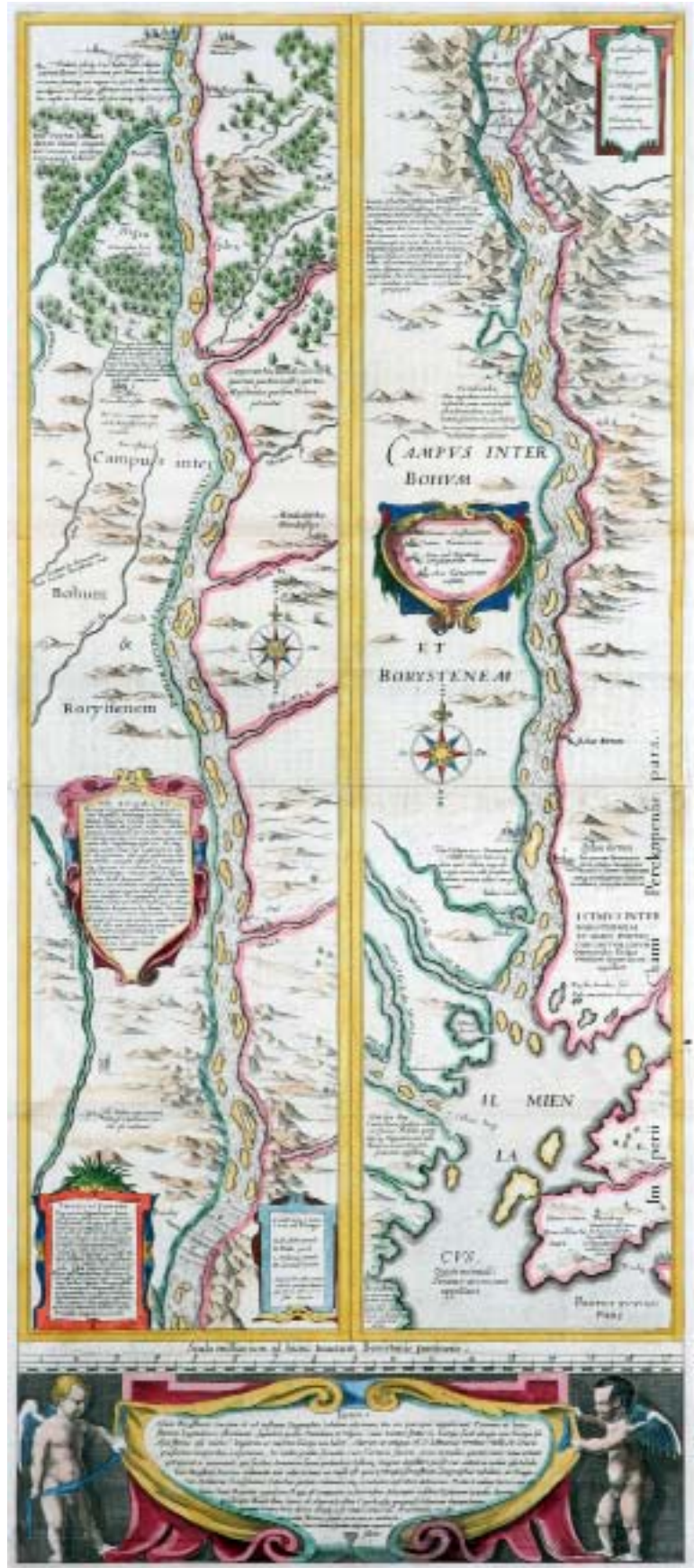
Турецька карта морейця Ільєса кін. XV – поч. XVI ст.

підрив. Втім, тут йдеться, скоріше, не про підрив (тобто фізичне знищення), а саме про усунення їх небезпеки. Імовірно, автор карти провідник-розвідник Ільяс знав способи відносно безпечного долавання порогів і міг ними поділитися з турецьким султаном.

Щодо оформлення карти Ільяса, то картою її можна назвати хіба що умовно. Це, скоріше, схема, що не передбачала якісного детального відображення території. Дніпро тут зображений прямою смугою з єдиним допливом на півночі – Десною. У місці впадіння ріки у Чорне море чітко виділений Дніпровський лиман з великим островом, що розмістився ближче до правого берега. На правому березі Дніпра зосереджені три міста – Київ, Черкаси та Очаків. Навколо останнього зображений широкий рів з водою, що з'єднується з обох боків з Дніпром. На дорозі що веде з Черкас до Очакова, на березі Дніпра, розміщений великий будинок – Таванська переправа. Ще дві переправи через Дніпро зображені в районі Києва і Очакова.

Більш детально Дніпро зображений на карті Т. Маковського «Точний опис Великого князівства Литовського князя Миколая Криштофа Радзівіла» 1613 р., де він поданий окремою вставкою [12, с. 189]. Карта-вставка складається з двох вертикальних частин, розміщених

«Точний опис Великого князівства Литовського князя Миколая Криштофа Радзівіла», 1613 р. Автор Т. Маковський

на двох аркушах. Ліворуч у масштабі близько 1 : 530 000 зображений Дніпро від Черкас до Ненаситецького порогу, праворуч — від Ненаситця до Чорного моря [26, сс. 61 — 65]. На карті Дніпро в районі порогів оточений горами, що мало передати з одного боку характер берегової смуги, а з іншого — виокремити порожисту ділянку ріки. Течія Дніпра лінійна, чітко орієнтована на південь. На карту нанесені 15 допливів, русло Дніпра рясніє чисельними островами, загальною кількістю близько 97, частина з яких підписані. Майже всі острови за формою, розмірами і розміщенням слабо нагадують Дніпро тих часів і були нанесені, скоріше, не як достовірні об'єкти, а для передачі характеру русла. Особливу увагу автор приділив порогам. Їх на карті 9. Карту-вставку доповнюють невеликі історичні довідки латинською мовою про козаків, пороги, Хортицький острів та Томаківку, що були винесені в окремі рамки. Внизу міститься звернення до читача, в якому пояснюються причини, що спонукали картографа помістити окрему карту Дніпра [3, с. 4]. Доопрацьована Г. Гондієм, карта Т. Маковського увійшла у атлас Я. Янсона 1636 р. Зміни торкнулися оформлення — фігурний картуш був замінений на прямокутну рамку, були прибрані супровідні тексти, а сама карта була зменшена майже вдвічі [12, с. 200].

**«Точний опис Великого князівства Литовського
князя Миколая Криштофа Радзівіла», 1613 р. Автор Т. Маковський**

Об'єкти	Кількість	Назви мовою оригіналу	Українські назви
<i>Назва Дніпра</i>	2	Dniepr, Borystenes	Дніпро, Борисфен
<i>Допливи</i>	15	Ліви: Supoi, Svla, Horol, Psol, Worskla, Orel, Samar, Konska Woda; Прави: Chyszmiem, Ingvlec	Ліви: Супой, Сула, Хорол, Псел, Ворскла, Орель, Самара, Кінська; Прави: Тясмин, Інгулець
<i>Острови</i>	97	Wolczny, Chorocyzki, Tomakowka	Вовчий, Хортиця, Томаківка
<i>Пороги</i>	9	Kadak, Bulilo, Woieznij, Zwonier, Nienalijtec, Sulki, Wolnij, Walkonowa zaboia, Tawutzany	Кодацький, Будилівський, Волниський, Звонецький, Ненаситецький, Сурський, Вільний, Валконова забора, Таволжанний

Наближеною до оригіналу копією карти Дніпра Т. Маковського є карта Й. Блау «Течія Борисфена або, по-народному, Дніпра чи Ніпра, від міста Черкаси до гирла й озера Ільмень, через яке він впадає в Понт Евксинський» [27], що була надрукована в атласі Г. Меркатора у 1648 р. Новий варіант карти відрізняється від попереднього орієнтацією та художнім оформленням. В такому вигляді її видавали в атласах фірми Блау до 1667 р. У 1748 р. карта з'явилася у амстердамському виданні атласу Й. Гоманна [13, с. 30].

У першій половині XVII ст. розпочався новий етап картографування території України, заснований на інструментальних зйомках [26, с. 74]. Розпочав цей етап відомий французький інженер Гійом Левассер де Боплан. Його карти стали справжнім взірцем картографування території України. Француз на основі інструментальних зйомок і особистих спостережень створив абсолютно нові, не скопійовані, карти на яких виправив чисельні викривлення, допущені попередниками [26, с. 78]. Відносно зображення течії Дніпра, то був усунутий головний недолік, що зустрічався на картах Т. Маковського (1613 р.), І. Масси (1633 р.) та

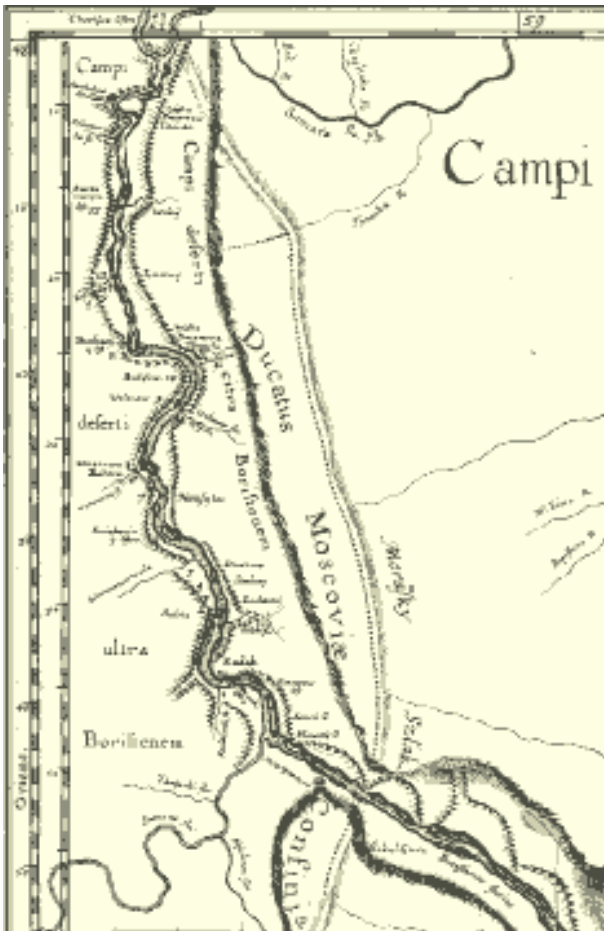

Фрагмент «Генеральної карти України», 1648 р. Автор Г. Боплан

«Генеральна карта України», 1648 р. Автор Г. Боплан

Об'єкти	Кількість	Назви мовою оригіналу	Українські назви
Назва Дніпра	2	Nieper, Boruftenes	Дніпро, Борисфен
Допливи	25	Ліви: Samara, Osihozowka, Konska Woda, Karatzik, Rohaizik, Majacz kair; Прави: Wolniow, Tomahowka, Czertomelik, Bazanluk, Ternow, Sokorowka, Nofokowka, Omelowa, Kamionka, Dreshmanowka, Burhunka, Tehinka, Iugulaz malj	Ліви: Самара, Осокорівка, Кінська, Карачик, Рогачик, Маячка; Прави: Вільна, Томаківка, Чортотлик, Базавлук, Тернівка, Осокорівка, Носоківка, Мелова, Кам'янка, Дрімайлівка, Бургунка, Тягинка, Інгулець
Острови	15	Monast'r, Korłki, Kniahininy, Tawożany, Chortyka, Wielek, Tomahowka, Kair, Nofokowka, Košemako, Tawan, Kołasky, Burhunko	Монастирський, Кінський, Княгинін, Таволжаний, Хортиця, Великий, Томаківка, Каїри, Носоківка, Кожемяко, Тавань, Козацький, Бургунський
Пороги	13	Kudak, Sulski, Lochanny, Strelczy, Dzwoniec, Kniahininy, Nenafytec, Woronowa Zabora, Wolniow, Budyłow, Tawożany, Lisianka, Wolny	Кодацький, Сурський, Лоханський, Стрільчий, Звонецький, Княгинін, Ненаситецький, Воронова Забора, Вовницький, Будилівський, Таволжаний, Лишний, Вільний

Фрагмент «Спеціального і докладного плану України...», 1650 р. Автор Г. Боплан

розміщено карту-вставку з зображенням Дніпровських порогів. На ній показані безпосередньо пороги (як і на Генеральній карті їх 13), 11 допливів, 2 переправи, чисельні острови [28, сс. 7 – 9].

«Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями», 1650 р. Автор Г. Боплан

Об'єкти	Кількість	Назви мовою оригіналу	Українські назви
Назва Дніпра	1	Borifthenes	Борисфен
Допливи	11	Ліви: Samara, Kudaczik, Woronowa Woda, Woronowa, Lifianka, Osihozowka, Kaczhałow; Праві: Sulski, Wolniow, Budyłow	Ліви: Самара, Кодачка (Татарка?), Ворона, Лишня. Осокорівка, Кічкас; Праві: Мокра Сура, Вільна, Канцерівка
Острови	8 (підписані)	Monastÿ, Konsky, Kniazıow, Kodacki, Kniahinin, Tawołzany, Lifianka, Kaczawarÿcz, Chortÿca	Монастирський, Кінський, Княжий, Койдачев, Княгинін, Таволжаний, Лишний, Кухарев, Хортиця
Пороги	13	Kudak, Sulski, Lochannÿ, Strelczÿ, Dzwoniec, Kinahininy, Nenasÿtec, Woronowa Zabora, Wolniow, Budyłow, Tawołzanÿ, Lucznÿ, Wolnÿ	Кодацький, Сурський, Лоханський, Стрільчий, Звонецький, Княгинін, Ненаситецький, Воронова Забора, Вовнизький, Будилівський, Таволжаний, Лишний, Вільний

інших, а саме лінійне, чітко орієнтоване на південь, розташування Дніпра, надмірна схематичність, а також непропорційне відображення його нижньої течії.

У своєму першому картографічному творі – «Генеральній карті України» 1648 р. і її перевиданнях, Г. Боплан зображує Дніпро від витоків до самого Чорного моря. Від гирла р. Самари до Лиману француз розмістив 25 допливів, 13 порогів та 5 переправ через Дніпро [3, карта ІХ]. Вперше саме на картах Г. Боплана, хоча і схематично, але був означений Великий Луг. «Генеральна карта України» завдяки реальному зображенню течії Дніпра та Дніпровсько-Бузького лиману, мала неабияке значення для розвитку європейської картографії XVII – XVIII ст., ставши основою для багатьох карт [13, с. 14].

На першій в світі топографічній карті цілої країни – «Спеціальному і докладному плані України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями» Г. Боплана (1650 р.)

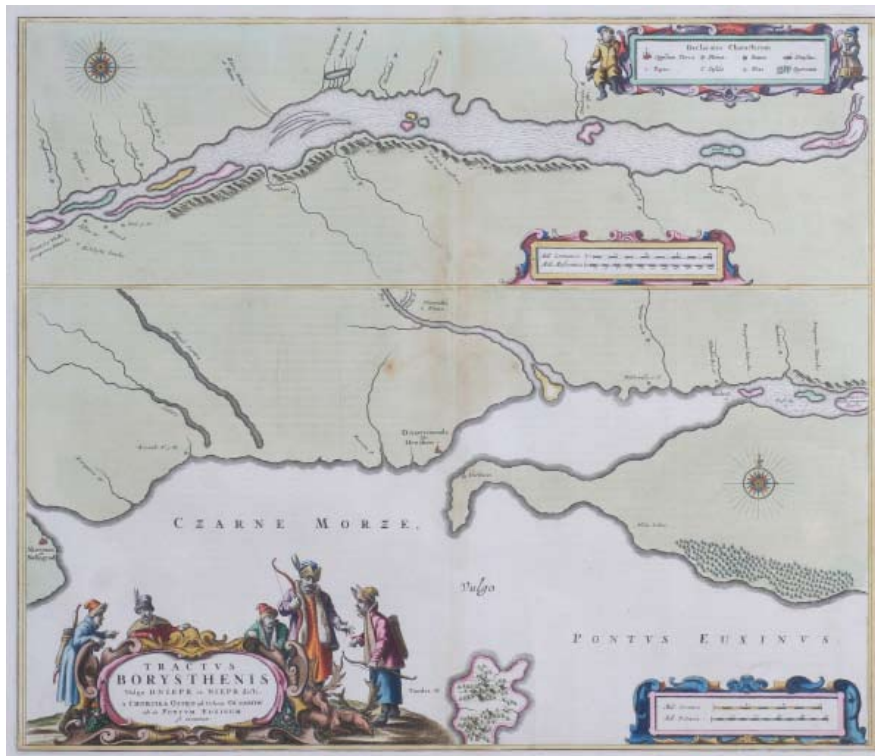
«Течія Борисфена або, по-народному, Дніпра чи Ніпра – від Бужина до острова Хортиця», 1662 р. Автор Г. Боплан

Втім, найбільший інтерес викликають бопланівські карти Дніпра. Вони ніби ілюструють опис ріки у його книзі. Всі об'єкти, зазначені в тексті присутні і на карті [3, с. 24]. На них Г. Боплан подає детальну топографічну характеристику русла ріки, її допливів і прилеглих до неї територій, максимально докладно зображує острови, пороги, піщані коси, окремі камені, вказує фортеці, населені пункти, переправи. Перше видання серії карт «Течія Борисфену» відбулося у 1662 р. в Амстердамі в «Атласі світу» Й. Блау. Карти були складені на основі спеціальної зйомки Дніпра і навколишніх територій, проведеної ще у 1639 р. В цьому атласі течія Дніпра була розміщена на трьох аркушах, поділених навпіл. Перші два з них масштабом 1 : 232 000, а останній, з зображенням саме нижньої течії – 1 : 463 000 [26, с. 78].

Другий аркуш цієї серії має назву «Течія Борисфена або, по-народному, Дніпра чи Ніпра – від Бужина до острова Хортиця» [29]. На ньому показані 22 допливи, 195 островів, 13 порогів. Позначення порогів на цій карті подвійне і суттєво відрізняється від всіх попередніх. Їх виокремлено штриховкою та кам'яними грядами. Крім того, вперше в районі порогів з'являються позначення підводних каменів. Їх на цій ділянці нараховується близько 48.

Третій аркуш карти Дніпра «Течія Борисфена або, по-народному, Дніпра чи Ніпра – від острова Хортиця до міста Очакова, де він впадає до Понту Евксинського» цікавий тим, що охоплює найменш вивчений на той час відрізок Дніпра [30]. На цій карті нанесені 16 допливів, 14 островів, 3 піщані відмілини, вказані 3 переправи. На місці лиману Великі Води, там, де у Дніпро впадають річки Тернівка та Осокорівка, Г. Боплан розмістив Біле озеро (Biele Ieziore), в яке впадають і з якого витікають шість невеликих річок, в тому числі і дві вищеназвані. Серед великої кількості островів, що знаходилися у Великому Лузі, Г. Боплан виокремлює лише 14, більшість з яких він підписує, показуючи тим самим їх непересічне значення для південного краю. Втім, велика кількість островів на цих картах як і раніше вказує на характер течії і, в більшості своїй, не відповідає дійсності.

«Течія Борисфена або, по-народному, Дніпра чи Ніпра – від острова Хортиця до міста Очакова, де він впадає до Понту Евксинського», 1662 р. Автор Г. Боплан

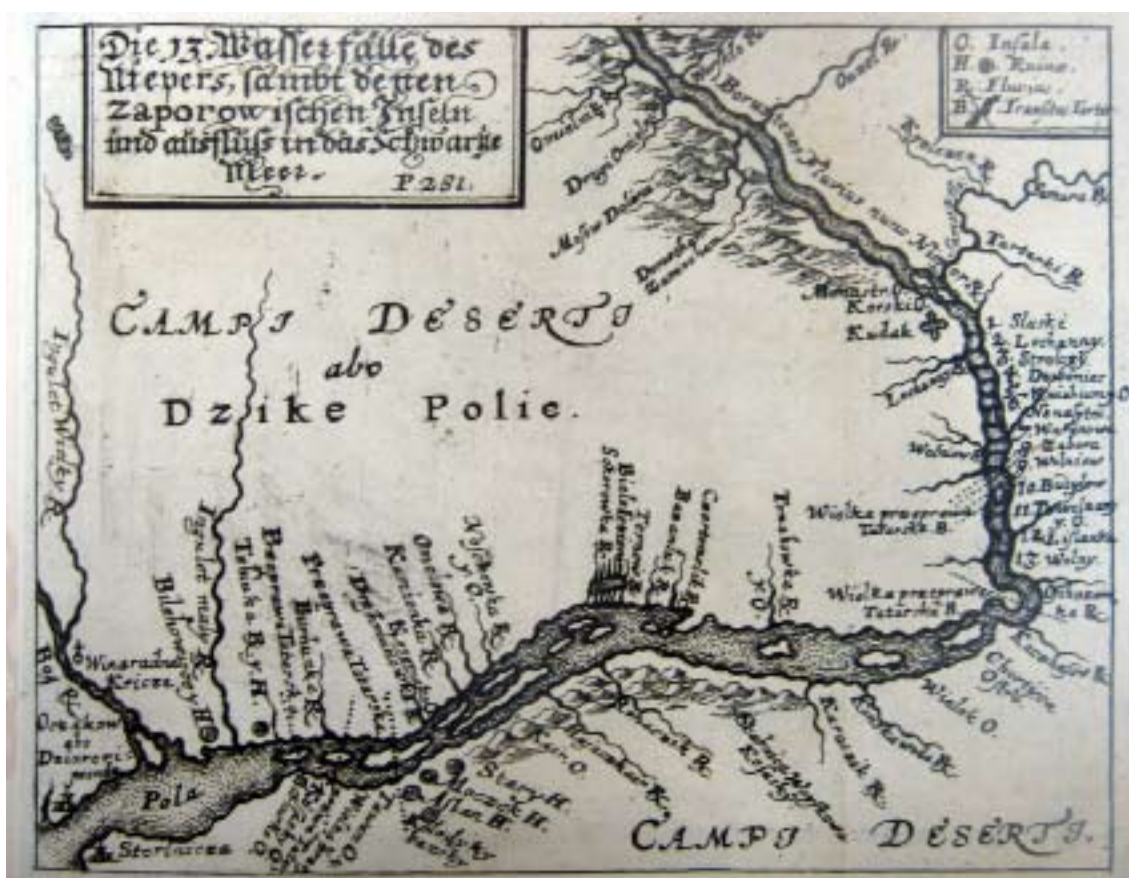
«Течія Борисфена або, по-народному, Дніпра чи Ніпра – від Бужина до острова Хортиця» //
 «Течія Борисфена або, по-народному, Дніпра чи Ніпра – від острова Хортиця до міста Очакова, де він впадає до Понту Евксинського», 1662 р. Автор Г. Боплан

Об'єкти	Кількість	Назви мовою оригіналу	Українські назви
Назва Дніпра	3	Borysthenis, Dniepr, Niepr	Борисфен, Дніпро, Ніпро
Допливи	22 // 16	Ліви: Samar, Kudaczck, Woronacwoda, Woronowa, Osihorowka, Cuczkafow // Konlka Woda, Karaczik, Rohaczik, Majaczkair; Прави: Surky, Wolniow, Budylow // Tomahowka, Czertomelik, Bazanluk, Ternow, Sokorowka, Nofokowka, Omelowa, Kamionka, Drefnmanowka, Burhunka, Tehinka, Iugulat maly	Ліви: Самара, Кодачка, Ворона, Ворона, Осокорівка, Кічкаська // Кінська, Карачик, Рогачик, Маячка; Прави: Сура, Вільна, Будило // Томаківка, Чортмлик, Базавлук, Тернівка, Осокорівка, Носоківка, Мелова, Кам'янка, Дрімайлівка, Бургунка, Тягинка, Інгулець
Острови	195 // 17	Monasterÿ, Konskÿ, Kozachi, Kniaziov, Towolzanÿ, Chortÿka // Wielek, Tomahowka, Kair, Nofokowka, Koſemako, Tawan, Koſasky, Burhurko	Монастирський, Кінський, Козачий, Княгинін, Таволжаний, Хортиця // Великий, Томаківка, Каїри, Носоківка, Кожемяко, Тавань, Козацький, Бургунський
Пороги	13	Kudak, Surky, Lochanÿ, Strelczÿ, Dzwoniac, Kniahinon, Nenafÿtac, Woronwa Zabora, Wolniow, Budylow, Tawolzanÿ, Łacznÿ, Wolnÿ	Кодацький, Сурський, Лоханський, Стрільчий, Звонецький, Княгинін, Ненаситецький, Воронова Забора, Вовницький, Будилівський, Таволжаний, Лишний, Вільний

Бопланівські карти Дніпра впродовж 1663 – 1672 рр. витримали більше 7 перевидань у французькій, голландській та іспанській версіях атласу Й. Блау та атласа Я. Янсона [26, с. 78]. У 1680 р. останній переробив і видав карти русла Дніпра, подавши всі фрагменти на одному аркуші [13, с. 22].

Наприкінці XVII – початку XVIII ст. європейські картографи у зображенні території України продовжували наслідувати Г. Боплана. Так, французький картограф Н. Сансон I на основі карт Г. Боплана створив карту «Верхнє Поділля або Кам'янецьке воеводство, згідно великої [карти] України Ле Вассера де Боплана» 1665 р. [13, сс. 40 – 41]. На ній автор показав течію Дніпра від Кодака до впадіння в Чорне море. На цьому відрізку француз розмістив 22 допливи Дніпра, 18 островів, 13 порогів та 4 великі переправи. Окремим кольором автор позначив 8 островів, що лежали вздовж державного кордону і належали в цей період Польщі. Серед них Хортиця (Chorbika), Великий (Wieleck) та Томаківка (Tomahouka).

Під впливом робіт Г. Боплана, Я. Стандартом була створена карта «13 Дніпровських порогів із Запорозькими островами та гирлом у Чорному морі» [13, с. 83], що була опублікована у Нюрнберзі у 1687 р. в якості одного з додатків до стародавньої карти Польщі [3, с. 25]. Не дивлячись на назву, в якій акцентується увага саме на порогах, в їх переліку автором була зроблена прикра помилка. Так, був пропущений перший поріг – Кодацький, а Воронова Забора прописана одночасно під двома номерами (7. Воронова, 8. Забора). Крім порогів на карту нанесено 31 доплив, 18 островів та 5 переправ через Дніпро. В цілому зображення нижньої течії Дніпра на карті Я. Стандарта за деякими незначними виключеннями збігається з зображенням на Генеральній карті України Г. Боплана 1660 р. [13, с. 83].

Карта «13 Дніпровських порогів із Запорозькими островами та гирлом у Чорному морі», 1687 р. Автор Я. Стандарт

«13 Дніпровських порогів із Запорозькими островами та гирлом у Чорному морі», 1687 р. Автор Я. Стандарт

Об'єкти	Кількість	Назви мовою оригіналу	Українські назви
Назва Дніпра	2	Borustenes, Nieper	Борисфен, Дніпро
Допливи	31	Ліви: Samara, Osiohozowka, Kaczhaſow, Konskawoda, Karaczik, Rohaczik, Majaczkair; Праві: Lochanny, Wolniow, Tomahowka, Czortomelik, Bazanluk, Ternow, Sokorowka, Nofokowka, Omelowa, Kameonka, Dreshmanowka, Burhunka, Tehinka, lugulet maly	Ліви: Самара, Осокорівка, Кічкаська, Кінська, Карачик, Рогачик, Маячка; Праві: Лоханка (Сура), Вільна, Томаківка, Чортомлик, Базавлук, Тернівка, Осокорівка, Носоківка, Мелова, Кам'янка, Дрімайлівка, Бургунка, Тягинка, Ігулець
Острови	18	Monastr, Korski, Kniahiny, Towolzany, Chortyka, Wielek, Tomahowka, Kair, Nofokowka, Kofemako, Tawan, Kofasky, Burhurko	Монастирський, Кінський, Княгинін, Таволжаний, Хортиця, Великий, Томаківка, Каїри, Носоківка, Кожемяко, Тавань, Козацький, Бургунський
Пороги	13	Sluski, Lochanny, Strelczy, Dzwoniec, Kniahininy, Nenasytiec, Woronowa, Zabora, Wolniow, Budyłow, Tawolzany, Lisianka, Wolny	Сурський, Лоханський, Стільчий, Звонецький, Княгинін, Ненаситецький, Воронова, Забора, Вовнизький, Будилівський, Таволжаний, Лишний, Вільний

Карти Г. Боплана послужили основою і для багатьох інших картографічних творів, таких як карта Г. Сансона та А. Жейо «Польські землі з поділом на воеводства» 1672 р., «Карта коронних польських земель...» Н. Сансона I та Д. де Россі 1678 р., карта «Червона Русь, Поділля, Волинь і Україна» 1687 р. Я. Стандарта, карта Н. Сансона I «Коронні польські землі...» 1679 р., «Нова карта Речі Посполитої...» 1690 р. Ф. де Віта, карта А. Жейо «Польські коронні землі...» 1696 р., карта Й. Штрідбека II «Географічний опис провінцій Королівства Польського» 1700 р., «Нова карта всього Польського королівства...» Н. Сансона I та Н. Вішера II 1700 р., карта Г. Сансона, А. Жейо, П. Морт'є та Г. Делія «Коронні польські землі з поділом на воеводства» 1711 р., «Нова докладна карта Польського королівства...» Й. Гоманна 1712 р., карта Й. Гоманна «Україна або козацька земля...» 1712 р., «Нова докладна карта Польського королівства та Великого князівства Литовського...» 1731 р. М. Зойтера, карта Н. де Фера «Коронні польські землі» 1736 р., карта Г. Боденера II «Шлях від Полтави до Бендерів...» 1740 р., «Карта найобширнішого Українського королівства...» М. Зойтера 1742 р., «Географічна карта Королівства Польщі і Великого князівства Литовського...» Т. Лоттера 1759 р. [13].

Всі ці карти об'єднує єдине написання контурів Дніпра, його напрям, ширина, пропорції, кількість та розміщення допливів, їх довжина і ширина, кількість і розміщення островів, їх розмір та форма, кількість порогів. Збігаються і об'єкти, виділені з-поміж інших підписами, проте самі підписи (точніше їх орфографія) не завжди співпадають. Можна сказати, що зображення нижньої течії Дніпра в цей період стає твердою основою для багатьох картографів Європи. В залежності від часу, обставин, цілей, що перед собою ставив той чи інший автор, ця основа доповнювалася новими топографічними та географічними об'єктами — кордонами, поселеннями, укріпленнями, шляхами, таборами армій тощо. Таким чином, в

бопланівський період Дніпро стає ключовим об'єктом європейського картографування.

Постбопланівський період картографування території України ознаменувався відходом від класичного зображення України, започаткованого французьким інженером. Вже наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. на Півдні України внаслідок загострення відносин Росії з Туреччиною і розгортання в подальшому воєнних дій між цими двома державами, розпочалися систематичні ретельні топографічні зйомки території. Так, з Азовським походом Петра I 1695 – 1696 рр. пов'язують створення капітаном артилерії Я. Брюсом великої карти Європейської Росії, надрукованої Я. Тессінгом у 1699 р. в Амстердамі [26, с. 88]. На «Географічній карті частини Великої Росії, Понта Евксинського або Чорного моря і Татарії» Дніпро показаний від витоків і до самого гирла. Втім, якщо верхня і середня течії Дніпра зображені без значних відхилень від дійсності, то його течія нижче річки Самари суттєво спотворена. Порожиста частина приймає південно-східний напрямок, в той час, як в дійсності Дніпро на цьому відрізку тече строго на південь. Такі різкі невідповідності зустрічаємо і на інших ділянках Нижнього Дніпра. На відстані від Кременчука до гирла Дніпро нараховує 19 допливів, з яких лише 3 праві. Острови, пороги й переправи на цій карті не позначені.

«Географічна карта частини Великої Росії,
Понта Евксинського або Чорного моря і Татарії», 1699 р. Автор Я. Брюс

Об'єкти	Кількість	Назви мовою оригіналу	Українські назви
Назва Дніпра	–	–	–
Допливи		Ліви: Psol, Worskla, Orel, Samara, Worōfka, Ojaka Refka, Moskofka, Serebieck, Konfkije Wodi, Dfarzakrack, Karazakrack, Belofeki, Rogazieck, Mezetkajakairka, Bolfaja Kajaka; Праві: Zertomilik, Drestmanska, Imgul Maloj	Ліви: Псел, Ворскла, Орель, Самара, Ворона, Осокорівка, Московка, Жеребчик, Кінська, Янчекрак, Карачекрак, Білозерка, Рогачик, Мечетькаїрка, Велика Каїрка; Праві: Чортомлик, ?, Ігулець
Острови	–	–	–
Пороги	–	–	–

Протягом майже півстоліття карта Я. Брюса перевидавалася в різних видавництвах Росії і Європи. У 1736 р. у Нюрнберзі на світ з'являється оновлений варіант «Географічної карти частини Великої Росії, Понту Евксинського або Чорного моря і Татарії» Я. Брюса, приурочений до подій Російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. [31]. На ньому, з-поміж іншого, нанесні основні битви в районі Азову та Соляних озер, а також морські шляхи, що продовжують шляхи річкові. Вони народжуються в Каркінітській затоці, гирлах Дніпра, Дністра, Дунаю і зливаються в один великий шлях неподалік Константинополя. Варте уваги те, що донський шлях проходить лише до Керчі і не має подальшого продовження у Чорному морі. В Керченській протоці намальоване невелике річкове судно.

З 1720 р. до 1744 р. у повітах Російської імперії тривало детальне картографування території, результатом якого став випуск «Атласу Російської імперії» (1734 р.) [14, с. 59]. Починаючи з кінця XVII ст. в процесі планування воєнних акцій, до картографічних творів починають все більше і більше звертатися військові.

«Географічна карта частини Великої Росії...», 1736 р. Автор Я. Брюс

У 40-х рр. XVIII ст. з'являється ціла низка карт Дніпра і прилеглих територій. «Генеральная карта всего Днепра, сочиненная от вершины его Смоленска и до Киева с рекой Десной и с впадающими в них реками описи лейтенантов Миротворцева и Анхферова» — одна з перших військових карт Дніпра, створена у 1741 р. На 4-х аркушах відображені фортеці, укріплені та населені пункти, а також Дніпровські пороги. У 1743 р. світ побачила «Генеральная ландкарта от Киева по р. Днепру». В цьому ж році квартирмейстерська частина уклала «Генеральную карту от Киева по р. Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием

Украинской линии, также Турецкой области и Польского владения с Российской империей граничащей 1743», а в 1751 р. полковник Д. де Боскет створив «Генеральную карту от Киева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием Новой Сербии со слободским казацким поселением и с Украинскою линией, также Турецкой области и Польского владения с Российской империей границе» [26, с. 91].

У 1745 р. був опублікований «Атлас Російський», робота над створенням якого розпочалася ще у 1726 р. Силами французького астронома Ж.-Н. Деліля, академіка Л. Ейлера та Г. Гейнзіуса, а також всього Географічного департаменту Російської Академії наук, було укладено 19 карт окремих територій і одну генеральну карту Російської імперії, що і увійшли до атласу [26, сс. 91 – 93]. Зображення течії Дніпра від Прохорівки до впадіння у Чорне море знайшло своє місце на карті «Малая Татарія съ Пограничною Киевскою и Бѣлгородскою губерніями». Нижче р. Самари вздовж Дніпра вказані лише кілька населених пунктів і фортець – Кодак (Кудакъ), Запорозька Січ (Запорожская Сѣча), Кизикермен (Кизикермень), Очаків (Очаковъ) та Кінбурн (Кинбурнъ). Сама течія ріки в цій частині суттєво викривлена і дуже віддалено нагадує справжню. На карті позначено 13 лівих і 3 правих доплива, кілька хаотично розкиданих і не підписаних островів, пороги. Розташування рік відносно населених пунктів і одна одній не вірні. Таким чином, зображення течії

«Мала Татарія з прикордонною Київською та Білгородською губерніями», 1745 р.

Дніпра стало слабкою ланкою даної карти. За інформативністю і правильністю нанесення воно поступається більш раннім картографічним творам — Я. Брюса і, навіть, Г. Боплана. Але, не дивлячись на це, доповнений атлас у 1761 р. був перевиданий французькою, латинською, а згодом і німецькою мовами [26, с. 93].

«Мала Татарія з прикордонною Київською та Білгородською губерніями», 1745 р.

Об'єкти	Кількість	Назви мовою оригіналу	Українські назви
Назва Дніпра	2	Борисфень, Днепръ	Борисфен, Дніпро
Допливи	32	Ліві: Сула, Кагалникъ, Псоль, Ворскла, Орель, Самара, Осокорівка, Пагнисанна, Московка, Канчакракъ, Заливы Конскихъ Водъ, Отолина, Белосерка, Рогачикъ, Каирной Мечеть, Малая Каирка, Дрючка; Праві: Рось, Омельникъ, Обульничокъ, Свидошагъ, Сура, Чертомлыкъ, Бузулукъ, Ингулець, Ингуль	Ліві: Сула, Кагальник, Псел, Ворскла, Орель, Самара, Осокорівка, Панська (?), Московка, Карачокрак, Конка, Отоліна, Білозерка, Рогачик, Каїрка, Мала Каїрка, Дрючка; Праві: Рось, Омельник, Обульничок, Свидошаг, Сура, Чортомлик, Базавлук, Ингулець, Ингуль
Острови	7	—	—
Пороги	—	—	—

Звертають на себе увагу карти французького інженер-географа Ж. ле Ружа «Нові сучасні фортеці уряду Нової Росії» 1769 р. [32] та «Частина течії Дніпра» 1769 р. з окремою вставкою «Детально пороги Дніпра» [33]. Карти були опубліковані у 1770 р. в атласі «Карти східних заворушень» поміж відбитками Волині, Поділля, Нової Сербії, русла Дону та плану Очакова [13, с. 210].

На першій карті Дніпро зображений від Тясмина до Чорного моря і має правильну орієнтацію і пропорції, наближені до реальних. В нижній течії вже чітко виділений Великий Луг. Однак, південно-східний його кордон утворений не Кінською, котра на карті взагалі відсутня, а Дніпром. Пороги розподілені занадто компактно. Дніпровим руслом розкидані 57 великих і малих островів, частина з яких підписана: Святий (Swiatoi), Білозерський (Belolierzkoï), Колазуп (Kolasup). Серед 30 допливів, зображених на цьому відрізку, підписані лише річки Каїрка (Koirka) та Базавлук (Busowluk), причому деякі ріки позначені «Fl.» (від німецького «Fluss»), а інші «R.» (від французького «Rivière»). Це свідчить про те, що автор під час складання карти міг користуватися різними джерелами. Вздовж Дніпра розташовані редути (10 — вище порогів, 2 — на порогах), фортеці (Власівка, Кременчук, Келіберда, Переволочна, Орлик, дві Січі, Кизикермен, Св. Олександра та Очаків), 8 поселень та окремі пагорби. Від Запорозького Гарду до Кизикермену простяглася Нова укріплена лінія. Жодна переправа, як і суходільні шляхи, не вказана. На місці Микитиноного перевозу розміщена фортеця, підписана як «Микитин пасаж» (Nikitin passage). Дніпром від Орелі до Кизикермену проходить і кордон. Цікаво, що острови Великого Лугу автор не відносить до жодної зі сторін.

На карті «Частина течії Дніпра» русло ріки зображене від впадіння в нього річки Тясмина до впадіння річки Татарки. На цій відстані зустрічаємо близько 40 великих і 70 незначних островів і приблизно 50 великих і дрібних допливів. Русло рясніє заборами, скупченнями каменів та мілинами. Окремо позначені підводні камені. Нижче порогів навколо Дніпра зображена ціла мережа річок

Карти течії Дніпра Ж. ле Руза з атласу «Карти східних заворушень», 1769 р.

і протоків – спрощене зображення Великого Лугу. На берегах Дніпра і його допливів позначені воєнні укріплення. Так, невелике укріплення знаходиться на р. Тясмин, великі ретраншементи нижче порогів і в районі Кам'яного Затону. Невеликим укріпленням показана Запорозька Січ. Вздовж лівого берега Дніпра від Новобогородицька до ретраншементу через Кам'яний Затон йде дорога. З допливів названі лише 5, з островів – тільки Хортиця (Khortitzko). У визначенні кількості порогів Ж. ле Руж наслідує свого земляка Г. Боплана.

«Частина течії Дніпра», 1769 р. Автор Ж. ле Руж

Об'єкти	Кількість	Назви мовою оригіналу	Українські назви
Назва Дніпра	1	Dneper	Дніпро
Допливи	50	Tjaimin, Psol, Worsckla, Oskol, Tatarska	Тясмин, Псел, Ворскла, Оскіл, Татарка
Острови	110	Khortitzko	Хортиця
Пороги	13	Sourskol, Lokhannoi, Zuonetzkoj, Streltchei, Kneginin, Nenasitetz, Boudilo, Tovoljanoi, Lichnei, Vovnei, Volnoi	Сурський, Лоханський, Звонецький, Стрільчий, Княгинін, Ненаситецький, Будилівський, Таволжаний, Лишний, Вовнизький, Вільний

Велика кількість неточностей у картах південних рубежів Російської імперії, а також гостра потреба в якісному картографічному висвітленні краю, призвели до цілої низки експедицій Академії наук в Степову Україну. Одну з таких

24 аркуш «Карти Польщі», 1772 р. Автор Дж. А. Ріцці-Дзаннони

експедицій у 1770 р. очолив Х. Ейлер. Її результатом було визначення точних географічних координат ряду стратегічних населених пунктів, в тому числі Кременчука, Єлисаветграда, Переволочної, Запорозької Січі, а також укладання та уточнення карти течії Дніпра від Січі до Києва. Після опрацювання матеріалів експедиції одним з її членів – штурманом корабельного флоту В. Кіпріановим, була укладена «Карта прикордонна до річки Дніпра...» від Києва до Чорного моря. Втім, внаслідок того, що експедиція не працювала нижче Запорозької Січі, течія Дніпра на цьому відрізку була скопійована із вже існуючих карт [26, сс. 93 – 95].

До постбопланівського періоду картографування території України слід віднести карту, що стала одним з найбільших досягнень європейської картографічної школи у зображенні території України XVIII ст. – «Карта Польщі» на 24-х аркушах італійця Дж. А. Ріцці-Дзанноні, що побачила світ у 1772 р. [34]. Нижня течія Дніпра від Кодаку до Чорного моря в масштабі 1 : 700 000 розмістилася на останньому 24-у аркуші. На карті італійця течія р. Кінські Води вперше була відокремлена від течії Дніпра, утворивши собою нижню частину Великого Лугу. Чисельні протоки і острови, а також орієнтація самої ріки були максимально наближені до дійсності. На карту автор наніс не менше 43 допливів та близько 90 великих островів. За Дж. А. Ріцці-Дзанноні порогів на Дніпрі стільки ж, скільки і у Г. Боплана, а саме 13. Більшість назв на карті продубльовані польською та турецькою мовами. Цікаво, що переважна більшість об'єктів правого берега Дніпра, а також острови дніпровського русла і протоки Великого Лугу мають слов'янське походження, в той час, як лівобережні нижче р. Кінської – тюркські.

«Карта Польщі», 1772 р. Автор Дж. А. Ріцці-Дзанноні

Об'єкти	Кількість	Назви мовою оригіналу	Українські назви
Назва Дніпра	2	Boristhene, Dnieper	Борисфен, Дніпро
Допливи	43	Ліви: Samara, Osokowka, Wolnianska, Moskowka, ?, Konskie Wody, Atalika, Krinka, Ak, Zura, Balka Czypiluka, Kairka, Lapudna, Drucik, Hebin Deresi; Прави: Sura, Surcka, Wolnow, Budyłow, Wolnoy, Czertomelik, Podpolnaja Woda, Bazanluk, Biala Kamienka, Rakowaja, Ternowa Woda, Osokorowka, Nosokowka, Solotaja, Omelowa, Elowaja, Kamenka, Tiahinka, Iugulat maly	Ліви: Самара, Осокорівка, Вільнянка, Московка, Кушугум, Кінська, Маячка, – , Білозерка, Рогачик, Чаплинка, Каїрка, – , Дурицька, – ; Прави: – , Сура, Башмачка, Канцерівка, Віла, Чортмлик, Підпільна, Базавлук, Кам'янка, Березнеговата, – , Осокорівка, – , Золота, Мелова, – , Кам'янка, Тягінка, Ігулець
Острови	Близько 90 середнього і великого розміру	Chortyckoj, Lug, Pokoin, Swiatoi, Bielozerfkoj	Хортиця, Луг, Покоїн, Святий, Білозерський
Пороги	13	Kudak, Surfky, Luchany, Streczy, Zwoniec, Kniahinie, Nienafvies, Woronowa Zabora, Wolniow, Budyfka Zabora, Tawolfianoy, Lisianka, Wolnoi	Кодацький, Сурський, Лоханський, Стрільчий, Звонецький, Княгинін, Ненаситецький, Воронова забора, Вовнизький, Будилівський, Таволжаний, Лишний, Вільний

Таким чином, у розвитку європейського картографування території України в цілому і Дніпра зокрема слід виокремити три етапи. Перший з них охоплює період до початку XVII ст. і характеризується створенням карт переважно під впливом «Географії» К. Птолемея. В цей час у зображенні Нижнього Дніпра переважає схематизм і закрадаються перші грубі невідповідності. Географи XV – XVI ст. настільки довіряли авторитету К. Птолемея, що ігнорували нові відкриття дослідників. Так птолемеївська «Географія» поступово перетворилася на гальмуючий фактор у розвитку картографії [1, с. 116].

Другий період розпочався в першій половині XVII ст. і тривав до початку XVIII ст. Основними його рисами стали відхід від попередньої картографічної традиції і створення карт на основі інструментальних зйомок місцевості. В цей час з'являються перші карти течії Дніпра Т. Маковського та Г. Боплана. Зображення нижньої течії Дніпра на картах цього періоду вирізняється деталізацією, але все ще далеке від ідеалу. Чисельні назви допливів, островів, порогів передані неточно. Характерною рисою обох етапів було те, що розвиток і певні позитивні зміни спостерігалися лише на початку кожного з них, після чого впродовж багатьох десятиліть картографи займалися перевиданням карт, не приділяючи особливої уваги їх вдосконаленню.

Третій етап, що охопив здебільшого другу половину XVIII ст. поклав край «бопланівській» традиції картографування території України, започаткувавши нову, деперсоналізовану, засновану на ретельній зйомці місцевості і точній передачі даних на папір.

Автор висловлює щиру подяку А. Рудику, М. Вагері, а також Т. Клоеті, співробітнику бібліотеки Бернського університету (Швейцарія) за надану можливість працювати з картами.

Бібліографія

1. Браун Л. А. История географических карт / Л. А. Браун ; [пер. с англ. Н. И. Лисовой]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2006. – 479 с.
2. Кордтъ В. Матеріали по истории русской картографии : Карты всей России и южных ея областей до половины XVII вѣка / В. Кордтъ. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1899. – Вып. I. – 15 с.
3. Кордтъ В. Матеріали по истории русской картографии : Карты всей России и Западных ея областей до конца XVII в. / В. Кордтъ. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1910. – Вып. II. – 31 с.
4. Кордт В. Матеріали до історії картографії України / В. Кордт. – К., 1931. – Ч. 1. – 198 с.
5. Ляскоронскій В. Г. Гильомъ Левассеръ-де-Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной России. II. Карты Украины / В. Г. Ляскоронскій. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1901. – 40 с.
6. Эварницкій Д. И. Планы части рѣки Днѣпра 1779 и 1780 гг. / Д. И. Эварницкій. – Екатеринославъ : издание Екатеринославскаго Губернскаго Земства, 1905. – 3 с.
7. Эварницкій Д. И. Карты Украины и Запорожья и планы р. Днѣпра / Д. И. Эварницкій. – Б. м., Б. г. – 10 с.
8. Лебедев Д. М. Очерки по истории географии в России XV – XVII вв. / Д. М. Лебедев. – М., 1956. – 240 с.

9. Рыбаков Б. А. Русские тракты Московии XV – начала XVI века / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1974. – 111 с.
10. Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев / З. Абрагамович // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М. : Наука, 1969. – Т. 2. – С. 76 – 96.
11. Фоменко В. Острів Хортиця на перших картах Нижнього Дніпра / В. Фоменко // Архіви України. – 1969. – № 4. – С. 49 – 52.
12. Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К. : ДНВП Картографія, 2006. – 208 с.
13. Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. : атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К. : ДНВП Картографія, 2009. – 224 с.
14. Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. – К. : Наукова думка, 2000. – 248 с.
15. Гордєєв А. Ю. Карти-портолани XIII – XVII ст. : особливості та роль у розвитку картографії / А. Ю. Гордєєв. – К. : Обрії, 2009. – 407 с.
16. Фоменко И. К. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII – XVII в. / И. К. Фоменко – М. : Индрик, 2007. – 408 с.
17. Люта Т. Мапа Великого князівства Литовського 1613 р. Миколая-Христофора Радивіла / Т. Люта // Пам'ятки України : історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 81 – 88.
18. Власов О. Картограмма Дніпровських порогів / О. Власов // Музейний вісник. – 2006. – № 6. – С. 122 – 134.
19. Штегена Л. Века и географические карты / Л. Штегена ; [пер. с венгер. Ю. А. Данилова]. – М. : Знание, 1987. – 48 с.
20. Carte réduite de la mer noire [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zb.unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php?group=volume&dir=1304&pic=Ryh_1304_26.jpg
21. Назаров В. В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох) / В. В. Назаров. – К. : Стилос, 2003. – 160 с.
22. TABVLA EVROPAE VIII // Приватна колекція; Tab. VIII. Europæ, in qua Sarmatia, Mæotis palus, ac Germaniæ, Daciæ q pars // Приватна колекція А. Рудика.
23. PONTVS EVXINVS. Aequor Jafonio pullatum remige primum // Приватна колекція А. Рудика.
24. Landtafel des Ungerlande, Polande, Rüssen, Littaw, Walaßei und Bulgerei // Приватна колекція А. Рудика.
25. Замысловский Е. Герберштейн и его историко-географическія извѣстія о Россіи / Е. Замысловский. – СПб. : Тип. брат. Пантелеевыхъ, 1884. – 563 с.
26. Сосса Р. І. Історія картографування території України / Р. І. Сосса. – К. : Либідь, 2007. – 336 с.
27. TRACTVS BORYSTHENIS, Vulgo Dniepr et Niepr dicti, A Civitate Czuykaßi ad oftia et Ilmen lacum, per quem in Pontum Euxinum fe exonerate // Приватна колекція А. Рудика.

28. Олейников А. А. Карты Украины XVII ст. французского инженера Гийома Левассера-де-Боплана / А. А. Олейников. — К. : Радуга, 2004. — 24 с.
29. Tractvs Borysthenis Vulgo Dniepr et Niepr dicti, a Bovzin usque ad Chortyca Ostrow // Приватна колекція А. Рудика.
30. Tractvs Borysthenis Vulgo Dniepr et Niepr dicti, a Chortyca Ostro ad Urbem Oczakow ubi in Pontvm Euxinum se exonerat // Приватна колекція А. Рудика.
31. Tabula Geographica qua pars Russiæ Magnæ, Pontus Euxinus seu Mare Nigrum et Tartaria Minor // Приватна колекція А. Рудика.
32. Nouvelle Servie Aujourd'hui Gouvernement de la Nouvelle Russie (Ca. 1 : 900 000) [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.zb.unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php?group=volume&dir=5907&pic=Ryh_5907_11.jpg
33. Partie du cours du Dneper / (Ca. 1 : 190 000. — 31 x 21 cm) [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.zb.unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php?group=volume&dir=5906&pic=Ryh_5906_54.jpg
34. Karta granic Polski, Zaczawszy od Bałty, az do Rzeki Sina-Woda, Zawieraiąca Słobody Kozakow, Humańskich, y Żaporohowskich, Stépy Tatarow, Oczakowskich, Bessarabskich, y Nogayskich, z Ich Ordami, tak ie w Roku M.DCC. LXVII. Han-Krymski Poosadzał. Znayduie się tu Ieszcze, dalsze Wyciągnienie Bógu, y Dniestru; Dnieper także od Porohow, aż do Wpadnienia w Morze Czarne (1:700 000) // Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.zb.unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index.php?group=volume&dir=6004&pic=Ryh_6004_26.jpg

Мордовской М. М.

Нижнее течение Днепра на печатных картах XVI – XVIII вв.

Автор рассматривает течение Нижнего Днепра в качестве одного из ключевых объектов на печатных картах XVI – XVIII вв. В статье подана периодизация основных этапов эволюции изображения Днепра на картографических произведениях указанного периода. В качестве примеров использованы карты известных авторов: К. Птолемея, Т. Маковского, Г. Боплана, Я. Стандарта, Ж. ле Ружа, Дж. А. Рицци-Дзаннони и других.

Mordovskoy M. M.

The lower reach of the Dnipro on the printed maps of the XVI – XVIII centuries

The author studies the stream of the Lower Dnipro as one of the key objects on the maps of the XVI – XVIII centuries. The articles represents the main periods of the evolution of the Dnipro River's depiction on the cartographical pieces of the said period. The maps of the following famous authors are used as samples: K. Ptolemy, T. Makovskyi, G. Boplan, Ya. Standart, G. le Rouge, G. Rizzi-Dzannoni and others.

К ПРОБЛЕМЕ ОСНОВАНИЯ БЕНДЕРСКОЙ КРЕПОСТИ

Благодаря тексту закладной памятной таблицы султана Сулеймана Великолепного с фасада главных ворот цитадели Бендерской крепости, исследователям известна дата ее (цитадели) основания — 1538 г. [1, сс. 441 — 442]. В то время как дата строительства внешнего бастионного фронта крепости до сих пор оставалась не известной.

Выделению строительных периодов и их датированию способствует определение закономерностей разбивки оборонного комплекса. Перед зодчим, который взялся за проектирование крепости, стояла задача вписать явно более ранний замок (цитадель) в систему новых, более поздних бастионных укреплений.

Внешние границы новой крепости определяются линией контрэскарпа внешнего оборонительного рва (рис. 1, 1). Расчетами средневековых зодчих предполагалось, что в пределах именно такого рубежа крепость способна выполнять свои оборонительные функции при известных, на момент строительства, методах ведения осады. После «революции» в области фортификации XVI в. [2; 3], «в моде» появляются четкие геометрические пропорции планировок крепостных секторов. Эти пропорции могли испытывать влияние со стороны рельефа местности непосредственно при разбивке сооружения.

Проанализировав план укреплений Бендер, находим единственную узловую точку выноса укреплений бастионного фронта, которая соотносится с башней № 2 старого замка (цитадель). Она находится на равном расстоянии от всех угловых точек контрэскарпа внешнего рва. Кроме того, эта башня дальше других вынесена в поле, с ее стен открывается прямой обзор практически всех бастионов крепости (за исключением № 11 и № 10, расположенных в ее нижней надпойменной части).

Правильность данного предположения проверяется путем построения условного радиуса от башни № 2 (репер) на максимальное расстояние до внешней кромки рва у бастиона № 1. После чего строится окружность в пределах установленного радиуса (рис. 1, 1). В эту окружность точно вписывается вся крепость, в пределах угловых точек контрэскарпа рва, у бастионов № 4, 6, 8. Это доказывает, что внутри круга находится четкая геометрическая фигура с пропорциональными сторонами и единым центром (башня № 2), которая разбита на местности с заданной внутренней пропорцией.

Соединим точки соприкосновения окружности на углах бастионного фронта (бастионы № 1, 4, 6 и 8) радиусами с башней № 2. Эти направления становятся первичными в разбивке крепости, поскольку именно они определяют ее внешние границы.

Затем соединим хордами вершины угловых бастионов (в точках пересечений на окружности) и получим юго-западный (бастионы № 1 — 4), западный (бастионы № 4 — 6) и северо-западный (бастионы № 6 — 8) фронты, как основания трех треугольников (два из которых, с хордами западного и северо-западного фронтов, равны между собой). При этом выявляется закономерность в расположении бастионов № 1 и № 8 относительно друг друга, путем построения между ними условной прямой, проходящей точно через башни № 10 и № 13 цитадели, соединив все четыре точки. Это говорит о том, что появление на плане крепости этих

приустьевых башен (равно как и внутреннего рва) связано с общей системой разбивки всего бастионного фронта.

Принимая во внимание, что в основе плана крепости находится некая геометрическая фигура, у которой две стороны определены, как равные (западный и северо-западный фронты), вынесем от бастиона № 8 хорду (северо-восточную), равную по длине юго-западному фронту, на пересечении с окружностью, исходя из теории пропорциональности геометрических фигур, вписанных в окружность. Далее соединим радиусом башню № 2 (репер) и точку соприкосновения северо-восточной хорды с окружностью. Вынесенная линия проходит строго по абрису южной стены цитадели. Прямая, вынесенная от данной точки на окружности к южному устью внешнего крепостного рва, дает последнюю юго-восточную хорду.

Таким образом, на плане вырисовывается геометрическая фигура неправильного пятиугольника (пентагона), один из методов построения которого, при помощи окружности, проиллюстрировал еще Эвклид. Вершиной этого пентагона является бастион № 6, а основанием — юго-восточная хорда. Боковыми сторонами (равными по длине) являются северо-восточный и юго-западный фронты. Верхняя часть фигуры сформирована другой парой равных сторон: западным и северо-западным фронтами.

Однако точка соприкосновения юго-восточного и северо-восточного фронтов, в основании пентагона, не соотносится ни с одним из фортификационных элементов крепости, как это имеет место в остальных случаях. Данная точка находится на первой надпойменной террасе правого берега Днестра. Но еще в XVIII в., судя по данным картографических материалов того времени, эта точка находилась еще на левом берегу реки в излучине, возле переправы. За 210 лет меандр Днестра переместился к юго-востоку на более чем 300 м, подмывая левый берег. Эти палеогеографические изменения уничтожили всякие археологические остатки прежних сооружений на том месте, куда сегодня указывает точка выноса.

О былом присутствии здесь таких сооружений свидетельствуют данные письменных источников. Так, в 1579 г. турками было выстроено для укрепления переправы напротив «старого каменного замка», некое фортификационное укрепление. В 1580-х гг. оно не раз подвергалось разрушениям вследствие военных рейдов польских и казацких отрядов. Но еще в начале XVIII в. на одном из планов Бендерской крепости и прилегающих окрестностей, укрепление продолжает существовать. Так, на левом берегу обозначены небольшие сооружения, обнесенные земляным валом, с подписью: «Караулка» [4, с. 51].

Расстояние от данного левобережного сооружения, которое синхронно по времени существования старому замку на правом берегу, и дало автору проекта Внешней крепости первоначальный (базисный) радиус для разбивки периметра бастионного фронта. Его длина равняется 520 м, что соответствует длине каждого радиуса в схеме разбивки (от башни № 2 к бастионам № 1, 4, 6, 8). Это позволило зодчему вписать два старых сооружения, а также всю излучину Днестра, в единый фортификационный комплекс, позволявший контролировать артиллерийским огнем, как переправу, так и подходы к крепости со стороны реки.

Определившись с длиной базисного радиуса, зодчий начал разбивку с выноса двух противоположных точек внешнего края эскарпа рва, возле бастионов № 1 и № 8. Расстояние между ними равно радиусу всей фигуры. Естественная линия берега была выбрана за направляющую для их выноса, а расстояние от левобе-

режного укрепления к бастиону № 8 дало северо-восточный фронт и позволило на противоположной стороне вынести бастион № 4 (юго-западный фронт).

Вынос вершины пентагона произошел с помощью медианы, построенной от башни № 2 к юго-восточной хорде (основание фигуры). Эта медиана дала направление выноса башен № 9 и № 14, которые основаны на одной линии с башней № 2. При этом, башня № 14 (Водяные ворота) расположена на линии, соединяющей точки выноса у бастионов № 1 и № 8, став в один ряд с башнями № 13 и № 10. Эта же медиана дала направляющую (и длину) для выбора точки на западе, являющейся вершиной пятиугольника (бастион № 6). А также сформировала треугольники в верхней части фигуры с равными основаниями (западный и северо-западный фронт). Следовательно, башни № 9 и № 14 единовременны.

Медиана соседнего с юго-восточным фронтом треугольника в основании дала направление выноса башни № 11 Нижней крепости. Две других медианы равных треугольников с западным и северо-западными фронтами в основаниях, дали точки выноса полубастионов № 5 и № 7. Полубастионы № 2 и № 3 вынесены на расстояние равное $1/3$ длины юго-западного фронта, который, в свою очередь, равен юго-восточному.

Некоторое отклонение от геометрической схемы разбивки крепости произошло при выносе бастионов № 10 и № 11, вследствие влияния рельефа местности (по контуру второй надпойменной террасы), но с соблюдением внутренних пропорций.

Бастион № 10 был также вынесен на $1/3$ длины северо-восточной хорды по направлению от бастиона № 8 к левобережному укреплению, заняв мыс на изгибе надпойменной террасы. Бастион № 11 был также вынесен на расстояние $1/3$ длины северо-восточной хорды; за направляющую был взят абрис северной стены цитадели. Тем самым был образован новый бастионный фронт на нижней прибрежной террасе, параллельный линии берега коренного плато (верхняя терраса), где сформирована основная крепость.

Кроме того, бастионы № 10 и № 11 находятся в планировочной зависимости по отношению к полубастионам № 2 и № 3, что иллюстрирует внутреннюю симметрию разбивки всех точек выноса крепостного ансамбля.

По всей видимости, элементы системы внутренней разбивки нашли свое отражение в некоторых геометрических граффити на стенах эскарпа бастионного фронта (рис. 1, 4 – 7). Все эпиграфические памятники эскарпа внешнего рва датируются годами реконструкции крепости (1791 – 1794), проведенной французским инженером Кауффером [5, с. 262]. Необходимость в создании плана крепостного ансамбля была очевидной в виду поставленных французом задач: модернизация старой крепости, устройство периферийных оборонительных рубежей с внешней стороны бастионного фронта, и просуществовавших на местности до середины XIX в., судя по известным планам Бендер [4, прил.]. От этого обмерного плана зависела точность выноса внешних укреплений и качество организации обороны во всем комплексе.

И тогда «нити с отвесами» на граффити с треугольниками (рис. 1, 4, 5) следует трактовать как медианы, исходящие от точки репера. Тем более, что расположение многих из них совпадает с выносом указанных медиан по юго-западному и северо-восточному фронту. То же самое касается изображений окружностей (рис. 1, 6) с вынесенными радиусами от условного центра в форме кружка (круглая башня № 2) к северу, на западном фронте, «конвертов» (рис. 1, 7), отражающих

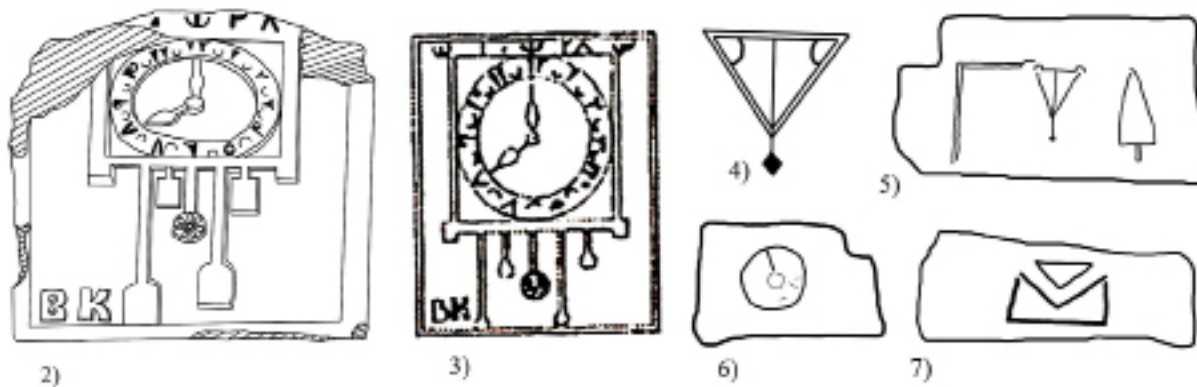
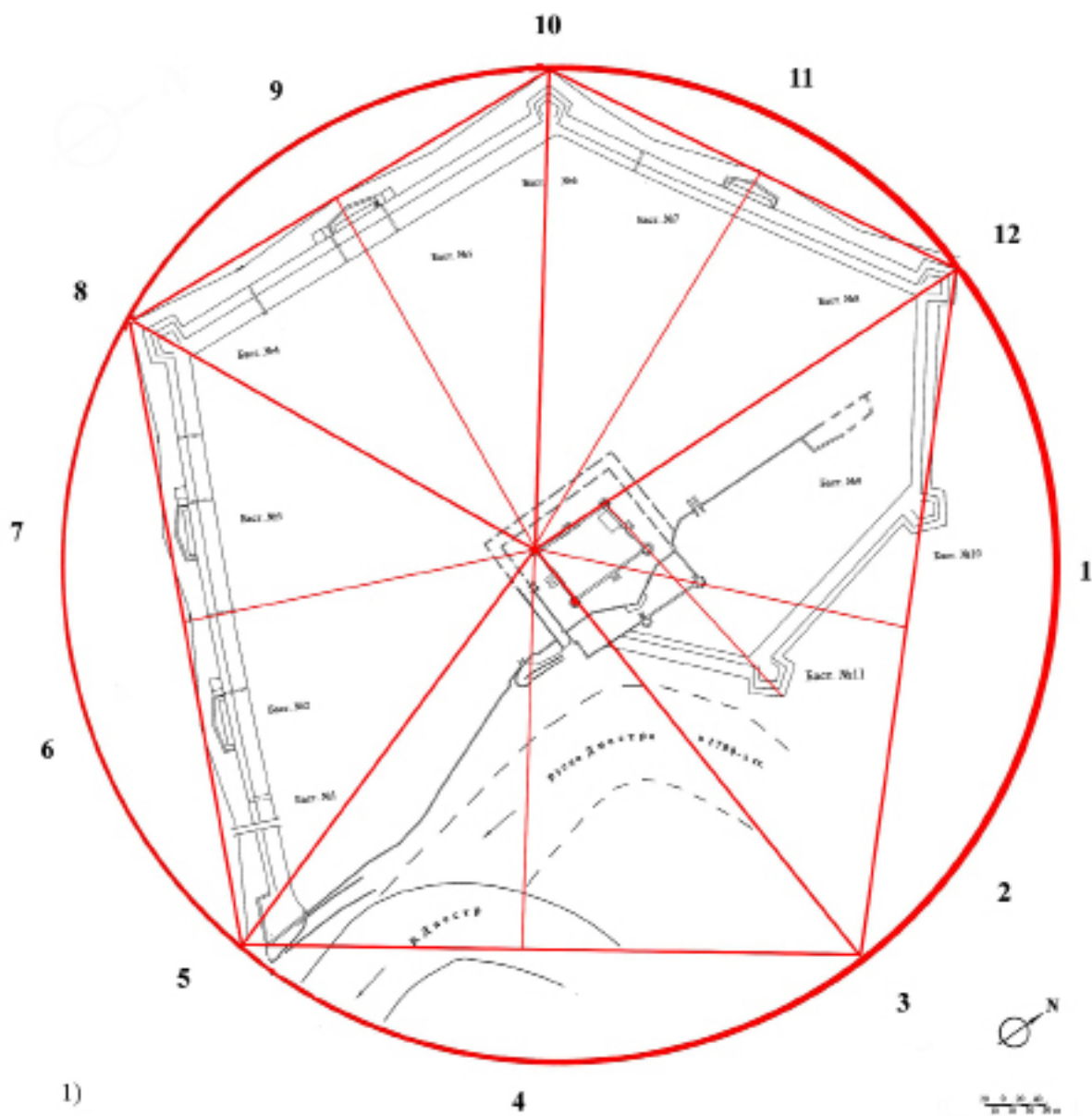

Рис. 1. План разбивки Бендерской крепости (1), варианты прорисовок барельефа с часами (2, 3) и геометрические граффити (4 – 7)

план секторов рва в местах расположения полубастионов (на западном и юго-западном фронтах).

Но самым любопытным лапидарным памятником крепости является барельеф в виде настенных часов с маятниковым механизмом (рис. 1, 2), который находится на бастионе № 2. В 1819 г. с этого барельефа была снята копия русскими военными [5, сс. 460 – 465] (рис. 1, 3). М. Е. Шлапак на основании того, что: «Одна из стрелок часов показывает число 8, другая же число 12», а «над циферблатом проставлено еще одно число, состоящее из этих же цифр: «128», пришла к выводу, что: «таким оригинальным способом указан некий примечательный год: $12 \cdot 8 = 1208$ г. по хиджре, т. е. 1793 г.» [5, с. 263]. Эта предпосылка породила вариант трактовки «двух рельефных букв «ВК»», которые «по логике должны быть чьими-то инициалами». По мнению М. Е. Шлапак – «инициалы» принадлежат руководителю строительных работ в крепости, французскому инженеру на турецкой службе, Кауфферу и расшифровываются не иначе как: «batisseur Kauffer» [5, с. 264].

В данной версии смущают почти все положения. Прежде всего, Кауффера звали Франсуа, а batisseur – всего лишь его профессия. Над циферблатом не проставлено число «1208». Архивный рисунок (рис. 1, 3) дополняется современной копией, сделанной нами с оригинала (рис. 1, 2). На обоих вариантах видно, что на циферблате читается цифра: 128 (1028). Следовательно, вариант трактовки этого барельефа М. Е. Шлапак не имеет под собой оснований.

Расшифровку криптограммы следует вести в другом ключе. Составляя план крепости в 1791 г., европейские инженеры выявили первичную схему ее разбивки. Барельеф с часами эпохи этой реконструкции свидетельствует, что пентагон, вписанный в круг, вызвал у них вполне конкретную ассоциацию.

Так, количество точек выноса радиусов на окружность и расположение всех внешних бастионов крепости, напоминает циферблат. Именно изображение маятниковых часов на бастионе № 2 (рис. 1, 2) можно интерпретировать, как отражение представления французского инженера о планировке крепости. Часы несут в себе идею разбивки ансамбля, где две стрелки являются базовыми радиусами, а все бастионы на внешнем периметре, означают цифры (рис. 1, 1).

Судя по всему, фигура пентагона была прослежена в ходе съемки обмерного плана крепости, но ориентировка плана находилась в прямой зависимости от направления на север (как и любая иная геодезическая или топографическая съемка). Поэтому часы на барельефе отражают взгляд инженеров на план крепости с юга, относительно ориентировки по сторонам света. Такая ориентировка крепости на плане не совпадает с ориентировкой на местности фигуры пентагона, поскольку он был разбит не по сторонам света, а по предварительным реперам (левобережное укрепление и цитадель), существовавшим в момент строительства бастионного фронта. Таким образом, цифра 12 на барельефе соответствует бастиону № 8, а цифра 8 – бастиону № 4 (развернуть рис. 1, 1 по линии север-юг). Поэтому стрелки показывают не часовое время (или дату), а угол между направлением на север и бастионом № 4 (240 ?), что является реальным азимутом этого бастиона относительно репера (башни № 2). Это может означать, что европейский инженер, проводя топографическую съемку, вел угловые измерения положения бастионов, находясь на башне № 2, пользуясь той же реперной точкой, что и основатель бастионной крепости.

Сказанное означает, что на барельефе с часами зашифрована не дата реконструкции крепости [5, с. 263], а система ее разбивки относительно сторон света, которую удалось вычислить иностранным инженерам. При северной ориентировке цифры 12 на часах, маятник, расположенный в их нижней части, указывает направление на юг, что в данном случае совпадает с направлением на кыблу. И, видимо, не случайно плоское грузило маятника исполнено в виде розетки, которая является в исламе — знаком семи имен Аллаха [6, сс. 260 — 272].

Тогда, две латинские буквы «ВК» в левом нижнем углу расшифровываются как турецкие слова: «Bender Kalesi» (Бендерская крепость), записанные в виде аббревиатуры в латинской транслитерации. В ином варианте буквы могут означать немецкое: «Bender Kraftigung» или: «Bender Kastell». Подобная интерпретация барельефа также позволяет иначе взглянуть и на цифру 1028, высеченную над циферблатом. В данном случае она должна означать не что иное, как дату окончания строительства крепости по хиджре, т. е. 1619 год.

Библиография

1. Губоглу М. Поход Сулеймана Великолепного в Молдавию 1538/945 г. в свете турецких летописей / М. Губоглу // XXV Международный конгресс востоковедов. — М., 1963. — Т. 2. — С. 441 — 442.
2. Энгельс Ф. Фортификация / Ф. Энгельс // Собрание сочинений К. Маркса, Ф. Энгельса. — М. : ГИПЛ, 1959. — Т. 14. — С. 326 — 351.
3. Яковлев В. В. История крепостей / В. В. Яковлев. — СПб. — М. : АСТ-Полигон, 2000. — 400 с.
4. Аствацатуров Г. О. Бендерская крепость / Г. О. Аствацатуров. — Бендеры, 1997. — 176 с.
5. Шлапак М. Е. Самая загадочная надпись Белгород-Днестровской крепости / М. Е. Шлапак // Stratum plus. — 2000. — № 6. — С. 260 — 265.
6. Гамзатова П. Р. Функции молитвенного ковра в культуре ислама / П. Р. Гамзатова // Искусство и религия — М. : ГИТИС, 1998. — С. 260 — 272.

Красножон А. В.

До проблеми заснування Бендерської фортеці

До останнього часу залишалося не вирішеним питання щодо заснування зовнішнього бастионного фронту Бендерської фортеці. На думку різних дослідників датування варіювалися від другої половини XVII — до початку XVIII ст. Проведений історико-архітектурний аналіз фортеці та деяких епіграфічних джерел дозволив визначити датування з точністю до року (1619 р.).

Krasnozhon A. V.

To the problem of founded the Bender's Fortress

Until recently, remained unresolved issue since the founding of the outer bastion front of the Bender Fortress. By the opinions of different researchers, dating of Fortress ranged from the second part XVII — XVIII-th centuries. Conducted historical and architectural analysis of the Fortress and some epigraphic sources, allowed us to determine the dating of up to a year (1619-th).

**ОЛЕКСАНДРІВСЬКА ПРИКОРДОННА МИТНИЦЯ (1776 – 1784):
ОСОБЛИВОСТІ РЕКОНСТРУКЦІЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ**

Основну джерельну базу дослідження історії будь-якої митної установи становить її документація, що забезпечувала функціонування митниці та зберігалася у її поточному архіві. Поточні архіви митних установ Південної України в 70 – 80-х рр. XVIII ст. акумулювали в собі практично повний комплекс службової документації митниці, оскільки на той час чітких правил відбору документації на зберігання не існувало, тому документи зберігали у максимально можливому обсязі – «для довідок». Збереження службової документації в архівах митних установ мало виключно практичну мету, адже саме митна установа в разі потреби повинна була мати відповіді на всі питання стосовно людей, документів та товарів, які пройшли через дану митницю. Тому головним принципом поповнення архівів митних установ була потрібність документу на випадок складання довідки, проведення слідства, непорозумінь між купецтвом та в будь-яких інших випадках. Таким чином, практично вся службова документація виявлялася потрібною і підлягала зберіганню, принаймні певний час. Термін зберігання документації нормативно не визначався і тому автоматично ставав постійним [1, сс. 209 – 210]. Подібні комплекси документів, як правило, склалися з різноманітної документації: імператорських указів та розпоряджень керівництва, листування з іншими установами, відпусків вихідної документації, внутрішньої облікової документації – журналів, зошитів, книг, протоколів засідань та ухвалених митним присутством рішень і т. д. Збереженість окремих фондів митних установ, навіть фрагментарна, дозволяє достатньо детально досліджувати внутрішню діяльність митниці, кадровий склад, механізм виконання основних функцій установи, а також організацію та особливості зовнішньої торгівлі у даному конкретному прикордонному або портовому місті. На сьогоднішній день виявлені фонди багатьох митниць Південної України, у тому числі митних установ Одеси, Миколаєва, Херсона, Євпаторії, Феодосії і т. д. На жаль, цього не можна сказати про Олександрівську прикордонну митницю – встановити вдалося лише окремі етапи формування фонду установи, саме тому дослідження історії Олександрівської митниці вимагає пошуку її документації у фондах інших установ, пов'язаних функціонально.

Одні з перших відомостей про Олександрівську митницю представлені у проектній документації, складеній на основі донесень помічника митного обер-директора Азовської та Новоросійської губерній Івана Федуркіна. У фонді «Внутрішнє управління. 1688 – 1857 рр.» (ф. 16) Російського державного архіву давніх актів виявлено рапорт та журнальну записку згадуваного І. Федуркіна від 17 січня 1776 р. з детальною характеристикою стану прикордонних регіонів Азовської та Новоросійської губерній та викладено пропозиції щодо заснування митних та карантинних установ. Однією із запропонованих для влаштування кордону митниць була зазначена Олександрівська, яка мала стояти на торговому шляху до Криму [2, спр. 797, ч. 5, арк. 87 зв.]. Іван Федуркін у журнальній записці підкреслював, що створення митниці в Олександрівській фортеці дозволить регулювати рух товарів торговими шляхами кримського напрямку та ефективніше боротися з контрабандою.

Продовження висловлених помічником обер-директора пропозицій бачимо у проекті генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна щодо влаштування митної мережі та запровадження тарифу для чорноморської торгівлі [3, спр. 135, ч. 1, арк. 101]. Даний проект передбачав створення на півдні України семи митних установ, серед яких згадувалася й прикордонна митниця в Олександрівській фортеці [3, спр. 135, ч. 1, арк. 372]. Проект Г. О. Потьомкіна був поданий на розгляд генерал-прокурору О. О. Вяземському, який представив його в Сенаті. 5 лютого 1776 р. проект разом з переліком необхідних митних установ було ухвалено, хоча й попередньо [3, спр. 135, ч. 1, арк. 101 зв.].

Окремі документи Олександрівської митниці були виявлені у фонді «Справи князя Потьомкіна-Таврійського» (ф. 52) Російського державного військово-історичного архіву. Так, у рапорті Олександрівської митної застави (згідно указу та штатів в Олександрівській фортеці відкривалася митниця, але в документах найчастіше фігурує саме митна застава) за № 2 від 10 квітня 1776 р., відправленому до Головної над митними зборами канцелярії, смотритель застави колезький асесор Олександр Титов повідомляв, що 5 квітня до фортеці прибули призначені митні службовці, а з 9 квітня 1776 року розпочалося стягнення мита за новим тарифом. Оскільки власної печатки Олександрівська митниця ще не мала, тому користувалася печаткою Царичанської митної застави [3, спр. 135, ч. 1, арк. 402]. Заснування нових митних установ на прикордонних територіях часто відбувалося шляхом фактичного «переведення» ліквідованої митниці на нове місце: непотрібні (як правило, віддалені від кордону) митні установи передавали свої справи, речі та митний інвентар новій установі, яка ставала її правонаступницею. Цей механізм був задіяний і у випадку з відкриттям митниці в Олександрівській фортеці: Царичанська митна застава на р. Орелі, що існувала в 1754 — 1776 рр. і після зміни державного кордону опинилася всередині держави, була переведена до Олександрівської фортеці.

Отже, до згаданого рапорту смотрителя Олександрівської митної застави додавалася копія переліку службового реманенту та документації, переданих з Царичанської застави до Олександрівської. Перелік був складений на Царичанській заставі 31 березня 1776 р. згідно з розпорядженням члена Головної над митними зборами канцелярії князя О. І. Мещерського і перераховував наступні речі та документи: дзеркало, печатку, червоне сукно для столу, ножиці, пилку для єфимків, обрізки самих єфимків, ваги з усім приладдям до них, три скрині для зберігання грошей та документації, щіпці, свічники, залізні шупи (для перевірки насипних товарів), а також таємні розпорядження, генеральний регламент 1720 р., інструкцію Царичанській митній заставі 1755 р., формуляри документів, тариф 1766 р., книги на 1776 р. (прибуткові, видаткові і т. д.), оголошення на привізні та вивізні товари 1776 р. та розпорядження Царичанського митного присутствія, а також зібрані Царичанською митною заставою гроші — 162 руб. 39 $\frac{3}{4}$ коп. [3, спр. 135, ч. 1, арк. 403]. Таким чином, маємо не просто перелік службового реманенту, а й короткий опис поточного архіву Царичанської митної застави, який став основою для створення архіву Олександрівської митниці.

Така практика передачі поточних архівів митними установами мала також практичну мету — нова митниця не просто зберігала справи своєї попередниці, але й відповідала на запити щодо її діяльності, тобто, з питаннями та претензіями щодо фінансових операцій та оформлення товарів Царичанською митною заста-

вою необхідно було звертатися до Олександрівської прикордонної митниці [4, спр. 297, ч. 1, арк. 29].

Фактичне відкриття Олександрівської митниці у квітні 1776 р. було підтверджено указом 26 травня 1776 р. про запровадження в Новоросійській та Азовській губерніях портових та прикордонних митниць та митних застав: указ детально визначав митну мережу Південної України та систему підпорядкування митних установ (Олександрівська митниця підпорядковувалася Микитинській і мала в своєму відомі заставу на Кінських Водах). Для забезпечення контролю за рухом товарів та торговими шляхами провезення товарів саме через Олександрівську митницю було визнано обов'язковим: в Олександрівській прикордонній митниці діяв чорноморський митний тариф, а мито за товари можна було сплачувати не на місці, а в Єнікале або Таганрозі (за умови представлення з відповідних митних установ підтвердження доставки товарів). Загальне керівництво митними установами Азовської та Новоросійської губерній було покладено на генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна, наглядати за роботою митниць Азовської губернії, де й розташовувалася Олександрівська митниця, мав губернатор В. О. Чертков [5, сс. 386 – 387].

У фонді «Воронцови» (ф. 1261) Російського державного архіву давніх актів було виявлено копію інструкції призначеним до Новоросійської та Азовської губерній митному обер-директору та його помічнику: інструкція була підписана генерал-губернатором Г. О. Потьомкіним у травні 1776 р. (дата складання копії на самому документі не зазначена, але додавалася копія до рапорту радника митної справи Катеринославського намісництва Андрія Мілашевича президенту Комерц-колегії О. Р. Воронцову від 8 січня 1792 р. [6, спр. 1385, арк. 1]). У самій інструкції Олександрівська митниця не згадується, але достатньо детально пояснюються обов'язки митних обер-директорів, а також підтверджується необхідність передачі справ ліквідованих митниць — Кременчуцької, Переволочанської, Царичанської та інших — їх наступникам [6, спр. 1385, арк. 10].

Штати новостворених на півдні України митних установ були надруковані 21 травня 1776 р. і передбачали наявність в Олександрівській прикордонній митниці цолнера (чиновник XII класу), унтер-цолнера (чиновник XIII класу), інспектора та вагштемпельмейстера, перекладача, канцеляриста, копіїста, двох штатних сторожів, трьох наглядачів, митних службовців з відставних військових — капрала та трьох рядових [3, спр. 135, ч. 1, арк. 368]. Таким чином, нараховувалося 15 службовців із загальною сумою жалування 1184 руб. на рік [7, с. 249]. Виявлені пізнішого походження документи (1792 р.) свідчать про те, що за час функціонування Олександрівської митниці її штат практично не змінився [6, спр. 1385, арк. 7]. Дещо відмінні штати подає Я. П. Новицький у праці «Історія м. Олександрівська (Катеринославської губ.) у зв'язку з історією виникнення фортець Дніпровської лінії (1770 — 1806 рр.)»: він нараховує 19 службовців та називає дещо інші посади [8, с. 20].

Достатньо обмежені дані були виявлені щодо особового складу Олександрівської митниці: не було знайдено жодного переліку службовців, тому маємо тільки окремі відомості щодо службовців митниці. Так, завдяки раніше згадуваному рапорту Олександрівської митної застави від 10 квітня 1776 р. [3, спр. 135, ч. 1, арк. 402] та рапорту від 31 травня того ж року відомі імена першого смотрителя застави колезького асесора Олександра Титова та унтер-цолнера Івана Калініна [4, спр. 297, ч. 1, арк. 29]. На посаді смотрителя О. Титов перебував більше півроку,

а у жовтні 1776 р. був призначений директором до Таганрозької митниці у зв'язку з перебуванням під слідством колишнього директора та частини службовців Таганрозької митниці за звинуваченням у нехтуванні службовими обов'язками та потуранні контрабанді [4, спр. 297, ч. 1, арк. 206 – 208].

У вересні 1777 р. унтер-цолнером Олександрівської прикордонної митниці був призначений Іван Микитович Тредьяков: завдяки виявленій у фонді «Внутрішнє управління. 1688 – 1857 рр.» (ф. 16) Російського державного архіву давніх актів чолобитній згаданого унтер-цолнера маємо можливість отримати додаткові дані про нього. Унтер-цолнер походив з родини священнослужителя зі Смоленщини, де вчився та служив до 1771 р., коли був призначений до Дніпровської лінії, потім служив в Азовській губернській канцелярії, а 14 вересня 1777 р. отримав посаду унтер-цолнера Олександрівської прикордонної митниці. Власне чолобитна подавалася з проханням про обер-офіцерський чин [2, спр. 797, ч. 15, арк. 61 – 61 зв.].

Останнім смотрителем Олександрівської прикордонної митниці, скоріше за все, був Федір Юрішич: виявлене у ф. 16 Російського державного архіву давніх актів його подання на ім'я генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна (квітень 1784 р.) свідчить про переведення всього особового складу Олександрівської митниці на службу до Кримського півострову, у тому числі й колишнього смотрителя. Власне подання стосувалося неотриманого смотрителем жалування на січневу третину 1784 р., а також містило скаргу на неможливість влаштуватися на службу в Криму [2, спр. 693, ч. 2, арк. 35]. У тому ж фонді виявлено рапорт правителя Таврійської області В. В. Каховського генерал-губернатору Г. О. Потьомкіну від 17 червня 1784 р., у якому повідомлялося про присвоєння Ф. Юрішичу чину колезького асесора (у самому рапорті Ф. Юрішич згадується як смотритель Олександрівської митниці, але оскільки рапорт поданий В. В. Каховським, вочевидь, Ф. Юрішич вже перебував на новому місці служби) [2, спр. 962, ч. 1, арк. 291]. Новим місцем служби могла бути Севастопольська митниця, оскільки саме у якості директора цієї митниці Ф. Юрішич згадується у листуванні В. В. Каховського та О. Г. Потьомкіна у жовтні 1785 р. [2, спр. 962, ч. 3, арк. 98].

Окремим аспектом кадрового питання Олександрівської прикордонної митниці було забезпечення штату карантинів: проектом Г. О. Потьомкіна 1776 р., щодо створення митної мережі, передбачалося будівництво при кожній митній установі карантинів з лікарем, підлікарем, цирульником та копіїстом [3, спр. 135, ч. 1, арк. 370]. Лікар, згідно штатного розкладу, мав отримувати жалування 180 руб., підлікар – 80 руб., цирульник – 30 руб. і копіїст – 60 руб. На утримання карантину призначалося 1000 руб. щорічно і окремо виділялося 50 руб. на утримання бідних [6, спр. 1385, арк. 7]. Лікаря до Олександрівського карантину призначили в червні 1776 р. – Федора Іванова. Усупереч виданим штатам, жалування Ф. Іванову і наступним карантинним лікарям призначили у 118 рублів, а підлікарям – 18 рублів на рік. Аналогічна ситуація була в карантинах Кагальницькому, Микитинському, Кінбурнському, Єкатерининського шанцю, про що свідчить листування Г. О. Потьомкіна з Державною Медичною колегією [3, спр. 135, ч. 2, арк. 27]. У червні 1777 року лікаря карантинного дому Олександрівської прикордонної митниці Федора Іванова було переведено до Кінбурнської портової митниці, а на його місце з Кінбурна був призначений Матвій Росинський [2, спр. 797, ч. 9, арк. 304 – 304 зв.].

Вирішення питання забезпечення Олександрівської прикордонної митниці належним інвентарем висвітлюється у листуванні Г. О. Потьомкіна з Комерц-

колегією: у 1776 р. забезпечення Олександрівської прикордонної митниці належним інвентарем здійснювалося за рахунок ліквідованих митних установ, а наприкінці листопаду 1776 р. з Комерц-колегії повідомили генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна про підготовку нових печаток та штемпелів на 1777 р. Для Олександрівської митниці зробили залізний станок з гербом Російської імперії, мідний штемпель для таврування чорнилом і галантерейний штемпель. Інвентар пересилали через генерал-губернатора та обер-директора, а старі штемпелі повертали до Комерц-колегії або заклепували [3, спр. 135, ч. 2, арк. 217 – 217 зв.]. Надалі кожний рік Олександрівська митниця отримувала такий самий набір інвентарю [4, спр. 297, ч. 1, арк. 57].

Безпосередня діяльність Олександрівської прикордонної митниці відображалася у звітній документації установи, а саме у відомостях щодо зібраного мита, витратах митної казни, руху товарів через митну установу і т. д. Вони мали надсилатися до Головної над митними зборами канцелярії для складання загальнодержавних відомостей. Виявлений у фонді «Фінанси» (ф. 19) Російського державного архіву давніх актів реєстр неотриманих від митних установ відомостей свідчить про те, що й Олександрівська прикордонна митниця також систематично порушувала порядок звітності: за 1776 р. від Олександрівської митниці до Головної над митними зборами канцелярії не надійшли відомості за серпень, вересень, жовтень, листопад та грудень, третинні травневі та вересневі відомості, а також річна відомість за 1776 р., а за 1777 р. згадувана канцелярія не отримала від Олександрівської митниці відомості за січень, лютий, березень, квітень та травень місяці, а також за січневу та травневу третини. Вочевидь, окремі відомості запізнювалися більше ніж на рік [4, спр. 297, ч. 1, арк. 38 – 41 зв.].

Тим не менше, збір мита мав місце, про що свідчить відомість, складена митним обер-директором Нелюбовим про витрати та надходження коштів в митницях Новоросійської та Азовської губерній за період з 5 травня 1776 р. по 1 січня 1777 р. У цілому, перший рік існування Олександрівської митниці приніс доволі позитивні результати – серед митних установ Новоросійської та Азовської губерній її прибуток поступався лише Микитинській митниці, майже вдвічі: в Олександрівській митниці збрали мита на 10 429 руб. 87 $\frac{3}{4}$ коп., а в Микитині – на 28 226 руб. 42 коп. (це за 8 останніх місяців 1776 р.). Прибутки решти митних установ Новоросійської та Азовської губерній були менші за прибутки Олександрівської митниці втричі [4, спр. 297, ч. 1, арк. 232].

Серед узагальнюючих відомостей 1772 – 1787 рр. (фонд 276 «Комерц-колегія» Російського державного архіву давніх актів) про імпорт та експорт товарів дані щодо стягнутого мита по Олександрівській митниці виявлені за наступні роки: 1777 р. – 14 256 руб. 23 $\frac{3}{4}$ коп., в 1778 р. – 7481 руб. 45 $\frac{1}{4}$ коп., в 1779 р. – 12 188 руб. 1 $\frac{1}{2}$ коп., в 1780 р. – 7487 руб. 72 $\frac{3}{4}$ коп. і в 1781 р. – 4367 руб. 69 коп. [9, спр. 1289, арк. 11 – 20]. Отже, спостерігаємо зниження обсягів зібраного мита, яке, можливо, було пов'язане з поступовим просуванням кордонів Російської імперії на південь та зміною торгових шляхів.

Окремої уваги заслуговує виявлене у ф. 16 Російського державного архіву давніх актів листування азовського губернатора В. О. Черткова та генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна з приводу розподілу прибутків Олександрівської прикордонної митниці: питання виникло через подвійність підпорядкування Олександрівської митниці, оскільки вона фактично знаходилася в Азовській губернії, але підпорядковувалася Микитинській прикордонній митниці, яка,

у свою чергу, належала до Новоросійської губернії — це призвело до певного непорозуміння, адже на зібране мито могли претендувати обидві губернії. Наприкінці 1776 р. новоросійський губернатор М. В. Муромцев звертався до генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна з пропозицією залишити Олександрівську митницю у відомі Новоросійської губернії через нестачу коштів у самій губернії. У відповідь на що азовський губернатор В. О. Чертков наголосив на численних витратах і в Азовській губернії у зв'язку з розбудовою міст, влаштуванням самих митниць, необхідністю утримувати військові частини і т. д., а оскільки прибуткова частина була в губернії невелика, тому, у свою чергу, губернатор пропонував залишити Олександрівську митницю у підпорядкуванні Микитинської прикордонної митниці (тобто в Новоросійській губернії), але прибутки перераховувати до Азовської губернії [2, спр. 797, ч. 8, арк. 445 — 446 зв.]. 8 грудня 1777 р. генерал-губернатор Г. О. Потьомкін вирішив цю суперечку на користь Новоросійської губернії, аргументуючи таке рішення незадовільним фінансовим станом останньої. Таким чином, Олександрівська митниця, фактично розташована в Азовській губернії, адміністративно та фінансово належала до Новоросійської губернії.

Така подвійність підпорядкування Олександрівської прикордонної митниці відображена ще в одному, достатньо унікальному документі — у ф. 52 Російського державного військово-історичного архіву виявлений кошторис будівництва Олександрівської митниці, датований 30 квітня 1778 р. і підписаний одразу двома губернаторами — В. О. Чертковим та М. Д. Язиковим. Кошторис стосувався розбудови не тільки митниці — передбачалося облаштування карантину та мінового двору, а також будівництво будинків для службовців. Також планувалося збудувати казарми для солдатів та будинки для офіцерів, цейхгаузи, будинки та навіси для проїжджаючих та їхніх товарів, а також караульні, ретраншемент навколо митниці, карантину та мінового двору. На все разом передбачалося витратити 16 344 руб. 60 коп. (у розрахунках в оригіналі документу є помилки, тому реальна сума трохи більша), задіяти 453 робітника, 91 волову пару з погоничами [3, спр. 188, арк. 305 — 306]. На жаль, достеменно невідомо, які результати мало це будівництво і чи мало їх взагалі.

Після приєднання Кримського півострову до Російської імперії необхідність в існуванні Олександрівської прикордонної митниці зникла, саме тому постало питання про її подальшу долю. Наприкінці 1783 р. почалося переведення кількох митних установ, що опинилися далеко від кордону — Кизикерменської, Олександрівської та Нікопольської. Відповідно їм службовці цих установ мали отримати нові посади в нових установах. Через невизначеність та неупорядкованість системи управління на місцях та у зв'язку з адміністративно-територіальними змінами процес переведення службовців тривав доволі довго, митних службовців призначали до нового місця служби індивідуально (тобто не всім особовим складом установи одразу), окремі митні чиновники та службовці залишалися без служби довгий час, а відповідно і без жалування [2, спр. 693, ч. 1, арк. 143 — 143 зв.].

Невизначеною залишається й точна дата закриття Олександрівської митниці: з одного боку, маємо дані про переведення особового складу Олександрівської прикордонної митниці до Кримської області ще наприкінці 1783 р., а з іншого боку — подання колишнього смотрителя митниці Ф. Юрішича про неотримання жалування за січневу третину 1784 р. та посилення на роз-

порядження правителя Катеринославського намісництва Т. І. Тутолміна від 22 червня 1784 р. про переведення Олександрівської прикордонної митниці [6, спр. 1385, арк. 7].

Таким чином, відсутність цілісного комплексу джерел з історії Олександрівської прикордонної митниці суттєво ускладнює дослідження історії створення та функціонування самої установи, у тому числі встановлення її значення у зовнішній торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. Реконструкція елементів джерельної бази є можливою завдяки достатньо складній системі підпорядкування митних установ останньої чверті XVIII ст. та особливостям колезького діловодства. У цілому, виявлені джерела дозволяють стверджувати, що Олександрівська прикордонна митниця, створена на початку формування митної мережі на півдні України, виконувала не тільки основну фіскальну функцію, але й певним чином регулювала існуючі торгові шляхи та створювала нові, що безумовно сприяло закріпленню становища фортеці, розвитку торгівлі та перетворенню фортифікаційного укріплення на населений пункт. Закриття Олександрівської митниці було спричинено зрушенням державного кордону Російської імперії і співпало з початком наступного етапу формування митної мережі на півдні України.

Бібліографія

1. Головка Ю. І. Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776 – 1819 рр.) / Ю. І. Головка // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2003. – Випуск 7. – С. 209 – 215.
2. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 16, оп. 1.
3. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 52, оп. 1/194.
4. РГАДА, ф. 19, оп. 1.
5. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. XX. – 1034 с.
6. РГАДА, ф. 1261, оп. 6.
7. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. LXIV, ч. 2, отд. 3 и 4. – 457 с.
8. Новицкий Я. П. История г. Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770 – 1806 гг.) / Я. П. Новицкий // Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 года). – Запорожье : РИП Видавецъ, 1992. – С. 5 – 27.
9. РГАДА, ф. 276, оп. 3.

Головка Ю. И.

Александровская пограничная таможня (1776 – 1784): особенности реконструкции источниковой базы

В данной статье освещаются особенности реконструкции истории создания и особенности функционирования Александровской пограничной таможни 1776 – 1784 гг., кадрового и материально-технического обеспечения таможни, закрытия Александровской пограничной таможни в условиях отсутствия цельного комплекса служебной документации учреждения.

Golovko J. I.

**Border customs of Aleksandrovsk (1776 – 1784):
the peculiarities of the reconstruction of the source base.**

In this article the particularities of the reconstruction of the history of the creation and operation of Aleksandrovsk frontier customs in 1776 – 1784, of the peopleware, of the supplying with material and technical means of the customs, closing of Aleksandrovsk frontier customs in the conditions of the absence of the unadulterated complex of official documentation of this institution are elucidated.

Чайка О. В.

ПОЖАРНАЯ СЛУЖБА Г. АЛЕКСАНДРОВСКА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В жизни человека огонь всегда играл важную роль — научившись добывать его, он поднялся на новую ступень развития. Но огонь был не только другом людей, в определенные моменты, выходя из-под контроля, он становился страшным врагом, уничтожавшим все на своем пути. И человеку пришлось учиться бороться с ним. Прошли многие века, прежде чем стало понятно, что победить стихию можно только организованными слаженными действиями профессионалов.

Летние пожары в 2010 году в очередной раз показали, что, несмотря на новейшие достижения в пожаротушении, справиться с огнем очень сложно и главное место в решении этой проблемы занимают пожарные, умеющие действовать решительно в самых экстремальных ситуациях. Поэтому изучение вопросов, связанных с организацией пожарной службы, ее историей актуально и в наши дни.

Цель данной статьи — на основе архивных документов осветить деятельность Александровских городских властей по организации пожарной службы города. Показать, что в условиях недостаточного финансирования городская команда не могла самостоятельно справиться с возложенными на нее функциями, пришлось привлекать энтузиастов-добровольцев и средства предпринимателей. Хронологические рамки статьи — 1803 — 1920 гг. Главным источником для написания статьи стали документы из фондов 1, 21, 24 Государственного архива Запорожской области.

Проблемам истории развития пожарного дела в России в разное время был посвящен ряд работ. Одним из первых стал «Исторический очерк пожарного дела в России» А. П. Чехова (брата известного писателя), вышедший в 1892 г. [1]. В 1909 г. вышла книга В. М. Пуришкевича «Национальное бедствие в России» — одна из лучших работ по пожарному делу XIX в. [2]. В 1913 г. была издана работа Д. Н. Бородина «Пожарное дело в царствование дома Романовых», охватывающая различные аспекты пожарного дела [3]. В послереволюционный период истории пожарного дела уделяется внимание чаще всего в специальных изданиях, учебниках, в которых состояние пожаротушения до 1917 г. оценивается в основном, очень критически. Среди интересных работ можно назвать книгу «Добровольная пожарная охрана» А. К. Микеева, в которой рассматриваются все стороны деятельности этих формирований [4]. В 1997 г. вышла публикация П. С. Савельева «Пожарные добровольцы России» [5]. Но все названные работы рассматривают общегосударственные проблемы или проблемы крупных городов, к которым

уездный Александровск не относился. В 1997 г. в Запорожье были изданы очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области «Огнеборцы Запорожья» (авторы – В. С. Нехаев и М. А. Серцов), в которых приводятся и факты из истории Александровской пожарной команды [6].

В древних поселениях, где жилища чаще всего строили из дерева, пожары становились страшным бедствием – полностью выгорали селения. Тушить огонь пытались всем миром, а охранительницей от пожаров считали икону Образ Пресвятой Богородицы «Купина неопалимая». Но без специального оборудования люди чаще всего оказывались бессильными в борьбе со стихией. Первый опыт создания профессиональных команд огнеборцев на территории России относится к периоду царствования Ивана III. Тогда в Москве была создана пожарно-сторожевая охрана. В 1549 г. Иван Грозный издал специальный указ о пожарной безопасности, который обязывал обывателей иметь средства пожаротушения в каждом доме. В 1649 году были приняты документы, имеющие непосредственное отношение к пожарному делу. Первый из них – «Наказ о городском благочинии», вышедший 30 апреля, заложил организационные основы профессиональной пожарной охраны в Москве. В «Наказе» определялся штатный состав пожарной службы – «с дворов по человеку», ее техническое оснащение – рогатины, топоры, водоливные трубы, устанавливалось круглосуточное дежурство. Этот документ регламентировал места постройки печей, устанавливал правила и время их использования: «А хлебы велети печь и есть варить в печах с великим бережением, с первого часу до четвертого часу дня; а с четвертого часу дня однолично б ни у каких людей в поварнях и печах огня не было». Состоятельным гражданам вменялось в обязанность держать во всех дворах своих водоливные медные трубы и деревянные ведра. «Обычные люди» должны были иметь одну такую трубу на 5 дворов, а ведра в каждом дворе [7, pp. 1 – 2]. Эти правила распространялись на все российские города и определяли должностных лиц, ответственных за пожарную безопасность.

Вторым документом, ряд статей которого регламентировал правила обращения с огнем, было «Уложение царя Алексея Михайловича», которое вводило уголовную ответственность за поджоги и устанавливало различие между неосторожным обращением с огнем и поджогом. Во время царствования Петра I постоянная угроза возникновения пожаров побудила царя сделать первую попытку организации постоянных пожарных команд. В 1722 г. такое подразделение было сформировано при Адмиралтействе. На его вооружении были заливные трубы, крюки, ведра, топоры. Пожарным инвентарем снабжались и все типы кораблей. 13 ноября 1722 г. вышел указ о постройке плашкоутов (грузовых мелко сидящих судов) и установке на них брандспойтов для тушения пожаров на речных судах и прибрежных строениях. Бороться с огнем стали военные. В 1740 г. Сенат утвердил нормы, по которым каждый полк оснащался заливной трубой, чаном для воды, парусиной. В батальонах должны были быть вилы, лестницы, большой крюк с цепью. Рота оснащалась топорами, ведрами, щитом, лопатами, ручными крюками. В 1747 г. пожарный инвентарь был обязательным атрибутом всех правительственных учреждений [8].

В 1782 г. в России был принят «Полицейский устав», в соответствии с которым в городах создавались полицейские части и назначались брандмейстеры. Их еще называли огнегасительными мастерами. В штат полиции вводилась и должность трубочистного мастера. При полиции хранили пожарные трубы, инструменты,

здесь же содержались лошади для выезда на пожар. С начала XIX в. пожарные части стали формировать из солдат непригодных для строевой службы. Так как до 1803 г. полиции в Александровске не было, ее функции возлагались на ратманов. В крепости Александровской существовала инвалидная рота, часть служащих которой и исполняла функции пожарных в г. Александровске. Обязанность обеспечения их инвентарем была возложена на Ратушу. В 1804 г. в Александровском посаде насчитывалось 387 дворов, мастеровых людей не хватало, поэтому Ратуша «затруднялась срочной поставкой полиции пожарных орудий в виде дрог, бочек, ведер, лопат и пр.». Городские власти отвечали и за поддержание в рабочем состоянии этого инвентаря. В 1804 г. на починку пожарных орудий было израсходовано 10 руб. 72 коп., а в 1806 г. — 5 руб. 80 коп. [9, сс. 90, 92 — 94]. В 1820 г. сумма, потраченная на пожарный инвентарь, составила 7 руб. 50 коп. Были приобретены 2 лопаты железные по 2 руб., 4 лопаты деревянные по 25 коп., 1 дрючок для дрог за 1 руб., ремонт бочки обошелся в 1 руб. 50 коп. [10, д. 137, л. 40]. Содержание нижних полицейских чинов и пожарных служителей осуществлялось за счет средств комиссариатского департамента. В 1855 г. на 3 полицейских и 3 пожарных в г. Александровске было израсходовано 104 руб. 41,25 коп. На пожарных приходилось 52 руб. 20,5 коп., в 1856 г. эта сумма составила 53 руб. 1,75 коп., в 1857 г. — 78 руб. 47 коп. [10, д. 696, лл. 54, 60, 151].

В 1858 г. в г. Александровск из Екатеринославского губернского правления поступило распоряжение о том, что на основании царского указа с этого года нижние полицейские пожарные чины подчиняются по хозяйственной части заведующему городской полицией, который и должен в свое время принять этих чинов от военных начальников с составлением на законном основании подробного акта о всех предметах довольствия, какие при том будут получены ими. Пожарные и полицейские служащие отныне переходили на содержание города. 12 сентября 1858 г. городская Ратуша обратилась к начальнику Александровской инвалидной команды в связи с поступившим распоряжением обеспечить выслуженными вещами нижних чинов полицейской и пожарной службы. Переходя в городское подчинение, Ю. Д. Гурин, Е. Соболев, П. Терентьев, С. Игнатьев, А. Артемьев получили в инвалидной команде галстуки, полукафтаны, зимние шаровары, шинели, по три рубахи, летние шаровары, сапожный товар и подкладочный холст [10, д. 696, лл. 2, 73 — 74].

Пожарных было три человека. На выплату им жалования предусматривалось потратить 13 руб. 50 коп. В последующие годы городским властям приходилось изыскивать средства на обмундирование, питание, лечение этих людей. И, несмотря на то, что численность команды была мала, для города Александровска это было накладно. Поэтому Ратуша обратилась к губернским властям с просьбой добавить на приказ общественного призрения 13 руб. 20 коп. на лечение нижних чинов в городской больнице [10, д. 696, лл. 6, 9 — 15, 77, 88 — 90]. В 1862 г. в городском бюджете предусматривали средства на жалование смотрителю пожарных инструментов, на ремонт и смазку колес пожарной повозки, на очистку печных труб в городских домах [11, д. 12, лл. 12, 18 об. — 19, 20 об].

31 января 1863 г. Губернское правление ввело дополнительную роспись по новому устройству пожарной команды. По новым правилам это подразделение должно было комплектоваться из вольнонаемных. 21 мая 1863 г. Александровская городская Ратуша приказала местной полиции немедленно отослать нижних чинов Гурина, Холюшкина и Сыча, состоящих в пожарной команде, к командиру

здешнего батальона внутренней стражи, с просьбой распорядиться о принятии их в эту часть [11, д. 17, лл. 11 – 11 об.]. Но не везде на местах своевременно выполнили это распоряжение. 4 июня 1873 г. снова вышел указ об окончательном прекращении комплектования полицейских и пожарных команд нижними чинами, состоящими на действительной службе.

Создание самостоятельной городской пожарной службы происходило очень медленно. В 1863 г. были наняты два смотрителя пожарных инструментов с жалованием 20 руб. 13 января 1864 г. городские власти приняли решение устроить при городской Ратуше сарай для хранения инвентаря. С этой целью объявили торги. Желających выполнить эту работу не нашлось. Сроки конкурса переносились, но по-прежнему безрезультатно. Отсутствие в городе профессиональной пожарной команды, достаточного количества пожарных инструментов создавало угрозу огромных убытков для населения. Эта ситуация вызывала беспокойство депутатов Ратуши от дворян, купцов, мещан. Поэтому 7 июля 1864 г. они потребовали выполнить постройку помещения для инвентаря и его закупку хозяйственным способом. Выполнение этого решения возложили на ратмана А. Каракулина при участии избранных депутатов. Было принято решение выдать им необходимую сумму 500 руб. и книгу записи расходов [11, д. 17, лл. 35, 46, 48, 63].

В Александровске все делалось не спеша. Только 26 марта 1865 г. ратман А. Каракулин отчитался о расходовании выданных ему денег. Всего было потрачено 250 руб. За изготовление из материала мастера 5 новых деревянных с железными обручами бочек и 5 дрог было уплачено И. Волкову 125 руб. За дроги для перевозки пожарных инструментов ему же – 40 руб. За 12 державок длиной 9 аршин для крючьев – 6 руб. 60 коп. У купчихи А. Бобровой для изготовления крючьев было закуплено 6 пудов 38,5 фунтов железа на сумму 19 руб. 50 коп. Приобрели 15 железных ведер на 12 руб. 75 коп., 7 лопат железных с деревянными державками на 5 руб. 60 коп., 7 лопат деревянных на 1 руб. 75 коп., 10 топоров на 8 руб. 50 коп., 38 фунтов железа для изготовления дужек, крючья для вешания черпаков к чанам на пожарные дроги на 2 руб. 66 коп., 1 железный шкворень на трубу на дроги и веревки на 1 руб. 50 коп., 9 черпаков деревянных с державками и железными ободами на 5 руб. 40 коп. Остальные деньги пошли на закупку 6 крючьев, 8 грабель и прочего инвентаря [11, д. 17, л. 80].

В следующем году на содержание пожарной службы было израсходовано 136 руб. 50 коп. Из них: 120 руб. составила плата смотрителю пожарных инструментов, 12 руб. 50 коп. ушло на ремонт инструментов и вязку коней [11, д. 17, л. 152 об.]. В 1868 г. на покупку лошадей для пожарной команды было потрачено 150 руб., на закупку фуража для них 197 руб. 64 коп., на сбрую – 30 руб., на наем конюха – 60 руб., на постройку конюшни для трех пожарных лошадей – 151 руб. 50 коп. [11, д. 12, л. 39]. Наконец, в 1899 г., во дворе городской управы были завершены постройки для пожарной команды – кирпичное здание и три деревянных сарая.

Городские власти укрепляли материальную базу пожарной службы и в то же время занимались профилактикой возникновения пожаров. 6 июня 1886 г. было издано специальное постановление городской думы о замене соломенных и камышовых крыш на железные или черепичные. Но не все жители города, вероятно, выполнили это распоряжение. Об этом свидетельствуют предписания, которые отправлялись домовладельцам еще и в 1895 г. [12, д. 79, л. 22]. 9 декабря 1903 г. в городе вновь вернулись к этому вопросу. Вышло дополнение к постановлению

1886 г. В документе говорилось, что в видах предосторожности от пожаров жители Александровска и его предместий Карантинки и Слободки обязаны устраивать крыши как жилых, так и нежилых строений, только из огнеупорных материалов, т. е. железа или черепицы. Существующие до сих пор деревянные, соломенные и камышовые крыши должны быть заменены в течение 3 лет [13, д. 57, л. 72 об.]. Наверное, за столь длительным решением вопроса стояло не только не понимание того, какую опасность представляют собой такие кровли, но и отсутствие средств на их замену. Разрабатывая противопожарные меры, городская управа приняла в 1891 г., а затем и в 1901 г. «Обязательное постановление для жителей Александровска о насаждении по улицам против их дворов деревьев». Насаждения должны были производиться таким образом, чтобы расстояние между ними было от 3 до 4 аршин. Разрешалось сажать деревья любых пород, за исключением кустарников, чтобы не затруднять подходы к строению на случай пожара [13, д. 59, л. 72].

С 10 февраля 1904 г. вступило в силу обязательное постановление Екатеринославского губернатора для жителей губернии о порядке охраны в пожарном и имущественном отношении. До 15 декабря 1903 г. ночную сторожевую охрану в г. Александровске осуществляла Екатеринославская коммерческая артель. С января 1904 г. охрана была подчинена городской управе. С 15 апреля 1904 г. город был разделен на 71 сторожевой участок [12, д. 209, л. 263; т. 3, д. 1604, л. 191 об.]. Наем сторожей, проверка их благонадежности возлагались на полицию. С каждого участка ежемесячно взимали плату в размере 18 руб., из которых 15 руб. шли на оплату сторожа, а 3 руб. поступали на счет городской управы. Эти деньги использовались для оплаты конных контролеров. Сторожей снабжали свистками, бляхами, удостоверениями [12, д. 212, лл. 1, 8, 14]. По установленным правилам сторожа должны были к 18 часам являться на поверку, а потом расходиться по участкам. За ненадлежащее выполнение обязанностей сторожей подвергали штрафам: за неявку на поверку — 50 коп., за пьянство и буйство — 5 руб., за недоклад в участок о происшедшем пожаре — 50 коп., за отлучку с поста — 50 коп., за сон на посту — 2 руб., за неявку на пост без уважительной причины могли и уволить [12, д. 212, лл. 22, 47 — 48, 53, 55, 60, 64, 67 — 68, 71]. Жалование сторожа составляло 7 руб. 50 коп. [12, т. 3, д. 1567, л. 77]. Многие горожане сочли слишком высокой плату за осуществление ночной охраны и отказались от этого вида услуг. Поэтому им предоставили право самостоятельно осуществлять эту повинность по взаимному соглашению по очереди, заблаговременно предупредив полицию или городскую управу [12, д. 212, л. 14].

Большую опасность в пожарном отношении представляли лесные склады, располагавшиеся в г. Александровске. Постановление об их открытии было принято еще в 1879 г. В 1904 г. к нему были сделаны дополнения. Открытие лесных пристаней и складов допускалось только с разрешения городской управы. Вновь открываемые объекты должны были отделяться от соседних построек каменными брандмауэрами высотой не менее 2 сажень. Ранее открытые — должны соорудить эти ограждения до весны 1905 г. [13, д. 59, л. 72 об.]. Лесные склады в 1900 г. располагались: на ул. Троицкой в доме Белоусова — склад Головчинера З. Я., на ул. Николаевской в доме Евтушенко — Френкеля П. Л., на ул. Николаевской в доме Коробкова — Авдеровича М. А., на ул. Соборной в доме Губкина — Славкина Л. Б., на ул. Александровской в доме Беленького — Тираспольского А. М., на ул. Александровской, в собственных домах Журавицкой А. Б. и Бычкова С. И., на

ул. Базарной в доме Хаста — Щекотихина В. Г., на ул. Московской в собственном доме Лившица М. Л. [12, д. 136, лл. 11 — 11 об.].

Еще одной проблемой было то, что жители города складировали большое количество топлива во дворах. Поэтому городская управа просила уездного исправника «сделать распоряжение о воспреещении иметь во дворах склады дров и вынести их на окраины» [12, д. 136, л. 2].

Чтобы изыскать дополнительные средства для содержания пожарной команды городская дума 15 февраля 1900 г. приняла постановление по вопросу обложения местных пристани и лесных складов особым в пользу города сбором. Собственникам складов было предложено выплачивать 50 — 60 руб., владельцам пристани — 80 — 100 руб. Но не все лесопромышленники согласились платить новый налог. Ф. Ф. Мовчановский, лесопильный завод которого работал с 1875 г., потребовал указать статьи закона, на основании которого принято это постановление. Городская управа пыталась убедить предпринимателей, в том, что обложение вводится временно и за рамки законодательства не выходит. В результате купец Лившиц заявил о своем согласии платить на усиление пожарной службы 60 руб., Харлов подписал обязательство о выплате 100 руб. Обсуждался этот вопрос в течение нескольких лет. В начале 1904 г. власти констатировали, что это постановление все еще не исполнялось [12, д. 136, лл. 6, 8 об., 17 — 19, 22 — 23, 32 — 33].

Пожары наносили значительные убытки населению всей страны. Поэтому еще 16 декабря 1831 г. Екатеринославскому губернатору поступило предписание Государственного Совета о создании на местах взаимных страховых от огня обществ по примеру многих городов Европы. В Екатеринославе разработали план учреждения таких обществ, в Александровске 15 мая составили свои документы. Все эти постановления были представлены для ознакомления жителям города, которые заявили, что разобраться в этих бумагах «затруднительно». Поэтому они избрали своих представителей А. Чуйкова, С. Боброва, А. Стародубцева, М. Подымского, П. Кривошея и предоставили им право «представить мнение alexandrovцев куда следует, а мы все будем согласны» [10, д. 245, лл. 1 — 7]. Но, вероятно, в то время вопрос о создании этого страхового общества решен так и не был, потому что только 9 декабря 1907 г. состоялось первое общее собрание Александровского городского общества взаимного от огня страхования. К страхованию было заявлено 209 строений на сумму 458 453 руб. На собрании присутствовало 48 лиц, были избраны члены правления, наблюдательный комитет, ревизионная комиссия. Другие страховые компании работали в городе уже в XIX в.

В 1899 г. в Александровске действовали: Санкт-Петербургское общество страхования, Первое Российское общество страхования от огня, Варшавское страховое от огня общество, Петербургская компания страхования кладей и имущества от огня, Русское страховое от огня общество, Страховое товарищество от огня «Саламандра», Российское страховое от огня общество, Московское страховое общество. Городская дума решила, что эти общества должны быть заинтересованы в существовании в Александровске сильной, хорошо оснащенной пожарной команды, благодаря работе которой убытки от пожаров будут минимальными и соответственно снизятся и суммы выплат пострадавшим. Поэтому Александровским отделениям этих обществ было предложено отчислять по 1 руб. с 1 тыс. руб. страховых сумм. Деньги эти предполагалось тратить на покупку пожарной техники, устройство пожарных кранов. Но после консультаций со своим руководством все представители компаний ответили отказом, мотивируя

его тем, что если подобные выплаты будут делаться во всех городах, то страховые общества останутся без дохода. 10 мая 1900 г. Александровская городская управа обратилась к Екатеринославскому губернатору с просьбой ходатайствовать перед правительством о предоставлении права взимать со страховых обществ специальный сбор в пользу пожарной службы. В этом вопросе александровцев поддержали Павлоград, Новомосковск, Бахмут, Верхнеднепровск, Мариуполь. Из Петербурга на имя губернатора пришел ответ за подписью товарища министра МВД князя Святополк-Мирского, в котором говорилось, что нет оснований ставить Александровск в исключительные условия, а решать этот вопрос во всей стране несвоевременно, ибо только в 1895 г. было принято решение о понижении казенной пошлины со страхования. И если обложить страховые компании новым сбором, то они переложат его на клиентов — повысят тарифы [12, д. 128, лл. 1 — 2, 5 — 9, 11 — 17, 21 — 23, 28 — 30, 33 — 36, 38, 41].

Не получив от страховых компаний средств на содержание пожарной команды городские власти стали обращаться к ним с предложением выделить деньги на премирование особо отличившихся пожарных. Так 9 июля 1902 г. произошел пожар во дворе домовладельца Калигоненко. Существовала опасность распространения огня по всему кварталу. Благодаря умелому руководству брандмейстера И. Горбатко и слаженной работе его подчиненных, распространение огня было пресечено. При тушении огня применялся порошок «Спасение». Квартал, где произошел пожар, был застрахован в Петербургском страховом обществе. Поэтому городская управа обратилась к главному агенту этого общества В. И. Карпову с просьбой выдать наградные брандмейстеру и его пожарным, а также возратить городу стоимость израсходованного порошка. Страхователи выплатили 16 руб. за использованный порошок и 35 руб. на премию пожарным. Постановлением городской управы деньги были распределены следующим образом: брандмейстеру — 20 руб., его помощнику — 5 руб., рядовым — 10 руб. на всех [12, д. 110, лл. 169 — 171]. Иногда страховые общества выделяли средства для премирования пожарных к праздникам. В 1911 г. Общество взаимного от огня страхования выделило к Рождеству пожарным 25 руб. Эти деньги разделили на всю команду, кроме брандмейстера. Помощник брандмейстера И. Шевченко получил 4 руб., П. Данилюк, Г. Данилюк, К. Волочай — по 2 руб. 50 коп., М. Швайчук — 2 руб., К. Вахник, М. Рудянский, Г. Набильский — по 1 руб. 20 коп., А. Мартынов, Д. Недоступ — по 1 руб., С. Копейка и А. Сафонов — по 90 коп., Белокопытов, П. Овчаренко, С. Новиков — по 70 коп. Распределение средств производилось «сообразно нравственным и служебным качествам каждого пожарного служителя» [12, д. 260, лл. 270 — 271].

Чаще всего пожары в г. Александровске начинались из-за неисправности дымоходов и их несвоевременной очистки. Поэтому в штате городских служащих держали трубочистов, обслуживавших учебные заведения, учреждения, в обязанности которых входило: чистка труб, установка колосников и дверок в печах, т. е. обслуживались наиболее пожароопасные детали печей. Все остальные работы выполнялись за дополнительную плату. В разные годы зарплата трубочиста составляла от 250 до 360 руб. в год. Но работа не всегда выполнялась добросовестно. Часто поступали жалобы из земской больницы на трубочиста Кузичева [12, д. 260, лл. 64, 76, 85, 89, 137, 144]. Так как для населения услуги трубочистов были платными, домовладельцы выполняли очистку труб нерегулярно. Об этом свидетельствует телеграмма квартиранта Жуковского в городскую управу и

городскому голове от 14 октября 1907 г.: «Прошу срочно распорядиться командировать трубочиста в дом Соболева. Второй год трубы не чищены. Угрожают пожаром» [12, д. 260, л. 25].

Последствия чьей-то недобросовестности, безответственности приходилось ликвидировать служащим городской пожарной команды. В ее штат чаще всего старались набирать мужчин отслуживших в армии и вышедших в запас. В 1899 г. из отставных нижних чинов в Александровской пожарной команде работали: И. Ф. Горбатко, Т. К. Кийко, П. Г. Триль, М. Я. Малыш, М. Н. Пятница, С. И. Гайдук [12, д. 110, л. 7]. В 1891 – 1899 гг. возглавлял пожарную команду брандмейстер Ф. И. Семко. Заработная плата рядового пожарного составляла от 17 руб. в месяц зимой до 22 руб. летом. Эта сумма была весьма скромной, учитывая опасность работы. На работу принимали по договору, по условиям которого на руки выплачивали только 15 руб. 2 руб. оставляли в залог. Эти деньги накапливались в течение 12 месяцев и возвращались через год только в случае непрерывной работы. Городские власти, таким образом, пытались обеспечить стабильный состав команды. В работе пожарных требовалась слаженность и взаимопонимание. А так как многие из них были крестьянами из Черниговской, Полтавской и других губерний, приезжали наниматься на работу, в основном, после окончания сельскохозяйственных работ и увольнялись перед их началом, неполная выплата заработной платы становилась дополнительным стимулом [12, д. 110, лл. 71 – 72]. Прежде чем принять на работу претендента на должность пожарного, через уездного земского исправника производили проверку его добропорядочности и благонадежности. Затем заключение о состоянии здоровья и пригодности для выполнения данной работы давал городской врач. И только после получения благоприятных отзывов производилось зачисление в штат пожарной команды.

В пожарной службе того времени существовала определенная система поощрений. Сотрудников, которые проработали много лет и зарекомендовали себя с лучшей стороны, представляли к наградам. 17 ноября 1899 г. серебряной медалью на Анненской ленте с надписью «За беспорочную службу в полиции» были награждены пожарные служители Александровской городской пожарной команды: И. Бедный (казак), К. Сахаров (мещанин), Т. Кийко (запасной ефрейтор), прослужившие по 5 лет [12, д. 110, л. 32]. В 1906 г. большой серебряной медалью для ношения на шее «За усердие» за 10 летнюю службу был награжден И. Ф. Горбатко. В 1907 г. И. М. Шевченко, а в 1908 г. А. Т. Ковригин получили серебряную медаль для ношения на груди за 5-летнюю службу [12, д. 260, лл. 15, 19, 59].

Несмотря на то, что их было совсем немного, эти люди не только тушили пожары, но и по требованию городских властей ежедневно убирали в жилых комнатах и коридоре здания пожарной команды, содержали в чистоте двор, тротуары и улицы вокруг здания (подметали, посыпали песком, поливали улицы и деревья, вывозили навоз и мусор), поливали детскую площадку на ул. Жуковской. Дежурный пожарный ежедневно доставлял воду в городское училище и на Карантинку, в первое смешанное училище по Александровской улице и в приходское на Слободке, сторожам свалочного пункта и городского христианского кладбища. В осеннее время назначали по 2 – 3 пожарных для складирования во дворе городской управы дров и угля. Эти же люди помогали во взвешивании топлива при отправке по назначению. Пожарные осуществляли уход за лошадьми, ремонтировали упряжь, поливали городские насаждения из бочек там, где не

было пожарных кранов. Даже чистка и кормление городских бугаев поручались им [12, д. 260, лл. 187 — 187 об; 14, д. 305, л. 16].

Подобное положение было во многих городах. И это несмотря на то, что МВД выработало правила «Об устройстве городских пожарных команд». Этот документ определял, что пожарную команду из вольнонаемных брандмейстера, его помощника и слугителей содержит городское общественное управление. Городская дума определяет численность личного состава, обоз и место дислокации, форму. Отдельным пунктом указывалось: «Пожарная команда, лошади и предметы обоза не могут быть употребляемы ни на какие посторонние, не относящиеся до пожарной службы, работы». Заведование пожарной командой должна была осуществлять городская управа. За порядок службы, распределение обязанностей, надзор за исправностью обоза отвечал брандмейстер. Ему же подчинялась команда на пожаре. В свою очередь он подчинялся во время тушения пожара распоряжениям начальника полиции. Последний мог устраивать учебные тревоги для команды, но никаких мер при обнаружении недостатков принимать не мог. Обо всем информация поступала в городскую управу, которая через губернатора подавала ежегодные доклады о состоянии и деятельности пожарной команды в МВД. На городскую управу возлагалась и обязанность страховать жизнь и здоровье служащих пожарной команды [12, д. 260, лл. 188 — 188 об.]. Но в Александровске уже сложилась традиция использовать не по назначению не только рядовых слугителей, но и брандмейстера. Так брандмейстер Ф. И. Семко, работавший в этой должности в 1891 — 1899 гг., с 1 мая 1898 г. по 1 марта 1899 г. был откомандирован в разведки по поиску железной руды на землях г. Александровска. Все эти месяцы он трудился в качестве бурового мастера без оплаты. 24 июня 1899 г. он обратился в городскую управу с просьбой оплатить эти работы и подал прошение об отставке. 1 августа 1899 г. на должность брандмейстера назначили И. Горбатко [12, д. 110, лл. 60, 63].

С годами служащие городской пожарной команды научились противостоять неуважительному отношению к себе. В марте 1918 года Александровским пожарным попытались найти еще одно применение. В пожарную часть явились четверо вооруженных красногвардейцев и потребовали, чтобы пожарные при помощи брандспойтов разогнали водой не желающую расходиться публику. Пожарные и их брандмейстер отказались выполнить это распоряжение. В городскую управу был отправлен рапорт, в котором говорилось, что служащие пожарной команды, нести обязанности, не входящие в круг пожарного дела и умаляющие достоинство пожарного и доверие к нему населения, не могут. Участие в подобных действиях еще и связано с риском. Поэтому пожарные заявили, что попросят расчет, если городской управой не будут приняты немедленно меры к предотвращению случаев использования пожарной команды не по прямому назначению [14, д. 305, л. 93].

Постоянной проблемой для пожарных было и обеспечение пожарной безопасности в местах скопления людей. В период с 1889 по 1891 гг. в Европе и Америке от пожаров пострадало 22 здания театров. В феврале 1896 г. в Киевском театре после утреннего спектакля в одной из гримерных начался пожар, который мгновенно охватил все здание, построенное в 1856 г. Через несколько часов остались лишь обугленные остовы стен. После этого по линии полиции поступили предписания организовать пожарную службу в театрах. Александровская уездная полиция получила такой документ 24 октября 1899 г. Пожарная служба в театре должна

была разделяться на караульную и постовую. Караул представлял собой наряд из нескольких служащих пожарной команды со старшим дежурным и нес службу в здании театра круглые сутки. Театральный пост состоял из 1 – 2 человек и выставлялся на время представления. Эти служащие не могли отлучаться со своего места. В обязанности дежурных входило наблюдение за исправностью пожарного оборудования, за всеми огнями в театральном здании, кем бы они ни зажигались и не переносились, обеспечение свободного доступа к пожарным кранам и инструментам. При возникновении пожара они обязаны были осуществлять гашение средствами, которые находятся вблизи места возгорания. Если пожар принимал угрожающие размеры – необходимо было сообщить в пожарную команду. По окончании представления пожарный пост обязан был произвести обход и осмотр всего здания. В каждом карауле назначался старший, на которого возлагалась вся ответственность. Дежурные посты положено было расставлять за 30 минут до поднятия занавеса, чтобы успеть проверить состояние инвентаря. Пожарные обязаны были выполнять свои функции молча, приказы отдавать тихо, чтобы не мешать актерам и публике.

В соответствии с этим предписанием в театре Мовчановского в Александровске полагалось иметь два поста при одном старшем, выставлять их у двух имеющихся пожарных кранов. Полиция предложила вывесить инструкцию о работе пожарной команды в здании театра. В ответ городская управа направила уездному исправнику ответ, в котором говорилось, что в штате пожарной команды всего 9 человек. Поэтому отвлечение служащих на работу в театре приведет к тому, что в случае пожара в городе ликвидировать его будет некому. Поэтому было решено посылать в театр одного пожарного, а второго человека предложено содержать за счет владельца заведения. Он будет выполнять распоряжения профессионала [12, д. 110, л. 28, 31]. В последующие годы так и поступали. Об этом свидетельствует обращение арендатора театра Мовчановского мещанина А. Н. Голубчика в Александровское уездное полицейское управление с просьбой командировать по 1 пожарному на каждый спектакль для досмотра за пожарным краном и обязательством платить по 1 руб. с каждого вечернего спектакля [12, д. 370, л. 1]. Эти деньги поступали в городскую кассу и использовались на нужды пожарной команды, в том числе и на приобретение обмундирования. Но, в 1912 г., в городскую управу поступило заявление уполномоченного совета Императорского русского театрального общества по г. Александровску Я. Л. Ямпольского о том, что плата за пожарный наряд в театре не должна взиматься. Граждане платят городские налоги, поэтому обеспечение пожарной безопасности – дело городских властей [12, д. 426, л. 16 – 17].

Александровскую пожарную команду всегда стремились максимально загрузить работой, а вот средств на ее содержание выделить поменьше. Из-за малочисленности команды к работе на пожарах привлекали рабочих городского обоза, фонарщиков, которым платили те же 17 руб. И когда полицейский надзиратель обращался в городскую управу с просьбой поощрить материально участников тушения пожара, ему отвечали, что средств на это нет и предлагали обратиться к хозяевам спасенного имущества [12, д. 110, л. 58 – 59]. Возмущенные таким отношением к себе эти люди в январе 1902 г. составили обращение в городскую думу с просьбой поднять жалование до 20 руб. Пожарные находятся в постоянной готовности и напряжении. Наблюдается частая смена личного состава. Пожарным не выдается рабочая одежда и обувь. На заработную плату нужно содержать

и семьи, которые проживают в других регионах. При существующем росте цен жить становится все труднее. Ответ из городской управы гласил, что просьба отклонена так как просителям предоставляется бесплатное жилье, отопление, освещение [12, д. 110, лл. 147 – 149].

Пожарная команда г. Александровска страдала не только из-за низкой зарплаты, но и из-за слабой оснащенности инвентарем. В 1901 г. в составе команды было 10 чел. Имущество состояло из 10 лошадей, 3 труб, 5 рукавов, 1 летних дрог, 18 бочек с тачками, 13 ведер, 20 черпаков, 1 лестницы, 5 багров и крючьев, 6 топоров, 4 железных лопат, 3 ломов, 2 щитов, 1 вил, 1 граблей. Среди уездных городов Екатеринославской губернии наш город был одним из самых «экономных». Это при том, что убытки от пожаров в этом году составили 101 525 руб. 30 коп. [15, с. 124]. Как показали дальнейшие события, экономия на пожарных инструментах сыграла свою роль во время беспорядков в городе в октябре 1905 г. В один день сгорели 20 городских лавок, от них остались только стены, много жилых домов. Пожарные наличными силами не смогли справиться с распространением огня. Подводя итоги этих событий, городские власти вынуждены были констатировать, что весь инвентарь пожарного обоза пришел в негодность и подлежит замене. Составляя документы об убытках, в городской управе пытались доказать, что пожар произошел не в результате погромов, так как в этом случае не выплачивалось страховое вознаграждение. Но из этого ничего не вышло. Страховку город не получил. Взяли ссуду в 4 000 руб. под 4 % годовых на 10 лет и решили ее потратить на улучшение пожарной части. Запланировали приобрести 1 пожарную машину стоимостью 700 руб., одну переносную трубу фабрики Листа за 185 руб., складную лестницу № 6 за 657 руб., шлангов на 200 руб., бочек 6 шт.

Еще до этих событий по причинам, которые автору достоверно установить не удалось, город лишился и здания пожарной команды, располагавшегося во дворе городской управы. В документах 1905 г. говорится о том, что 5 мая некто И. П. Цверкун обязался выполнить работу по разборке кирпичных стен и фундамента этого сооружения. Работы были выполнены в срок до 15 мая. Оплата была произведена в размере 100 руб. [12, д. 225, л. 1]. По косвенным данным можно предположить, что причиной разрушения здания стал пожар. На 26 апреля 1905 г. в Александровске были назначены торги на строительство здания пожарной команды. Городская управа выделяла на этот объект 22 000 руб. По условиям конкурса подрядчик должен был внести 500 руб. залога и выполнить работы до 1 октября 1905 г. В здании необходимо было устроить паровое отопление с вентиляцией и со всеми приспособлениями. В свою очередь городские власти обещали своевременно производить оплату по мере выполнения работ. Заявки на участие в торгах подали И. А. Кузьминский, В. Г. Щекотихин, В. И. Примаков, Г. А. Эргапов. Первый претендент заявил, что готов выполнить эти работы за 21 900 руб. Остальные — отказались от участия в торгах [12, д. 225, лл. 2 – 3]. 28 мая был совершен молебен по случаю закладки здания. 15 июня И. А. Кузьминский подписал обязательство: построить из собственных материалов, силами своих рабочих, во дворе городской управы двухэтажное кирпичное здание пожарной команды и каланчи. Строительство началось, но в назначенный срок объект сдан не был. Осенью 1905 г. члены строительной комиссии констатировали, что строительные работы не завершены — не закончено устройство отопления, не произведены отделочные работы. Так как в холодном помещении их нельзя было выполнять, решили побелку и покраску перенести на весну. При всем желании подрядчик не мог уложиться в

*Здание на ул. Чекистов, 30, в котором размещалась
Александровская городская пожарная команда*

срок, потому что в ходе работ был изменен проект здания — дважды разбирались фасадная стена и некоторые внутренние капитальные стены. Кроме того время работ совпало с забастовками. Работы продолжились в 1906 г. В начале года был получен паровой котел, и в феврале субподрядчик, фирма «Санитас», пустила отопление. Это обошлось городу в 800 руб. [12, д. 225, лл. 4, 14 а, 20 — 21, 29 — 30 а, 42]. В здании была установлена чугунная литая лестница, выполнена побелка и покраска. Все это потребовало дополнительного финансирования. К концу 1906 г. были завершены работы по постройке пожарной каланчи. Смотровая будка на ней была железной. Работы с металлом были поручены испанско-подданному П. Л. Де-Пено. Внутри будка обшивалась деревом. Плотничьи работы выполнил субподрядчик А. Г. Зайцев. 19 декабря 1906 г. строительная комиссия городской управы, осмотрев готовые постройки, приняла решение открыть для наблюдения за территорией города будку на пожарной каланче и поставить там электрический звонок, соединенный с помещением пожарной команды. Было решено: днем сигналы подавать шарами, а ночью — цветными фонарями. Заодно решили осмотреть и главный инвентарь — пожарную бочку на рессорном ходу, построенную для образца в мастерской Ефименко. Были сделаны замечания и заказана новая [12, д. 225, лл. 24, 37, 56, 61, 64 — 66, 72, 77].

Важным подспорьем для организации пожаротушения в городе стало строительство водопровода. В 1893 г. городской управой был заключен контракт с С. В. Лызловым о водоснабжении г. Александровска, в котором предусматривалось создание сети пожарных кранов. Их устраивали на всем протяжении магистральных труб. Обязательным требованием было наличие в системе водоснабжения напора воды не менее 7 саж. при действии одновременно двух кранов. Для тушения пожаров вода отпускалась бесплатно [12, д. 177, лл. 79 — 86, 89, 93]. Но в связи с тем, что водопроводная система была выполнена с большими нарушениями, в зимнее время часто водой не могли воспользоваться не только пожарные, но и жители города [16, с. 93]. В 1907 г. в Александровске существовало 20 пожарных кранов, но опыт показал, что этого мало. Во время пожара по Екатеринослав-

ской улице в доме Шенделя рядом не оказалось крана. Пожарные попытались запитаться на соседней улице — не хватило рукава. Тогда воду стали подавать в бочку, везли ее к месту пожара, затем помпой качали в рукав. Но пока не привезли дополнительный рукав с Днепровской водокачки, огонь залить не смогли.

В случае возникновения крупных пожаров, особенно в осеннюю непогоду, бочки подвозить не успевали, люди, качавшие воду вручную, быстро уставали. Поэтому заведующий водопроводом Воробьев предложил установить еще 45 кранов. Тогда при пожаре в любой точке города можно будет задействовать два крана. Отпадает необходимость возить помпы и бочки. Нужны будут только рукава. Для начала работ по тушению пожара потребуется 3 — 5 минут. Вода будет поступать двумя сильными струями — 40 ведер в минуту, на расстояние около 8 саженей. В тех частях города, где проложена чугунная магистральная труба, подачу воды можно увеличить до 60 ведер в минуту с дальностью струи до 12 саженей. Пожарные краны предлагалось расположить на пересечении улиц, а где кварталы длиннее — еще и посередине. Для них устраивали специальные колодцы цилиндрической формы, выложенные кирпичом, с чугунным лазом. Эти краны хорошо работали независимо от времени года и не требовали замены в течении нескольких лет. Соединение пожарных рукавов с краном и между собой осуществлялось при помощи гайки Рот, которая не имела резьбы, поэтому соединение происходило мгновенно.

Было предложено соединить пожарную каланчу с Московской водокачкой звонком. Тогда, после его сигнала, в водопроводной системе будет повышено давление воды. На осуществление этого проекта потребовалось 3 988 руб. В городском бюджете с деньгами всегда было туго. Городская управа решила, что в установке новых кранов будут заинтересованы и страховые общества, которые выплачивают денежные вознаграждения пострадавшим от пожаров. Поэтому им предложили внести хоть какие-то суммы на этот проект. Но все общества отказали, мотивируя «отсутствием специально ассигнованных на это средств» [12, д. 331, лл. 1 — 2, 6, 26 — 28]. Тем не менее, средства городом были изысканы. Колодцы глубиной 1,007 саж. и диаметром 0,65 саж. построили. Их расположение было отмечено на плане г. Александровска с нанесением водопроводной сети [12, д. 380, лл. 2, 9].

После печальных событий 1905 г. власти стали больше внимания уделять пожарной команде. В 1909 г. она была оснащена 4 парными на рессорах бочками, 2 ручными машинами, дрогами с лестницами и баграми, 14 лошадьми. Содержание всего этого хозяйства обходилось в 3 065 руб. 25 коп. Увеличилось и количество пожарных служащих — их теперь было 14. Пятнадцатым — брандмейстер. В этом году на содержание команды было потрачено 3 996 руб. Заработная плата оставалась низкой, обмундирование не выдавалось. Пожарные ходили в своей одежде, имея на голове форменную фуражку, и только на пожаре надевали каски и непромокаемые плащи. За нарушение распорядка на служащих команды налагали штрафы. Эти деньги поступали в кассу городской управы и шли на улучшение быта команды [12, д. 260, лл. 145, 191 — 193].

10 июня 1909 г. произошли изменения в руководстве пожарной команды. Брандмейстер Горбатко, проработавший в этой должности 10 лет, был уволен «за неодобрительное поведение» — такая формулировка прозвучала в докладе городской управы. В чем это выразилось — выяснить не удалось. В характеристике, выданной этому человеку позже, отмечают только его положительные черты, и причиной увольнения называется собственное желание. Городские власти реши-

ли, что в связи с увеличением территории города необходимо улучшать работу пожарной команды. Прежде всего, надо было найти брандмейстера, имеющего не только опыт практической работы, но и основательную теоретическую подготовку. В городе прекрасно понимали, что на заработную плату в 40 руб. в месяц подходящую кандидатуру найти не удастся, поэтому решили увеличить оклад. А пока назначили временно исполняющим обязанности А. Ковригу [12, д. 260, лл. 143, 154 – 155, 158, 179].

Искать брандмейстера решили в Санкт-Петербурге. Обратились к тамошнему брандмайору с просьбой порекомендовать подходящего специалиста. Условия предложили такие: заработная плата 600 руб. в год, бесплатная двухкомнатная квартира с кухней в здании пожарного депо, с отоплением и освещением и страховка. Брандмайор Литвинов порекомендовал предложить эту должность Е. С. Тымовскому, который с 1 января 1907 г. в Санкт-Петербургской пожарной команде исполняет обязанности брандмейстера, великолепно подготовлен и теоретически, и практически. Но пока городская управа согласовывала этот вопрос с городской думой, кандидат нашел для себя более подходящее дело и от предложенной должности отказался. Вторая попытка оказалась более удачной. В сентябре Литвинов порекомендовал Дмитрия Михайловича Щеговского, 24 лет, окончившего курсы пожарного дела и работавшего на аналогичной должности в Санкт-Петербурге. Кандидату тут же предложили приехать в Александровск, и 27 сентября он уже приступил к исполнению обязанностей брандмейстера [12, д. 260, лл. 154 – 162].

Щеговский оказался человеком добросовестным и хорошо знал свое дело. Он быстро принял дела, вник во все проблемы и к 16 октября 1909 г. подготовил доклад в городскую управу о состоянии дел в пожарной команде. Естественно, по сравнению со столицей, уездный город Александровск значительно проигрывал. Брандмейстер отмечал, что новое здание пожарной команды образцовое, но, к сожалению, жилые помещения в нем используются не только для пожарных, но и для фонарщиков, а среди них встречаются люди «сомнительных нравственных качеств». Это недопустимо, так как пожарные это те же солдаты, которые должны находиться в состоянии постоянной готовности. «Обязанности пожарного гораздо тяжелее, чем солдата, потому, что приходится вести борьбу со стихией (огнем) таким врагом, который не знает пощады и не любит отступать и идти на капитуляцию. Вот почему пожарные служители должны быть люди строго дисциплинированные и хорошо знающие свое дело, привыкшие следовать раз и навсегда выработанному порядку и не допускающие каких-либо послаблений в исполнении возложенного на них дела». В докладе много внимания уделялось оснащению пожарной команды. Конюшни и трубные помещения устроены хорошо и рационально. Но стойла для лошадей коротки, задние ноги животных оказывались за станком. Они опускались в канавку, мокли, получали ссадины, неправильно стояли. Поэтому предлагалось места обитания лошадей удлинить. Лошади хорошие, но не получали надлежащего ухода. Немедленно были приняты меры для организации их правильного содержания.

Оснащение инвентарем не соответствовало современным требованиям. Единственное, что было хорошо устроено — это бочки. Весь прочий инвентарь — пожарные трубы, лестницы, и прочее устарел и нуждался в замене. Щеговский предложил старые трубы продать и приобрести две новые в Санкт-Петербургском пожарном депо, которые устанавливаются на бочковых ходах, сзади бочек. В этом

случае освободится повозка с тремя лошадьми. Если добавить еще одну, то можно устроить выезд четвериком под одну рессорную линейку для перевозки пожарных, лестницы, брезента, ломов, багров, лопат. Необходимо было приобрести новые, усовершенствованной системы лестницы — французскую раздвижную и палочную. Они легко переносятся, удобны для установки. Стоимость французской лестницы — 35 руб., палочной — меньше.

Поделился брандмейстер и своими впечатлениями о личном составе. Он надеялся увидеть хорошо сформированную пожарную команду, а оказалось, что это «какие-то отщепенцы из-под сохи, с пожарным делом не знакомые совершенно, распущенные, не знающие никакой дисциплины чернорабочие, способные возить только уголь и воду, что как я узнал эти люди более всего и практиковали. Для городской кассы это может быть и полезно, но недопустимо в пожарном деле». Щеговский считал своим долгом говорить о положении дел откровенно, «так как призван городской управой поставить пожарную часть на должную степень ее положения, да и привык и приучен в Петербурге смотреть на пожарное дело серьезно».

В докладе содержались и конкретные предложения по улучшению состояния и оснащения пожарной команды. Предлагалось произвести побелку в помещениях служителей и коридорах, темно-зеленую окраску панелей в казармах, коридоре, на лестнице, так как чистота немаловажный фактор казарменной жизни людей. В казарме предлагалось между кроватями поставить по одной на двоих тумбочке стоимостью 11 — 12 руб. Всего 7 штук. В кухне необходимо было установить два котла для варки пищи и нагрева на случай огнегасительных работ в зимнее время. Здесь же поставить шкаф для хранения посуды и хлеба, один длинный обеденный стол. Это позволит организовать артельное полноценное питание. Сейчас пожарные едят всухомятку.

Брандмейстер считал, что необходимо ввести изменения и в оснащение пожарной команды. Прежде всего, устроить на каланче электрический звонок, ведущий в комнаты брандмейстера, его помощника, команды, конюшню. Установить телефон, который будет обходиться в 75 руб. в год. Для оповещения о пожаре каланчу оснастить шарами для дневного времени, фонарями — для ночного. Эти предметы стали обязательными атрибутами каланчи каждого города. На конюшне необходимо было переделать стойла, заказать 2 лотка для вывоза навоза, 1 ящик для хранения щеток. Приобретение недоуздов для привязывания лошадей к яслям поможет продлить срок службы уздечек. Сбруя, прослужившая всего год, подлежала ремонту. Оборудование тоже требовало замены и усовершенствования. Среди первоочередных приобретений были: 2 трубы, 80 саж. поливных рукавов, 2 резиновых ствола (один из них — с револьверным сприском), 160 саж. прорезиненных рукавов для пожарных кранов, лестница, пила, 2 ножовки, пожарные топоры, 5 спусковых веревок.

Щеговский потребовал сшить для дежурного на каланче тулуп и валенки на зиму, армяк на случай дождя. Для всех пожарных приобрести казенную одежду: парадную, для домашнего обихода, на случай пожара — парусиновую непромокаемую. Кроме того брандмейстер попросил увеличить штат до 20 человек и пригласить из Санкт-Петербургской пожарной команды 4 опытных пожарных. Он подчеркнул, что пожарная команда должна выполнять только свои непосредственные функции. При этих условиях ее работа будет поставлена образцово. Городская управа предложила докладчику составить смету на предполагаемые

работы. Уже 9 ноября 1909 г. этот документ был рассмотрен на коллегиальном заседании городской управы. В результате было принято постановление, в котором жалование помощника брандмейстера определялось в 360 руб. (вместо 277 руб.). В увеличении штата до 20 человек Щеговскому отказали. Численный состав определили в 16 человек, в том числе вводилась должность городского печника с окладом 240 руб. в год. Таким же было содержание и пожарных служащих. На содержание всех штатных сотрудников команды решили выделять 90 руб. 25 коп. Вопрос с обмундированием решался следующим образом: городские власти согласились финансировать пошив парадной формы на сумму 170 руб., парусиновой непромокаемой одежды на 52 руб. 50 коп., 15 фуражек на 15 руб., 1 непромокаемого плаща для дежурного на каланче за 15 руб., одной пары валенок, обшитых кожей за 4 руб.

Рассмотрев вопрос о содержании обоза решили: новых пожарных насосов не приобретать, пеньковых рукавов закупить 130 саж. на сумму 234 руб., топориков с чехлами — 8 шт. на 20 руб., 8 поясов для их подвески на 7 руб. 20 коп. Старую линейку решили починить. Фельдшерскую сумку с необходимыми медикаментами, которую требовал брандмейстер, не покупать.

Для оборудования казармы выделили минимальные средства: на 10 шкафчиков — 40 руб., на иконы — 5 руб., на 8 железных кроватей с досками — 32 руб. Электрический тревожный звонок решили поставить в коридоре и обойтись суммой в 20 руб. [12, д. 260, лл. 195 — 197, 200]. Городские власти так и не осознали, что пожарная команда это та структура, которая требует к себе внимания и только при достаточном финансировании можно рассчитывать на ее полноценное функционирование.

Члены городской управы считали, что и эти средства для пожарной команды велики. В своих выступлениях Г. И. Качков и А. А. Белый с возмущением говорили о том, что после назначения брандмейстером Щеговского пожарные живут по строгому распорядку и теперь не выполняют всех тех работ, которые раньше на них возлагала городская управа. Они требовали, чтобы Щеговский действовал по инструкциям, приемлемым для городских властей. А брандмейстер, прошедший в профессиональном отношении столичную школу, решил превратить пожарную команду г. Александровска в настоящее подразделение пожарной службы с четкой регламентацией режима, регулярными теоретическими и практическими занятиями. Утро теперь начиналось в 5 часов. С 6 до 8 часов — осуществлялась чистка лошадей, с 8 до 8-30 — чистка обоза. В 9 производился расчет. С 9 до 10 — завтрак, с 10 до 12 — занятия. С 12 до 15 — обед, отдых. С 15 до 17 — занятия. С 17-30 до 18-30 — чистка лошадей. В 19 — ужин. В 21 — расчет, с 21 до 5 — отдых. Качков предложил, чтобы информация о каждом пожаре, его причинах, характере, способе сообщения, сумме убытков, страховании пострадавших строений заносилась в специальный журнал и сообщалась в городскую управу. А чтобы брандмейстер не своевольничал, 30 декабря 1909 г. была издана, утвержденная городской думой инструкция для Александровской пожарной команды, в которой все прежние обязанности по исполнению городских нужд оставались за пожарными [12, д. 260, лл. 190 — 193].

Щеговский добросовестно выполнял требования городской управы и за все время службы городу регулярно составлял статистические отчеты о пожарах, произошедших в Александровске. В 1910 г. пожарная команда работала на 37 пожарах. 17 раз выезжали по ложным вызовам. 13 раз ликвидировали горение

сажи в трубах. Четко фиксировались места пожаров: в жилых помещениях — 4, в учебных заведениях — 1, на чердаках жилых строений — 7, в магазинах — 4, в подвалах — 2, в сараях — 9, в кладовых — 1, в прачечных — 1, в типографиях — 2, кинематографе — 1, на сеновалах — 2, на мельнице — 1. Наиболее частой причиной возникновения пожаров было неосторожное обращение с огнем — 15 случаев, неисправность печей и дымоходов — 12. Иногда причины пожаров не удавалось установить — 7 случаев. Предполагаемых поджогов было 2, явный поджог — 1. Чаще всего сообщения о пожаре поступали по телефону — 21 раз, с пожарной каланчи пожары были замечены 12 раз, сообщения от нарочного были приняты 4 раза. Сумма убытков, уплаченная городским обществом взаимного от огня страхования, составила в 1910 г. 4 211 руб. [12, д. 303, л. 67].

Активная позиция брандмейстера и его стремление сделать Александровскую пожарную команду не хуже столичной, находила поддержку не у всех жителей уездного города. Многие по-прежнему считали, что, так как пожары не столь частое явление в городе, то не стоит вкладывать средства в материальное оснащение и обучение команды. Особо неприязненные отношения сложились у брандмейстера с базарным полицейским надзирателем Павловским. По этому поводу даже проводилось разбирательство в городской управе. 24 июня 1911 г. Павловский написал жалобу по поводу, якобы, неподобающего поведения Щеговского на пожаре 23 июня. Суть ее такова. В 5 часов вечера поступило сообщение о пожаре в корпусе городских лавок. Павловский отправился к месту происшествия. По дороге увидел, что возгорание произошло во дворе его двоюродной сестры В. В. Клейн. Полицейский расположился в 2 метрах от пожара, где стояла публика, по мнению которой пожарные приехали поздно, а Щеговский вообще появился к концу пожара и стал поливать водой «мирно стоящую публику, не считаясь с должностными лицами. Он открыто сказал, что сделал это в отместку за то, что я высказался о незаконности ношения им офицерской формы». Городская управа потребовала у брандмейстера объяснения по поводу произошедшего. Щеговский подробно изложил ход событий и суть конфликта: «Пожар во дворе Клейн на Покровской был замечен часовым с каланчи. Поднятая по тревоге команда во главе с помощником брандмейстера приехала вовремя. Я находился на Днепре, сообщение получил по телефону. Приехал в разгар пожара. Пожарная команда работала в двух дворах, так как горящий сарай находился на границе. Пожарные тушили сарай и не допускали проникновения огня на соседние деревянные постройки. Сарай был наполнен соломой и половой, здесь же стояли 5 больших бочек сала.

Во время пожара я находился в соседнем дворе, отстаивая начинающие загораться другие постройки, а не там, где находился базарный полицейский, поместившийся на заборе. Он вполне мог меня не видеть. Ни я, ни пожарная команда ему докладывать не обязаны, наша задача — тушить пожар.

На крыше сарая во дворе, где был Павловский сидели дети, Павловский и публика — на заборе. Я попросил детей слезть и публику — отойти подальше. Они просьбу не выполнили. Я взял брандспойт, направил на крышу сарая. Забор с Павловским был на пути струи водопроводной воды. Задел по плечу, а не по лицу. Свидетели — начальник гарнизона и главный агент второго Российского общества страхования от огня А. С. Топельер. Если бы по лицу — был бы сбит с ног. Павловского я не заметил, а опознал по крику: «Мальчишка, нахал, не умеешь себя вести». Насколько корректно такое обращение полицейского чиновника,

находящегося на заборе при исполнении служебных обязанностей, как пишет базарный полицейский надзиратель, с брандмейстером, исполнявшим в прямом смысле свои служебные обязанности, может судить сама городская управа» [12, д. 260, лл. 212, 214 – 215].

Вероятно, в городской управе постарались замять конфликт, так как Щеговский продолжал плодотворно работать. Он постоянно принимал непосредственное участие в тушении пожаров. Жил вместе с сестрой и матерью в здании пожарной команды. Его квартира не имела кухни, коридор был общим с пожарными. Отопление в здании было очень слабым. В зимнее время температура в комнатах не превышала 5 градусов. Родные Щеговского постоянно болели. Сам он, возвращаясь с пожара, не имел возможности согреться и просушить мокрую одежду и вынужден был идти в общую кухню к пожарным, где была печь. Здесь же его мать готовила пищу и находилась рядом с людьми, которые «не отличались изысканной вежливостью и благородством привычек». Поэтому в октябре 1912 г. брандмейстер обратился к городскому голове с просьбой выделить другую квартиру или выдать квартирные на шесть зимних месяцев. Это обращение было рассмотрено на заседании в городской управе. Было принято решение установить в квартире печь и еще один радиатор, передать Щеговскому кухню пожарных, а им отвести под нее помещение во дворе управы. На эти цели из бюджета на 1912 г. выделили 330 руб. Городской техник Ф. С. Пекутовский составил смету на производство работ и предложил сэкономить – поставить два радиатора на 165 руб., а на остальные деньги установить еще два радиатора на втором этаже городской управы. Надзор за проведением работ поручили члену управы Н. Т. Белоусову [12, д. 426, лл. 6 – 6 об., 8 – 11].

Здание пожарной команды было большим по площади, но постоянно оказывалось, что места не хватало. Это было связано с тем, что в городской управе существовала традиция селить городских служащих, сторожей с семьями в строениях, принадлежащих городу. Поэтому, несмотря на существовавшее здесь паровое отопление, использовались и печи, служившие для приготовления пищи. В здании пожарной команды размещались фонарщики, рабочие, на которых жаловался Щеговский – они без спроса входили в помещения пожарных, воровали их вещи. Здесь же была устроена квартира рассыльного М. Труханова [12, д. 260, л. 268]. Естественно, что при таком скоплении народа обеспечить порядок было очень сложно.

Нет ничего удивительного в том, что 25 января 1913 г. от трубы железной печки произошло возгорание в здании городской управы, которое удалось быстро погасить. Нанесенный ущерб составил 85 руб. 85 коп. 26 февраля из-за неисправности дымохода загорелось здание пожарной команды. Особенно пострадали второй этаж и крыша. Убытки составили 3 541 руб. 99 коп. [12, д. 488, л. 31 об.]. Здание необходимо было восстанавливать. В городской управе решили воспользоваться ситуацией и после ремонта переселить в здание пожарной команды несколько своих отделов. Н. Т. Белоусов предложил отвести квартиру брандмейстеру в другом здании. С ним не согласился Г. И. Качков, который в качестве аргумента выдвигал необходимость постоянного контроля пожарных, живущих в казарме, со стороны брандмейстера. Он также предложил для размещения служб городской управы использовать дом, купленный у Черняка. Вопрос был рассмотрен строительной комиссией, которая вынесла решение: квартиру брандмейстеру предоставить в бывшем доме Черняка, сторожу – в мезонине над зданием город-

ской управы. Временные перегородки в бывших квартирах убрать и оборудовать кабинеты для членов управы, бухгалтерии, кассира, сиротского суда, городского врача. Смету утвердили на сумму 3 590 руб. 17 коп. [12, д. 499, лл. 1 – 6, 14].

Получив квартиру в доме Черняка Щеговский, заручившись устным согласием члена управы Н. Т. Белоусова, решил ее благоустроить – провести водопровод и устроить ватерклозет. Прошение было направлено в городскую управу. Внутри дома он изменил планировку. Реакция властей была резко отрицательной. Воду брандмейстеру предложили брать из тумбы во дворе управы, устройство клозета вообще запретили. Щеговскому пришлось принести извинения за самовольно произведенную перестройку квартиры. 20 октября было вынесено постановление: оставить без изменения, выполненные в доме переделки, вопрос об устройстве водопровода в доме рассмотреть с участием заведующего водопроводом Воробьева [12, д. 426, лл. 34 – 36].

Несмотря на все трудности в 1913 г. пожарная команда продолжала активно работать. В 1913 г. в г. Александровске произошло 59 пожаров: в жилых домах – 9, на чердаках жилых строений – 12, не жилых – 4, в магазинах – 12, в амбаре – 1. Сарай горели 3 раза, склады – 3, сеновалы – 5, недостроенные здания – 1, завод – 1, керосиновый бак – 1, деревянные здания – 5, мастерская – 1. Чаще всего пожары происходили из-за неосторожного обращения с огнем и неисправности печей и дымоходов. Сумма убытков от пожаров составила 4 612 руб. 84 коп. [12, д. 426, л. 64].

В январе 1914 г. в докладе в городскую думу Щеговский в очередной раз обратил внимание на недостаточное финансирование пожарной команды. В штате состояло 16 человек. Из них 6 кучеров. Непосредственно на пожарах работать могли только семеро. Трех надо было оставлять в качестве часовых – по одному на каланче, у ворот здания и у телефона. Поэтому требовать эффективной работы от этих людей было сложно. Заработная плата пожарного составляла 20 руб. в месяц, а учитывая залог в 2 руб. – 18 руб. Поэтому доход составлял 60 коп. в день. В то время как поденный рабочий в Александровске получал 1 руб. Пожарные при тушении пожара работали в своей обуви, которая быстро приходила в негодность. Питались за свой счет. И это при том, что работа была опасной, требующей постоянного нахождения в готовности. В пожарные нужно было отбирать людей честных, расторопных, трезвых, так как во время пожара они имели дело с чужим имуществом. Щеговский предложил установить для пожарных разряды и соответственно поднять зарплату. По смете, составленной им на 1914 г. предлагалось увеличить штат и установить жалование брандмейстеру 780 руб. в год, старшему пожарному – 480 руб., 5 служащим 1 разряда по 300 руб., 6 служащим 2 разряда по 276 руб., 19 служащим 3 разряда по 240 руб. Необходимо было выделить 648 руб. 75 коп. на обмундирование и закупить теплые тужурки на зиму, фуражки, тулуп для часового, валенки, рукавицы и прочее. Особое внимание уделялось в смете ремонту старого и покупке нового инвентаря. Планировалась покупка 4 лошадей по 250 руб., механической лестницы за 900 руб., новых пожарных рукавов, хомутов, бочек, респираторов, факелов. Предусматривалась покупка обстановки для казармы: кроватей, тумбочек, матрасов, одеял, плевательниц. Всего по смете на нужды пожарной команды на 1914 г. требовалось 1 703 руб. 55 коп. [12, д. 426, л. 32].

Из года в год брандмейстер просил городскую управу приобрести бинокль для наблюдения с вышки за городом. Это было важно, ибо территория города

увеличивалась за счет присоединения колонии Шенвизе, пригородных поселков Алексеевки, Николаевки, Ново-Александровки, Канкриновки, Поповки. На глаз определить, в какой части города начался пожар, было сложно. Но, несмотря на это, в покупке бинокля постоянно отказывали. Жители этих поселков, привыкшие все делать сами, недружелюбно встречали пожарных. 6 апреля 1914 г., в первый день Пасхи, в 8 часов вечера по сигналу с каланчи команда выехала в Николаевку, чтобы погасить горевший сарай. Но местные крестьяне вышли с вилами и кольями и не допустили пожарных даже во двор. Им не смогли противостоять ни околоточный надзиратель, ни городской 3-й полицейской части. Пожарные возвращались назад под градом камней. После двух выездов в этот поселок заболели 4 лошади. Много хлопот доставляла и любопытная публика, для которой пожар превращался в зрелище. Поэтому брандмейстер просил командировать на пожары конно-полицейскую стражу для поддержания порядка и недопущения скопления публики, особенно у пожарных рукавов, которые часто сдавливались ногами зрителей и от этого приходили в негодность [12, д. 426, лл. 65, 69].

Но не всегда жители выступали на пожаре только зрителями. В любом городе всегда находились мужчины, особенно молодые, для которых работа пожарных была овеяна романтикой. У таких людей возникало желание самим поучаствовать в таком благородном деле. Из таких людей формировались добровольные пожарные дружины. В конце XIX в. в России возникла идея создания общероссийского центра добровольной пожарной охраны. Летом 1892 г. в Санкт-Петербурге проходила Всероссийская пожарная выставка, устроенная Русским техническим обществом. Одновременно проходил и первый съезд пожарных деятелей России, на котором 15 июня было принято решение о создании добровольного пожарного общества, одобрен проект его устава. В 1893 г. приступил к работе Совет общества. Его председателем стал граф А. Д. Шереметьев. В 1898 г. это общество стало императорским, его почетным председателем — Великий князь Владимир Александрович. В задачи общества входило: принятие предупредительных мер, пресечение пожарных бедствий, помощь пожарным и лицам, пострадавшим от пожаров, издание специальной литературы, организация и проведение пожарных выставок. Основным источником финансирования работы были разовые взносы почетных членов, страховых компаний, деньги от лотерей, от продажи пожарной техники.

В Александровске тоже предприняли попытку создания вольной пожарной дружины, был выработан устав, но действия этого общества открыты не были. В конце 1905 г., когда стало понятно, что городская пожарная команда в случае массовых пожаров не способна их оперативно ликвидировать, возбуждалось ходатайство о возобновлении этого начинания [12, д. 229, лл. 1 – 2].

8 августа 1909 г. Императорское Российское пожарное общество предложило пожарной службе г. Александровска вступить в эту организацию [12, д. 260, л. 140]. Но так как в это время город искал нового брандмейстера, заниматься этим вопросом было некому. На документе была наложена резолюция «Принять к сведению». И только в марте 1914 г. Щеговский обратился к городским властям с просьбой сделать распоряжение о зачислении городской пожарной команды в число действительных членов этой организации путем уплаты ежегодных взносов — 10 коп. с человека [12, д. 426, л. 54]. В это время в состав общества на территории Российской империи уже входило 3600 пожарных команд и добровольных пожарных дружин.

С приходом Щеговского по его инициативе в Александровске было учреждено и открыло действие Вольное пожарное общество. 30 января 1911 г. состоялось первое собрание его членов. Были определены размеры членских взносов: для действительных членов — 5 руб. в год, для членов-жертвователей — 3 руб. в год или 30 единовременно. Для руководства обществом избрали правление и председателя. Традиционно во главе правления общества стояли полицейские чиновники. На втором заседании 13 февраля начальником команды охотников (так называли добровольцев) избрали Д. М. Щеговского. Вольное пожарное общество г. Александровска стало действительным членом Российского императорского пожарного общества. 23 апреля 1911 г. ему вручили знамя добровольной пожарной команды. Этот день стал в городе праздником пожарной команды. Городская управа выделила небольшие суммы для праздничного застолья пожарных и их добровольных помощников [12, д. 426, л. 66]. В первый год в общество вступило 90 действительных членов, в том числе 9 членов-охотников. В 1912 г. в охотниках был 51 человек, в 1913 г. — 59. Существовало общество за счет членских взносов, пожертвований, сборов от благотворительных спектаклей и вечеров [6, с. 99]. А когда квартиру брандмейстера перенесли в дом Черняка, часть этого строения была отведена для вольной пожарной дружины. Щеговский проводил занятия по профессиональной подготовке с членами этой организации, а они в свою очередь помогали пожарным. В работе Вольного пожарного общества принимали участие и предприниматели, которые оказывали финансовую помощь. О серьезности отношения к этой организации говорит такой факт: по предложению VI Международного пожарного конгресса, состоявшегося в Петербурге в мае 1912 г., было рекомендовано приглашать начальников городской и добровольной пожарной дружин с правом совещательного голоса на заседания по рассмотрению планов построек и на осмотр возведенных строений [12, д. 426, лл. 18, 26, 31]. В январе 1914 г. в докладе в городскую думу брандмейстер Щеговский отметил значение добровольных формирований для противопожарной защиты г. Александровска: «Если бы не было вольной пожарной дружины, то в некоторых случаях я решительно был бы не в состоянии потушить пожар даже средних размеров» [12, д. 426, лл. 51 — 52]. Благодаря добровольным помощникам городские пожарные решили проблему и с обеспечением безопасности в театре. Щеговский заботился о материальном обеспечении работы добровольцев-пожарных. Для них приобрели 10 комплектов касок, поясов с карабинами, топоров и пр. Средства общества позволили одеть их в форменное обмундирование. За отличную усердную деятельность в деле организации Вольного пожарного общества Дмитрий Михайлович был награжден Серебряным знаком имени Великого князя Владимира Александровича. В период Первой мировой войны вольные пожарные дружины были организованы на промышленных предприятиях и работали под руководством городского брандмейстера и в тесном контакте с городской командой.

Работа пожарных была травмоопасной, сопряженной с риском для жизни. Поэтому вопрос об обеспечении компенсаций, пострадавшим во время исполнения служебных обязанностей, был поднят на пожарных съездах в 1892 и 1896 гг. Совет Императорского пожарного общества составил особую комиссию для выработки устава новой организации по оказанию помощи пожарным. 27 июня 1897 г. положением кабинета министров был утвержден устав Всероссийского общества взаимопомощи пожарных деятелей под названием «Общества Голубого Креста». Эта организация ставила перед собой такие задачи: 1) обеспечить пожар-

ным и их семьям известное вознаграждение за последствия несчастных случаев происшедших с ними во время исполнения ими пожарной службы; 2) оказывать материальную помощь пожарным и их семьям в случае потери трудоспособности или смерти от несчастного случая или во время исполнения службы; 3) оказывать членам общества содействие по страхованию их от несчастных случаев. Руководство обществом осуществляли: распорядительный комитет, главное управление и общее собрание. На 1 января 1905 г. на обеспечении общества состояло 464 пожарных учреждения с составом 18 886 человек. Взносы были собраны в размере 24 058 руб. В течение 1904 г. вознаграждения были выданы по 147 несчастным случаям на сумму 9 154 руб. [17, р. 1].

Пожарная команда г. Александровска тоже состояла членом этого общества. Страхование производила городская управа. Это предусматривалось правилами «Об устройстве городской пожарной команды». В 1901 г. страховой взнос с каждого пожарного составлял 5 руб. в год [12, д. 110, л. 141]. По правилам городская управа должна была регулярно извещать управление «Голубого Креста» обо всех изменениях в составе пожарной команды. Делать это приходилось часто, в связи с постоянными увольнениями. При оформлении документов существовали жесткие требования. Акты о происшествиях и медицинские заключения должны были подаваться в семидневный срок. Если это условие не соблюдалось, пострадавшему могли отказать в выдаче вознаграждения. Деньги из страхового общества перечислялись в городскую управу, которая и осуществляла выплаты [12, д. 426, л. 163]. Квитанцию о выдаче денег пострадавшему отправляли в Санкт-Петербург [12, д. 260, л. 255].

12 декабря 1906 г. пожарный служащий М. И. Осипенко был травмирован на пожаре. В соответствии с параграфом 63 таблиц, составленных советом «Голубого Креста», была определена 5 % потеря трудоспособности пострадавшим. Поэтому ему была выдана компенсация в размере 50 руб. [12, д. 260, л. 6]. К сожалению, служители пожарной команды иногда и сами неосторожно обращались с огнем. 30 июня 1908 г. М. И. Логвинов разогрел чай на общей кухне и был сильно обожжен пламенем из печи. Он получил ожоги рук, торса. Лечился в земской больнице два месяца. Пожарный обратился за помощью в городскую управу, утверждая, что пострадал на службе из-за неисправности плиты. По этому поводу назначили расследование. Оказалось, что Логинов подтапливал печку. В это время служащий управы Куш плеснул в печь керосину. Брызги попали на пожарного, на нем загорелась одежда. Пострадавший выскочил на улицу, где люди погрузили его в корыто с водой, сбив огонь. Городские власти заявили, что Логвинов ожоги получил по своей вине (к тому же проработал еще совсем недолго), лечение прошел за счет города. Поэтому в помощи отказали. Но пожарный продолжал писать жалобы. В конце концов, нашли компромисс — пострадавшему выдали 50 руб., а он пообещал больше не жаловаться [12, д. 260, л. 165 – 166, 170 – 171, 174].

8 января 1911 г. пожарный П. Предыбальский во время тушения пожара получил резаную рану правой руки с повреждением сухожилия. С 8 января по 15 февраля он находился на амбулаторном лечении. С 10 марта приступил к работе. Свидетельство о полученной травме было выдано городским общественным врачом К. С. Карамановым. Потеря трудоспособности составила 10 %. «Общество Голубого Креста» выплатило пострадавшему 100 руб. единовременного вознаграждения [12, д. 260, л. 255; д. 370, л. 18 – 22].

21 октября 1913 г. во время ремонта оборудования брандмейстеру Щеговскому попал в глаз гвоздь. Травма была серьезной, потребовалась операция в Екатеринославе. Щеговский попросил материальной помощи у городской управы. Ему выделили на лечение пособие в размере 100 руб. с условием, что если городская дума не даст разрешения на эти расходы, то деньги будут вычтены из жалования. В тот момент пришлось соглашаться на все, так как промедление грозило потерей зрения. Операция прошла успешно. В медицинском заключении указывалось, что потеря трудоспособности составила 20 %. Поэтому по страховке от «Голубого Креста» Щеговскому причиталось 200 руб. Поскольку на лечение требовалось много средств, городская дума своим постановлением от 13 марта 1914 г. дала согласие на выдачу пособия пострадавшему. По предложению члена городской управы Морщикова решили с 1914 г. увеличить размер страховки — рядовых пожарных застраховать на 2 000 руб., брандмейстера — на 5 000 руб. [12, д. 426, лл. 38, 40 — 45, 47, 49].

31 мая 1915 г. произошел пожар на заводе Леппа и Вальмана. Во время его тушения оборвавшейся балкой был травмирован трубник Ф. Зубков — получил повреждение носа. Но страховую сумму от «Голубого креста» он так и не получил, потому что документы не были поданы в семидневный срок. Ему выдали в городе только пособие в размере 5 руб. [12, д. 426, лл. 135, 163].

В период Первой мировой войны в армию стали призывать пожарных, которые раньше получали отсрочку. В октябре 1917 г. из Главного управления «Общества Голубого Креста» пришло циркулярное письмо, в котором сообщалось, что есть договоренность с Московским комитетом об оказании благотворительной помощи семьям лиц, призванных на войну. Поэтому региональным членам общества предлагали отправлять ходатайства о помощи пожарным, пострадавшим на фронте [12, д. 346, лл. 1 — 2].

Накануне войны произошли изменения в руководстве Александровской пожарной команды. Щеговский решил перейти в губернский город Екатеринослав на аналогичную должность. Ему удалось договориться с Екатеринославским брандмейстером В. М. Хмарой, изъявившим желание переехать в Александровск, согласовать этот обмен с властями [12, д. 426, л. 119]. По просьбе Щеговского в начале 1914 г. в городской управе ему выдали характеристику, в которой говорилось, что «... им совершенно реорганизована городская пожарная команда и благодаря умелому ведению дела поставлена на должную высоту. При нем улучшен пожарный обоз и количественно и качественно. По его инициативе в г. Александровске организовано Вольное пожарное общество, в котором он состоит членом правления и начальником Вольной пожарной дружины. Щеговский отличается полным знанием вверенного ему дела и безупречным поведением.

При посещении города начальником губернии Щеговскому неоднократно выражалась благодарность за отличную постановку городской пожарной части» [12, д. 426, 57]. О том, как изменилась материальная база пожарной команды, свидетельствует опись имущества переданного Щеговским Хмаре в мае 1914 г. В пожарной службе имелось 14 лошадей, полные комплекты конской упряжи и инвентаря для ухода за животными; топоры, ножовки, пилы, гаечные ключи, факелы, брезенты, пожарные рукава, стволы медные и резиновые, огнетушители «Эврика Богатырь». За это время больше всего было приобретено водопроводных рукавов — их стало 45. Именно пожарные краны стали главным источником поступления воды во время тушения пожаров. Много было сделано и для улуч-

Фото 1. Служащие Александровской пожарной команды. 1914 г.

шения условий жизни пожарных — приобретены столы, шкафы, кровати, посуда, постельные принадлежности, одежда [12, д. 426, лл. 71 — 72]. А вот бинокля, который так хотели получить пожарные, так и не было.

К описываемому времени относится фотография из коллекции Запорожского областного краеведческого музея (фото ист. 6440), поступившая 29 июня 1998 г. от жителя г. Запорожья Анисимова Г. М. среди прочих семи снимков. Владелец переданных материалов рассказывал, что члены его семьи в начале XX в. служили в Александровской пожарной команде. На снимке (фото 1) изображены 20 мужчин в форменной одежде. Часть из них облачена в мундиры пожарных, часть — в армейские гимнастерки, некоторые — в тужурки. При этом головные уборы у всех одного образца. В центре сидит немолодой мужчина в офицерском мундире. Судя по количественному составу и внешнему облику этих людей можно предположить, что фотография сделана во второй половине 1914 г., когда Александровскую пожарную команду возглавил В. М. Хмара. Вероятно, именно он и изображен среди пожарных. На следующем снимке (фото 2) (фото ист. 6437) представлена группа из семи мужчин жителей г. Александровска. Стоящие слева и справа мужчины — в форме пожарных. По словам владельца фотографии, справа — Онисимов М. А. (таким было написание фамилии в начале XX в., что подтверждается подписями на других фотографиях). Интересна подпись на паспорту под снимком: «Война 1914 — 1915 гг. Россіи съ Германіей, Австро-Венгріей и Турціей». Далее следуют 6 неразборчивых подписей. Фотография

изготовлена в студии Когана. Проведенные исследования документов показали, что среди служащих Александровской городской пожарной команды фамилия Онисимов не значится. Поэтому В. А. и М. А. Онисимовы, вероятно, были членами Вольной пожарной дружины, списки членов которой автору, к сожалению, найти не удалось. Фото Онисимова В. А. помещено на фотографии первого выпуска пожарного техника, состоявшегося в 1931 г.

Фото 2. Члены Александровской Вольной пожарной дружины.
Первым справа стоит Онисимов М. А.

Брандмейстер В. М. Хмара задержался в Александровске ненадолго, особо отличиться не успел. В январе 1915 г. он попросил отпуск по семейным обстоятельствам, потом вообще уволился. До назначения нового начальника его обязанности были возложены на старшего по команде И. М. Шевченко [12, д. 426, л. 93]. 10 февраля в городскую управу поступило прошение о назначении на вакантную должность брандмейстера от пожарного техника, брандмейстера 4 участка Южной железной дороги Г. Е. Люткевича. В должности он проработал полтора года. За это время на железной дороге пожаров не было, поэтому для получения практического опыта он посещал пожары в городе, изучил территорию, ознакомился с видами пожарной охраны и требованиями к ней. Его кандидатуру сочли подходящей, но с прежнего места работы его сразу не отпустили, искали замену. Власти г. Александровска обратились на Петроградские курсы пожарных техников с просьбой подобрать кандидатуру на эту должность. Условия предлагали

следующие: заработная плата — 720 руб. в год, квартира с отоплением и освещением. Но пока шла переписка, Люткевичу удалось с 1 апреля 1915 г. уволиться с прежнего места работы и Александровская городская управа решила назначить его на должность брандмейстера с 7 апреля 1915 г. с испытательным сроком [12, д. 426, лл. 101 — 104].

На 1 мая 1915 г. в Александровской пожарной команде насчитывалось 16 человек. Количество пожарных из года в год менялось. В 1917 г. их было 13 человек, поэтому по просьбе брандмейстера их состав пополнили 9 военнопленными [14, д. 25, л. 6]. В сентябре 1918 г. благодаря этим мерам пожары тушили 30 человек [14, д. 305, л. 169].

Служащие разделялись на три разряда, в которые переводили в зависимости от усердия к службе и выслуги лет. При назначении оклада учитывалась прибавка на дороговизну. Зарботная плата по первому разряду составляла 28 руб. в месяц, ее получали три человека, по второму — 26 руб. — 5 человек, по третьему — 24 руб. — 7 человек. Кроме того выделялось 15 руб. в год на обмундирование. На эти деньги приобретали: фуражку зимнюю, гимнастерку, шаровары летние и зимние, мундир. Все это шили хозяйственным способом в мастерской при пожарной команде [12, д. 426, лл. 126, 148]. Сложнее было с обувью, она быстро выходила из строя на пожарах. К тому же в период войны городская управа приобретала у армейских снабженцев бракованные сапоги, так как их удавалось купить по заготовительной цене [14, д. 305, лл. 31, 39, 41]. Если для рядовых пожарных покупка обмундирования и обуви осуществлялась за счет городских средств, то брандмейстер и его помощник решали эти проблемы сами. Поэтому Люткевич неоднократно обращался в городскую управу с просьбой выделить средства и для них. Из года в год цены росли, и существовать на прежний оклад становилось все сложнее. Поэтому очередной Александровский брандмейстер решил перебраться в Екатеринослав и устроиться на работу с большей зарплатой. В характеристике, выданной Люткевичу, говорилось, что Георгий Евгеньевич зарекомендовал себя с наилучшей стороны своими знаниями, опытностью в пожарном деле, безупречностью и аккуратностью при исполнении своих обязанностей, корректным отношением к подчиненным ему людям. В конце этого документа были слова: «Городская управа расстанется с ним с большим сожалением». Управа отправила в городскую думу письмо, в котором указывалось, что причиной перехода Люткевича в пожарную часть Екатеринослава является недостаточное содержание. Найти в данное время достойную замену ему нереально. Было предложено назначить Люткевичу персональный оклад в 1 200 руб. в год. На чрезвычайном заседании городской думы этот вопрос был решен положительно и с 1 мая 1916 г. такое жалование было установлено [14, д. 305, лл. 11 — 12 об.].

В период войны объем работы пожарной команды увеличивался, так как в городе появилось много предприятий, эвакуированных из западных регионов страны. В августе 1915 г. на основании приказа МВД о проведении проверки противопожарного состояния частных предприятий, выполняющих военные заказы, было принято решение регулярно производить осмотр промышленных предприятий и мастерских г. Александровска. Проведенная проверка показала, что на этих объектах пожарных кранов или нет вообще или их мало. Отмечалось отсутствие огнетушителей, чанов, ведер. Деревянные постройки возводились рядом с источником огня. После каждой проверки отправлялись предписания с требованием устранить недостатки. Предпринимателям предлагалось создавать

собственные пожарные команды из сторожей и рабочих заводов [14, д. 4, лл. 1, 3, 5, 8, 11, 13 — 14, 22 — 23]. Для обеспечения пожарной безопасности на заводах «Борман, Шведе и К», «Дека», Проволочном были открыты самостоятельные пожарные станции. Заведующий заводом «Борман, Шведе и К» обратился в городскую управу с просьбой разрешить их пожарной дружине выезжать на пожары с городской пожарной командой для обучения и совершенствования мастерства. Брандмейстер Люткевич ознакомился с работой этого формирования. Дружина состояла из начальника, его помощника и 15 человек охотников. Оснащена она была одним трубно-линеечным ходом с одной трубой, рукавом к ней, лестницей, катушкой с рукавами для водопровода, ломовым инструментом, двумя пожарными бочками и прочим инвентарем. Все это оборудование перевозилось на заводских лошадях в любое время. Дежурство осуществлялось круглые сутки. Владельцы завода предложили помощь своих пожарных на территории города и в его предместьях. Городская управа разрешила этому формированию выезжать на пожары в городе только в том случае, если расходы будут покрываться за счет заводоладельцев, и начальник заводской пожарной команды будет подчиняться городскому брандмейстеру. Договоренность была достигнута, и заводские пожарные были приняты в члены Александровского Вольного пожарного общества [14, д. 25, лл. 1, 3 — 4, 6], которое начинает играть все более заметную роль.

В мае 1917 г. в городе были расклеены афиши, в которых говорилось об опасности возникновения пожаров. Приводились в пример события в Барнауле, где 2 мая 1917 г. сгорели практически все здания. Далее констатировалось, что Александровская пожарная команда малочисленна и слаба, поэтому не может бороться с пожарами одновременно в разных частях города. Ближайшим помощником команды стало Александровское Вольное пожарное общество. Но и его ряды поредели из-за призыва мужчин в армию. Необходима реорганизация общества и пополнение его добровольцами-охотниками и необходимыми инструментами. Но средств не хватает. Поэтому пожарные обращались к горожанам с просьбой: «Граждане! Помогите нам сорганизоваться, вступайте охотниками в команду». 30 мая в театре «Войталовский» вольная пожарная дружина организовала вечер-спектакль в пользу общества. Здесь же устроили коробочный сбор, прием пожертвований и запись охотников [14, д. 305, л. 59].

После Д. М. Щеговского Александровскую Вольную пожарную дружину возглавлял Г. Е. Люткевич. Именно эти люди стали активистами начавшегося после Февральской революции движения за создание профессиональных союзов. 26 — 27 апреля 1917 г. делегаты от пожарных команд городов юга России собрались в Екатеринославе на съезд. Председателем Центрального пожарного комитета был избран Д. М. Щеговский, председателем съезда — Г. Е. Люткевич. Делегаты от разных городов выступили со своими предложениями. Екатеринославцы требовали увеличения штатов, установления прибавок к жалованию за выслугу лет. Предлагали назначать пенсию по выслуге в размере 75 % за 15 лет службы, 100 % за 20 лет. Установить отпуск с сохранением заработной платы служащим — 1 месяц, брандмейстеру — 1,5 месяца. Обеспечивать лекарствами и санаторным лечением в случае болезни, бесплатным проездом в трамваях. Поднимался вопрос и об улучшении бытовых условий — постройке бань или душевых в пожарных частях. Пожеланием делегатов была ежегодная выдача премий в размере оклада к Рождеству и Пасхе. Харьковчане обращали внимание на проблемы

пенсионного обеспечения семей погибших пожарных, предоставления жилья или выплаты квартирных.

После рассмотрения всех предложений были выработаны общие требования, которые включали в себя и размеры заработной платы — от 140 до 160 руб. (в зависимости от разряда) пожарным, 350 руб. — брандмейстерам, 200 руб. — помощникам. Начальникам пожарных команд Харькова и Одессы — по 600 руб. Обязательным признали требование назначать на должность брандмейстера людей со специальным образованием и практической подготовкой. На съезде было принято обращение ко всем пожарным России, в котором было предложено 7 мая 1917 г. собраться на «Всероссийский пожарный съезд профессионалов для освобождения работников самого пожарного дела». Предполагалось, что на съезд будут командированы за счет городской управы брандмейстер и два служителя. Г. Е. Люткевич предоставил смету расходов на эту поездку. Сумма составила 600 руб. Но не суждено было Александровским пожарным попасть в Петроград и активно продолжить борьбу за права пожарных. Их пыл охладила резолюция городской управы: «Пока жизнь в России не войдет в русло спокойной работы, командирование на съезд представителей городской пожарной команды преждевременно» [14, д. 305, лл. 48, 50 — 52, 54]. Революционные веяния коснулись и Александровского Вольного пожарного общества. В мае 1917 г. состоялись пере- выборы его правления. Из его состава были выведены представители властей. Их место заняли инициативные специалисты пожарного дела. Председателем правления был избран Г. Е. Люткевич.

Неудачная попытка проявить себя на ниве общероссийской не лишила Г. Е. Люткевича желания совершенствовать пожарную службу уездного г. Александровска. Поэтому главную ставку он сделал на Вольное пожарное общество, которое решило приобрести за границей пожарные автомобили и устроить в городе пожарную сигнализацию. Для этого надо было командировать двух представителей в Германию и Австрию в мае 1917 г. [14, д. 25, лл. 7 — 9, 12]. Изучили ассортимент производимых автомобилей и остановились на предложении фирмы «Даймлер», которая запросила за этот заказ до 50 000 руб. Только летом 1918 г. Г. Е. Люткевичу и члену правления В. И. Лурье удалось выехать в Вену для изучения способа пользования пожарным автомобилем, приобретаемым Вольным пожарным обществом. Был уплачен аванс в размере 10 000 руб., затем через посредников в Киеве и Варшаве перечислены еще 42 000 руб. Но в это время в Австрии и Германии начались революционные события. Документы об оплате затерялись, фирма отказалась выдать автомобиль.

Для нужд пожарных в декабре 1918 г. был получен старый грузовой автомобиль из тыловой мастерской, располагавшейся в городе. Его привели в порядок, но пользовались недолго, так как вскоре грузовик реквизировали для военных надобностей. На пожары по-прежнему выезжал конный обоз, содержание которого обходилось городу в 120 000 руб. в год. Поэтому в августе 1919 г. брандмейстер предложил продать обоз за 100 000 руб. и приобрести автомобили, которые обойдутся в два раза дешевле. В этом он нашел поддержку городских властей. Было составлено ходатайство заведующему автоотделом вооруженных сил Юга России в г. Екатеринодаре полковнику Дело о выделении двух старых двухтонных автомобилей из запасов подчиненной ему Александровской автомобильной мастерской. Давалась гарантия, что после ремонта машины будут использоваться исключительно для пожарной охраны города [14, д. 307, лл. 198 — 199].

Городской брандмейстер понимал, что скудные средства городского бюджета не позволят достойно оснастить пожарную службу города, в котором в 1917 г. располагалось около 30 промышленных предприятий. В то же время Александровское Вольное пожарное общество вкладывало большие средства в приобретение оборудования и обмундирования для охотников. Общество планировало стать самостоятельной единицей и главной силой в тушении пожаров в городе, так как из-за низкой зарплаты увольнялись наиболее опытные городские пожарные. Но у этой организации в это время уже не было своего помещения, так как то, что было при Щеговском, городские власти давно заняли под другие нужды. Брандмейстер постоянно обращался в городскую управу с просьбой выделить помещение для хранения инвентаря Вольного пожарного общества, который приобретался на пожертвования и комнаты для дежурных охотников. Но получал постоянные отказы. Мотив был один — отсутствие у города свободных помещений. В августе 1918 г. правление общества обратилось к властям с просьбой выделить 500 кв. саж. земли около Народного дома и электростанции для постройки сначала деревянного, а потом и каменного здания без каланчи по образцу заграничных пожарных команд и оборудования его по последнему слову техники. Городская управа отказала, заявив, что это место исключительно ценно. Взамен предложили район площади Т. Шевченко или около Екатерининского парка.

Вольное пожарное общество самостоятельно зарабатывало деньги на свои нужды, предоставляя караулы в театры и кинотеатры Войталовского, «Модерн», «Чары», «Колизей», «Лотос», в Народный дом. В 1918 г. плата с каждого караула составляла 15 руб. В 1918 — 1919 гг. в городе работал клуб Вольного пожарного общества в арендованном помещении. Средства от его эксплуатации шли на содержание Вольной пожарной команды [14, д. 305, лл. 148, 189 — 190]. Благодаря проведенным в мае 1917 г. перевыборам правления Александровское вольное пожарное общество продолжило свое существование и после того, как в 1919 г. Всероссийское пожарное общество было объявлено реакционной контрреволюционной организацией и распущено.

Финансирование городской пожарной команды в период гражданской войны становилось все хуже. Ничего не приобреталось, даже на икону денег не нашлось. 5 февраля 1919 г. Г. Е. Люткевич попросил выделить средства для приобретения иконы и киота, так как в последние 5 лет в помещении пожарной службы во временном пользовании была икона, принадлежавшая Вольному пожарному обществу. Ответом на прошение была резолюция: «Оставить вопрос открытым до рассмотрения сметы» [14, д. 305, лл. 191 — 192]. Жалованье не выдавалось, обмундирование и обувь низкого качества по-прежнему выпрашивали на армейских складах. Все вещи быстро приходили в негодность. Питались пожарные артельно, заготавливая продовольствие, но часто им даже негде было приготовить горячую пищу — их кухня была отдана под квартиру [14, д. 305, лл. 206, 208, 210, 211, 214].

Таким образом, к концу гражданской войны, создававшаяся в течение многих лет пожарная служба пришла в плачевное состояние. 23 ноября 1919 г. брандмейстер Люткевич докладывал в городскую управу, что инвентарь пожарной команды вследствие отсутствия надлежащего помещения находится в разных местах, что затрудняет его учет и хранение. События следующего года ухудшили ситуацию. 6 сентября 1920 г. Александровские пожарные активно работали на Екатерининском вокзале во время взрывов вагонов со снарядами. Тогда в огне

погибло 95 саж. пожарных рукавов, две лопаты, топор и пр. Город переходил из рук в руки, и все, кто его временно занимал, считали своим долгом что-нибудь конфисковать в пожарной команде, ссылаясь на законы военного времени – инвентарь, лошадей. Только за 1920 год проходящие воинские части конфисковали у пожарной команды следующее оборудование: лопат железных – 4, вил – 8, топоров пожарных – 6, факелов – 3, уздечек – 1, колокол медный малый – 1, железных ведер – 7, скребков – 15, щеток – 15. Довершило развал пожарной службы увольнение по сокращению штатов 13 пожарных служащих в октябре 1920 г. [14, д. 305, лл. 225, 244, 246, 249]. Поэтому в новых условиях Г. Е. Люткевичу предстояло восстанавливать материальную базу и создавать новую пожарную команду.

История создания и деятельности пожарной команды г. Александровска типична для маленьких городов того времени. Приведенные факты в очередной раз доказывают, что городские власти, которые недостаточно финансируют пожарную службу, не могут в полной мере обеспечить пожарную безопасность своих граждан.

Библиография

1. Чехов А. П. Исторический очерк пожарного дела в России / А. П. Чехов. – СПб., 1892. – 196 с.
2. Пуришкевич В. М. Национальное бедствие в России / В. М. Пуришкевич. – СПб., 1909. – 154 с.
3. Бородин Д. Н. Пожарное дело в царствование дома Романовых (1613 – 1913) / Д. Н. Бородин. – СПб., 1913. – 155 с.
4. Микеев А. К. Добровольная пожарная охрана / А. К. Микеев. – М.: Стройиздат, 1987. – 399 с.
5. Савельев П. С. Пожарные добровольцы России / П. С. Савельев. – М., 1998. – 48 с.
6. Нехаев В. С. Огнеборцы Запорожья. Очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области / В. С. Нехаев, М. А. Серцов. – Запорожье, 1997. – 316 с.
7. Наказ о градском благочинии. – www.fireman.ru/muzei/istor1/uk1649.htm.
8. История пожарной службы в России. – www.rian.ru/spravka/20080430/106240557.html.
9. Новицкий Я. П. История города Александровска, (Екатеринославской губ.) въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи. 1770 – 1806 г. / Я. П. Новицкий. – Екатеринославъ, 1905. – 176 с.
10. ГАЗО, ф. 1, оп. 1.
11. ГАЗО, ф. 21, оп. 1.
12. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.
13. ГАЗО, ф. 24, оп. 4.
14. ГАЗО, ф. 24, оп. 7.
15. Обзор Екатеринославской губернии за 1901 г. – Екатеринослав, 1902. – 136 с.
16. Чайка О. В. Водоснабжение г. Александровска в XVIII – нач. XX в. / О. В. Чайка // Музейний вісник. – 2006. – № 6. – С. 84 – 99.
17. Голубой Крест. – www.wikiznanie.ru.

Чайка О. В.

Пожежна служба м. Олександрівська в XIX – на початку XX ст.

В статті висвітлюється історія формування та діяльності пожежної служби м. Олександрівська на протязі більш ніж 100 років. Спираючись на документи, автор доводить, що незважаючи на ентузіазм міських брандмейстерів, недостатнє фінансування міською управою потреб пожежної команди, привело до того, що вона була неспроможна в повному обсязі виконувати свої функції в умовах збільшення території міста. Тому великого значення на початку XX ст. набуває Вільне пожежне товариство.

Chaika O. V.

Oleksandrivsk city Fire Service at the end of the XIX – beginning of the XX centuries.

The article depicts the history of formation and activity of the fire service of Oleksandrivsk city during more than 100 years. The author, relying on the documents, proves that in spite of the enthusiasm of the local fire captains, underfunding by the city fire service department, led to the incapability to carry out duties well under the condition of city growth. That is why the Independent Fire Company gains importance at the beginning of the XXth century.

Константинова В. М.

ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ МІСЬКОЇ РЕФОРМИ: ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ МІСТА В ДЗЕРКАЛІ МАТЕРІАЛІВ ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Будучи найбільш представницьким комплексом опублікованих законодавчих джерел середини XVII – початку XX ст., Повне Зібрання законів Російської імперії цілком виправдано привертає увагу чи не кожного дослідника, який звертається до того чи іншого аспекту історії регіонів Російської держави (імперії) відповідного періоду. Не стали виключенням і науковці, які займаються вивченням минулого Південної України. Причому матеріали Повного Зібрання ними використовуються не тільки як джерела для підготовки аналітичних праць, але і систематизуються, анотуються та публікуються окремими виданнями. В цьому плані варто згадати праці «Одеса у Повному Зібранні законів Російської імперії» [1] та «Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861)» [2], що містять покажчики документів Повного Зібрання з відповідних проблем. Причому перше з названих видань напряму стосується історії урбанізаційних процесів на півдні України середини XIX – початку XX ст. Втім, на жаль, завдання систематизації матеріалів Повного Зібрання щодо не окремого міста, але в цілому південноукраїнських міських поселень поки що не вирішене. Тож така систематизація і є головною метою нашої розвідки.

З огляду на обсяги матеріалів, що містяться в Повному Зібранні, доцільно обмежитись відносно невеликим, але вельми важливим у історії міст регіону проміжком часу. Йдеться про період від затвердження 16 червня 1870 р. Міського положення, що знаменувало початок міської реформи в державі, і до маніфесту 1 березня 1881 р. про воцаріння Олександра III (яким документом, між іншим, починається Третє Повне Зібрання). За зазначений період Повне Зібрання містить 13 431 документ, що зібрано у томах XLV – LV [3 – 31].

Беручи до уваги чисельні вади, неповноту покажчиків, матеріали Повного Зібрання нами були опрацьовані методом суцільної евристики.

Цілком зрозуміло, що перебування в правовому полі Російської імперії зумовлювало те, що міст Південної України напряду стосувалися ті узаконення, в яких, можливо, жодне з цих міст і не називалось, але які були видані щодо міст держави в цілому, певного регіону або міських поселень певного типу.

Тож для вивчення історії південноукраїнських міст вельми важливими є безпосередньо Міське положення від 16 червня 1870 р. (48 498) (тут і далі ми наводимо номери документів у Повному Зібранні) та всі узаконення, що вносили зміни та доповнення до цього документу, були спрямовані безпосередньо на реалізацію або тлумачення його положень (48 597, 48 857, 49 313, 49 512, 50 146, 50 772, 50 858, 51 451, 51 469, 51 650, 51 806, 52 811, 52 812, 53 286, 53 374, 53 944, 53 965, 54 376, 56 900, 57 694, 58 186, 58 335, 58 392, 58 748, 58 943, 59 244, 59 373, 61 538); інші узаконення, які стосувались в цілому міст Російської імперії (48 722, 48 964, 49 362, 49 391, 50 072, 50 334, 50 480, 50 909, 50 962, 52 254, 52 691, 53 010, 54 301, 54 436, 54 575, 55 201, 55 414, 55 465, 55 612, 55 620, 55 723, 56 097, 56 694, 56 762, 56 837, 57 178, 57 281, 57 505, 57 688, 58 358, 58 650, 58 909, 58 948, 59 040, 59 324, 59 357, 59 676, 59 921, 59 947, 60 045, 60 266, 60 277, 61 288, 61 581, 61 645, 61 822); в цілому портів імперії (50 328, 51 802, 53 403, 55 530); портів Чорного та Азовського морів (55 570 а, 56 521, 57 812, 57 834, 58 117, 58 687, 58 762, 59 585); фортець імперії (55 703, 56 191, 57 190); градоначальств імперії (59 139); міст губерній єврейської осілости (53 524); всіх міст Катеринославської губернії (йдеться про сенатський указ від 1 листопада 1878 р. про запровадження у всіх містах губернії грошового штрафу з домовласників і завідуючих будинками, а також з утримувачів готелів і подібних їм закладів за неповідомлення поліції про осіб, які прибули до міста та виїжджають з нього (58 973)).

І все ж для матеріалів, опублікованих у Повному Зібранні, було характерним те, що абсолютна їх більшість являє собою документи казуального характеру, які мали визначити (уточнити, змінити) статус, врегулювати конкретну проблему щодо конкретної території, особи тощо. Тому документів, в яких південноукраїнські міста називаються і які видані безпосередньо щодо конкретних населених пунктів регіону, в Повному Зібранні в багато разів більше, аніж перелічених у попередньому абзаці нашої статті. Досить показово, що, як і за більш ранній період, за 1870 – 1881 рр. в Повному Зібранні кількість узаконень щодо міст трьох південноукраїнських губерній є вкрай нерівною.

Абсолютна більшість цих документів стосується міст Херсонської губернії. Причому про безпосередньо губернське місто, Херсон, знайдено лише 16 узаконень (50 254, 50 980, 51 189, 51 492, 52 337, 52 519, 53 280, 53 639, 55 521, 56 161, 56 291, 56 374, 56 742, 57 233, 58 627, 60 865), плюс Херсона стосуються узаконення щодо канцелярії Таврійського губернатора (52 834), Херсонсько-Бессарабського управління Державним Майном (49 013), земського банку Херсонської губернії (51 002, 56 518, 61 767).

Натомість щодо Миколаєва нами виявлено аж 58 узаконень (48 528, 48 670, 48 775, 49 358, 49 875, 49 988, 50 070, 50 162, 50 322, 50 402, 50 582, 50 630 а, 50 893, 50 939, 50 985, 51 011, 51 044, 51 409, 51 503, 51 601, 51 675, 52 128, 52 225, 52 543, 52 621 а, 53 068, 53 190, 53 194, 53 372, 53 632, 53 638, 53 696, 53 720, 54 000, 54 153, 54 345, 54 755, 54 914, 55 103, 55 237, 55 958, 56 242, 56 994, 57 224, 57 233, 57 340, 57 425, 57 447, 58 141, 58 435, 59 406, 60 263, 60 296, 60 347, 60 539, 60 979, 61 344, 61 604). До

них можна додати Височайше затверджене положення Комітету Міністрів від 5 березня 1871 р. про припинення дії пільг від рекрутства щодо нащадків нижніх чинів Чорноморського флоту, поселених біля Миколаєва в селі Константинівці (49 317) та Височайше затверджені 29 січня 1873 р. правила про інвалідні хутори, влаштовані біля Миколаєва та Севастополя (51 832). До наведеного вище списку не включені, але стосуються Миколаєва, узаконення щодо Чорноморського екіпажу (49 383, 49 565, 49 893, 52 087, 55 400, 57 722), чинів Чорноморського флоту (50 320, 58 754 та ін.), навчального мінного загону Чорноморського флоту (61 748).

Втім, абсолютним лідером серед міст всієї Південної України є Одеса, про яку нами виявлено 186 узаконень (48 580, 48 665, 48 723, 48 775, 48 857, 48 902, 48 924, 49 012, 49 194, 49 215, 49 390, 49 480, 49 487, 49 535, 49 548, 49 577 а, 49 589, 49 616, 49 654, 49 670, 49 729, 49 734, 50 155, 50 292, 50 428, 50 532, 50 561, 50 613, 50 630 а, 50 742, 50 841, 50 917, 50 961, 50 980, 51 014, 51 039, 51 102, 51 103, 51 174, 51 215, 51 225, 51 248, 51 294, 51 363, 51 426, 51 486, 51 580, 51 586, 51 602, 51 697, 51 700, 51 752, 51 754, 51 819, 51 834, 51 849, 51 850, 51 880, 51 883, 51 937, 52 089, 52 099, 52 152, 52 179, 52 233, 52 237, 52 279, 52 342, 52 463, 52 588, 52 592, 52 709, 52 751, 52 765, 52 876, 52 990, 53 091, 53 121, 53 131, 53 165, 53 175, 53 330, 53 443, 53 492, 53 538, 53 570, 53 614, 53 615, 53 673, 53 817, 54 002, 54 143, 54 158, 54 193, 54 220, 54 305, 54 358, 54 380, 54 414, 54 417, 54 436, 54 520, 54 704, 54 715, 54 785, 54 876, 55 064, 55 109, 55 111, 55 157, 55 178, 55 218, 55 260, 55 548, 55 553, 55 555, 55 613, 55 640, 55 641, 55 855, 55 923, 56 095, 56 096, 56 117, 56 121, 56 214, 56 219, 56 236, 56 265, 56 417, 56 425, 56 456, 56 475, 56 778, 57 009, 57 068, 57 088, 57 156, 57 216, 57 298, 57 350, 57 449, 57 451, 57 883, 57 886, 57 897, 58 153, 58 309, 58 782, 59 009, 59 285, 59 422, 59 476, 59 478, 59 656, 59 715, 59 761, 59 804, 60 008, 60 054, 60 197, 60 216, 60 438, 60 459, 60 643, 60 651, 60 715, 60 732, 60 938, 60 978, 61 003, 61 037, 61 041, 61 049, 61 094, 61 118, 61 136, 61 320, 61 325, 61 424, 61 434, 61 503, 61 536, 61 546, 61 585, 61 888). Показово, що в 11 з цих узаконень йдеться про Одесу та «обидві столиці», тобто Москву і Петербург (48 857, 51 014, 51 215, 51 834, 52 709, 53 091, 54 436, 55 218, 56 425, 56 778, 58 782), що є своєрідним визнанням особливого значення Одеси.

Додамо сюди Іменний указ від 17 січня 1874 р. про ліквідацію посади Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (53 049) та Іменний указ від 29 березня того ж року про передачу прав та обов'язків Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора на Міністра внутрішніх справ (53 327), узаконення, в яких йдеться про Одеський військовий округ (48 872, 48 929, 48 980, 49 020, 49 564, 49 795, 50 990, 51 640, 52 907 а, 54 831, 54 965, 55 529, 56 534, 56 671, 57 294, 57 392, 57 425, 58 886), Одеський навчальний округ (52 769, 60 505, 60 660, 61 031), округ Одеської судової палати (50 566, 55 900).

Натомість про інші міста Херсонської губернії законодавчих документів виявлено небагато: 14 — про Єлисаветград (49 980, 52 089, 53 042, 53 570, 53 578, 53 809, 53 900, 56 251, 57 662, 58 734, 58 880, 59 556, 59 792, 60 454), причому з них велику частину складають узаконення щодо місцевого кавалерійського юнкерського училища; по 3 — про Очаків (50 637, 57 233, 57 411) та Анан'єв (51 999, 55 518, 60 502); по 2 — про Вознесенськ (54 798, 55 352), Новомиргород (59 261, 61 509) та Ольвіополь (54 244, 61 585); по 1 — про Олександрію (52 038), Берислав (53 323) та містечко Каховку (48 708).

Стосовно міст Таврійської губернії маємо наступну картину. Щодо Сімферополя нами виявлено 25 узаконень (49 480, 49 722, 50 660, 51 210, 51 394, 51 432, 51 998, 52 737, 52 877, 54 526, 55 045, 56 061, 56 277, 56 363, 56 982, 57 308, 57 359, 58 059, 58 063, 58 170, 59 828 а, 60 652, 60 825, 61 057, 61 846). До цього можна додати і

Іменний указ, що стосується запровадження посади Таврійського єпархіального архітектора (56 014).

У той же час щодо Севастополя виявлено 30 законодавчих документів (49 461 а, 50 008 а, 50 333, 51 832, 52 397, 52 580, 52 635, 52 790, 53 409, 53 696, 54 014, 54 153, 54 233, 54 800, 55 036, 55 237, 55 512, 55 623, 57 451, 57 572, 57 952, 59 486, 60 055, 60 087, 60 296, 60 493, 60 782, 61 361, 61 505, 61 546). Втім, про належність Севастополя до губернії треба казати із важливим застереженням: Височайше затвердженою 16 червня 1873 р. думкою Державної Ради передбачалося створення Севастопольського градоначальства, яке виводилося зі складу Таврійської губернії (52 397).

Стосовно Керчі маємо 22 документи (50 070, 50 402, 51 286, 51 292, 51 598, 52 237, 52 463, 52 545, 52 916, 53 005, 53 791, 55 070, 55 497, 56 794, 57 451, 58 121, 58 755, 59 009, 59 813, 59 933, 60 938, 60 941), ще в 5 йдеться про Керч-Єнікале (49 722, 55 113, 59 890, 61 394, 61 789). Плюс стосовно Керчі не враховано Іменний указ про влаштування тимчасової інспекції робіт з поглиблення Керч-Єнікальської протоки (52 985) і Іменний указ про ліквідацію цієї інспекції (58 228).

Виявлено по 9 узаконень щодо Феодосії (50 182, 52 122, 52 237, 52 463, 55 259, 55 616, 55 931, 57 451, 60 503) та Ялти (50 047, 51 905, 53 761, 54 846, 55 410, 56 954, 57 451, 59 422, 60 555). До того ж, 7 лютого 1879 р. з'явилися правила для утримувачів квартир, в яких здаються кімнати з меблями, на дачах, суміжних з Ялтою, а також в селищах Аутці та Дерекой (59 298).

Маємо по 4 законодавчі документи про Бердянськ (50 281, 57 630, 60 296, 60 667) та Євпаторію (52 041, 52 686, 55 279, 60 481 б), по 3 – про Перекоп (50 217, 51 388, 51 925), Олешки (51 432, 52 405, 56 558) та Карасубазар (49 211, 51 333, 51 432), по 1 – про Бахчисарай (51 333) та містечко Генічеськ I (55 570).

Нами не враховано документи щодо тих селищ, які набули статус міст згодом, в більш пізній, ніж цікавий нам, період: Саки (57 035), Алушта (48 708, 58 584), Судак (58 584).

При систематизації матеріалів щодо Катеринославської губернії ми мали на увазі лише ту частину цієї адміністративно-територіальної одиниці Російської імперії, яка на сьогодні входить до складу України.

Щодо губернського міста, Катеринослава, виявлено 19 узаконень (48 761, 49 683, 51 045, 51 226, 51 694, 51 955, 52 612, 52 890, 54 171, 55 775, 55 882, 56 843, 58 173, 58 882, 60 658, 60 771, 60 917, 61 035, 61 634). Причому така кількість певною мірою обумовлюється чисельними змінами, що вносилися окремими сенатськими указами до правил діяльності Катеринославського банку.

Маємо 6 законодавчих документів щодо Маріуполя (49 939, 52 833, 52 838, 55 519, 60 102, 60 296), 3 – Павлограда (51 762, 54 119 а, 60 633), по 1 – про Олександрівськ (54 905), Верхньодніпровськ (60 781) та Нікополь (61 539).

І за рівнем урбанізованості, і за увагою з боку законодавців Катеринославська губернія дійсно поступалася двом іншим губерніям, що входили до складу Південної України.

Втім, не слід забувати, що тут не враховані ті міста Катеринославщини, які зараз належать до Російської Федерації. А лише стосовно Таганрога за цікавий нам період виявлено 17 узаконень (50 070, 50 402, 50 630 а, 50 773, 51 026, 52 053 в, 52 250, 52 480, 55 070, 55 615, 58 170, 59 239, 59 386, 59 771, 60 296, 61 175, 61 189).

Урбанізаційних процесів на півдні України напряду стосуються і ті матеріали Повного Зібрання, в який йдеться про транспортну мережу, шляхи сполучення регіону, адже саме їх розвиток був і залишається важливим фактором урбоге-

незу. Тож в контексті нашої проблеми заслуговують на увагу узаконення щодо залізниць Південної України (48 509, 49 571, 49 762, 50 003, 50 093, 50 222, 50 398, 51 202, 51 539, 51 970, 52 385, 52 472, 52 828, 54 864, 55 251, 55 349, 55 545, 55 570, 55 734, 55 806, 56 043, 56 044, 57 745, 58 184, 58 238, 58 611, 58 820, 58 912, 59 830, 59 943, 61 266, 61 885); Катеринославо-Нікопольської кінно-залізної дороги (52 781, 53 680, 54 923); Кримських шосейних доріг (59 387, 59 433 та інш.); переправи на Дніпрі між містом Бериславом і містечком Каховкою (61 196); Азовського пароплавства (50 192); Товариства пароплавства на Дону, Азовському та Чорному морях з їх притоками (59 759), чие правління розташовувалося у Санкт-Петербурзі; Російського товариства пароплавства, торгівлі і Одеської залізниці (54 019, 55 752, 57 233, 57 849, 58 232, 58 611); Товариства Новоросійського пароплавства, влаштованого з метою перевезення пасажирів і вантажів Чорним і Азовським морями і річками, що до них впадають, а також для перевезення пасажирів і вантажів за кордон (50 784). Цікаво, що засновником цього Товариства був «перебуваючий по флоту капітан 2-го рангу Петро Шмідт». Вірогідно, це той самий Петро Петрович Шмідт, який у 1876 р. був призначений начальником міста і порту Бердянськ і з приводу цього призначення перебрався до Бердянська з Одеси.

Не менш важливим для дослідження урбанізаційних процесів у регіоні є звернення уваги на законодавчі документи щодо тих населених пунктів, які поки ще не мали міського статусу, але вже набували потужного економічного розвитку. Передусім маємо на увазі населені пункти Донецького басейну. Йдеться, зокрема, про Височайше затверджене Положення про влаштування штейгерської школи на Лисичанському заводі Луганського округу (50 855), Височайше затверджену думку Державної Ради про відстрочку вихованцям цієї школи виконання військової повинності (55 804), Височайше затверджене положення про запровадження стипендії в цій школі (58 125), що стосуються селища Лисичанка Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Луганського округу та його населених пунктів стосується і цілий ряд інших узаконень (53 650, 54 591, 55 361, 58 809, 60 270).

Задля адекватного сприйняття наведених вище підрахунків та узагальнень щодо 1870 — 1881 рр. варто звернути увагу на ряд моментів.

Нами не виявлено жодного узаконення про цілий ряд міст регіону. Натомість ці населені пункти зустрічаються лише в законодавчих актах з більш або менш розлогими переліками міст.

Не враховані, за кількома виключеннями, ті законодавчі документи, де адміністративні одиниці Південної України називаються в переліку 6 та більше відповідних одиниць Російської імперії.

При підрахунках не враховані щорічні сенатські укази про визначення розміру податку з нерухомості в містах, посадах та містечках губерній імперії.

Слід згадати ті узаконення, які стосуються інших регіонів, але в яких фігурують городяни Південної України. Між іншим, це статuti різноманітних товариств, серед засновників яких були південноукраїнські купці. Як приклад, наведемо Височайше затверджений 14 травня 1871 р. статут Товариства Пархомівського бурякоцукрового та рафінадного заводу (Богодухівський повіт Харківської губернії), де Одеський купець 1-ї гільдії Натан Фон-Каллір виступає засновником разом із Харківським торгівельним будинком Р. Рубінштейна з синами, Київським купцем 1-ї гільдії Т. Михаловським, Варшавським купцем 1-ї гільдії В. Рау і французькопідданим І. Клейцем (49 598). Між іншим, склад засновників цього товариства є вельми показовим в плані «інтернаціоналізації» промисловості,

адже, крім російсько та французькопідданих, включає також підданих Австрії і Німеччини. Кількома роками пізніше той самий австрійськопідданий Одеський купець 1-ї гільдії Натан Фон-Каллір разом із все тим же В. Рау та іншими особами виступив засновником товариства Мизочського бурякоцукрового та рафінадного заводу (Дубенський повіт Волинської губернії) (54 786). Іншим прикладом є Височайше затверджений 26 січня 1873 р. статут Товариства Грушковського бурякоцукрового заводу, що розташовувався в селищі Грушка Балтського повіту Подільської губернії (51 818). Серед засновників товариства – Одеський купець 1-ї гільдії Іван Буйс.

З іншого боку, заслуговують на увагу узаконення, що стосуються заснування городянами закладів та підприємств в сільській місцевості Південної України. Зокрема, 13 травня 1877 р. було Височайше затверджено статут Південно-Російського промислового товариства мідьоплавильного та мідьопрокатного заводів на мінеральному паливі (57 341). Мідьоплавильний завод було влаштовано бахмутським купцем І. Клейменовим та гірничим інженером М. Летуновським на землі, орендованій у державних селян селища Калинівського (Тринадцята Рота) Бахмутського повіту Катеринославської губернії.

Варто згадати про ті законодавчі документи вищих органів державної влади, які стосуються всієї імперії, але з'явилися з приводу саме справ, що мали місце в містах Південної України. Прикладом таких документів є Сенатський указ про порядок складання списків присяжних засідателів (49 751), приводом для якого стало обрання по Керч-Єнікальському градоначальству в число присяжних засідателів одразу шістьох представників Керченської Олександрівської гімназії (директора, інспектора і чотирьох викладачів), що могло негативно вплинути на навчальний процес. Іншим прикладом є Сенатський указ від 16 червня 1880 р. про права іноземних консулів і генеральних консулів щодо майнових справ їхніх малолітніх співвітчизників в Російській імперії (61094), приводом для якого стала справа щодо нерухомості в Миколаєві.

Окремо слід сказати про узаконення, ініційовані керівниками установ, розташованих в містах Південної України. Як приклад, наведемо Височайше затверджену 27 березня 1872 р. думку Державної Ради про дарування прав державної служби вчителям російської мови та арифметики при татарських медресе і мектебе (50 655). Ця думка була складена внаслідок відповідного клопотання попечителя Одеського навчального округу.

До таких узаконень відноситься і Височайше затверджена 22 листопада 1873 р. думка Державної Ради про дозвіл не дотримуватись статті 35 Міського положення від 16 червня 1870 р. (про те, що християни мають становити не менш як 2/3 складу гласних міських дум) в тих містах, де чисельність християн незначна (52 811). В тексті самої думки згадується, що відповідне подання до Державної Ради було зроблене Міністром внутрішніх справ відносно міських дум Таврійської губернії. Втім, в документі не зазначається, що початок справі поклало саме звернення городян Кримського півострова. Доповнити наявну прогалину дозволяє виявлена нами в Державному архіві в Автономній Республіці Крим справа «Про введення в дію нового Міського положення в містах Таврійської губернії». Вона, зокрема, містить датоване 18 липня 1872 р. відношення Бахчисарайського міського голови до Таврійського губернатора, в якому зазначається, що в Бахчисарай затримується запровадження Міського положення саме через те, що серед більш ніж 5 тисяч населення християн налічується не більше 200, а право голосу з них мають

менше 30. Тому міський голова і запитував губернатора: чи слід застосовувати до Бахчисарая статтю 35 буквально? [32, арк. 216 – 217].

Законодавчі документи щодо міст Південної України згадуються в ряді узаконоень, які стосуються інших регіонів Російської імперії. Приклад – Височайше затверджена 28 жовтня 1874 р. думка Державної Ради про порядок запровадження Міського положення від 16 червня 1870 р. в містах Закавказького краю (53 996). Тут зазначається, що при визначенні складу присутствій деяких міст, що знаходяться в місцевостях з особливим статусом, наміснику слід керуватись Височайше затвердженою 27 жовтня 1871 р. думкою Державної Ради про склад спеціальних присутствій по міським справам в Кронштадті, Керчі, Миколаєві і Таганрозі (50 070).

Таким чином, вивчення законодавчих документів Російської імперії, що побачили світ впродовж червня 1870 – лютого 1881 рр., дає можливість не тільки суттєво розширити актуалізовану джерельну базу з історії чи не кожного міста Південної України, але і виявити тенденції в зміні пріоритетів офіційного Петербурга щодо напрямків урбанізації і регіону в цілому, і його губерній та більш дрібних адміністративно-територіальних складових. Перспектива подальшої розробки заявленої проблематики полягає, з одного боку, в зверненні до законодавства більш ранніх та більш пізніх періодів історії південноукраїнських міст, а з іншого, у використанні виявлених матеріалів та результатів їхньої систематизації при створенні комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на півдні України.

Бібліографія

1. Одеса у Повному Зібранні законів Російської імперії: довідник-покажчик / [уклад. К. А. Тиганій, О. Г. Кулик, П. П. Музиченко; за ред. проф. П. П. Музиченко]. – Одеса : Юридична література, 2006. – 288 с.
2. Лиман І. І. Державна церква і державна влада : Південна Україна (1775 – 1861). – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2004. – 400 с.
3. ПСЗРИ. – СПб., 1874. – Собр. II. – Т. XLVI. – Отд. I. – От № 49 098 – 49 762. – 935 с.
4. ПСЗРИ. – СПб., 1874. – Собр. II. – Т. XLVI. – Отд. II. – От № 49 763 – 50 382. – 876 с., разд. паг.
5. ПСЗРИ. – СПб., 1874. – Собр. II. – Т. XLVI. – Отд. III. Приложения. – 857 с., разд. паг., 64 л. ил., нот.
6. ПСЗРИ. – СПб., 1875. – Собр. II. – Т. XLVII. – Отд. I. – От № 50 383 – 51 051. – 1047 с.
7. ПСЗРИ. – СПб., 1875. – Собр. II. – Т. XLVII. – Отд. II. – От № 51 052 – 51 723. – 1329 с., разд. паг.
8. ПСЗРИ. – СПб., 1875. – Собр. II. – Т. XLVII. – Отд. III. Приложения. – 764 с., разд. паг., 26 л. ил.
9. ПСЗРИ. – СПб., 1876. – Собр. II. – Т. XLVIII. – Отд. I. – От № 51 724 – 52 436. – 911 с.
10. ПСЗРИ. – СПб., 1876. – Собр. II. – Т. XLVIII. – Отд. II. – От № 52 437 – 52 981. – 695 с., разд. паг.
11. ПСЗРИ. – СПб., 1876. – Собр. II. – Т. XLVIII. – Отд. III. Приложения. – 933 с., разд. паг., 31 л. ил.

12. ПСЗРИ. — СПб., 1876. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — От № 52 982 — 53 684. — 948 с.
13. ПСЗРИ. — СПб., 1876. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. II. — От № 53 685 — 54 240. — 611 с., разд. паг.
14. ПСЗРИ. — СПб., 1876. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. III. Приложения. — 957 с., разд. паг., 119 л. ил., нот.
15. ПСЗРИ. — СПб., 1877. — Собр. II. — Т. L. — Отд. I. — От № 54241 — 54 878. — 720 с.
16. ПСЗРИ. — СПб., 1877. — Собр. II. — Т. L. — Отд. II. — От № 54 879 — 55 435. — 529 с., разд. паг.
17. ПСЗРИ. — СПб., 1877. — Собр. II. — Т. L. — Отд. III. Приложения. — 702 с., разд. паг., 16 л. ил.
18. ПСЗРИ. — СПб., 1878. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. I. — От № 55 436 — 56 149. — 714 с.
19. ПСЗРИ. — СПб., 1878. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. II. — От № 56 150 — 56 793. — 601 с., разд. паг.
20. ПСЗРИ. — СПб., 1878. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. III. Приложения. — 818 с., разд. паг., 36 л. ил.
21. ПСЗРИ. — СПб., 1879. — Собр. II. — Т. LII. — Отд. I. — От № 56 794 — 57 528. — 823 с.
22. ПСЗРИ. — СПб., 1879. — Собр. II. — Т. LII. — Отд. II. — От № 57 529 — 58 047. — 343 с., разд. паг.
23. ПСЗРИ. — СПб., 1879. — Собр. II. — Т. LII. — Отд. III. Приложения. — 777 с., разд. паг., 27 л. ил.
24. ПСЗРИ. — СПб., 1880. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. I. — От № 58 048 — 58 673. — 464 с.
25. ПСЗРИ. — СПб., 1880. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. II. — От № 58 674 — 59 182. — 366 с., разд. паг.
26. ПСЗРИ. — СПб., 1880. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. III. Приложения. — 798 с., разд. паг., 84 л. ил.
27. ПСЗРИ. — СПб., 1881. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. I. — От № 59 183 — 59 838. — 562 с.
28. ПСЗРИ. — СПб., 1881. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. II. — От № 59 839 — 60 540. — 491 с., разд. паг.
29. ПСЗРИ. — СПб., 1881. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. III. Приложения. — 644 с., разд. паг., 46 л. ил.
30. ПСЗРИ. — СПб., 1884. — Собр. II. — Т. LV. — Отд. I. — От № 60 541 — 61 928. — 1007 с., разд. паг.
31. ПСЗРИ. — СПб., 1881. — Собр. II. — Т. LIV. — Отд. II. Приложения. — 817 с., разд. паг., 23 л. ил.
32. ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714.

Константинова В. Н.

**Первое десятилетие городской реформы: южноукраинские города
в зеркале материалов Полного Собрания законов Российской империи**

Статья посвящена систематизации материалов Полного Собрания законов Российской империи 1870 — 1881 годов о городах Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерний,

что дает возможность существенно расширить актуализованную источниковую базу по истории отдельных городов Южной Украины, проследить тенденции в изменениях политики официального Петербурга как по отношению к региону в целом, так и к его составляющим, обратить внимание как на специфические черты урбанизационных процессов на Юге, так и на место этих процессов в общеимперском контексте.

Ключевые слова: урбанизация, город, Южная Украина

Konstantinova V. M.

**The first decade of the city reform:
the towns of Southern Ukraine in the mirror of the Complete Collection of laws of the Russian empire**

The article is devoted to the systematization of materials of Complete Collection of laws of the Russian empire of 1870 – 1881 about the towns of Kherson, Taurida and Yekaterinoslav Provinces. It gives the chance to enlarge primary source's base about the history of particular Southern Ukrainian towns, to track the tendencies in the changes of the policy of official Petersburg in relation to the region, and to its components, to pay attention at specific characters of urban processes in the South, so as at the place of these processes in the all-imperial context.

Keywords: urbanization, town, Southern Ukraine

Приймак О. М.

**СОЦІАЛЬНІ ПАРАЛЕЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКСТЕНСИВНОГО НАПРЯМКУ АГРАРНОЇ
ПОЛІТИКИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

Аграрна політика є однією з визначальних детермінант розвитку села. В умовах трансформації суспільства її складові мають дуалістичний характер, що пов'язано як з необхідністю збереження соціального спокою серед населення, так і доцільністю впровадження змін в сільському господарстві. Така закономірність є природною та робить можливість проведення паралелей між сучасними заходами уряду в аграрному секторі й тими процесами, що відбувалися в сільській місцевості під впливом важелів аграрної політики наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. До того ж, використання історичного досвіду у сьогоденні стане більш раціональним у разі врахування регіонального аспекту досліджуваної проблеми.

Мета статті полягає в розкритті соціальних паралелей реалізації екстенсивного напрямку аграрної політики на Півдні України кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Загальні аспекти з теми публікації отримали достатнього розкриття в імперській, радянській та сучасній історичній науці. Вони висвітлені в роботах С. К. Огановського, М. П. Качаровського, С. М. Прокоповича, А. М. Анфімова, С. М. Дубровського, В. С. Вдовіна, В. С. Дякіна, К. М. Тарнавського, М. О. Рубача, П. П. Панченка, М. А. Якименка, О. М. Краснікової та інших. При цьому, в їхніх працях аграрна політика в Росії розглядалася з двох позицій. Вона, з одного боку, розкривалася як система заходів спрямованих на підтримку еволюційного характеру розвитку сільського господарства зокрема та держави в цілому. З іншого, аналіз аграрних перетворень досліджуваного періоду здійснювався в контексті пошуку закономірностей падіння Російської імперії та спалаху революції. Лише деякі історики, в цьому контексті, здійснювали спробу пошуку регіональних особливостей реалізації важелів аграрної політики. Серед останніх Південь України обрали територіальним об'єктом дослідження А. Є. Аріна, Г. Г. Котов, К. В. Лосева, І. А. Сабадирев, Є. В. Сизоненко, А. І. Карагодін та інші. Втім,

аграрна політика імперських урядів розглядалася істориками не як динамічне, а як статичне явище. Її елементи та важелі поєднувалися в єдину цілісність без виокремлення підсистем. Не враховувався транзитарний характер суспільства в цілому та селянства зокрема. Поза увагою залишилися питання соціальної рефлексії щодо змін у напрямку аграрної політики, а також щодо пошуку державною правлінською елітою нової соціальної опори на селі. Внаслідок такого стану речей тема соціальних паралелей реалізації екстенсивного напрямку аграрної політики на Півдні України за часів ринково-капіталістичної трансформації потребує окремого розкриття.

Елементами екстенсивного напрямку розв'язання селянського питання в регіоні, як і в цілому на території Російської імперії, були діяльність місцевих відділень Селянського поземельного банку та регулювання переселенського руху. Близькою до них за сутністю протягом досліджуваного періоду слід також вважати, на нашу думку, й політику спонукання створенню асоціативних форм селянської самоорганізації.

Селянський поземельний банк був створений у 1882 р. [1, с. 12]. Майже відразу були відкриті його південноукраїнські відділення — Таврійське (початок 1884 р.), Катеринославське (10 травня 1883 р.) та Херсонське (28 травня 1883 р.). При цьому, внаслідок відсутності значного обсягу робіт, перші два відділення у 1891 р. об'єдналися в Таврійсько-Катеринославське з розташуванням у м. Сімферополі [2, оп. 1, спр. 931, арк. 12 — 14].

У поєднанні з Державним та Дворянським поземельним банками ця фінансова установа діяла як складний регулятор земельного ринку Російської імперії. Соціальна місія Селянського банку, в цьому контексті, зберігала станом сутність й полягала в наданні селянам допомоги у придбанні земельних ділянок. Виходячи з останньої характер функцій купівлі, утримання, продажу землі та надання позик банку змінювався паралельно з еволюцією курсу аграрної політики, а також, в деяких випадках, не носив ознаки комерційності [3, с. 214].

По мірі розгортання ринково-капіталістичної трансформації та актуалізації селянського питання отримували змін принципи функціонування банку. Патерналізм серед них поступався раціональності. При цьому перевага першого була відчутною в роботі досліджуваної фінансової установи до 1905 року. Вона мала прояв в таких принципах як сприяння в купівлі землі громадам та товариствам, перевага оренди банківських земель над продажем селянам одноосібникам, блокування можливостей купівлі ґрунтів сільськогосподарського призначення особами недворянського та неселянського походження.

Але вже з середини 80-х рр. XIX ст. у діяльності Селянського поземельного банку став відчуватися вплив ринково-раціональних детермінант. У 1885 році, з прийняттям нового Статуту, місцеві відділення Селянського поземельного банку отримали можливість придбання маєтностей за власний рахунок. Згодом, в журналі Державної ради від 30 травня 1889 р. керівництву банку вже прямо вказувалося на необхідність зосередження уваги на благоустрої заможних селян, які виходили зі складу общин. Тим самим банк мав сприяти створенню прошарку дрібних власників, які б слугували джерелом економічного розквіту країни та опорою громадянського порядку [4, оп. 44, спр. 235, арк. 7].

Після підписання Закону від 3 листопада 1905 р. Селянський поземельний банк був включений до складу важелів Столипінської аграрної реформи, внаслідок чого він отримав право на ведення посередницької діяльності, на використання замість

грошей власних цінних паперів, на застосування широкого спектру позик під заставу земель. До того ж, фонд його був поповнений маєтностями, що надійшли від казенного та удільного відомств [5, с. 198].

Разом з цим, внаслідок порівняно вищого рівня розвитку аграрного капіталізму на Півдні України місцеві відділення Селянського поземельного банку не мали високих результатів діяльності. Попри той факт, що купівельні та посередницькі операції цієї установи з землею проходили за ринковими цінами (від 153 крб. за дес. в Олександрівському до 239 крб. за дес. в Херсонському повітах, наприклад на 1908 р.) [6, с. 167], селяни змогли покращити своє землеволодіння лише на 525 995 десятин, або всього на 7,5 % [7, с. 119]. Але ця площа складала лише половину від тієї, що перейшла до рук південноукраїнських селян протягом досліджуваного періоду. Втім, як і в цілому по Росії, попередніми власниками таких маєтностей були в регіоні казна (15 %), дворяни (65 %), купці (15 %) та селяни (5 %). Більшість з останніх трьох попередньо заклали свої землі під заставу у місцевих відділеннях Херсонського Земського, Дворянського та Азово-Донського банків, а також у приватних осіб й позикових акціонерних товариствах, а головною причиною продажу виступали значні грошові борги. Слід також додати, що на початку 1917 р. на балансі південноукраїнських відділень цієї фінансової установи знаходилося 177 437 десятин (або 51 % фонду), що були отримані від неспроможних власників та придбані у колоністів [8, с. 74].

Протягом 1882 – 1914 рр. селяни Півдня України придбали з маєтків банку 12 314 ділянок. Внаслідок домінування до 1905 р. в його роботі патримоніальних принципів третина цих ділянок перейшла у власність общин та товариств [7, с. 121]. Раціоналізація курсу аграрної політики обумовила перехід досліджуваної фінансової установи до роботи переважно з одноосібними клієнтами. При цьому, із загальної кількості проданих в регіоні в роки Столипінської реформи банківських ділянок 2 595 (33 %) були хуторами. Загальна площа останніх сягала 33 005 десятин [9, с. 186].

Банківські хутори, які перейшли на Півдні України до рук селянства поділялися, за площею, на три групи: від 7 до 15 десятин; від 16 до 30 десятин; від 31 десятини й більше. До складу першої групи належало 1 827 (68 %) хуторів, до другої – 634 (26 %) й до третьої – 47 (6 %). Втім, наприклад, в досліджуваних повітах співвідношення їх було неоднаковим й дорівнювало в Катеринославському та Олександрівському – 78 : 20 : 2, в Дніпровському та Мелітопольському – 75 : 22 : 3, в Херсонському – 89 : 9 : 2 [9, сс. 197 – 198].

Внаслідок специфіки місцевих природно-географічних умов, традицій господарювання та рівня матеріального забезпечення клієнтів, переважна більшість – 66 % проданих банківських ділянок мали на Півдні України вигляд відрубів. З них 2 473 (47 %) мали розмір від 7 до 15 десятин, 1 882 (36 %) – від 16 до 30 десятин, 862 (17 %) – від 31 десятини й більше. В цьому контексті, якщо в Олександрівському, Катеринославському та Херсонському повітах показники співвідношення між різними групами відрубів дорівнювали середнім по регіону, то особливістю Дніпровського та Мелітопольського повітів була відсутність на банківських землях відрубів нижчої групи й наявності значної кількості – 303 (26 %) ділянок з розміром більшим ніж 31 десятина. На території Бердянського повіту хуторів та відрубів на банківських землях створено не було [10, с. 94].

Якщо розглядати заходи щодо створення хуторів та відрубів на землях, які перейшли до селян Півдня України при посередництві банку, то побачимо, що

вони також не мали значних результатів. З 8 832 ділянок лише 2 211 (46 %) були куплені селянами-одноосібниками. Але переважна більшість останніх мала розмір понад 30 десятин.

Натомість землі приватних власників, що були придбані південноукраїнськими селянами за посередництвом банку перейшли переважно у власність общин та товариств. Площа їх, в цілому, за весь період, складала 142 816 десятин. З них третина припадала на общини Катеринославського, Херсонського та Бердянського повітів [11, сс. 6 – 7]. Тобто в умовах ринково-капіталістичної трансформації в регіоні мала місце тенденція залучення сільських общин до земельного ринку. Але купівельні операції останніх мали не товарне, а споживче призначення.

Аналізуючи соціальний аспект ліквідаційної та посередницької діяльності південноукраїнських відділень Селянського поземельного банку слід додати, що вона не мала масового характеру. В її межах потреби у збільшенні розміру орної площі задовольнили тільки 12 064 (1,7 %) місцевих селян. Але в тогочасних економічних умовах півдня, на території якого землі сільськогосподарського призначення були предметом ринкових відносин та операцій багатьох банків, це був один з найкращих результатів.

До того ж, державна підтримка дозволила Селянському банку у 1905 р. розширити не лише спектр, а й обсяги фінансової пропозиції іпотечних послуг. Останніми, до 1914 р., в регіоні скористалися 13 960 (80 %) селян-покупців. Більшість з них була надана клієнтам у розмірі 90 % від вартості заставленої землі й мала термін повернення 55,5 років. При цьому, на Півдні України частки позик Селянського банку були на 3 – 4 % більшими ніж в інших регіонах Російської імперії [12, с. 44].

Раціоналізація курсу аграрної політики й розв'язання селянського питання призвели на початку ХХ ст. до зміни пріоритетів при виборі клієнтів. Якщо на попередньому етапі перевага віддавалася колективному суб'єкту купівлі землі, то з 1907 р. його змінив одноосібний власник. Образ останнього, згідно із змістом інструкцій керівництва банку до місцевих відділень, пов'язувався з господарюванням за рахунок землеробства і існування потреби у збільшенні власної ділянки. Тобто бажаним клієнтом цієї фінансової установи став не заможний селянин, а потенційний середняк. Цей факт підтверджується й показниками забезпечення клієнтів банку худобою, реманентом, а також розміром площі не стільки власної, скільки орендованої землі.

Слід підкреслити, що в різних регіонах Російської імперії серед клієнтів банку існувала неоднакова частка безземельних та малоземельних селян. Найменшою вона була на території Середнього та Нижнього Поволжя (43 %), а найвищою – на Правобережній та Південній Україні (88 %). Але наявність в їхніх господарствах надлишку реманенту та робочої худоби виступала тим потенціалом, що дозволяв підвищити економічний та соціальний статус.

Переважна більшість селян-клієнтів банку на Півдні України належала до прошарку потенційних середняків. З тих, наприклад, хто у 1910 р. придбав за допомогою іпотеки земельні ділянки 59 % були безземельними, 29 % – з розміром земельної власності від 1,5 до 15 десятин, й 12 % – мали від 16 до 25 десятин. Разом з цим, 61 % з них мали в оренді 15 784 десятини. Тобто на господарство кожного з таких селян припадало ще по 8,7 десятин орної площі. Цей показник був у 1,2 рази вищим ніж у клієнтів Селянського банку

в губерніях Правобережної України та у 4 рази вищим загальноросійських показників [13, с. 52].

Крім того, селяни-покупці банківських ділянок на Півдні України худобою були забезпечені також краще. У 35% з них у господарстві налічувалося 2 – 3 коня. На кожне з них припадало по одному волу, дві корови та чотири голови дрібної рогатої худоби. Лише в 7,2 % випадках у клієнтів банку існувала нестача тяглової сили [9, с. 302].

В різних повітах південноукраїнських губерній показники майнового забезпечення селян, які купували землю з фондів або за посередництвом банку, були неоднаковими. Якщо в Катеринославському та Олександрівському повітах вони майже дорівнювали середнім по регіону, то в Херсонському – мали суттєво нижчий рівень. В Мелітопольському, Бердянському та Дніпровському ці показники були вищими: за кількістю тягової худоби – у 2,3 рази, орендованої площі – у 2 рази, багатоземельних покупців у 1,5 рази [14, с. 111].

У 1910 р. з фондів Катеринославсько-Таврійського та Херсонського відділень Селянського банку, як і в інших підрозділах цієї установи по європейській частині Російської імперії найменше землі – 1 656 десятин (4 %) перейшло у власність багатоземельних, 13 314 десятин (31 %) до рук малоземельних та найбільше – 28 306 (65 %) десятин придбали безземельні покупці.

Але розмір куплених різними групами селянства банківських ділянок був неоднаковим; він лише у двох нижніх співпадав з аналогічними показниками на Правобережжі України та Нижньому Поволжі. Тобто, якщо малоземельні та безземельні покупці збільшили власне землеволодіння на 16,1 та 15,2 десятини, то багатоземельні клієнти – на 40 десятин. Ця риса була характерною лише для південноукраїнських губерній. До того ж, переважна більшість представників останньої групи мешкали на території Дніпровського, Мелітопольського та Херсонського повітів [15, с. 327].

Відтак, координація принципів діяльності Селянського поземельного банку на початку ХХ ст. уможливила прискорення висхідної вертикальної мобільності серед сільського населення. Внаслідок ліквідаційної та посередницької роботи його відділень на Півдні України 68 % клієнтів підвищили розмір власного земельного володіння до рівня заможних селян, а 31 % – до рівня селян-середняків. Але, в абсолютному контексті, послугами банку, як каналом для підвищення економічного та соціального статусу скористалися, в досліджуваний період, 1,7 % селян регіону.

Другою складовою екстенсивного напрямку аграрної політики протягом досліджуваного періоду було переселення. Стимулюючи територіальну мобільність селянства уряд переслідував дві мети – заселення та господарське освоєння окраїн імперії, а також зменшення щільності сільського населення в губерніях її Європейської частини. В межах останнього санкціонувалася можливість збільшення односельцями власних ділянок землі за рахунок отримання наділів відбулих.

Формування концепції переселенської політики проходило в руслі фази зростання актуалізації аграрного питання, що призводило до інституціоналізації її нормативної бази за раціональним вектором. З 80-х рр. ХІХ й до початку ХХ століття остання ще мала ознаки патримоніальності – уряд встановлював лише адміністративні перепони переселенцям. Останні, у поєднанні з територіальною віддаленістю регіонів заселення та нестачею коштів у селян, обумовлювали

наявність незначних обсягів цього типу соціального руху. Але з 1906 р. переїзд селян з європейських губерній до Сибіру та Зауралля отримав якісно нового рівня організації. Сутність його полягала не лише у концентрації функцій адміністрування переселенським рухом в руках землевпорядних комісій та земських начальників, а й у наданні державної допомоги та пільг від'їжджаючим. Крім того, в регіонах колонізації для широкого розгортання справи до відання створеного у 1907 р. Переселенського Управління переходили значні площі казенних земель, розверстання яких проходило за ділянковою схемою. Втім, впровадження принципу вільного ходацтва та переселення призвело лише до наповнення окраїнних областей незаможними селянами, а також до часткової втрати місцевим чиновництвом контролю за розверстанням земель [16, с. 54].

З прийняттям 11 січня 1909 р. «Правил про введення механізму обмеженого ходацтва та переселення» відбулася зміна головного принципу відбору бажаючих оселитися на новому місці. Категорія масовості, або кількості колонізації окраїн була замінена в Правилах якісністю. Відповідно до їх змісту органи місцевої адміністрації в регіонах від'їзду селян повинні були формувати переселенські партії, від яких до областей колонізації відправлялися групи ходаків. На останніх покладалося завдання закріплення необхідної кількості ділянок. Тільки після повернення ходаків переселенські групи отримували необхідні документи та дозвіл на від'їзд. Крім того, з 1909 р. уряд суттєво скоротив перелік та обсяг пільг, що надавалися селянам для перевезення майна по залізниці. Такими заходами створювалися перепони для заселення окраїн бідняками. Натомість чиновникам в регіонах від'їзду пропонувалося при формуванні переселенських партій віддавати перевагу середнякам та заможним селянам [17, с. 18].

Зміни в нормативно-правовій базі відбилися на ході переселенського руху. З 80-х рр. XIX ст. й до 1909 р. мала місце стійка тенденція зростання його обсягів. При цьому, пік інтенсивності переселення до Зауралля та Сибіру мав місце в 1906 – 1909 рр., протягом яких з європейських губерній Російської імперії виїхало 56 % селян-переселенців. Але протягом 1910 – 1916 років обсяги заселення окраїн постійно скорочувалися [7, с. 176].

Рефлексія південноукраїнського селянства на зміну курсу переселенської політики була достатньо потужною. На нашу думку можна виокремити декілька причин такого стану речей. По-перше, відіграв роль чинник соціальної пам'яті. Селяни Катеринославщини, Херсонщини та материкових повітів Таврійської губернії були нащадками тих, хто протягом попередніх 100 – 120 років заселяв Приазовські степи. Відтак, між моментом прийняття рішення про переселення у Сибір чи Зауралля та приходом їх предків на Південь України існував відтинок часу, що вимірювався 3 – 4 поколіннями. В останній чверті XIX століття й надалі, в умовах зростання земельного голоду у свідомості схильних до соціальної мобільності південноукраїнських селян відтворювалася згадка пращурів про незаймані ґрунти у степу, яка ототожнювалася з інформацією переселенських агентів та ходаків про вільні землі за Уралом. По-друге, капіталізація аграрного сектору, зростання кількості населення, зменшення площі незайманих земель й наявність стійкої традиції екстенсивного землеробства стали причинами того, що вже після Селянської реформи 1861 р. населення Півдня України почало від'їжджати до окраїн Російської імперії. На кінець XIX ст. південноукраїнське селянство, таким чином, вже мало досвід участі у переселенському русі. По-третє, селянське переселення з Півдня України отри-

мало масового характеру лише після побудови у 1896 р. Сибірської залізниці. З цього моменту обсяги від'їзду сільського населення з регіону, у порівнянні з попереднім періодом, зросли майже у два рази. Саме зведення залізниці, як засобу умовно комфортного та нетривалого переїзду до нового місця проживання, стало причиною того, що за показниками селянського переселення південноукраїнські губернії, у порівнянні з іншими губерніями європейської частини Російської імперії на початку ХХ ст. піднялися з четвертого до першого десятку. По-четверте, високі темпи приватизації надільних земель та землевпорядних робіт з одного боку, та можливість отримання значної казенної ділянки у разі від'їзду з іншого, призвели до того, що у 1906 – 1910 рр. Південь, разом з Лівобережжям України, зайняв перше місце за масштабами переселенського руху.

На початку ХХ ст. з Півдня України до областей колонізації від'їхало 490 323 особи, що дорівнювало 17 % від загального числа переселенців та 6,03 % від кількості сільського населення в регіоні. Разом з цим, внаслідок неврахування урядом місцевих особливостей розвитку, частка нелегалів серед переселенців та ходалків з Півдня України була в 1,2 рази більшою, ніж в інших регіонах Європейської Росії, й сягала 50,6 % загальної їх кількості [18, с. 34].

Зазначені вище чинники обумовили той факт, що обсяги невдалого ходацтва та зворотного переселення у вихідців з Півдня України були в 1,5 рази більшими середнього показника по Європейській Росії. Всього за весь період Столипінських аграрних перетворень до Південного Степового регіону повернулося 95 123 особи, що складало 19,4 % загальної кількості переселенців. Головними причинами цього явища стали відсутність в областях колонізації необхідних для господарювання природно-кліматичних умов та вільних ділянок казенної землі. До того ж, специфіка переселенського руху селянства Півдня України полягала у наявності феномену маятникової територіальної міграції. Тобто для 3,3 % прямих, або 17 % зворотних, переселенців Півдня України від'їзд до Сибіру чи Заураля був сезонним явищем. Хоча в регіонах колонізації представники цієї групи мали ділянки орної землі, основна частина господарства у них залишилася в сільській місцевості південноукраїнських губерній [19, с. 92].

Аналізуючи селянську рефлексію на урядове стимулювання територіальної мобільності слід також додати, що ще з 80-х рр. ХІХ ст. у переселенців з південноукраїнських губерній сформувалася стійка тенденція оселятися переважно лише в трьох з дев'ятнадцяти областей — Семиріченській, Тобольській та Акмолінській. Причини такого вибору полягали у схожості природно-кліматичних умов, ландшафту, господарської спеціалізації, етнічного та релігійного складу населення останніх. При цьому, розмір пропонованої ділянки на казенних землях у даних адміністративно-територіальних одиницях, на нашу думку, відігравав для селян Півдня України головну, а не визначальну роль. У порівнянні з іншими регіонами заселення він був меншим на 7 – 8 % й коливався від 24 до 40 десятин на родину. Визначенні чинники обумовили той факт, що з усієї кількості переселенців із степової України понад 60 % зупинилися на постійне місце проживання саме у трьох згаданих областях [20, оп. 1, спр. 3, арк. 1 – 339].

В соціально-стратифікаційному відношенні вихідці з губерній степової України якісно відрізнялися від переселенців з інших регіонів європейської частини імперії. Ще наприкінці ХІХ ст. в областях колонізації за ними закріпилася слава енергійних та заможних господарів. Такий стан речей був пов'язаний із суттєвою розбіжністю

у співвідношенні загальноросійських та південноукраїнських показників майнового забезпечення від'їжджаючих.

Серед переселенців з Півдня України частка незаможних, у порівнянні з середніми показниками Європейської Росії, була набагато меншою, що можна відобразити у відносній пропорції як 56 % : 92 %. Когнітивна поведінка представників цієї верстви від'їжджаючих була типовою. Внаслідок відсутності достатніх обігових коштів вони, напередодні від'їзду, спродували свої наділи односельцям. Це давало можливість отримати суму від 200 до 400 карбованців. Як наслідок майже всі незаможні переселенці з Півдня, як і з інших регіонів, оселялися на ділянках казни [19, с. 96].

У порівнянні із середніми показниками частка від'їжджаючих з Півдня України середняків була в 4,5 рази більшою та дорівнювала 27,7 %. Після отримання переселенських документів останні спродували не все, а лише частку свого господарства, що дозволяло отримувати від 500 до 800 карбованців. Чисельний характер таких випадків відображав кризу патріархальних звичаїв в середняцькій родині в регіоні та розпаду її на малі сім'ї. Частина останніх, за попередньою згодою з родичами, отримувала відступного та переїжджала до областей колонізації. При цьому, на новому місці 4 % переселенців-середняків оселялися в общинах старожилів, а ще 28 % на куплених у приватних власників землях. Втім, більше двох третин від'їхавших середняцьких родин оселялися на казенних ділянках [19, с. 97].

Активну участь в переселенському русі з Півдня України приймали заможні селяни. Їх частка перевищувала середні показники в 10 раз й сягала 15,9 % (77 961 особа). Майнове забезпечення представників цього прошарку дозволяло в ході переселення та заснування господарства на новому місці використовувати власні накопичення. Ділянки орної чи присадибної землі як правило віддавалися заможними селянами в оренду односельцям. землеволодіння. До того ж, саме серед цього прошарку найбільш поширеним був феномен маятникової міграції. Хоча переважна більшість міцних переселенців з Півдня України осідали в областях колонізації на казенних землях, чверть з них закріплювали за собою ділянки лише на правах оренди [19, с. 99].

Співвідношення між вище означеними групами переселенців з Півдня України суттєво відрізнялося на повітовому рівні, що цілком відображало строкату картину соціальної стратифікації місцевого селянства. Схожим із усередненим по Європейській Росії, в цьому контексті, був лише соціальний образ від'їжджаючих з Херсонщини.

Залучення до переселенського руху та сприйняття його як своєрідного ліфту висхідної мобільності перетворювало від'їжджаючих з Півдня України селян на пошукачів кращої долі. Завдяки створеним державою умовам, власним якостям та накопиченням вони в областях колонізації ставали з часом більш заможними й входили до складу тих, кого уряд бачив майбутньою опорою імперії. Але активізація переселенської політики уможливила лише тимчасове покращення соціальної ситуації в місцях відбуття. З одного боку, в сільській місцевості південноукраїнських губерній темпи від'їзду зрівнялися з постійно зростаючими показниками природного відтворення селянства лише протягом 1906 — 1910 рр. З іншого, від'їжджаючі не вдалися, як було прогнозовано місцевим та столичним чиновництвом, до масового продажу своїх наділів. За допомогою тих ділянок переселенців, що поступили на земельний ринок, лише частково була задовільнена

споживча потреба в землі сільських общин та капіталізовані бажання незначної частки селянської верхівки.

В межах третього екстенсивного напрямку розв'язання селянського питання в досліджуваний період уряд вжив заходи щодо розповсюдження асоціативних форм самоорганізації на селі. До складу останніх входили селянські позиково-ощадні, кредитні та поземельні товариства. Впровадженням їх визнавався факт необхідності допомоги сільським мешканцям в обігових коштах, з одного боку, а також валідності створення альтернативних общині соціальних організацій. До того ж, правова база функціонування товариств була дуже розмитою, що надавало можливість її членам достатньо вільно використовувати кошти статутного фонду чи каси.

На фазі спаду уваги до аграрного питання проблема створення селянських товариств отримала неоднозначного ставлення. Ліберальні кола приватних власників та бюрократії вважали їх прогресивним явищем, оскільки оборотні позики товариствам упереджували продаж селянами зерна восени й, таким чином, гальмували падіння цін на ринку збіжжя. Існувала думка про підвищення через них агрокультури селян, що відволікло б останніх від ідей додаткового наділення землею. Але консервативна частина дворянства вважала створення асоціативних форм на селі недоцільним, бо це призвело б до втрати їхніми господарствами дешевої найманої сили. Теза про вирішеність селянського питання на той момент вплинула й на визнання общини у якості соціальної основи для створення позикових чи кредитних об'єднань. За таких умов до 1880-х рр. зареєстровані селянські товариства не отримали вагомого поширення ні у південноукраїнських губерніях ні, в цілому, по Російській імперії. Але на території перших, не залежно від курсу аграрної політики, на той час отримали широкого розповсюдження такі традиційні форми асоціативної селянської самоорганізації як толока, супряга та артіль. Серед заможного селянства в регіоні використовувався такий капіталізований вид соціальної спільності як орендна кумпанія [21, с. 192].

Тенденція до зростання кількості селянських спільностей асоціативного типу стала помітною вже на початку фази актуалізації аграрного питання. Відправним моментом в інституціоналізації першої був дозвіл Селянському поземельному банку сприяти купівлі земель товариствам для створення хуторів-виселків. Разом з цим, суттєвим стимулом для перетворення тенденції в масове явище стало прийняття Закону від 1 червня 1895 р. про створення установ дрібної позики, а також затвердження в 1897 р. типових статутів кредитних товариств. Не дивлячись на те, що розповсюдженню асоціативних форм самоорганізації перешкоджали незначний обсяг субсидій Держбанку, правові обмеження та консерватизм свідомості селянства, штучне стримування мобілізації надільних земель, вже напередодні Першої світової війни до складу товариств різного типу на території південноукраїнських губерній входило більше двох третин сільського населення [22, с. 28].

В середині 90-х рр. XIX ст. в питанні заснування необщинних селянських об'єднань на зміну патерналізму приходить ринкова раціональність. На другий план в цей час відходить принцип опікування селянськими позиковими справами, в межах якого нестача платежів сільського населення до казни могла компенсуватися надходженнями по іншим бюджетним статтям. На його місце встановлюється принцип комерційної доцільності фінансової самодостатності товариств, а також економічної та майнової відповідальності їх членів. До того ж, позиково-ощадні

товариства отримували право надавати своїм пайщикам позики на суму до 100 крб. терміном до одного року, а кредитні товариства, згідно з новою нормою закону, взагалі могли створюватися не маючи статутного капіталу [22, с. 31].

Слід підкреслити, що на Півдні України діяльність усіх типів асоціативних форм селянської самоорганізації отримала екстенсивного характеру, бо у 80 % їх операцій предметом купівлі-продажу були земельні ділянки. Лише незначна частина коштів спрямовувалася на придбання покращеного реманенту, сортів посівного матеріалу чи нових порід худоби. До того ж, дистанційованість місцевої адміністрації від діяльності селянських товариств створювала для їх членів умови вільного подальшого розвитку, що сприяло поширенню на селі підприємницької свідомості та посиленню конкурентної боротьби за землю. В умовах урядової підтримки сільської общини селянська рефлексія в регіоні на Закон 1 червня 1895 р. являла собою прагматичний крок до інституціоналізації асоційованих форм господарювання на селі.

Таким чином, проміжні результати реалізації екстенсивного напрямку аграрної політики в умовах ринково-капіталістичної трансформації можна охарактеризувати як позитивні. Вони відобразили соціальну раціоналізацію дій уряду по прискоренню функціонування механізмів збільшення селянського землеволодіння, яке напередодні Першої світової війни стало на території південноукраїнських губерній домінуючим. Кожною із складових цього напрямку переслідувалися принаймні три завдання — забезпечення соціального спокою, створення земельно-ресурсного потенціалу для підвищення якості життя на селі, повернення довіри до влади. Позитивну роль в цьому контексті відіграло й зниження податкового тиску на селян та скасування у 1905 р. викупних платежів. Але на досліджуваній момент владі були невідомі механізми соціального та економічного управління демографічною ситуацією на селі, що стало однією з головних причин актуалізації проблеми земельного голоду та періодичного зростання очікувань переділу головного ресурсу аграрного сектора.

Публікація розкриває один з аспектів соціальної історії південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації і є невід'ємною складовою дисертаційного дослідження. Подальші перспективи пошуку можуть бути пов'язані з розкриттям питань інтенсифікації селянського повсякдення, еволюції інституціональних основ поведінки сільського населення, кризи патріархальної селянської родини, що мали місце на зламі XIX — XX століть та відбувалися під впливом аграрної політики. Матеріали статті можуть бути використанні під час викладання спецкурсів з аграрної історії України, соціальної історії селянства, історичного краєзнавства тощо.

Бібліографія

1. Вдовин В. С. Крестьянский поземельный банк (1883 — 1895) / В. С. Вдовин. — М. : Госполитиздат, 1959. — 196 с.
2. Державний архів Автономної Республіки Крим. Фонд Катеринославсько-Таврійського відділення Селянського поземельного банку. — Ф.71.
3. Сборник правил и инструкций по Крестьянскому поземельному банку. 1883 — 1908. — СПб. : Типография Министерства Финансов, 1908. — 639 с.
4. Російський державний історичний архів. Фонд Селянського поземельного банку. — Ф. 592.

5. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство в России в эпоху империализма / С. М. Дубровский. — М. : Наука, 1969. — 308 с.
6. Статистические материалы к Отчету Крестьянского поземельного банка за 1908 год (первый год ведения). — СПб. : Печатка С. П. Яковлева, 1911. — 391 с.
7. Статистический ежегодник России. 1915 год. Год XII. — Пг. : Печатка С. П. Яковлева, 1916. — 247 с.
8. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении Столыпинской аграрной реформы на Украине. (1906 — 1916) / А. В. Опря — Диссертация на соискание уч. степени к. и. н. : 07. 00. 01. — Днепропетровск, ДГУ, 1982. — 191 с.
9. Статистические материалы к Отчету Крестьянского поземельного банка за 1914 год (седьмой год ведения). — СПб. : Печатка С. П. Яковлева, 1916. — 392 с.
10. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. — Харків : Держвидав «Господарство України», 1931. — 135 с.
11. Статистический справочник по землевладению и землепользованию Екатеринославской губернии. — Екатеринослав : Губернская типография, 1917. — 287 с.
12. Краснікова О. М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні. (1861 — 1918) / О. М. Краснікова // УІЖ. — 1999. — № 6. — С. 36 — 47.
13. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906 — 1917 рр.) / О. М. Приймак. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 2002. — 188 с.
14. Приймак О. М. Позикова політика селянського банку на Півдні України / О. М. Приймак // Наукові праці Історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя : Просвіта, 2005. — Вип. XIX. — С. 108 — 112.
15. Статистические материалы к Отчету Крестьянского поземельного банка за 1910 год (третий год ведения). — СПб. : Печатка С. П. Яковлева, 1913. — 677 с.
16. Якименко Н. А. Переселенческое движение на Украине в период Столыпинской аграрной реформы (1906 — 1913) / Н. А. Якименко — Диссертация на соискание уч. степени к. и. н. : 07. 00. 01. — К., 1977. — 176 с.
17. Переселение и укрепление земли // Сельскохозяйственная хроника Херсонского уезда. — 1909. — Ноябрь. — С. 17 — 18.
18. Переселение в Сибирь. Прямое и обратное движение переселенцев семейных и одиночных. — СПб., 1906. — 61 с.
19. Янзин И. В. Переселенческая статистика о хозяйственном положении переселенцев (По исследованию Переселенческого Управления) / И. В. Янзин // Вопросы колонизации. — СПб. : Учебное дело, 1914. — № 14. — С. 73 — 102.
20. Державний архів Херсонської області. Фонд Дніпровської повітової Земської Управи. — Ф. 5.
21. Дякин В. С. Деньги для сельского хозяйства 1892 — 1914 гг. (Аграрный кредит в экономической политике царизма) / В. С. Дякин — СПб. : Изд-во СПбГУ, 1997. — 356 с.
22. Прокопович С. Н. Сельскохозяйственная кооперация и бюджет крестьянского хозяйства / С. Н. Прокопович. — М. — Пг. : Изд-во центр-го тов-ва «Кооперативное издательство», 1922. — 148 с.

Приймак О. Н.

Социальные параллели реализации экстенсивного направления аграрной политики на Юге Украины в конце XIX – начале XX веков.

В статье содержится анализ влияния рычагов аграрной политики царизма на изменения в землевладении на территории южноукраинских губерний. Раскрыты социальные последствия деятельности Крестьянского банка, реализации переселенческой политики и стимулирования правительством создания сельскохозяйственных товариществ в южноукраинском селе. Особое внимание уделено проблемам социальной актуализации аграрного вопроса, отражению в регионе действий правительства по созданию новой социальной опоры на селе, социальной рефлексии крестьянства на изменения в курсе аграрной политики.

Priymak O. N.

The Social parallels of realization of extensive direction of agrarian policy on South of Ukraine in the end XIX – beginning of XX ages.

In the article there is an analysis of influence of levers of agrarian policy of царизма on changes in a landownership on territory of southukraine provinces. It open social consequences of activity of the Peasant bank, realization of migrant policy and stimulation the government of creation of agricultural associations, in a southukraine mud flow. The special attention is spared to the problems of social actualization of agrarian question, to the reflection in the region of actions of government on creation of new social support on a mud flow, to the social reflection of peasantry on changes in a course an agrarian policy.

Ерохина Л. А.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА ПОКРОВИТЕЛЬСТВА ЖИВОТНЫМ В НАШЕМ КРАЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Проблема взаимоотношения человека с окружающей природой была актуальна всегда. Еще в глубокой древности проявились элементы потребительского отношения к животному миру. Развитие общества, науки и техники, на протяжении многих столетий лишь усугубило все более растущие противоречия между человеком и животным миром.

В данной статье, написанной на основе архивных материалов и ранее опубликованных сведений [1; 2; 3], рассказывается о том, как более 150 лет тому назад передовая часть Российского общества обратила внимание сограждан на жестокое обращение с животными и объединилась, чтобы противостоять этому.

Длительное время характер и масштаб человеческой деятельности не причиняли ощутимого ущерба окружающей среде, и лишь в последние два столетия привели к существенным изменениям. Огромное этическое влияние на отношение к животному миру оказали движения покровительства животным, целью которых была защита животных от бесцельного истребления и жестокого обращения с ними. Родиной этих движений стала Англия. В 1824 году в Лондоне Ричардом Мартином было основано первое общество покровительства животным [4, сс. 245 – 246]. Благородная идея милосердного отношения к животным была подхвачена и в других странах. В 1905 г. общества покровительства животным были зарегистрированы в следующих странах: Австралии – 4, Австро-Венгрии – 27, Англии – 165, Южной Африке – 10, Америке – 240, Бельгии – 8, Герма-

нии — 185, Голландии — 20, Греции — 2, Дании — 3, Египте — 2, Испании — 6, Италии — 40, Монако — 1, Новой Зеландии — 1, Норвегии — 19, Португалии — 3, Тунисе — 18, Швейцарии — 28, Швеции 52; на островах Мальте — 1, Крите — 1, Мадере — 1, Порто-Рико — 1; в городе Гаване — 1 [5, д. 248, л. 57].

В Российской империи движение за гуманное отношение к животным развернулось в период реформ Александра II. В 1861 г. в Остзейском крае в г. Риге было основано первое в России Общество покровительства животным [5, д. 248, л. 58]. Официальное учреждение Российского общества покровительства животным состоялось в Петербурге 4 октября 1865 г. Основал общество и подготовил его Устав Федор Христианович Паули — коллежский советник. Первым почетным председателем стал князь Александр Аркадьевич Суворов [2, с. 142]. Среди инициаторов создания и почетных председателей был Петр Владимирович Жуковский — гласный городской думы и губернского земского собрания г. Петербурга [6, с. 757].

Год спустя министерство внутренних дел распространило информацию об этом обществе с пожеланием открытия его отделов в других городах. Еще в 1871 г. в Устав о наказаниях были включены статьи, согласно которым, за истязания животных предусматривались наказания от штрафов до заключения под стражу. Например, издевательство над кошками, собаками и больными лошадьми каралось штрафом в 10 р. Убийство щенков, чужих животных или причинение им увечий наказывалось месяцем ареста, который можно было заменить штрафом в 100 рублей. Но только в 1886 г., спустя 21 год после учреждения общества, Министерством внутренних дел были приняты «Правила обращения с животными», в которых говорилось: «Вообще запрещается всякое мучение каких-либо животных и всякое жестокое с ними обращение» [2, с. 144].

Российское Общество покровительства животным, состоявшее под Августейшим покровительством его Императорского Высочества Великого Князя Дмитрия Константиновича, а с апреля 1902 г., Императрицы Марии Федоровны имело 90 самостоятельных отделов, которые подчинялись правлениям, находившимся в губернских и уездных городах. В 1901 г. о работе таких правлений в 38 городах было заявлено в специальной прессе, об остальных 48 правлениях, из-за их незначительной деятельности сообщений не было. Кроме того, существовали еще самостоятельные общества покровительства в городах Риге — Лифляндское с 4 отделами, Дамский комитет, Одессе — 4 отдела, Тифлисе — 4 отдела, в Либаве, Курляндское общество в Митаве [5, д. 248, лл. 58, 60]. Чтобы движение в защиту животных было шире и многочисленней, общества покровительства были наделены правами учреждать во всей империи Дамские комитеты, школьные союзы, детские товарищества, питомники и приюты для животных, случные пункты, лечебницы [5, д. 248, л. 59]. Тема защиты животных, сотрудничества с другими обществами и анализ их деятельности все, что предпринималось для искоренения жестокого обращения с животными, поднималась в специальных научно-популярных изданиях. Изданиями Главного Правления этой организации были — «Вестник Российского общества покровительства животным», основанный сыном Ф. Х. Паули Александром Федоровичем, «Защита животных» [2, с. 142]. С 1890 г. в Петербурге начинает выходить ежемесячный журнал «Человек и Животные», под ред. Н. П. Дучинского. В Риге с 1892 г. ежемесячно выходил журнал «Друг Животных». Благодаря публикациям в этих изданиях, идеи милосердия, дружественного отношения, сочувствия к животным нашли поддержку и в нашем крае.

Учреждение Общества покровительства животным в г. Александровске тесно связано с организацией земской ветеринарии. Серьезным вкладом в развитие идей охраны животных стала деятельность уездного земского ветеринарного врача Моисея Федоровича Андреева [7, с. 107], который состоял на службе с 1892 г. [5, д. 331, лл. 464, 465]. К ветеринарным совещаниям он чаще других проводил анализ работы, готовил отчеты, читал лекции на курсах по подготовке персонала, проводил просветительскую работу среди населения. Заботясь об улучшении содержания домашних животных и совершенствовании их пород, подготовил доклад «О выборе пород земских производителей» [5, д. 287, л. 19]. Больше всего страдали от непосильного труда и неправильного кормления лошади, как крестьянские, так и извозчицы, терпевшие еще и грубость своих хозяев. Для своевременного выявления больных, истощенных и искалеченных животных, М. Ф. Андреев настаивал на периодическом поголовном осмотре лошадей ломовых извозчиков, почтовых, водовозов постоянных дворов, грабарей, кирпичных заводов [5, д. 248, л. 49]. На ветеринарном совещании в 1904 г. он ходатайствовал о введении преподавания курса рациональной ковки лошадей в курс обучения Гнединского училища. Энергично боролся за создание образцовой кузницы, занимающейся расчисткой копыт, ковкой и изготовлением подков. С этой целью написал специальное пособие, которое было издано отдельной брошюрой «О рациональной ковке лошадей» [5, д. 287, л. 12]. Хорошим подспорьем в воспитательной работе стало издание его брошюры «Некоторые популярные сведения из области ветеринарных знаний». Кроме того, М. Ф. Андреев принимал участие в комиссиях по осмотру гуртов, подготовке ярмарок, мобилизации лошадей [5, д. 340, л. 7].

На первом Уездном Земском Ветеринарном Совещании 23 января 1904 г. он сформулировал идею защиты животных и необходимость открытия отделений общества в городе и уезде. Для достижения данной цели им был проведен анализ различных публикаций о работе и истории становления отделений покровительства животным. Основная идея этого выступления заключалась в следующем — ветеринары являются не просто пионерами, а главными борцами за сохранение жизни, улучшения быта и породы животных. Докладчик подчеркнул: «Там, где специальные силы в лице ветеринарных врачей имели возможность проявить большее свое активное участие, отделы не бездействуют, а процветают и развиваются». В качестве примера была приведена работа Казанского, Московского, Ставропольского, Херсонского, Новочеркасского и Курского отделов, которые организовали приюты и клиники для бездомных и больных животных. В газетах и журналах они публиковали обращения к учителям школ, народных училищ, гимназий и студентам, следили за исполнением постановлений и указов, направленных на улучшение участи животных [5, д. 248, л. 61]. Совещание поддержало выступление М. Ф. Андреева и постановило: «Принять участие в открытии вышеупомянутого отдела в Александровском уезде ... так же просить Губернскую Управу этот доклад отпечатать в Вестнике Екатеринославского земства» [5, д. 238, л. 14]. На этом и закончился первый этап организации общества защиты животных, главным достижением которого стала публикация доклада. Вновь к этому вопросу вернулись в 1913 г., когда, наконец, и было открыто общество. 13 декабря Городская Дума приняла постановление: «... в г. Александровске, с высочайшего соизволения Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоров-

ны разрешено учреждение Отдела Российского Общества Покровительства Животным» [8, д. 492, л. 2]. Общество имело свой Устав, определявший цели, задачи и права: «Общество имеет своей целью, соединительными силами своих членов предохранять животных во всей империи от жестокого обращения и вообще содействовать улучшению их быта» [5, д. 248, л. 59]. Членом общества мог стать любой человек независимо от национальности, пола, социального положения и места проживания. Для этого нужно было написать заявление и отнести в канцелярию Управы, уплатив членский взнос не менее 5 р. в год [8 д. 492, лл. 2, 4]. Ежегодные и единовременные взносы составляли только часть средств общества. Остальная сумма слагалась из процентов от неприкосновенного капитала, пожертвований частных лиц, денег вырученных от продажи издаваемых сочинений, чтения лекций, спектаклей, концертов, балов, гуляний, базаров. «Общество» воспитывало граждан в духе милосердного отношения к животным, осуществляло надзор за ними на улицах города, следило за исполнением указов. Например, по жалобе заведующего Николаевской земской школой М. Б. Юрьева за издевательство над лошадьёю был наказан извозчик № 105 [9, с. 163]. Согласно пункту 7 «Правил»: «Упавшую в упряжи лошадь воспрещается поднимать ударами кнута, но следует непременно распрячь ее, если пособие руками окажется недостаточным» [2, с. 144].

В 1913 — 1914 гг. Александровская городская управа и Александровское уездное полицейское управление разделили между собой заботу о потерявшихся животных, их временному размещению и поиску хозяев. Животные, обнаруженные полицейскими без присмотра хозяев, считались потерявшимися и препровождались в Городскую Управу. Здесь собирали пропавших, отбившихся и украденных животных со всех частей города и его окраин. Это были лошади, коровы и свиньи. Владельцу пропавшего животного выдавалось свидетельство на государственном бланке с печатью с указанием его фамилии, имени и отчества, места проживания и примет потерянного животного.

Содержание, размещение и уход за такими животными было хлопотным делом для Управы. Канцелярия Управы вела постоянную переписку с полицейским управлением о скорейшем поиске их владельцев, а в случае невозможности содержания, предлагалось подыскать им временное убежище у частного лица за определенное вознаграждение. В одном из таких документов говорилось: «При городском дворе содержится в течение нескольких дней приبلудившийся кабан, кормить которого Управе не предоставляется далее возможным, а потому покорнейше просит Ваше Высокородие сдать этого кабана кому-либо на хранение. За прокормление кабана причитается 2 р. 80 к.» [8, д. 495, л. 21].

Однажды, чтобы отменить решение полицейского управления о содержании в своем дворе 13 лошадей, принадлежавших цыганам, Управа собрала коллегиальное заседание. Чтобы в дальнейшем избежать подобных курьезов, рассматривался вопрос об учреждении статистического-экономического бюро по ловле и содержанию бродячих животных.

Покровительство над дикими животными взяло на себя «Хортицкое общество охранителей природы», которое вело переписку с Горуправой о запрете членам «Общества любителей правильной охоты и рыбной ловли» вести охоту в установленное время на городской части острова [8, д. 497, лл. 2 — 28].

В 1894 г. отделение «Общества» было учреждено в г. Мелитополе ветеринарным врачом Н. И. Шадриним. Оно состояло из 197 членов, из них — 13 участковых

попечителей, 75 — действительных членов, 16 — соревнователей, 40 — сотрудников и 4 — почетных члена [5, д. 248, л. 62]. В 1900 г. Председателем Мелитопольского отделения Российского общества покровительства животным был Максимов Лаврентий Петрович — Уездный Исправник Уездного полицейского управления. Вице-Председателем — Кунашевский Андрей Павлович. Членами правления состояли: заведующий делами правления Хлюдзинский Каспер Людвигович — Коллежский регистратор, казначей Мерк Христиан Осипович — купец, Бриль Василий Осипович — Начальник Мелитопольской Почтово-телеграфной конторы, Карпушев Василий Васильевич — купец, Классен Яков Яковлевич — купец, Клатт Иван Карлович — помещик, Мартынович Иван Степанович — землевладелец, Миндельсон Ипполит Моисеевич — провизор, Станишевский Андрей Александрович — Губернский секретарь, Лангер Иван Викетьевич — землевладелец [3, с. 44]. Отделение активно участвовало в жизни города. Не имея собственной ветлечебницы, оно организовало в земской — амбулаторный прием и стационарное лечение всех животных. За эти услуги ветеринарному фельдшеру общество выплачивало пособие — 60 руб. в год. Ветеринарный врач от предложенного пособия отказался. В сложившихся условиях традиционного отношения к животным проблема покровительства не решалась одной лишь ветеринарной помощью. Перспективным направлением была воспитательная, разъяснительная и пропагандистская работа. Для бесплатной раздачи в народных училищах был издан плакат «На добрую память», вышедший тысячным тиражом. Старания членов Мелитопольского отдела общества были отмечены — 1 серебряной медалью, 1 бронзовой, 21 похвальным листом, денежными наградами на 20 р. [5, д. 248, л. 59].

Итак, идеи милосердия и гуманного отношения к животным, волновавшие русское общество, получили распространение в нашем крае в конце XIX — начале XX вв. благодаря совместным усилиям ветеринаров и общественности. Начатое ими движение формировало у людей сознательное, ответственное отношение к животным.

Библиография

1. Крылов Н. В. Очерки по истории Мелитополя 1814 — 1917 / Н. В. Крылов — Запорожье : Тандем-У. — 2008. — 344 с.
2. Борейко В. Е. Белые пятна истории природоохраны / В. Е. Борейко. — К., 1996. — Т. 1. — 223 с.
3. Дзякович П. К. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении / П. К. Дзякович. — Мелитополь, 1990. — 45 с.
4. Покровительство животным // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. — СПб., 1898. — Т. XXIV. — С. 245 — 246.
5. ГАЗО, ф. 56, оп. 1.
6. Жуковский П. В. // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф. А. Эфрон И. А. — СПб., 1905. — Т. I-A. — С. 757.
7. Ерохина Л. А. Земская ветеринария в Александровском уезде / Л. А. Ерохина // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2006. — № 6. — С. 104 — 111.
8. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.
9. Чайка О. В. Городской транспорт в Александровске в начале XX века / О. В. Чайка // Музейний вісник. — Запорожье, 2009. — № 9. — С. 161 — 179.

Ерохіна Л. А.

**Організація товариства заступництва за тварин
в нашому краї в кінці XIX – на початку XX ст.**

В статті на основі архівних матеріалів розповідається про заснування відділу Російського товариства заступництва за тварин в повітових містах Олександрівську та Мелітополі.

Erohina L. A.

**Establishment of animal protection center in our region
at the end of the XIX – beginning of the XX centuries**

The article is based on the archive materials depicting the establishment of the department of the Russian center of animals' protection in the uезд cities of Oleksandrivsk and Melitopol.

Козыряцкая С. И.

**ИСТОРИЯ АЛЕКСАНДРОВСКОЙ
ГОРОДСКОЙ ЖЕНСКОЙ ГИМНАЗИИ**

Важное место в истории каждого государства занимает развитие его системы образования. Если говорить о женском образовании на территории Российской империи, то первое упоминание о женских учебных заведениях относится к XI в., когда в 1086 г. сестра Владимира Мономаха Анна Всеволодовна открыла девичье училище при Андреевском монастыре в Киеве [1]. В общей системе народного образования под влиянием общественного движения в России в 60-е гг. XIX в. расширилась сеть женских учебных заведений, девочки получили возможность обучаться в смешанных школах. Хотя в это время Россия стояла на первом месте в Европе по развитию среднего женского образования, учебные заведения все-таки не были общедоступными. В результате реформ, проведенных в Александровскую эпоху, развитие российского образования существенно шагнуло вперед. Были утверждены общедоступность и всеобщность начального образования, поощрялось открытие земских и частных школ. В качестве основной школы вводились прогимназии и гимназии, которые делились на классические и реальные. Последние в 1872 г. были преобразованы в реальные училища. Что же касается гимназий, то их главной целью было получение учениками и ученицами общего образования и подготовка выпускников для поступления в университеты. Выпускницы женских гимназий получали аттестаты и свидетельства, позволяющие им работать домашними наставницами и учительницами. Формально гимназии были доступны детям, достигшим 8-ми — 9-ти лет, выдержавшим приемные экзамены, из семей, имеющих возможность платить за обучение.

Женские гимназии и прогимназии находились в ведомстве Министерства Народного Просвещения. В 1870 г. министерством было издано «Положение о женских гимназиях и прогимназиях», в котором прописывались все пункты по управлению учебной и хозяйственной жизнью учебных заведений. Непосредственное руководство делами осуществлялось попечителями учебных округов. Возникают они в начале XIX в. Учебные заведения города Александровска входили в состав Одесского округа. Но была достаточно высока и роль общественности в

системе образования. Это проявлялось в работе попечительских и педагогических советов при учебных заведениях.

В данной статье будет рассмотрена история Александровской городской женской гимназии от начала ее существования до 1919 г. Главным образом работа построена на материалах Государственного архива Запорожской области. Некоторые моменты истории женской гимназии города Александровска были рассмотрены запорожским историком В. Стойчевым. В местной прессе была опубликована его статья «Храмы Старого Александровска. Домовая церковь городской женской гимназии» [2].

Первое женское учебное заведение в нашем городе планировалось открыть еще в 50-е гг. XIX в. Тогда, согласно предписанию Екатеринославского губернатора об открытии в городах училищ для детей женского пола, в Александровске на заседании городской ратуши 25 августа 1858 г. начал обсуждаться вопрос о женском училище. Министерством Народного Просвещения к обсуждению темы были привлечены начальники учебных округов и общественность. Городской ратуше было предписано предложить обществу разработать свои соображения по поставленному вопросу, а также обсудить возможность финансового участия в его решении. А 19 октября того же года в ратуше собрались городские жители для обмена мнениями по поводу открытия в городе женского училища. По итогам заседания был вынесен «Общественный приговор». В нем говорилось, что финансовую помощь училищу будут оказывать состоятельные горожане, владеющие недвижимым имуществом, за что их дочери будут обучаться в учебном заведении бесплатно. Другие же родители учениц должны будут вносить плату за обучение в размере от 10-ти до 25-ти руб. [3, д. 713, л. 9].

В 1896 г. городскими властями было возбуждено дело об открытии женской прогимназии. Первое заседание попечительского совета было открыто городским головой Захарием Михайловичем Махно в здании городской управы 14 июля 1897 г. На первом заседании совета был определен размер годовой платы за обучение, а также сроки ее выплат. Стоимость обучения в I и II классах составила 50 руб., в III — 60 руб. Вносить плату необходимо было каждое полугодие: I — с 1 августа по 1 октября и II — с 1 января по 1 марта. Денежные средства Александровской городской женской гимназии хранились в уездном казначействе.

Что касается форменной одежды учениц Александровской городской женской прогимназии, то были приняты: в будние дни — коричневое платье с черным передником, по праздникам и в дни выхода в церковь — белые передник и пелерина. Головной убор летом — соломенная белая шляпка с инициалами учебного заведения — «А. Ж. П.», зимой — черная полярковая — с такими же инициалами. Заседания попечительского совета было решено проводить один раз в месяц [4, д. 1, л. 4 об.].

Прогимназия в Александровске начала действовать 3 сентября 1897 г. в составе первых трех классов. Ежегодно открывалось еще по одному

Гимназистка в повседневной форме. Фото. Фонды ЗОКМ

классу, и с 1901 г. учебное заведение имело уже семь основных классов, а в 1902 г. открыли и восьмой. Деятельность учебного заведения стремительно набирала обороты. Еще в 1899 г. в Александровской женской гимназии обучалось 147 учениц, при этом число желающих определить в гимназию своих дочерей было гораздо больше. Поэтому Александровская городская дума еще в 1898 г. ходатайствовала перед Екатеринославским губернатором о преобразовании прогимназии в полную гимназию с восьмилетним обучением. В ответ губернским присутствием был поставлен ряд условий:

- предусмотреть средства на оплату работы мужского преподавательского состава, так как в империи недостаточно учителей — женщин с высшим образованием;
- должно быть построено здание для гимназии, которое отвечало бы всем требованиям такого учебного заведения и дума должна будет учесть расходы на это;
- определить необходимое количество классных надзирательниц;
- официально установить стоимость обучения в старших классах.

Все эти вопросы было поручено разработать горуправе. И в феврале 1899 г. специально созданной подготовительной комиссией был изложен подробный план организационных и финансовых дел женской гимназии. После долгих обсуждений, в ноябре 1901 г. от попечителя Одесского учебного округа было получено разрешение преобразовать прогимназию в гимназию, а также выделить средства на открытие VIII класса за счет попечительского совета. Окончание дополнительного класса позволяло гимназисткам получать педагогическую подготовку и звание домашней учительницы, а также поступать в высшие учебные заведения. Было решено, что обучение в VIII классе гимназии будет стоить 85 руб. в год.

С начала своего существования Александровская городская женская гимназия не имела собственного помещения. Классы гимназисток размещались в наемных домах. Квартиру для начальницы гимназии городские власти арендовали в съемном доме домовладелицы Ф. Дементьевой на углу Тургеневской и Садовой улиц (современные Тургенева и Гоголя) по адресу Тургеневская, 40. Это было одноэтажное здание, крытое черепицей, состоящее из двух смежных квартир. Во второй части дома в 1900 г. было решено устроить учебные помещения для 5-го и 6-го классов. Домовладелицей было разрешено переустроить комнаты по собственному усмотрению за счет города. Не допускалась только поломка капитальных стен. К сожалению, не удалось выяснить точного адреса, по которому размещались другие классы гимназии. Можно только предположить, что эти помещения находились в том же районе города. Так как за короткие перемены учителя просто не успевали бы переходить из класса в класс.

Только по арендному договору с Дементьевой город должен был выплачивать 600 руб. в год. А если учесть, что это не единственное наемное помещение для гимназии, то сумма для местного бюджета была немалой. Поэтому комиссия по народному образованию, в состав которой входили Я. П. Новицкий, Ф. Ф. Мовчановский и П. И. Чижевский, пришла к заключению, что договоры аренды не являются выгодными. И с этого времени в Александровске остро встал вопрос о постройке здания для женской гимназии. Для этой цели городские власти выделили участок земли между Филипповской церковью и городским садом, а также ассигновали на строительство 68 тыс. руб. [5, д. 104, л. 112 а].

Для решения всех текущих вопросов относительно строительства здания для Александровской женской гимназии городской думой была создана специальная комиссия, в состав которой вошли: П. П. Щепилло, Я. П. Новицкий, П. И. Чижевский, С. Я. Петишкин и С. Ф. Леженко. Этой комиссией решались все текущие вопросы, касающиеся строительства: приемка строительных материалов, освидетельствование проведенных работ, координация деятельности строителей. Подрядчиками выступали Дмитрий Андрианович и Александр Андрианович Минаевы. Для постройки здания использовался кирпич производства Минаевых и Примакова. Ответственным за строительство был назначен городской техник инженер Ф. С. Пекутовский. Последним в Харькове было приобретено 13 печных приборов, а также 8,5 погонных сажений водопроводных труб диаметром 1 дюйм. Водомер был установлен С. Лызловым, за что ему было уплачено 104 руб. 25 коп. [5, д. 744, л. 2 об.]. Работы планировалось окончить к 10 августа 1902 г. Однако строительство шло медленно, что видно из отчетов комиссии в городскую управу. Согласно договору, когда подрядчики не укладывались в сроки или допускали ошибки в процессе строительства, работы по их исправлению им приходилось выполнять за свой счет. На это отводилось три дня с момента оглашения претензий строительной комиссией. Требование доводилось до ведома исполнителей представителем полиции по поручению городской управы.

Здание Александровской городской женской гимназии.
Почтовая открытка нач. XX в.

Полы и потолки в здании представляли собой черновую глиняную смазку, залитую известковым раствором. На потолках, кроме того, еще слой песка в 1 вершок. Полы внизу были бетонными, а на верхнем этаже из сосновых досок. Стены штукатурились. Для этого было привезено семь бричек жидкой извести по 60 пудов каждая. В подвальное помещение вели каменные ступеньки, стены в нем были из того же материала, окна отделаны в полкирпича [5, д. 744, л. 6].

Рабочие для строительства нанимались и присылались горуправой. Необходимое количество работников запрашивалось строительной комиссией. Приведем

в качестве примера одно из таких заявлений от 24 июня 1902 г. «Комиссия по постройке женской гимназии имеет честь просить Александровскую Городскую Управу нанять и прислать на постройку женской гимназии четырех чернорабочих для засыпки строительным мусором и щебнем пазухи между сводами и полом вестибюля. Чернорабочих комиссия просит прислать в понедельник» [5, д. 744, л. 7].

Ближе к окончанию строительных работ инженер Ф. С. Пекутовский направил в горуправу смету расходов и список мебели для оборудования здания гимназии. Среди прочей мебели необходимо было закупить: 11 деревянных «стоячих» вешалок с местом для шляпы, вскрытых лаком — по 15 руб. за единицу; 300 металлических номерков — 9 руб.; передвижную лестницу длиной 4 аршина (2,84 м); два полированных шкафа для учебных пособий; классные столы, подставки для карт и прочее.

За время строительства был допущен большой перерасход воды, и городские власти часто настаивали на экономии. К 6 сентября 1902 г. основная часть работ была практически окончена. Комиссией, под председательством городского головы Ф. Ф. Мовчановского, в составе членов управы и строительной комиссии Леженко, Новицкого, Петишкина, Пекутовского, Комира, а также наблюдавшего за работами студента Харьковского технологического института Приходькова, в присутствии подрядчиков братьев Минаевых, был произведен осмотр здания Александровской городской женской гимназии. В результате этого в акте приема отметили, что некоторые работы выполнены неудовлетворительно. Однако, несмотря на этот факт, было принято решение переезд не откладывать, а к устранению дефектов вернуться в будущем году. И тогда, если неполадки в срок не устранят, все эти работы будут отнесены на счет подрядчиков. Последние акт не подписали. Более того, в октябре Минаевы выдвинули требования выплатить им 13 тыс. руб. за перевыполненную работу [5, д. 744, л. 41]. Свое заключение по данному вопросу выдала и Харьковская артель русских инженеров. Было высчитано, что на строительство здания было израсходовано 90 тыс. руб. [5, д. 744, л. 44]. По перерасчетам городской управы стоимость постройки — 80 130 руб. 95 коп. [5, д. 744, л. 84]. Несмотря на противоречивые данные, местными властями был сделан вывод, что при строительстве здания гимназии был допущен перерасход средств на 18 814 руб. 15 коп., эта сумма была отнесена в дефицит городского бюджета. Средства на строительство были заняты в Харьковском земельном банке. По этому кредиту город выплачивал по 6 000 руб. ежегодно. В эту сумму входили проценты и погашение. Расчет с подрядчиками не был окончен еще и в 1904 г. В целом из городского бюджета в 1901 г. на постройку зданий для учебных заведений было израсходовано 115 тысяч руб. [5, д. 170, л. 3].

Министр народного просвещения, прибывший в Александровск 16 ноября 1902 г. для совместного совещания с городскими властями по вопросам развития народного образования, положительно отзывался о новом здании гимназии. Так, несмотря на проблемы, городская женская гимназия в довольно короткие сроки получила прекрасное просторное здание в центральной части города, которое и сегодня служит образовательным целям. Это третий корпус Запорожского национального университета.

С 1904 г. здание женской гимназии было застраховано от пожара. За 10 лет было уплачено страховой премии на сумму 2 200 руб., и 205 руб. 20 коп. — за страховку движимого имущества в здании. Пожаров в здании за весь рассматриваемый период не было зафиксировано.

Александровская женская гимназия входила в число учебных заведений, которые содержались только на городские средства. В 1904 г. кроме гимназии к таким относились еще четыре училища: мужское народное (размещалось в городском здании на Тюремной площади), женское приходское им. Гоголя (городское здание на ул. Николаевской), первое смешанное (арендованный дом Слышко) и второе смешанное (часть здания Александровской мещанской управы) начальные училища. Еще до открытия гимназии содержать ее планировалось за счет сбора платы за обучение, а недостающие средства доплачивать из городского бюджета. Несмотря на неоднократные ходатайства городского самоуправления перед уездным земством, гимназия не получала от последнего никаких доплат. Исключением было единовременное пособие в размере 5 000 руб., назначенное земством на содержание гимназического здания. Только с 1918 г., когда в учебном заведении возросло количество учащихся из уезда, земством ежегодно выделялась для гимназии финансовая помощь в размере 20 тыс. руб. [4, д. 52, лл. 272 — 272 об.]. Иногда средства для Александровской женской гимназии выделялись Министерством Народного Просвещения. Чаще всего это были финансы для выдачи дополнительного содержания педагогам. А также ежегодный безвозвратный кредит в размере 1 — 2 тысяч руб. на нужды учебного заведения, согласно Положению 1870 г. Так, общие расходы женской гимназии были таковы: в 1906 году — 26 805 руб. 40 коп.; в 1909 — 36 181 руб.; в 1910 — 36 387 руб. 05 коп.; в 1913 — 36 934 руб. 41 коп.; в 1917 — 82 619 руб. 27 коп.; в 1918 — 212 765 руб. 16 коп. При этом из городского бюджета доплачивалось: в 1903 году — 6 099 руб. 04 коп.; в 1905 — 4 736 руб. 74 коп.; в 1906 — 2 446 руб. 23 коп.; в 1907 — 4 746 руб. 56 коп.; в 1915 — 6 944 руб. 76 коп.; в 1918 — 54 420 руб. 14 коп. Таким образом, хотя плата за обучение и окупала большую часть расходов гимназии, вклад города в развитие учебного заведения был весомым.

Кроме того выделялись средства на текущие ремонты: в 1903 году — 476 руб. 14 коп.; в 1904 — 806 руб. 57 коп.; в 1905 — 1 865 руб. 40 коп.; в 1906 — 232 руб. 65 коп.; в 1907 — 1 423 руб. 23 коп.; в 1908 — 765 руб. 99 коп. [4, д. 37, л. 2]. Однако, несмотря на такие постоянные финансовые вливания, в 1911 г. зданию женской гимназии был необходим капитальный ремонт. Начальница учебного заведения Н. А. Москова обратилась с жалобами в попечительский совет на неудовлетворительное состояние вентиляции в помещении гимназии. После чего для осмотра гимназического здания была создана специальная комиссия из представителей попечительского и педагогического советов и самой Московской. По результатам осмотра гимназии, 27 ноября 1911 г. был составлен акт, в котором отмечалась необходимость проведения капитального ремонта в здании Александровской городской женской гимназии. В документе было отмечено, что в здании требовались: покраска всех полов, устройство панелей в классах и коридорах, обивка цинком полов возле раковин, устранение сырости в некоторых помещениях, ремонт плиточных полов и крыши, установка выключателей во всем здании в целях экономии электроэнергии, замена керосиновых фонарей у парадного входа на электрические и т. д. [4, д. 32, лл. 111 — 111 об.].

Как упоминалось выше, размер платы за обучение был установлен еще на первом заседании попечительского совета 14 июля 1897 г. Ситуация не менялась до 1904 г. Тогда городской управой был поднят вопрос о необходимости увеличения стоимости обучения с начала 1905/06 учебного года. Это было положительно воспринято и попечительским советом, о чем в августе текущего года была

уведомлена начальница женской гимназии. Так, в 1906 г. оплата составляла: в I – V классах – 60 руб., в VI – VII – 75 руб., в VIII – 85 руб. за год обучения [4, д. 26, л. 34 об.]. В 1916 г. в подготовительном классе платили за год обучения 40 руб., в VIII – 100 руб., в остальных без изменений. В следующем году цены на обучение во всех классах были подняты на 10 руб. С октября 1918 г. городскими властями в очередной раз поднимается вопрос об увеличении стоимости обучения. Причиной тому послужила сложная экономическая ситуация и дефицит городских средств.

Для гимназисток не было предусмотрено пансиона и общежития. Девочки проживали либо у родственников, либо, с разрешения администрации, на частных квартирах. За съемным жильем наблюдали классные надзирательницы. В 1915 г. было снято 24 частных квартиры. Устроить в будущем общежитие все-таки планировалось.

Гимназистки в парадной форме.
Фото. Фонды ЗОКМ

Однако средств на это у города не было. И тогда данную миссию взяло на себя общество вспомоществования нуждающимся учащимся. Обществом копились средства на постройку общежития. В 1900 – 1901 гг. сумма сбережений составила – 1 700 руб. 85 коп., а на 1 января 1903 г. – 2 149 руб. 04 коп., на начало 1904 г. – 2 230 руб. 70 коп. [4, д. 73, л. 14]. В финансовых книгах существовала даже специальная статья «Капитал общежития», где фиксировались ежегодные финансовые накопления.

При Александровской городской женской гимназии общество вспомоществования действовало с 1899 г. Правление этой организации избиралось педагогическим советом, сроком на 3 года. Председателем правления с момента основания была графиня В. П. Канкрина, товарищем председателя – П. М. Козловский, членами правления – З. Яновская, Е. Вильнер, Е. Третьякова, Н. Деревенко, Г. Петровский. Из членов общества избирался ревизионный комитет.

Основной задачей в деятельности общества было оказание помощи в уплате за обучение ученицам из малообеспеченных семей, а также покупка обуви и одежды. Кроме того выдавались средства на лечение, покупку книг и учебников. Так, в 1903 г. на эти нужды обществом было израсходовано 1 482 руб. 14 коп., что превысило выплаты 1902 г. на 423 руб. 22 коп. [4, д. 73, л. 3]. Аргументом при распределении помощи было не только тяжелое материальное положение семей учениц. Правлением принимались во внимание поведение и успехи учениц в учебе. Предпочтение отдавалось дочерям местных граждан. От платы за обучение освобождали гимназисток на одно полугодие. Так, в 1903 г. за 56 учениц обще-

ством было уплачено 1 409 руб. 50 коп., в первом полугодии 1908 г. полностью или частично были освобождены 74 ученицы на 1 347 руб., во втором — на 1 250; в 1917 г. от платы за обучение были освобождены 109 учениц.

Средства общества копились в неприкосновенный и запасной капиталы, хранились на сберегательном счете в Александровском уездном казначействе. Пожертвования вносили частные лица, Общество взаимного кредита, городской общественный банк. Приносили доход благотворительные спектакли, которые устраивались ученицами в стенах гимназии. За первых 7 лет работы общества вспомоществования при городской женской гимназии приход средств составил 12 318 руб. 88 коп., расход — 9 764 руб. 48 коп. [5, д. 173, л. 272]. На 1903 г. в обществе вспомоществования нуждающимся учащимся состояло 19 почетных, 14 пожизненных и 215 действительных членов.

Прошения об освобождении от платы за обучение подавались в попечительский совет гимназии. 28 марта 1908 г. советом было вывешено объявление: «Попечительный совет Александровской городской женской гимназии на основании своего постановления от 09 марта 1908 года объявляет гг. родителям и родственникам ... порядок подачи прошений об освобождении от платы:

1) С указанием звания, имени, отчества, фамилии подающего, точного местожительства, класса, в котором учится воспитанница.

2) Подаются на имя Попечительского совета женской гимназии. В первом полугодии каждого учебного года до 15 сентября, во втором — до 15 февраля. В ином случае не допускаются и остаются без рассмотрения» [4, д. 33, л. 12]. После получения заявлений, попечителями собирались подробные сведения о семейном и имущественном положении просителя. Из педагогического совета, в свою очередь, передавалась информация об успехах и поведении ученицы. При сборе сведений о семье, представителем гимназии заполнялась «Опросная карточка», в которой фиксировались: подробный состав семьи с указанием состояния здоровья каждого, сведения о наличии недвижимости и капиталов, информация о доходах и наличии долгов [4, д. 33, л. 77]. После сбора всей информации, прошения поступали на рассмотрение в попечительский совет гимназии, после чего принятые решения представлялись на утверждение в Александровскую городскую думу. Следует отметить, что члены совета чаще всего шли на уступки ученицам из многодетных семей и семей с низкими доходами, а также воспитателям сирот.

Таким образом, деятельность при учебных заведениях Александровска общества вспомоществования нуждающимся учащимся позволяла многим гимназисткам не прерывать обучение даже во время финансовых сложностей в семье.

В городе Александровске не было высших учебных заведений. Окончив гимназии, техническое и коммерческое училища нашего города, выпускники получали среднее образование. Поступать в средние учебные заведения Александровска разрешалось с 10 — 11-ти лет. Для поступления в городскую женскую гимназию, девочки должны были выдержать приемные экзамены: письменно и устно по русскому языку и арифметике, а также по закону божьему. В гимназии существовало три вида экзаменов: вступительные, «поверочные» — после каждого курса, «на свидетельство» — выпускные. Конкурс учениц на одно место был большим. Например, в 1904 г. из 125 сдававших вступительные экзамены, приняты в I класс училища были только 48 человек. Одной из причин этого была недостаточность мест, что впоследствии стало причиной для открытия параллельных классов.

Гимназистка Шашель О. В.
Фото. Фонды ЗОКМ

Согласно Положению о женских гимназиях и прогимназиях 1870 г., ученицы, окончившие VII курс гимназии без медалей, имели право «на звание первоначальных учительниц и учительниц народных училищ». Такими же правами пользовались окончившие 6 классов с одобрительными свидетельствами, с условием прохождения полугодовой практики в качестве помощницы преподавателя [4, д. 15, л. 52]. Однако это не позволяло им преподавать в средних школах, а также поступать в высшие учебные заведения. Такую возможность гимназисткам давало окончание дополнительного VIII класса гимназии. При поступлении в него ученицами выбиралась профильная специальность. О своем решении они сообщали в педагогический совет. Так, в 1904/05 учебном году 12-ти поступающим в VIII класс были предложены на выбор: история, русский язык и математика. С 1908/09 г. к этому списку добавился еще

и французский язык. При выпуске восьмиклассницы получали аттестаты двух видов: со званием домашней наставницы и правом преподавать избранную ими дисциплину; со званием домашней учительницы.

В мае 1916 г. Министерством Народного Просвещения был поднят вопрос о преобразовании дополнительного VIII класса женских гимназий. Причиной этому были часто поступавшие заявления от земских учреждений и содержателей учебных заведений с претензиями, что окончание дополнительного класса не дает ученицам необходимой педагогической подготовки для работы учительницами начальных школ и училищ [4, д. 71, л. 6]. 18 мая 1916 г. министром был утвержден доклад по данному вопросу. После этого с начала 1916/17 учебного года, согласно распоряжению окружного начальства, попечительским советом Александровской городской женской гимназии была проведена реформа VIII класса. Было увеличено количество общеобязательных, специальных и дополнительных предметов. К общеобязательным урокам относились: закон божий — 2 урока, педагогика и дидактика — 3, русская грамматика — 1, арифметика — 1, методика русского языка — 3 и методика арифметики — 3. Специальные предметы: русский язык и словесность — 4 урока, математика — 5, история — 4 урока и география — 4. Дополнительные дисциплины: педагогическое рисование — 1 урок, гигиена — 1, домоводство — 2, гимнастика, чистописание и пение — по 1-ому [4, д. 71, л. 3 об.]. Кроме того, для преподавания латинского языка и физики были приглашены педагоги из мужской гимназии. В целом, у восьмиклассниц было 28 уроков в неделю. С начала следующего учебного года VIII класс получил статус общеобразовательного. Для этого было утверждено дополнительное финансирование и единица классной надзирательницы. Этот момент был важен для выпускниц, поскольку, окончив общеобразовательный класс, с приведенной в соответствие программой, они получали больше преимуществ при поступлении в высшие учебные заведения.

Для прохождения практики восьмиклассницы посещали начальные училища. Так, в 1913 г. практика была организована в железнодорожном училище при ст. Александровск [4, д. 39, л. 200]. Практиковались и в стенах родной гимназии: в

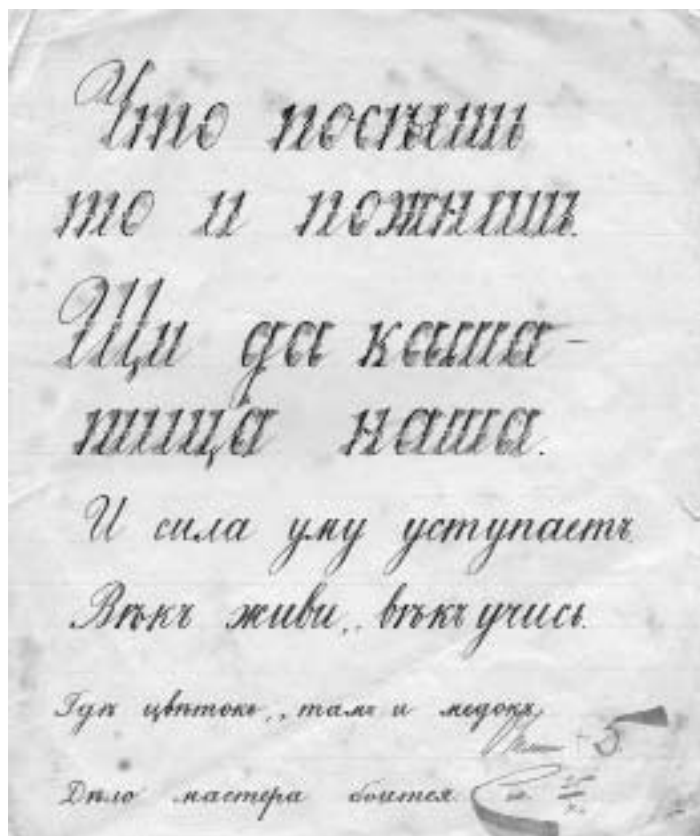

младших классах и образцовой подготовительной школе.

Вопрос об открытии подготовительной школы был поднят еще в декабре 1902 г. Главной целью этого предприятия было предоставление возможности повышения уровня подготовки поступающих в гимназию, а также прохождения практики выпускницам учебного заведения. В 1902 г. в гимназическом здании имелась свободная комната с обстановкой. Однако не хватало средств на приобретение учебных пособий и жалование преподавателю. Попечительским советом эта проблема была решена. Необходимая сумма в размере 500 рублей была выделена: 300 — на зарплату педагогу, по 100 — на книги и оборудование [4, д. 2, л. 121 об.]. В августе 1903 г. пришло разрешение из Министерства. И с начала 1903/04 учебного года

в здании гимназии была открыта образцовая подготовительная школа. Рассчитана она была на 40 детей, преподавание велось одной учительницей. Обучение стоило 30 руб. в год. Работала школа по программе начальных училищ. Вероятно, просуществовала образцовая школа недолго, так как автором среди архивных документов не было выявлено более поздних упоминаний о ней. Однако проблема первоначальной подготовки будущих первоклассниц гимназии вновь всплыла в апреле 1909 г. на заседании педагогического совета. Главным образом, такая необходимость назрела из-за низкого уровня поступающих. Педагоги гимназии предложили попечительскому совету изыскать необходимые средства и предоставить помещение для открытия подготовительного класса при Александровской женской гимназии. После обсуждения этого вопроса, необходимая сумма была внесена в финансовую смету гимназии на 1911 г. Одесским учебным округом предложением от 23 мая 1911 г. было разрешено открыть в гимназии подготовительный класс с начала 1911/12 учебного года. По учебной программе преподавались: закон божий, рисование, танцы, русский язык, арифметика и чистописание. Стоил год обучения 40 рублей. В 1912 г. в подготовительном классе обучалось 47 учениц [4, д. 32, л. 116].

Начиная с 1905 г. в гимназической среде активно обсуждался вопрос об открытии параллельных классов. Эту проблему с января 1905 г. рассматривала Александровская городская училищная комиссия совместно с председателем педагогического совета. После обсуждения пришли к выводу: «желательно открытие таких и вполне осуществимо путем производства незначительных переделок в существующем здании женской гимназии» [4, д. 26, л. 3]. Главным

Контрольная работа по чистописанию гимназистки Шашель О. В. Фонды ЗОКМ

поводом для этого решения послужило то обстоятельство, что в 1904/05 учебном году в приеме в учебное заведение за неимением свободных мест было отказано более чем 90 ученицам. Даже при отдающихся приоритетах местным гражданам, далеко не все желающие могли устроить своих детей в гимназию. Это вызвало «справедливый ропот среди местных жителей» [4, д. 26, л. 3 об.]. И Александровская городская дума приняла решение ходатайствовать перед учебным округом о разрешении данного вопроса. В мае 1905 г. из округа пришло разрешение на открытие I параллельного класса с отнесением расходов по его содержанию на средства попечительского совета. В августе следующего года был положительно решен вопрос и об открытии второго класса, в сентябре — третьего [4, д. 26, л. 18]. Так росло число классов в гимназии. Однако помещений скоро стало не хватать. И попечительский совет гимназии в 1916 г. просил горуправу обратиться в Министерство с просьбой выделить средства на расширение здания Александровской женской гимназии. Предварительно техотделу городской управы было поручено приготовить проект и смету по расширению здания. В феврале того же года был проведен осмотр учебного заведения.

В 1912 г. в Российской империи активно праздновался 100-летний юбилей Отечественной войны 1812 года. Александровск не был исключением, в его учебных заведениях по этому случаю проходили празднования. Чтобы подчеркнуть важность исторического события, Александровское городское общественное управление приняло решение и направило предложение в Одесский учебный округ об учреждении при Александровской городской женской гимназии стипендии имени князя П. И. Багратиона. Разрешение из округа пришло 29 марта 1913 г. Стипендия устанавливалась как уплата за обучение одной из учениц гимназии — уроженки города Александровска христианского вероисповедания. Право избрания стипендиатки принадлежало городскому управлению. В 1916 г. в сумму стипендии входила уплата за обучение и 20 руб. денежной помощи на приобретение книг и других учебных пособий [4, д. 65, л. 12 об.].

Успешные ученицы при переводе из класса в класс поощрялись грамотами и книгами. После окончания полного курса гимназии самые отличившиеся награждались золотыми и серебряными медалями. По причине того, что женские гимназии относились к разным ведомствам — Министерству народного просвещения и учреждениям, находившимся под патронажем императрицы Марии Александровны (позже Марии Федоровны), наградные медали также были двух видов. Причем, на аверсе и тех и других единообразно чеканилось рельефное погрудное профильное изображение императрицы с надписью: «ГОСУДАРЫНЯ ИМПЕРАТРИЦА МАРИЯ ФЕОДОРОВНА». Реверс был разным. На медалях Министерства народного просвещения изображалась стоящая покровительница наук Минерва в легкой тунике, со светильником в руках и атрибутами наук у ног. Вокруг нее надпись: «За благонравие и успехи в науках». На медалях гимназий под патронатом императрицы, обратная сторона была другой. Далее такая награда и будет нами описана.

В коллекции ЗОКМ (ЗКМ МО 3603) хранится серебряная медаль. Награда была закуплена музеем в 1987 г. у коллекционера С. А. Уткина. Имеет она форму правильного круга с выступающим по краям бортиком. Гурт медали гладкий, диаметр — 50 мм. На реверсе по кругу изображен орнамент в виде переплетающихся дорожек, под ним — рельефный венок из лозы и гроздей винограда. В центре на фоне солнечных лучей надпись: «ДОСТОЙНЪЙШИМЪ изъ окончившихъ курсъ въ ЖЕНСКИХЪ ГИМНАЗИЯХЪ».

Наградная серебряная медаль. Фонды ЗОКМ

Согласно Положению о женских гимназиях и прогимназиях 1870 года учебные предметы во всех учебных заведениях подобного типа делились на обязательные и необязательные. К числу первых относились — закон божий, русский язык, арифметика, география, история, чистописание, рукоделие, а также гимнастика, если учебное заведение имело для того специальное оборудование. К необязательным предметам — французский и немецкий языки, рисование, музыка, пение и танцы. За курс таких дисциплин было необходимо вносить дополнительную плату в размере, установленном попечительским советом.

В 1903 г. кроме закона божьего для христианок было введено обязательное изучение закона еврейской веры для учениц-евреек [4, д. 8, л. 17]. На 1906 г. дисциплины распределялись следующим образом:

- закон божий — во всех классах по 2 урока в неделю;
- русский язык — от 3 до 5;
- методика русского языка — в VIII классе — 2;
- педагогика — в VII и VIII классах — по 2;
- арифметика — в I — IV — по 3;
- алгебра и геометрия — в V — 3, в VI — VII — по 5, в VIII — 3;
- физика — в VI — VIII — по 3;
- естествоведение — в IV и V — по 2;
- гигиена — в VI — 2;
- география — в I — IV — по 2, в VII — 1, в VIII — 2;
- история — в III — IV — по 2, в V — VIII — по 3;
- французский язык — в I — II — по 5, в III — 4, в IV, VI — по 3, в V — 4, в VII — 2;
- немецкий язык — в I — II — по 5, в III, V — по 4, в IV, VI — по 3, в VII — 2;
- рисование — во всех классах по 2 урока в неделю;
- чистописание — в I — II — по 5, в III, V — по 4, в IV, VI — по 3, VII — 2;
- методика чистописания — в VIII — 1;
- пение — в I — VI — по 1;
- рукоделие — в III — VI — по 2, в VII — 1;
- гимнастика и танцы — в I — VI классах — по 1 уроку в неделю [4, д. 8, л. 111].

В 1906 г. в Александровской женской гимназии обучалось 428 учениц. Наполняемость классов — от 35 до 49 человек. В 1911/12 учебном году в подготовительном классе преподавались: закон божий — 4 урока в неделю, математика — 6, чистописание — 4, рисование — 1 урок [4, д. 32, л. 101, 104].

С 1911 г., начиная с IV класса, в гимназии был утвержден курс сокольской гимнастики по примеру других учебных заведений ведомства Министерства Народного Просвещения. До ноября 1914 г. во всех 12-ти классах гимнастика преподавалась по 1-ому уроку в неделю. От учителя поступали просьбы об увеличении количества отведенных часов на данную дисциплину. Однако, попечительский совет решил вопрос по другому, увеличив на 50 коп. поурочную оплату преподавателю [4, д. 61, л. 2]. 14 февраля того же года был составлен список оборудования

Урок гимнастики в женской гимназии. Фото. Фонды ЗОКМ

для устройства спортплощадки с целью проведения игр и физического воспитания гимназисток. На ее обустройство была определена приличная сумма — 1 500 руб. на строительство площадки и 1 300 руб. на оборудование. На эти средства были приобретены: шведская стенка, стойка для прыжков с матрацем, горизонтальное бревно, приборы для крокета, лаун-теннис, площадка для лаун-тенниса, серсо, кегельбан, мячи, жгуты, скакалки, обручи, шесты, канаты, флажки и итальянские деревянные кольца [4, д. 34, л. 61]. В это время в I классе гимназии преподавались простые гимнастические упражнения: приседание, бег, подвижные игры с метанием мяча («живая цель», «зеваки», «щука и караси»), перетягивание каната, а также простые танцы, состоявшие из па, батмана, балансе и реверанса. Во втором классе добавлялось обучение польке и краковяку; в третьем — усложнялись упражнения с палкой и кольцами, к танцам добавлялся вальс; в четвертом — учились танцевать полонез и мазурку; до седьмого класса ученицы занимались вольными упражнениями сокольской гимнастики и изучали «все модные танцы» [4, д. 61, л. 6].

8 марта 1912 г. перед Министерством Народного Просвещения советами подведомственных учебных заведений было возбуждено ходатайство о введении в курс средних учебных заведений преподавания домоводства. После долгих обсуждений было разрешено в качестве опыта введение в VI и VII классах женских гимназий

данного курса. Домоводство должно было носить практический характер и включать в себя: кулинарное искусство (приготовление пищи, заготовка и хранение продуктов, а также «главнейшие приемы определения фальсификации пищевых продуктов»); уход за одеждой (починка, глажка, чистка, хранение); уход за помещением (уборка, отопление и прочее). Преподавать домоводство должны были учителя со средним образованием, окончившие этот курс. Расходы относились на специальные средства женских учебных заведений. В Александровской городской женской гимназии уроки домоводства были введены в качестве необязательного предмета с августа 1915 г. Попечительским советом была составлена программа преподавания, а также утверждена смета расходов по данному предмету. Для оплаты преподавателя выделялось 600 руб., на провизию — 90 руб., оплату прислуги — 100 руб. в год, на оборудование класса-кухни — 400 руб. единоразово [4, д. 60, л. 27].

Уроки пения в гимназии проводились под скрипку. В 1908 г. администрацией планировалось приобрести для этих занятий фисгармонь. В августе 1915 г. в VII классе гимназии был введен курс начал трезвости — алкоголеведения. Преподавался предмет по 2 часа в неделю. Согласно программе, ученицы изучали: пищевые вещества, напитки, действие алкоголя на человеческий организм, влияние алкоголя на семью и общество [4, д. 55, л. 189].

Первая мировая война, легшая тяжелым бременем на плечи населения, внесла свои коррективы не только в общественную жизнь, но и в учебную программу гимназии. В январе 1917 г. попечительским советом женской гимназии было принято решение с февраля начать с IV класса, во внеурочное время, обучение шитью обуви. Для этого планировалось формировать группы по 4 человека и собирать с каждой ученицы по 3 руб. дополнительно [4, д. 57, л. 60 об.]. С 1 января 1918 г. в VII классе Александровской гимназии было введено преподавание латинского языка в количестве 2-х уроков в неделю [4, д. 55, л. 298].

В период Гетманата в учебных заведениях Украины активно вводится изучение украинского языка. 18 октября 1918 г. Министерством Народного Образования был принят закон, в котором говорилось, что: «Українознавство має викладатися по всіх останніх класах середніх шкіл, також восьмому дівочих гімназій, де обов'язкове викладання української мови, читання зразків літератури і короткої історії, без чого по скінченню шкіл не видаватимуться атестати» [4, д. 55, л. 331]. И в ноябре 1918 г. в первых трех классах Александровской городской женской гимназии формально были введены уроки украинознания, а с четвертого — украинского языка. Однако, по причине отсутствия учителей, распоряжение долго не выполнялось. Поэтому попечительский совет был вынужден обратиться в округ с письмом: «В виду требования, утвержденного паном Гетманом закона об обязательном обучении в средних школах украинскому языку, Попечительный совет просит о назначении в Александровскую городскую женскую гимназию двух преподавателей украинского языка» [4, д. 54, л. 133]. Но в ноябре прибыл только один педагог — Бачинский для преподавания украинского языка и украинознания.

Учебный год в женской гимназии начинался 20 августа, оканчивался — 1 июня. Учебная неделя состояла из 6 дней. Продолжительность уроков была по 50 минут, малые перемены — по 10, большая, после 3-его урока — 40 минут.

Кроме воспитания учениц в стенах гимназии, надзор за ними осуществлялся и во внеурочное время. Эта функция возлагалась на классных надзирательниц.

Они дежурили на улицах города, навещали воспитанниц дома во время каникул. В 1909 г. в Екатеринославе был опубликован «Свод обязательных правил внешкольного поведения учащихся средних и низших учебных заведений Екатеринославской губернии» [4, д. 40, л. 13]. На улицах и в общественных местах ученики должны были: быть одеты по полной форме; ученицы женских учебных заведений носить шляпки с гербами; иметь при себе ученические билеты и предъявлять их по первому требованию чинов полиции; кланяться при встрече с начальником губернии и епархиальным архиереем; отпускать вежливый поклон педагогам своего учебного заведения; быть вежливыми и учтивыми; гулять в осеннее и зимнее время до 19-00, с 1 марта и до каникул до 20-00; в летнее время посещать общественные сады до окончания музыкального представления. Строго воспрещалось: курение табака на улицах; ношение огнестрельного и холодного оружия, тросточек, нагаек и т. д.; появление в питейных и увеселительных заведениях, на любых сходках и собраниях, кроме научных лекций со специальным разрешением учебного начальства; посещать театры, концерты без такого же разрешения; занимать в театре места ближе пятого ряда. Каждому учащемуся, согласно «Своду правил», было предписано исполнение установленных религиозных обязанностей по своему вероисповеданию. Следить за исполнением всех этих правил должны были педагоги и полиция. Замечания по поведению направлялись в учебные заведения и родственникам. В случае нарушения правил учеников ожидали взыскания.

Управление делами в гимназиях и прогимназиях Министерства Народного Просвещения осуществлялось попечительскими и педагогическими советами. Согласно «Положению о женских гимназиях и прогимназиях» 1870 г., попечительские советы создавались для содействия со стороны общества развитию учебных заведений. Состояли из лиц обоего пола, избираемых сословиями и обществами, которые содержали за свой счет учебное заведение [6]. Так как Александровская женская гимназия содержалась на городские средства, члены попечительского совета при ней утверждались городской думой сроком на 3 года. На первом заседании попечительского совета мэром было зачитано полученное на его имя отношение попечителя Одесского учебного округа об утверждении первого состава совета, и решены самые основные организационные вопросы. В него вошли и были утверждены в округе граф и графиня И. В. и В. П. Канкрины, врач К. С. Караманов, жена дворянина Е. П. Вильнер, вдова почетного гражданина Е. А. Ляшенко, А. К. Глоба, Г. М. Нечипоренко, З. М. Махно, П. М. Козловский. Большинством голосов председателем совета был избран И. В. Канкрин, попечительницей прогимназии, единогласно — В. П. Канкрин, казначеем — З. М. Махно. Кроме того были избраны начальница гимназии и члены педагогического коллектива. В должность начальницы и преподавательницы французского языка вступала Зинаида Степановна Яновская. Ей был установлен размер жалования 600 руб. в год за исполнение административной работы и 200 руб. — за преподавание. Преподавателем закона божьего был избран протоиерей В. Преображенский с окладом 700 рублей. Учительницей русского языка и чистописания — г-жа Татарчевская (565 руб.), математики — г-жа Филиппова (405 руб.), истории и географии, а также рукоделия — г-жа Коновалова (360 и 100 руб. соответственно) [4, д. 1, л. 4].

Первый состав попечительского совета проработал до 1900 г., когда состоялись следующие выборы. На 1900 — 1903 гг. были избраны Г. М. Нечипоренко,

Ф. Ф. Мовчановский, А. М. Мовчановская, Я. П. Новицкий, Д. Я. Гавришев, В. В. Туча, А. А. Иваненко [5, д. 104, л. 131]. За все время существования, состав попечителей менялся не очень существенно. 16 мая 1905 г. о своем отстранении от обязанностей председателя совета заявил граф Канкрин. А 15 июня, согласно своему прошению, от должности попечительницы гимназии была освобождена графиня Канкринина [4, д. 9, л. 33]. 18 июля того же года эти вакантные места были заняты Феликсом Францевичем Мовчановским и его супругой Антониной Михайловной. В 1910 г. членами попечительского совета были: С. Лызлов, К. Константинов, Р. Острианский, Я. Новицкий, К. Караманов, С. Костенецкий и А. Рудановский. В 1911 г. С. Лызлова сменил В. Туча, Я. Новицкого — П. Козловский. После скандала с хутором глухонемых в 1911 г. [7, с. 109], Мовчановский оказался под следствием, его жена, по понятным причинам, тоже отказалась от занимаемой должности. И в 1912 г. исполняющим обязанности, а позже и председателем попечительского совета стал К. С. Караманов. Согласно принятому 1 июля 1914 г. закону, в июле того же года было проведено реформирование попечительских советов. Вместо 11-ти человек, в состав советов избирались с этого времени только 4. В попечительском совете Александровской городской женской гимназии после реформирования состояли: К. С. Караманов, Н. П. Солдатов, К. А. Константинов и Н. В. Пашков [4, д. 55, л. 116]. Начиная с 1916 г. председатель и члены совета избирались уже на 4 года.

Разрешением вопросов, касающихся учебной и воспитательной части, занимался педагогический совет. Весь, рассматриваемый нами отрезок времени, возглавлял его учитель русского языка, статский советник Яков Васильевич Иванов. Педагогическим советом рассматривались вопросы приема и исключения учениц, перевода из класса в класс; введения в учебную практику новых специальностей; освобождения от изучения каких-либо предметов; организации преподавания; отсрочки экзаменов и прочие внутренние текущие проблемы. В состав педсовета входили председатель, начальница гимназии, преподаватели и классные надзирательницы.

Кандидатура на должность начальницы гимназии выдвигалась попечительским советом, после чего она утверждалась попечителем учебного округа. 14 июля 1905 г. вышла в отставку, предварительно сдав акт с описанием имущества и денежных средств, находившихся в распоряжении администрации учебного заведения, первая начальница Александровской гимназии З. С. Яновская. 7 октября того же года в городской думе числом голосов 10 против 1 новой начальницей городской женской гимназии была избрана бывшая классная наставница Нина Александровна Москова. Кроме последней, прошения о назначении на эту должность подавали: Филиппова Э. Н. — начальница Купянской шестиклассной прогимназии, Лапчинская Е. М. — домашняя наставница, Шевелева О. А. — и. о. начальницы гимназии и классная надзирательница, Курковская Е. — преподаватель арифметики и географии Мелитопольской женской гимназии. В биографии Н. Московой указано, что с 7 декабря 1905 г. она непрерывно работала в должности начальницы Александровской городской женской гимназии. Образование получила

К. С. Караманов

в Петроградской женской гимназии. За ревностное исполнение обязанностей начальницы гимназии, за особые заслуги при открытии домового церкви гимназии и сборе пожертвований в марте 1916 г. Нина Александровна была представлена к золотой нагрудной медали на анненской ленте [4, д. 69, л. 35]. Проживала начальница в квартире при учебном заведении или в арендованной городом для этой цели. Во время отпуска подменял ее кто-нибудь из классных надзирательниц. Последние занимались, главным образом, воспитанием гимназисток, но иногда и преподавали. Изначально за каждой наставницей был закреплен один класс, но после открытия параллельных, нагрузка была увеличена. По всем льготам классные надзирательницы приравнивались к преподавательскому составу. Они также получали надбавки за выслугу лет и премировались к праздникам. Получали надзирательницы установленную попечительским советом ставку. Вознаграждались доплатами дополнительные нагрузки: посещение гимназисток

на дому во время каникул, проверка ученических работ и т. д. Кандидатуры на должность классных наставниц выдвигались начальницей учебного заведения, утверждались в округе.

В Александровской женской гимназии эпизодически действовал родительский комитет. Регулярно проводились родительские собрания с целью сближения семьи и школы. В феврале 1906 г. педагогическим советом была разработана инструкция для проведения общих и классных родительских собраний, а также собраний родительского комитета. Последнего в гимназии не было с 1907 по 1916 гг.

К преподаванию в средних учебных заведениях допускались лица, имеющие высшее образование. Однако, в связи с недостаточным количеством таких специалистов в Александровске, большинство учителей гимназии имели среднее образование. Педагогами гимназии были

в основном женщины, но по совместительству работали и учителя-мужчины из других учебных заведений города. Преподавал уроки гигиены и занимал должность врача гимназии К. С. Караманов. Свои врачебные обязанности он исполнял три раза в неделю.

Оплата работы учителей была поурочной, выплаты проводились ежемесячно. С 1904 г. педагоги получали 20 % надбавки, из общей суммы жалования производились вычеты в размере 2 % в пенсионный фонд. В 1905 — 1906 гг. средний размер месячной оплаты за один урок был 60 руб. Председатель попечительского совета тогда получал 400 руб. в год, начальница — 900 руб., классные надзирательницы — по 480 руб. каждая, тапер за игру во время танцев — 100 руб. [4, д. 26, л. 43]. В 1912 г. ставки были следующими: начальница гимназии — 1 200 руб., педагоги в среднем получали от 800 до 1 722 руб., учитель подготовительного класса — 120 руб., врач — 500 руб., заведующая библиотеками — 240 руб. [4, д. 27, л. 24 об.]. За каждые 5 лет выслуги, к жалованию полагались надбавки — по 60 руб. Совмещать некоторые должности сотрудники гимназии могли и внутри учебного заведения. Так, классные надзирательницы, при условии невысокой загруженности, могли преподавать свой профильный предмет. Н. А. Москва

Я. В. Иванов

преподавала французский язык, учительница гимнастики и танцев Н. Ладынина выполняла обязанности библиотекаря. С февраля 1916 г. служащие женской гимназии получали дополнительные вознаграждения на время войны — от 8 до 20 % от суммы оклада. Причем, чем больше был размер жалования, тем ниже процент военной премии [4, д. 52, л. 90]. В 1917 г., в связи с дороговизной жизни, в очередной раз были увеличены заработные платы всего коллектива гимназии. На 1918 г. размер жалований был таким: председатель и начальница получали по 6 000 руб., классные надзирательницы — по 3 600 руб., учитель подготовительного класса — 1 800 руб., врач — 900 руб., библиотекарь — 480 руб. [4, д. 52, л. 226]. Об учительских вакансиях в женской гимназии иногда сообщалось в периодических изданиях. Например, в «Русских ведомостях» от 28 октября 1915 г. за № 247 было опубликовано приглашение на должность преподавателя физики, географии, естественной истории и космографии в Александровскую женскую гимназию. В газете «Киевская мысль» № 201, в октябре 1918 г. было помещено объявление о вакантной должности учителя естествознания, географии и физики [4, д. 54, лл. 20, 175].

Преподаватели и воспитатели средних учебных заведений и высших начальных училищ города Александровска объединялись в профессиональный союз. Его общее собрание состоялось 2 июня 1918 г., на нем были подняты вопросы о нормах оплаты труда. Максимальная нагрузка одного педагога в неделю не должна была превышать 30 уроков. Одно классное наставничество должно было приравниваться по оплате к 6-ти урокам и не превышать ведение 1-го класса. Один годовой урок оплачивался в размере 250 руб., законоучителям и преподавателям ручного труда, рукоделия, пения, музыки, танцев и гимнастики — по 200 руб. Педагоги с высшим образованием должны получать 600 руб. ежегодной доплаты. За стаж работы производить выплаты всем сотрудникам учебных заведений. Служащие высших начальных училищ по окладам должны быть приравнены к работникам средних учебных заведений. Кроме того, всем должно было выплачиваться по 100 руб. в год «на дороговизну» [4, д. 56, лл. 47 — 47 об.]. Кроме объединения педагогов, в Александровске существовало отделение Всероссийского союза младших служащих государственных учреждений. В его состав входили сотрудники женской гимназии, коммерческого училища, механико-технического училища, государственного банка, Александровского казначейства, Александровского уездного акцизного управления. В феврале 1918 г. в этом отделении насчитывалось 70 младших служащих. От городской женской гимназии в исполнительный комитет была избрана Е. М. Рублева [4, д. 52, л. 289 об.].

Обслуживали гимназическое здание швейцар, сторож, экономка, истопник, кухарка и горничные. В 1908 — 1912 гг. средний размер их окладов составлял от 7 до 30 руб. [4, д. 32, лл. 11, 116 об.]. Несмотря на постоянное присутствие в женской гимназии сторожа, частыми были случаи хулиганства «расхищения заборов» и «битья окон». Поэтому в 1916 г. попечительский совет через горуправу просит

Н. А. Москова

Александровского уездного исправника об организации полицейского поста возле здания гимназии в целях охраны этого и соседних учебных заведений [4, д. 56, л. 28].

В Александровской женской гимназии было две библиотеки: фундаментальная, в которой помещались основные учебные и периодические пособия для учителей, и ученическая, где хранились книги для внеклассного чтения. Библиотека была доступна гимназисткам не только на протяжении учебного года, но и во время каникул, ежедневно по 1 часу. В 1904 г. для фундаментальной библиотеки гимназии было выписано много периодических изданий. Журналы: «Вестник учителей рисования», «Образование», «Мир божий», «Вестник воспитания», «Педагогический сборник», «Мирный труд», «Русская старина», «Исторический вестник», «Научное слово», «Русское богатство», «Вестник и библиотека самообразования», «Вестник опытной физики и элементарной математики». Газеты: «Приднепровский край», «Новое время», «Русское слово». Ученическая библиотека пополнялась такими журналами: «Родник», «Детское чтение», «Детский отдых», «Юный читатель», «Всходы», «Читальня народной школы» [4, д. 15, л. 138 об.]. В 1908 г. в библиотеках женской гимназии насчитывалось 2 337 экземпляров книг. Однако средств на приобретение новых книг в это время у города не было. И законоучитель учебного заведения выступил с предложением собирать для этих целей с учениц дополнительно по 50 коп. в год. Местное управление эту идею поддержало, но из учебного округа на этот счет пришел ответ, что подобный способ считается незаконным и обеспечение учениц книгами обязанность учебного заведения [4, д. 34, л. 56].

В 1917/18 учебном году появились классные библиотеки. Ответственными за них были назначены 9 педагогов. Оплачивалась эта работа по 120 руб. ежегодно [4, д. 52, л. 225 об.].

Хорошо классы гимназии были укомплектованы наглядными пособиями. Преподаватели истории, географии, естествоведения и объяснительного чтения на своих занятиях использовали т. н. «волшебный фонарь с туманными картинками». Для физического кабинета в 1905 г. было приобретено 47 видов различных приборов на 488 руб. [4, д. 38, л. 28]. В 1910 г. на уроках учебного заведения использовали: таблицы для педагогики, манекены и альбомы для рукоделия, наглядные картины для изучения языков, лампы и деревянные фигуры для геометрии, книги и атласы для космографии. Кроме этого ученицы работали с микроскопами и микроскопическими препаратами для естествоведения (инфузориями, иглами известковой губки, ротовой частью пчелы, головой бабочки, крыльями насекомых, семенами растений, кровью, образцами кожного покрова человека, волокнами растений и т. д.). В 1916 г. попечительский совет ассигновал на учебные пособия 1 000 руб., в 1917 г. на приобретение учебных пособий по западноевропейской литературе — около 200 руб. [4, д. 59, л. 38].

Так, в 1916 г. в фундаментальной библиотеке хранилась 1 251 книга, в ученической — 1 930; в физическом кабинете — 457 приборов и инструментов, в кабинете естественных наук — 106 пособий по зоологии, ботанике, минералогии. Другие кабинеты хорошо были снабжены географическими и историческими картами, глобусами и атласами [4, д. 59, л. 38].

В мае 1910 г. в городе начал рассматриваться вопрос об открытии домового церквы в здании женской гимназии. 28 мая в попечительский совет Александровской городской женской гимназии обратилась начальница гимназии

Н. А. Москова: «Сознавая полезную необходимость существования домашнего храма в здании женской гимназии, где воспитываются будущие матери и учительницы, я обратилась за разрешением этого путем сбора пожертвований к Г-ну Попечителю Одесского учебного округа, к его преосвященству Епископу Екатеринославской епархии и к Г-ну Екатеринославскому губернатору. Встретив полное сочувствие и разрешение вышеупомянутых лиц, считаю своим долгом довести об этом до сведения Попечительского совета ... первое заседание комитета по означенному вопросу состоится в здании женской гимназии в воскресенье 30 мая в 7 часов вечера на случай кто из гг. членов пожелает присутствовать» [4, д. 37, лл. 87 — 87 об.]. В это же время Александровским уездным предводителем дворянства А. Левшиным был организован особый комитет из лиц, «сочувствующих устройству церкви и изъявивших готовность жертвовать свои средства и труд на осуществление этого дела» [4, д. 43, л. 27]. 31 мая того же года он обратился в попечительский совет гимназии с просьбой не отказать в содействии указанному начинанию и избрать 2 — 3-х представителей в созданный им комитет. Председателем стал сам А. Ф. Левшин, казначеем — Н. Ф. Захаров. Наблюдал за строительством церкви инженер Косевич. Строительные работы были начаты в июне 1912 г., окончены — в 1915 г. 19 ноября 1915 г. в 8 часов 30 минут состоялось освящение домово́й церкви, после всенощной с 6 часов вечера. На это было израсходовано 84 руб. 92 коп. [4, д. 55, лл. 110 об., 112]. Храм представлял собой двухэтажный, плотно примыкающий к главному гимназическому зданию, флигель. На первом этаже размещались ученическая столовая, оборудованная в начале 1913/14 учебного года и раздевалка, на втором — церковь. Бывшее помещение для раздевалки было переоборудовано в большую классную комнату для восьмого класса [4, д. 48, л. 4 об.].

Технический прогресс, наблюдавшийся в г. Александровске в начале XX в., не обошел стороной и женскую гимназию. После ввода в эксплуатацию в 1911 г. городской электростанции, попечительский совет женской гимназии в октябре 1912 г. обращается в городскую управу с прошением сделать распоряжение о скорейшем переустройстве электрического освещения здания и проведении электричества на его крыльцо, т. к. «женская гимназия в отличие от других учебных заведений не имеет освещения снаружи у главного входа» [4, д. 32, л. 117]. В 1916 г. электроосвещение было во всем гимназическом здании. На водоснабжение в 1908 — 1909 гг. было потрачено около 300 руб., в 1917 — 500 руб. По предложению Н. А. Московской, на заседании попечительского совета 20 октября 1915 г. было принято решение о внесении в смету на будущий год средств на установку телефона в городской женской гимназии. На данное предприятие было выделено 88 руб. 55 коп. [4, д. 56, лл. 7 — 7 об.].

Для учащихся гимназии был достойно организован не только учебный процесс, а и внеурочное времяпровождение. Педагогами учебного заведения прилагалось максимум усилий для развития своих воспитанниц.

Во всех учебных заведениях города Александровска нередко организовывались праздники и благотворительные вечера. Не была исключением и женская гимназия. Ее ученицы выступали на концертах, пели в хоре с целью сбора средств в пользу общества вспомоществования нуждающимся учащимся. Такие вечера проводились в стенах учебных заведений. На них приглашались гости — члены попечительского совета, родители и ученики других школ. С 30 декабря по 3 января отмечали новогодние праздники, в апреле

устраивали праздники древонасаждений, в мае часто организовывались экскурсии для учениц. Еще в 1904 г. гимназистки посещали училище-хутор глухонемых, сад Гавришева, прогуливались на пароходе по Днепру. На заседании попечительского совета 16 февраля 1916 г. был разработан план экскурсий на следующий учебный год. Планировалась организация местных экскурсий: по гимназической усадьбе; по Филипповскому кладбищу; в городской сад и цветоводство Адама; в городскую и земскую управы; на пристань; в плавни; по верхней части города (от Привозной площади до детского приюта); к хутору глухонемых (по природным памятникам); в екатерининские мастерские; в с. Вознесенку; на кирпичный завод Минаева; в колонию Кичкас; на о. Хортицу и Старый Днепр; в санаторий Александрбад. Отдаленные экскурсии: на пороги; на ст. Марганец; в Бахмут; в Екатеринослав; в имение Фальцфейна «Аскания Нова» [4, д. 55, л. 168]. На экскурсии гимназисток обязательно должны были сопровождать два учителя.

В гимназии праздновались юбилеи исторических событий, писателей и т. д. По этому поводу закупались брошюры, портреты, ученицы знакомились с историей событий и их участниками. Изготавливались декорации и костюмы, печатались программы, приглашения для гостей. На празднике гимназистки исполняли вокальные номера, после чего устраивались чаепития. Так, в 1909 г. отмечали 100-летний юбилей Н. В. Гоголя, в 1912 г. праздновалось 100-летие Отечественной войны [4, д. 31, л. 57].

Большое внимание уделялось физическому воспитанию детей не только на уроках. Устраивались в гимназии и гимнастические праздники. 6 мая 1912 г. во дворе женской гимназии был проведен первый такой праздник. Летом 1911 г. учащихся средних и низших учебных заведений Александровска пригласили принять участие на спортивной выставке в г. Одессе. Для подготовки участниц во дворе гимназии были оборудованы две площадки, на которых учитель гимнастики Н. А. Ладынина должна была обучать девочек играм: теннису, крокету, в кегли [4, д. 37, л. 104]. Кроме того ученицы Александровской женской гимназии принимали участие в выставках ученических художественных работ в г. Екатеринославе, которые проводились, начиная с 1910 г. каждые три года. Лучшие работы отправлялись в императорскую академию художеств.

В августе 1905 г. исполнилось 25 лет со времени принятия великой княгиней Марией Павловной под свое покровительство женских гимназий и прогимназий. По этому случаю 20 августа того же года попечителем Одесского учебного округа было принято постановление за № 18692 о приеме в гимназию, без различия вероисповеданий, вне конкурса с прочими поступающими, детей лиц, несущих службу в театре военных действий на Дальнем Востоке [4, д. 15, л. 212 об.]. Революционные события 1905 г. в Александровске не обошли стороной и женскую гимназию. Ввиду наметившихся беспорядков в городе, педагогический совет выступил с предложением к родителям учениц проводить беседы с детьми по предупреждению и безопасности учащихся во время возникновения ученических демонстраций. В последние три недели октября из-за еврейских погромов, с целью обезопасить учащихся, все учебные заведения Александровска прекратили занятия. Возобновлены они были только 1 ноября. Учитывая такой поворот событий, педсоветом было принято решение не выставлять итоговые отметки ученицам за первую четверть. В связи с тяжелой политической ситуацией досрочно, с 13 декабря — по 10 января, были начаты и рождественские каникулы. С 4 ноября

учащимся временно было разрешено не носить школьную форму по причине «враждебного отношения некоторых классов обывателей к учащимся» и «желая оградить учениц от могущих произойти несчастий» [4, д. 15, л. 218 об.].

Некоторые евреи города Александровска, потерпев большие убытки в результате погромов, лишились средств к существованию и возможности оплачивать обучение детей в иногородних гимназиях. Поэтому они выступили с просьбой о переводе своих дочерей в местную гимназию. Это прошение было удовлетворено и, принимая во внимание сложную ситуацию в обществе, дети просителей были приняты в учебное заведение сверх комплекта.

Несмотря на то, что педагоги и родители старались оградить гимназисток от настроений в обществе, дух времени все-таки не оставил их равнодушными. Так, 16 октября 1905 г. на совместном заседании педагогического совета и родителей учениц гимназии был зачитан доклад о том, что: «... учащиеся, заражаясь духом времени, начали собираться группами, о чем-то рассуждали и вообще вели себя как-то приподнято. 13-го же октября ученицы старших классов VI, VII и VIII-го заявили о желании собраться в рекреационном зале гимназии... Но несмотря на все увещевания, ученицы ушли из учебного заведения, оставив в зале выработанную ими петицию». Требования учениц были зачитаны родительскому совету. Приведем содержание петиции гимназисток:

- 1) никто не должен пострадать от забастовки;
- 2) всякое недоразумение, происшедшее между учителем и ученицей, разбирается классом;
- 3) вежливое обращение начальства с ученицами;
- 4) неприкосновенность ученической корреспонденции;
- 5) участие избранных родителей в обсуждении всех вопросов, выносимых на педагогический совет на равных правах и с правом собственной инициативы;
- 6) полное прекращение педагогами надзора за ученицами вне стен гимназии;
- 7) необязательное ношение формы вне стен гимназии;
- 8) отмена записок об отсутствии учениц старших классов;
- 9) участие учениц в решении вопроса об освобождении от платы за обучение;
- 10) уменьшение платы за обучение и внесение ее по частям;
- 11) учреждение кассы взаимопомощи, разрешение пользоваться залом для сбора средств от концертов и спектаклей с участием других учебных заведений;
- 12) доступ учениц в фундаментальную библиотеку, устройство читального зала, абонементов;
- 13) доступ всех книг, пропущенных цензурой, в ученическую библиотеку;
- 14) разрешение посторонним пользоваться залом для внеклассного чтения с целью саморазвития;
- 15) свободный доступ учащихся на все публичные лекции, в театры, на общественные собрания;
- 16) вечерние чтения с туманными картинками при активном участии учениц;
- 17) расширение курса литературы, математики, физики и химии;
- 18) с V класса введение курсов латинского языка, черчения, бухгалтерии, музыки, стенографии, печатания на ремингтоне и закона еврейской веры;

- 19) обязательное изучение одного из языков и практические занятия по этому предмету;
- 20) введение преподавания изящных работ и кройки;
- 21) улучшение преподавания гимнастики с приобретением пособий: качелей, гигантских шагов, трапеций и прочих;
- 22) ограничение числа уроков в младших 2-х классах;
- 23) отмена всех наград, кроме медалей;
- 24) принять на работу женщину-врача и дантиста;
- 25) устройство горячих завтраков;
- 26) обеспечить исправное функционирование уборных и водопроводов;
- 27) не задавать уроки на рождественские, пасхальные и летние каникулы;
- 28) гимназия должна быть открыта с 8-ми утра;
- 29) необязательное посещение церкви старшеклассницами;
- 30) принимать в VIII класс с тройками;
- 31) уничтожение космографии, рукоделия и пения в VIII классе;
- 32) разрешить восьмиклассникам посещать уроки по специальности во всех классах гимназии;
- 33) разрешить восьмиклассникам преподавать в воскресных и вечерних школах;
- 34) введение 3-его урока истории в VI классе и т. д. [4, д. 15, л. 234 — 243].

Таким образом, в своей петиции ученицы в основном выразили желания академического характера. Многие ее пункты педагогическим советом были полностью или частично удовлетворены, по некоторым — было постановлено обратиться в округ. «Против» родительское совещание высказалось только по пунктам 4 и 27. Космографию, рукоделие и пение в VIII классе было решено заменить географией. Записки от родителей заменялись журналом для записи причин неявок на занятия самими старшеклассницами. Педагогическим советом было принято решение не применять к бастовавшим наказаний, включить в состав совета представителя родительского кружка. Этой забастовкой волнения в учебном заведении в целом ограничились. Но 21 октября 1906 г. в попечительский совет женской гимназии пришло письмо от матери ученицы VII класса Розы Ридник с просьбой хлопотать об освобождении ее дочери из-под ареста по подозрению в политической неблагонадежности [4, д. 16, л. 29]. Только спустя годы отношение к участию в политической жизни учащихся и преподавателей изменилось.

В 1917 г. вышло постановление Одесского учебного округа, согласно которому было разрешено беспрепятственно допускать к преподавательской деятельности лиц, устраненных из школы за политическую деятельность. Кроме того предписывалось назначить и провести беседу с ученицами старших классов о значении настоящего (февральского) переворота в государственной жизни России [4, д. 56, л. 63].

В октябре 1915 г. в связи с военными событиями в Александровск была эвакуирована Белецкая женская гимназия, ученицы которой стали обучаться в местной гимназии во вторую смену [4, д. 55, л. 172]. В декабре 1916 г. согласно распоряжению из округа в Александровские учебные заведения сверх комплекта должны были приниматься «вне нормы» учащиеся-беженцы эвакуированные из Бессарабской губернии [4, д. 57, л. 59]. За обучение бедных учениц-беженок, обучавшихся во время войны в женской гимназии Александровска, вносил плату существовавший в годы войны Комитет помощи беженцам, который получал дотации от государства [4, д. 50, л. 213 об.]. В сентябре 1918 г. здание Александровской

женской гимназии было занято австрийскими войсками и 14 сентября администрация учебного заведения обратилась в Коммерческое училище с ходатайством о предоставлении помещений для проведения занятий. Данное прошение было удовлетворено и гимназистки во вторую смену, с 13 – 00 до 17 – 30, занимались в здании училища. В это же время в Коммерческом училище еще размещались народный университет и штаб австрийских войск [4, д. 55, л. 314]. Уже 8 декабря 1918 г. попечительским советом городской женской гимназии был заслушан доклад Н. А. Московской о возобновлении учебных занятий в собственном гимназическом здании. Коллегам из Коммерческого училища была объявлена благодарность за предоставление помещения.

Так коллектив Александровской женской гимназии переживал смутные времена – две революции и мировую войну. Тем не менее, учебный процесс не прерывался, занятия проводились в полном объеме еще и в 1919 году.

На примере работы женской гимназии в городе Александровске можно проследить, как развивалось женское образование на рубеже XIX – XX вв.

Библиография

1. Леонтьев А. А. История образования в России от древней Руси до конца XX века / <http://rus.1september.ru/2001/33/4-13.htm>.
2. Стойчев В. Храмы Старого Александровска. Домовая церковь городской женской гимназии / В. Стойчев // Газета «Миг» от 25. 02. 2010. – Запорожье. – С. 46.
3. ГАЗО, ф. 1, оп. 1.
4. ГАЗО, ф. 4, оп. 1.
5. ГАЗО, ф. 24, оп. 1.
6. Положение о женских гимназиях и прогимназиях министерства народного просвещения (1870 г.) / <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped005.html>
7. Козыряцкая С. И. Деятельность училища- хутора глухонемых в городе Александровске в начале XX в. / С. И. Козыряцкая // Музейний вісник. – 2007. – № 7. – С. 97 – 111.

Козыряцка С. І.

Історія Олександрівської міської жіночої гімназії

У статті на матеріалах Державного архіву Запорізької області розглянуто історію створення та існування у місті Олександрівську середнього учбового закладу – міської жіночої гімназії на межі XIX – XX століть. В роботі висвітлені питання пов'язані з виникненням, будівництвом гімназії, організацією навчального процесу, зовнішнім і внутрішнім управлінням справами учбового закладу.

Koziryatska S. I.

History of Oleksandrivsk women's local gymnasium

The article, based on the materials of the State Archive of Zaporizhzhia oblast, studies the history of the establishment and activity of the secondary educational institution – the city women's gymnasium at the end of XIX and beginning of the XX centuries. This work highlights the questions related to the construction of the gymnasium, organization of the educative process in it, internal and external management issues.

КОМПЛЕКС НАХОДОК С ЗАТОНУВШЕГО СУДНА II ПОЛ. XIX В. У О. ЗМЕИНОГО

В 2008 году, в ходе планового приборного поиска, проводившегося к северу от о. Змеиного сотрудниками КАЭ «Филоксия», было найдено и обследовано затонувшее судно. Деревянный корпус корабля залегает на правом борту на ровном, илистом участке дна. Его конструкция сохранила свою «анатомическую» целостность. После двухлетних подводных работ на объекте удалось сделать детальный план находки, а также определиться с его предварительной датировкой. Ориентировочно мы имеем дело с парусной яхтой, длина которой могла достигать 30 метров. Уже первые погружения позволили связать место кораблекрушения с серединой – второй половиной XIX столетия. Учитывая сохранность и нетронутость этого нового археологического памятника, находка представляет немалый научный интерес и обладает потенциалом для музеев Одессы. Так как планиграфии и конструкции судна мы уделим внимание в одной из последующих статей, здесь предлагается к рассмотрению только комплекс инвентаря, поднятого на поверхность в 2009 году.

Операция по подъему находок была необходима для уточнения датировки памятника. В качестве цели был избран конгломерат, состоящий из спекшихся предметов и их фрагментов. Конгломерат, ориентировочные размеры которого составили 200 x 70 см, состоял из куска внутренней бортовой обшивки судна, к которому приросли многочисленные предметы инвентаря. Сами находки оказались достаточно разнообразными и располагались хаотично. Подобное положение предметов, без какого либо порядка, очевидно, объясняется их смещением на правый борт во время гибели судна. После подъема, фрагмент с находками был затоплен у берега на глубине 12 метров, где в течение 10 дней подвергался разборке. К концу работ, в августе 2009 года, из конгломерата удалось извлечь до 60 % находок. Так как поднятые предметы достаточно разнообразны и изготовлены из различного материала, включая органику, имеет смысл рассмотреть их по группам.

Предметы из черного металла

В общей сложности удалось извлечь 24 предмета, из которых 11 фрагментированы. Общее состояние находок из черного металла удовлетворительное. Некоторые из предметов на момент подъема находились в плохом состоянии. После доставки в реставрационную лабораторию Национального заповедника «Хортица» вся группа находок подверглась длительному опреснению, чистке и покрытию защитным слоем. В настоящий момент состояние предметов стабильно.

К ним относятся следующие изделия:

Фрагмент топора имеет классическую европейскую форму с перпендикулярным к рукояти верхним краем и скошенным нижним с расширением к рабочей кромке. Обух орудия сильно разрушен и сохранился только на 1/3. Топор изготовлен методомковки. При этом пластина металла была согнута и склепана с помощью кузнечной сварки на участке лезвия. Параметры изделия 160 x 111 мм. Из-за разрушения поверхностного слоя клейм и других обозначений не обнаружено.

Конопатка (?) была изготовлена из железного прута с приплюснутым торцом, образующим рабочую грань. Состояние предмета удовлетворительное. Изделие изготовлено кузнечным способом, в сечении подквадратное. Рабочая плоскость округлая, хотя, до попадания под воду, скорее всего, была прямой. Ее ширина составляет 12 мм. Общая длина изделия — 158 мм. Функциональное назначение предмета точно не известно. Однако аналогичные орудия на судах часто использовались для заделки швов. Клейм не обнаружено.

Шпилька. Изделие круглое в сечении длиной 622 мм. С одного торца сходит на конус и острие, имеющее изгиб, который образовался вследствие деформации. С другого конца шпилька загнута в кольцо с внутренним диаметром 21 мм. Поверхность предмета сильно корродированна. Клейм и других обозначений нет. Вероятнее всего использовалась в конструкции затонувшего судна.

Стопор. Хорошо сохранившееся изделие имеет общую длину 200 мм. В сечении стержень круглый, длина его 137 мм. С одной стороны стержень переходит в круглый шайбообразный упор и рым с внутренним диаметром 27 и внешним 60 мм. С противоположного торца он имеет скошенный край и плоский торец, вместе образующие усеченный конус. Клейм не обнаружено. Не вызывает сомнений, что предмет является стопором, который использовался в вертикальном положении.

Упор для весла (?). Фрагмент упора (?) представляет собой кованный, округлый в сечении стержень, имеющий изгиб с одной стороны. Изгиб образовался в результате деформации предмета. С этой же стороны изделие фрагментировано. Торец полностью разрушен коррозией. С другой стороны изделие сломано. Место слома проходит по кольцу, насаженному на стержень в процессековки. Само кольцо, диаметром 34 мм, могло служить своеобразным стопором и указывать на место, где упор проходил сквозь планширь. Общая длина изделия — 160 мм. Клейм не обнаружено.

Рым. Изделие состоит из граненого в сечении стержня, слегка сужающегося к одному концу, и кольца, располагавшегося в той же оси. Стержень имеет длину 178 мм, при этом на узком конце нарезана резьба. Кольцо склепано из пластины шириной 40 мм таким образом, что две загнутые под прямым углом щеки огибают стержень. В этом месте они приварены к нему кузнечной сваркой. Кольцо сохранилось на 60 %, его внутренний диаметр составляет 133 мм. Общая длина предмета — 366 мм. Клейм нет. Рым мог использоваться в конструкции судна.

Гак. Железный гак 160 x 112 мм состоит из, собственно, крюка с острым кончиком неплохой сохранности и качестваковки, и круглого стержня длиной 48 мм, который расположен под углом 45 градусов к основанию крюка. С нижнего края на стержне нарезана резьба, а сам стержень в этом месте имеет стопорное отверстие диаметром 7 мм. Торец стержня, за который, видимо, и крепился сам гак, сильно корродирован. Клейм не обнаружено (табл. 3, 4).

Хомуты. В процессе разборки конгломерата было извлечено 4 железных хомута. Изделия однотипны. Сохранность удовлетворительная. Они представляют собой сдвоенные округлые по форме и в сечении скобы, наглухо соединенные между собой посредством колец. Сами кольца образованы с помощью кузнечнойковки. С другой стороны скобы также имеют кольца с различным внутренним диаметром от 19 до 23 мм. На двух хомутах сохранились остатки фиксирующих шпилек округлых в сечении и имеющих кольцо с одной стороны (табл. 3, 5). При-

близительный внешний диаметр кольца составляет 21 мм. Так как на внутренней стороне отверстий, сквозь которые проходят шпильки, нет следов резьбы, следует, что шпильки фиксировались с помощью шпонок, проходящих сквозь шпильку под прямым углом. Клейм на изделиях не выявлено. Размеры хомута в собранном состоянии — 100 x 145 мм.

Упор для весла. Представляет собой фрагмент округлого стержня диаметром 23 мм при длине самого фрагмента 275 мм. Один конец изделия изначально был скруглен, второй — разрушен коррозией. На расстоянии 130 мм от скругленного края упор имеет набитое на него кольцо-ограничитель, которое, вероятно, примыкало к планширу. Состояние предмета плохое. Клейм нет.

Корабельные гаки. Всего найдено два экземпляра. Из них один сохранился на 60 %, второй — менее чем на половину. Гаки изготовлены из железного прута методомковки. При этом один конец прута подострен, а второй раздвоен так, что два уса, склепанные вместе торцами, образуют кольцо, перпендикулярное оси самого гака. Внешний диаметр кольца составляет 80 мм. Само кольцо вероятнее всего служило для удерживания коуша, вставленного в петлю каната или троса. Принадлежность изделий к корабельному такелажу сомнений не вызывает. Состояние крюков плохое. Кольцо на одном из них сохранилось на две трети, а на втором вообще отсутствует. Клейм нет. Параметры — 160 x 80 мм.

Серьга. Изделие изготовлено из железного прута диаметром 30 мм. На концах прута сформированы проушины внутренним диаметром 35 — 45 мм. От нагрузок отверстия вытянулись и приняли овальную форму. Стопор круглый, диаметр — 35 мм. С одной стороны имеет сквозное отверстие диаметром 10 мм. Такое же находится и на одной из проушин. Отверстие служило для входа фиксирующей шпонки (табл. 2, 1). Габариты изделия — 175 x 105 мм.

Рым (фрагмент). Одной из находок был кованый рым, сформированный в процессековки из круглого прута диаметром 22 мм. С одной стороны рым загнут и приварен к прямой части стержня, образуя кольцо с внутренним диаметром 51 мм (табл. 2, 6). С другой стороны, изделие утрачено в результате коррозии. Клейм нет. Размеры — 183 x 92 мм.

Коуши. Найдено четыре коуша. Два имеют одинаковый диаметр 66 мм по внутренней стороне, два других разные — 62 и 57 мм по внутреннему диаметру. Все коуши изготовлены методомковки из узкой пластины, первые шириной 43 мм, второй и третий — 23 мм. Как и положено этим изделиям, они имеют прогиб для укладки облегającego их каната (табл. 2, 4, 5, 7). Состояние удовлетворительное. Малые коуши фрагментированы.

Кнопка представлена в единичном экземпляре. Состояние хорошее. Длина — 17 мм, диаметр круглой шляпки — 16 мм (табл. 1, 8).

Изделия из медных сплавов

Группа представлена пятью предметами, которые, однако, и могут пролить свет на принадлежность и датировку кораблекрушения. Все найденные предметы были очищены от наслоений.

Пробковый кран. Одна из наиболее интересных находок. По форме состоит из двух частей — слегка конического круглого в сечении стержня длиной 35 и диаметром 12 мм в нижней части. Стержень снабжен прямоугольным отверстием 10 x 7 мм, служащим для протока жидкости. Вторая часть, ручка, выполнена в виде фигурной пластины, имеющей отдаленное сходство с лилией Бурбонов. Одна из веток «лилии» длинная, вторая, напротив, короткая. Это объясняется тем,

что сам кран располагался вертикально и был вставлен в изогнутый, но короткий гусачек. При этом тыльная ветка была сделана короткой для того, чтобы при повороте кран не упирался в бочонок или бутылку. Само изделие отлито из бронзы с последующей доработкой. На плоской части с одной стороны имеется клеймо: Слова MENANT HOUDARD расположены в виде арки, под которой отпечатано A ROUEN. В данном случае верхняя надпись может говорить о владельце артели, а нижняя — о ее принадлежности к французскому городу Руан. Над этим клеймом выбиты литеры «P» и слабо читающаяся «B». Габариты изделия 70 x 50 мм. Состояние хорошее (табл. 1, 11).

Пробковый кран (фрагмент). Еще один пробковый кран, а точнее его вращающаяся втулка была найдена в конгломерате находок. Предмет, отлитый из бронзы, представляет собой конический цилиндр с меньшим диаметром 12 мм. С этой стороны, с торца, цилиндр переходит в выточенный квадрат на котором, очевидно, фиксировалось стопорное кольцо. Для того чтобы оно не спало, на квадрате имеются две засечки, образующие крест. Несмотря на это кольца обнаружить не удалось. С другого торца в кране сделано круглое углубление 11 мм в диаметре и глубиной 10 мм. С одной стороны в стенке углубления сделана выемка, служащая для расклинивания вставляемой сверху рукоятки. В центральной части цилиндра имеется сквозное отверстие диаметром 9 мм для протока жидкости. Длина изделия — 40 мм. Клейм нет. Состояние хорошее (табл. 1, 12).

Мушкетная планка (тыльная). Одной из находок была резная мушкетная планка, отлитая из медного сплава. Длина изделия составляет 147 мм. Пластина имеет два отверстия для крепления. Одно находится на скругленном крае, второе ближе к средней части. Лицевая сторона изделия зашлифована и в районе отверстий имеет следы от шайб. На тыльной стороне выбита римская цифра VII, что говорит о европейском происхождении находки. Такое клеймо обозначало номер партии и часто встречается на деталях европейских ружейных замков. Судя по форме, планка могла принадлежать скорее кремневому мушкету, что, впрочем, не мешает ее датировать серединой XIX ст. (табл. 4, 3).

Мебельная петля (половинка). Предмет представляет собой бронзовую литую планку длиной 111 мм при толщине 4 мм. В средней части планка имеет подовальный стакан, служащий для вхождения в него штифта второй половины петли. Очевидно, что вторая утерянная половинка имела аналогичную форму. Над стаканом, имеющим соответствующее вертикальное отверстие диаметром 6 мм, в планке имеется скошенная грань для вхождения второго стакана. В петле прорезано 4 отверстия диаметром 4 мм. С лицевой стороны отверстия имеют фаски. Предмет деформирован, состояние хорошее, клейм нет (табл. 3, 3).

Монета. Одной из наиболее интересных находок, предварительно дающих нижнюю датировку кораблекрушения, является турецкая монета номиналом в 10 пара чеканки Абдула Меджида 1839 — 40 годов (по Хиджре 1255 г.). Монета хорошо сохранилась, диаметр — 28 мм. На аверсе турецкая вязь с индийской цифрой 10, на реверсе характерная подпись Абдула Меджида с веткой роз.

Изделия из цинка

Наиболее массовую группу находок представляют цинковые гвозди, отдельно их найдено 593 единицы. Внешний вид этих однотипных предметов может говорить об их использовании для крепления свинцовых листов по днищевой части судна. В то же время, коллекция цинковых гвоздей, находившихся единым скоплением, причем часть из них погнуты, свидетельствует о том, что они уже

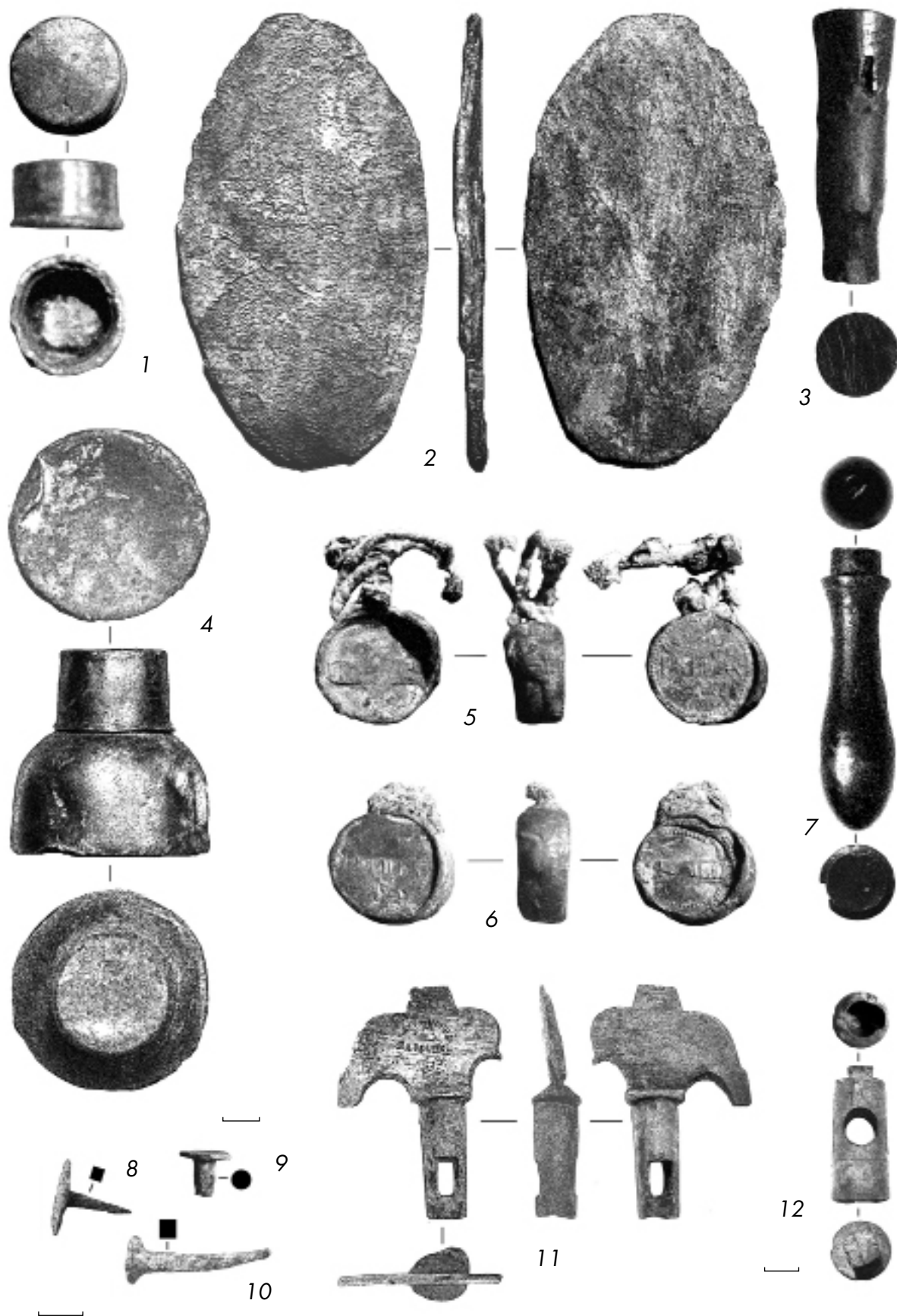

Табл. 1. Предметы из свинца, бронзы, цинка и дерева

Табл. 2. Предметы из черного металла и дерева

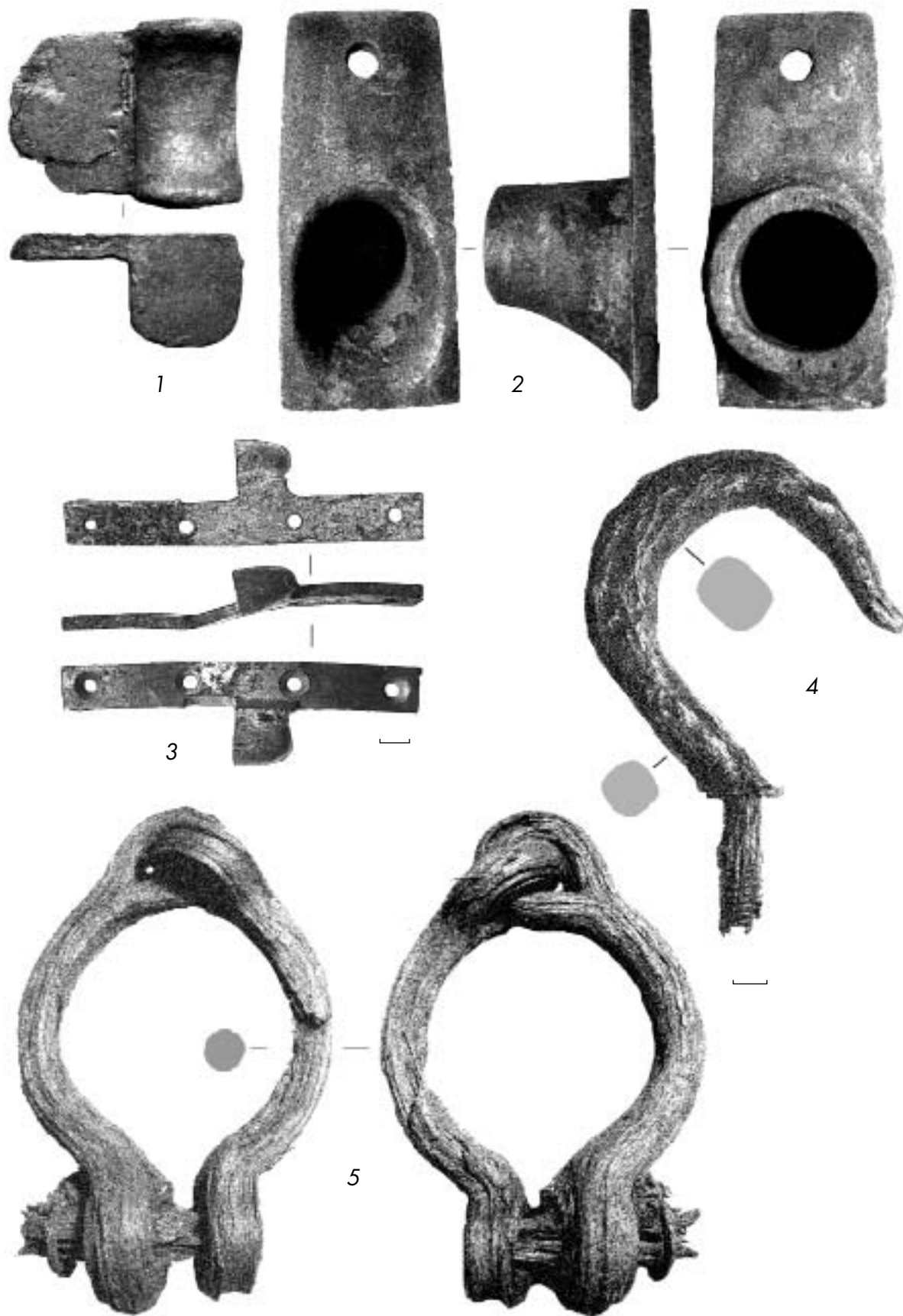

Табл. 3. Изделия из чугуна, бронзы и черного металла

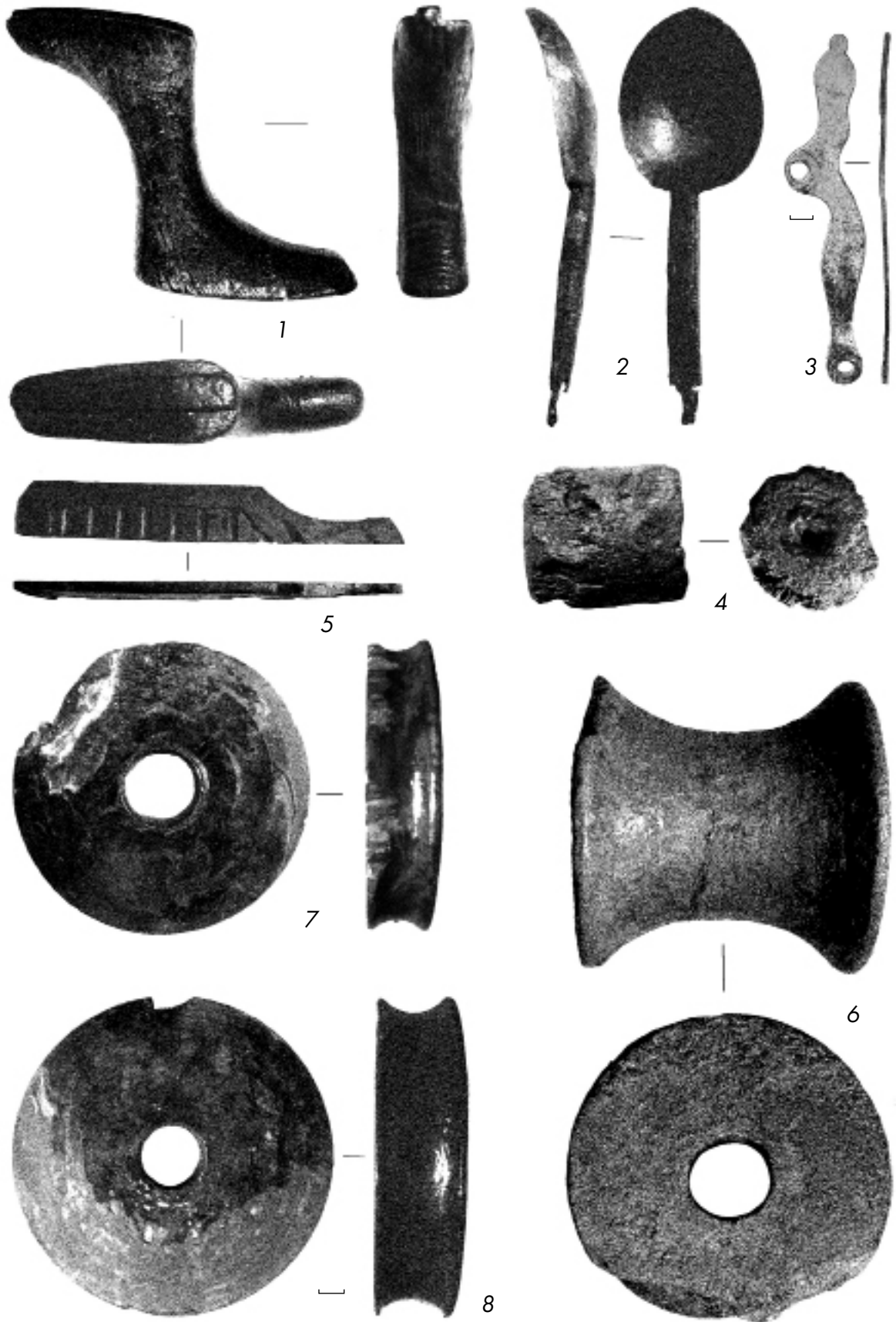

Табл. 4. Изделия из дерева, чугуна и медных сплавов

использовались и были вынуты. Вместе с гвоздями, кстати, находились и куски свинцовых листов с отверстиями по краю. Все отделившиеся гвозди и другие предметы из цинка были очищены и проварены в веретенке. В экспозиционных целях оставлен и цельный конгломерат гвоздей.

Обшивочные цинковые гвозди имеют среднюю длину 30 мм, характерную круглую шляпку диаметром 10 мм и острие квадратного сечения. Окончание, как правило, уплощенное, но без дополнительной проработки (табл. 1, 10).

Заклепки. Среди гвоздей было также найдено 5 заклепок. Заклепки однотипны и сломлены с одной стороны. Они имеют круглую плоскую круглую шляпку диаметром 14 мм и круглый в сечении стержень 10 мм длиной. Судя по состоянию, все они уже были в употреблении (табл. 1, 9).

Предметы из свинца

Коллекция предметов из свинца многочисленна и разнообразна. Все свинцовые находки очищены от наслоений. К ним относятся:

Чернильница (?). Изделие имеет колоколовидную форму с плоским, слегка вогнутым, днищем. Диаметр последнего — 45 мм, высота сосуда также — 45 мм. На стенках изделия имеются вмятины и царапины. С одной стороны на стенке сохранились остатки ручки (?). Крышка цилиндрической формы с плоским верхом, накручивалась по резьбе. Ее диаметр — 23 мм. В процессе работы крышку снять так и не удалось. Известно, что содержимое сосуда сохлось и в виде комка находится внутри. Сохранность изделия хорошая (табл. 1, 4).

Крышка от чернильницы (?). Крышка, практически аналогична той, что навинчена на предыдущую находку, найдена в том же районе. Она представляет собой цилиндр диаметром, как и в первом случае, 25 мм. С внутренней стороны она имеет резьбу. В отличие от крышки на чернильнице, ее край, имеющий тонкое расширение, изготовлен с нанесением насечек. Сохранность предмета хорошая, клейм нет (табл. 1, 1).

Ухо рынды (?). Композитной находкой является ухо от колокола, возможно рынды. Изготовлено оно из бронзы и имеет круглое отверстие диаметром 8 мм. Бронзовая часть находки прямоугольная с заоваленными верхними углами. Сверху по торцу имеется коническая лунка, оставшаяся, вероятно, от процесса изготовления детали. Ее диаметр — 4 мм. Параметры бронзовой части 24 x 24 мм. С нижней стороны бронзовая пластина залита свинцом, который имеет округлую блинообразную форму, наливаемую или заливаемую на утраченную часть находки. Сама отливка сформирована достаточно грубо и в районе бронзовой пластины образует уступ неправильной формы. Максимальный диаметр «блина» — 50 мм, максимальная высота — 10 мм.

Уплотнительная прокладка имеет овальную форму с подокруглым отверстием внутри. Параметры прокладки — 104 x 85 мм, отверстия — 41 x 37 мм. Толщина пластины — 2 мм. Прокладка имеет 5 отверстий для крепления ее на фланце некоего механизма. Вокруг отверстий сохранились следы шайб. Одно отверстие сорвано. В целом, видно, что уплотнительная прокладка, равно как и большинство других свинцовых изделий, использовались ранее и представляли на момент крушения свинцовый лом.

Шина. Среди находок группы — овальная свинцовая шина неизвестного назначения. Ее параметры — 115 x 64 мм, толщина — 3 мм. На тыльной стороне изделия следы фактуры другого предмета. Вероятно, шина была составной частью чего-то другого. Состояние хорошее, клейм нет (табл. 1, 2).

Обрезки свинца. Найдено также и несколько обрезков свинцовых пластин разной формы. Одна из них, в форме слегка выпуклого неправильного ромба, вполне могла быть деталью чего-либо. Пластинка аккуратно вырезана, при этом, по краю видны линии выкройки. Ее параметры 145 x 115 мм. Вторая является фрагментом узкой полосы, вырубленной из листового свинца. Ее параметры 287 x 30 мм, третья — неправильной треугольной формы, также вырублена, как и вторая. Параметры — 110 x 57 мм. Каких либо обозначений на предметах нет.

Куски свинцовой обшивки представлены 3 фрагментами. Два из них функционально связаны и могли использоваться для обивки днищевой части судна. По краю они имеют перфорацию, появившуюся в результате прибивания свинца к днищу. Пластины имеют прямоугольную форму, однако были сильно изогнуты и свалены в кучу. Еще один кусок представляет собой пластину с загнутым и причеканенным краем с одной стороны. Противоположный край рваный. Ширина пластины — 50 мм.

Таможенные пломбы. Наиболее информативными находками группы являются две свинцовые таможенные пломбы. Обе пломбы стандартные шайбообразные. Диаметр — 27 мм при толщине 12 мм. На обеих сохранилась тесьма. Пломбы примечательны тем, что имеют оттиски надписей. Сами надписи однотипны, на аверсе — DOUANER PRIMES, под ней расположена лилия Бурбонов (табл. 1, 5, 6). Надпись на реверсе не читается, скорее это может быть название города. Оттиск DOUANER расположен и на ребре каждой пломбы. Сама надпись, читаемая как дуане примс, на французском означает — обложение таможенным сбором, причем примс в данном случае может трактоваться достаточно широко. Возможно, речь идет о таможенном сборе на льготных условиях. Так или иначе, предметы, как и пробковый кран, имеют французское происхождение. Изделия в хорошем состоянии.

Изделия из чугуна

Изделия из чугуна составляют небольшую группу и связаны, главным образом с бегучим такелажом затонувшего судна. Состояние предметов удовлетворительное, однако, состояние самого материала нестабильно. На поверхности находки покрываются микротрещинами, что говорит о быстрой усушке и деформации структуры. Чугунные изделия в настоящий момент проходят опреснение. К ним относится ряд находок.

Ролик лебедки имеет характерную форму вогнутого с боков цилиндра высотой 100 мм, при максимальном диаметре 98 мм и диаметре в прогибе 60 мм. Внутреннее отверстие имеет диаметр 24 мм. Ролик частично поврежден (табл. 4, 6).

Бегунок. Фрагмент детали, используемой для скольжения троса, возможно в паре с роликом, имел параметры сохранившегося куска 120 x 96 мм. Рабочая часть выглядит как валик с вогнутой поверхностью для скольжения по ней троса. Отметим, что его ширина действительно почти совпадает с высотой ролика. Оба изделия могли использоваться в паре. К сожалению, деталь сохранилась не полностью (табл. 3, 1).

Клюзы (?). Среди чугунных находок встречены еще две интересные детали. Они служили для прохождения через них канатов или тросов. Изделия сохранились частично и представляют собой литые пластины с втулкой, которая, вероятно, была утоплена в планшир. При этом отверстие втулки с одной стороны заовалено. Противоположная стенка прямая и перпендикулярна пластине. С одного края в

пластине имеется крепежное отверстие диаметром 12 мм. Из этого следует, что мы имеем дело с половинками, которые могли составлять одно целое. Общие параметры наиболее целого из изделий – 165 x 73 мм, внутренний диаметр втулки – 44 мм (табл. 3, 2).

Стекло

Обломки стеклянной посуды и стеклянных предметов немногочисленны. После доставки в реставрационную лабораторию они были очищены от наслоений и вымыты.

Бутыль. Следует выделить фрагменты круглой винной бутылки диаметром 80 мм с вогнутым стаканообразным донцем. Глубина вогнутой части достигает 70 мм. Вогнутое дно использовалось при укладке бутылок одна в одну. Стекло зеленого цвета, мутноватое. Толщина стенок неравномерная.

Склянка. Еще один интересный объект – парфюмерная склянка квадратной формы со стороной 30 мм. Стекло тонкое, белое, прозрачное. Донце плоское. По нижней стороне каждой стенки имеется по четыре треугольных выступа, декорирующих низ сосуда.

Фужер. Фрагменты граненого фужера, изготовленного из светло-желтого прозрачного стекла. Всего на фрагменте донца насчитывается 10 граней, переходящих в плоское дно с круглой выемкой в середине. Судя по остаткам стенки, фужер расширялся кверху. Один из его фрагментов имеет верхний край. На нем видно, что грани не доходили до края, а обрывались за 22 мм до него и имели закругления.

Фужер. Еще один фужер сохранился в трех фрагментах стенки и донца. Он также граненый с расширением кверху. Его отличием является то, что его грани по центру имеют излом, образующий угол двух плоскостей. В верхней части каждая грань имеет стрельчатую форму. Со стороны донца также имеются грани, формирующие звездочку.

Среди фрагментов посуды найдены венчики еще двух бутылок из белого стекла с характерным загибом венчика и фрагмент бокальчика (?) из тонкого белого стекла. Его венчик имеет плавный изгиб наружу.

Кроме фрагментов посуды найдены и сколы толстого прозрачного листового стекла. Толщина фрагментов равна 6 мм. Такое стекло могло использоваться как в сервантах, так и, возможно, иллюминаторах затонувшего корабля.

Остальные фрагменты стекол маловыразительны, назначение их неясно.

Фаянс

К находкам, которые могут пролить свет на датировку памятника, относится многочисленный фаянсовый бой посуды, выполненный как в китайском, так и в европейском стиле. «Китайский» фаянс изготовлен в сине-белых тонах, в то время как «европейский» – в бело-коричневых, бело-синих и бело-зеленых. Рисунок на посуде штампованный.

«Европейский» фаянс сохранился в 22 фрагментах. К ним относится два фрагмента чашки с комбинацией рельефного и сине-белого растительного орнамента. Близкой по исполнению, но такой же невыразительной является пара фрагментов с бело-зеленым рисунком. Точно определить, к какому типу сосудов они относятся, мы не можем. Вероятнее всего они были пиалами. Кроме них имеются 5 фрагментов неглубокой тарелки с растительным орнаментом по краю лицевой стороны и «замковым» сюжетом на донце, а также 9 фрагментов еще одной пиалы. И здесь орнаментация имеет место только с лицевой стороны,

она также растительная по краю и с «замковым» сюжетом по центру. В сюжете парковые вазы, пруды с лодками, замки и ступени к воде. И на том, и на другом сосуде витает дух викторианской эпохи.

«Китайский» фаянс более многочислен и по предварительным данным представлен фрагментами, по меньшей мере, четырех больших глубоких тарелок, двух малых глубоких тарелок, стакана, крышки и еще нескольких трудно определимых сосудов. Тарелки и крышка относятся к одному сервизу.

На посуде из сервиза отображен один, достаточно характерный и типичный для II пол. XIX в. сюжет. На нем изображен берег с китайскими пагодами, изгородями и мостиком, который переходят китайянки. На заднем плане видна лодка, над которой кружат две птицы. Аналогичная посуда представлена в коллекциях по Крымской войне и, в частности, среди находок, обнаруженных на месте крушения английского парохода-фрегата «Тигр» у Одессы.

Так как фрагменты не были подвержены клейке, количество найденной посуды может и измениться. Следует учесть, что часть керамики по-прежнему остается под водой.

Деревянные предметы

Всего найдено 15 деревянных предметов. В настоящий момент все они очищены и проходят стадию опреснения. Далее находки будут пропитаны полиэтиленгликолем с молекулярной массой 4000.

Ложка. Изделие сохранилось частично, отсутствует окончание ручки, состояние хорошее. Ложка вырезана из цельного куска дерева. Черпак оформлен под углом к рукоятки и имеет подовальную форму с некоторым заострением на кончике (табл. 4, 2). Ручка прямоугольного сечения с верхней стороны имеет орнаментацию в виде прорезанных линий. Две продольные линии по краю совмещены с группами поперечных. В каждой группе насчитывается по пять линий. Длина сохранившейся части ложки — 190 мм.

Резная деталь, назначение которой выясняется, была выточена на токарном станке и имеет фигурную грибообразную форму. Предмет мог быть как ручкой какого-то орудия, так и декоративным элементом мебели. Его длина составляет 142 мм при диаметре «шляпки» — 100 мм. С противоположной стороны, с торца, находка имеет круглое отверстие диаметром 26 мм (табл. 2, 2).

Рукоятки. Среди деревянных предметов отдельную группу представляют три рукоятки. Все они отличаются по форме и функциональному назначению. Первая из них классическая фигурная рукоять, повсеместно встречаемая и ныне. Такие рукоятки обычно используются в напильниках, отвертках, шильях и т. д. Ее длина составляет 90 мм при максимальном диаметре 22 мм. С рабочей стороны рукоятка снабжена небольшим уступом для упора руки. Изделие изготовлено токарным способом, состояние хорошее (табл. 1, 7). Вторая — имеет фигурную форму, отдаленно напоминающую литеру Z (табл. 4, 1). Ее параметры 100 x 140 мм. В функциональном отношении изделие могло использоваться для фуганка. Впрочем, полной уверенности в этом у нас нет. Торцы рукоятки в виде вытянутых концов расположены перпендикулярно к державке и направлены в противоположные стороны. На одном из торцов вырезан выступ, вероятно служащий для крепления. Обращает на себя внимание то, что выступ расположен со смещением от диаметральной плоскости изделия. Интересна и форма концов находки. Сверху и снизу они имеют выпуклую плоскость. Очевидно, что рукоять была вырезана, ее состояние хорошее. Третья ручка цилиндрическая, длиной 110 мм при диаме-

тре в средней части 26 мм. По форме рукоять сильно напоминает ведерную. Она имеет расширения по торцам, от которых слегка сужается и вновь расширяется в центральной части. Предмет выточен токарным способом, состояние хорошее (табл. 2, 3).

Челы. Их найдено 2 штуки. Из них один цилиндрической формы диаметром 64 мм при общей длине 70 мм. Торцы плоские, состояние удовлетворительное, имеются повреждения (табл. 4, 4). Второй тонкий, слегка конический, торцы также плоские. Длина — 90 мм, диаметр широкого края — 25 мм, узкого — 17 мм. С этой стороны чеп подтесан (табл. 1, 3). Учитывая длину находки, предмет мог бы быть и не чепом, а рукояткой, расположенной перпендикулярно к орудию.

Планки. В коллекции имеется 2 планки. Первая из них фигурная, вырезана таким образом, что имеет сужающийся носик. Он сформирован выборкой на одной из боковых частей изделия. С другого бока планка прямая (табл. 4, 5). С лицевой стороны на планке вырезаны семь перпендикулярных к оси изделия борозд, расположенных на равном расстоянии друг от друга и окаймленных продольной бороздой. Последняя оканчивается одной косой со стороны хвостика и одной перпендикулярной бороздой. Длина планки 148 мм, ширина — 20 мм, толщина — 6 мм. Состояние хорошее, назначение пока неизвестно. Вторая планка вырезана в виде узкой полосы с габаритами 172 x 26 x 6 мм. С одной стороны вдоль края имеет узкую борозду, вырезанную по всей длине планки. Состояние дерева хорошее, один угол отломлен. Назначение неизвестно.

Шкивы. Обнаружены в конгломерате 4 образца, выточенные токарным способом. Два из них однотипны, имеют диаметр 114 мм при толщине 30 мм. Центральное отверстие имеет диаметр 20 мм. Рабочая плоскость, как и положено, вогнутая, и оформлена для облепания шкива канатом. Судя по всему, диаметр троса был равен 20 мм. Обе находки имеют незначительные повреждения (табл. 2, 8). Аналогичный по форме, но меньший по размерам шкив имел диаметр 100 мм при ширине 20 мм. Диаметр центрального отверстия — 20 мм (табл. 2, 7). Предмет поврежден с одной стороны. Последний шкив отличается от остальных не только размерами, но и присутствием чугунного сердечника. Сам сердечник имеет плоскую треугольную часть с одной стороны шкива, где сторона треугольника с усеченными углами равна 60 мм, и втулку, проходящую сквозь центральное отверстие. Ее внутренний диаметр — 22 мм, наружный — 35 мм. Чугунный сердечник закреплен в шкиве посредством медной уплотнительной пластины. По углам треугольника расположены три дополнительных отверстия под шурупы диаметром 11 мм. Со стороны треугольника с отверстий сняты фаски. Диаметр шкива составил 140 мм, его толщина — 25 мм. Углубление под канат не столь глубокое, как на других образцах. Толщина используемого каната могла достигать до 20 — 23 мм.

Остальные деревянные предметы невыразительны и представлены фрагментарно. Некоторые из них имеют следы подтески.

Предметы из органических материалов

Предметов из органических материалов два. К ним относится небольшой фрагмент брезентовой ленты 190 x 35 мм, сохранившийся в двух частях. В ленте имеется отверстие. Второй предмет — кожаная лента 260 x 50 мм, сшитая из двух кусков торцами. Обе находки проходят консервацию. Группа может быть дополнена несколькими фрагментами пеньковых концов различного диаметра от 10 до 20 мм.

Выводы

В результате изучения комплекса находок можно сделать следующие предварительные выводы:

1. Судя по характеру находок с их явным тяготением к Франции, судно было иностранным и, скорее всего, французским. Наличие французских таможенных пломб, конечно, не дает гарантий французского происхождения корабля, однако на это косвенно указывают и другие предметы, например пробковый кран из Руана, большое количество обломков европейской посуды, а также планка от европейского мушкета. С другой стороны, на судне пока не найдено ни одного предмета, связанного с Российской империей. Следовательно, вероятность атрибуции кораблекрушения как места гибели российской «Милетины», как предполагалось ранее, достаточно мала.

2. Наличие на борту турецкой монеты 1839 – 40 гг. в настоящее время определяет нижнюю датировку объекта. Иначе говоря, судно могло затонуть уже в 1840 году. Присутствие же характерного фаянса в китайском стиле, известного по коллекциям периода Крымской войны, дает некоторые основания связывать крушение с этими событиями. Впрочем, посуда с аналогичной росписью встречается повсеместно и позже, в течение всей второй половины XIX в., вплоть до начала XX столетия. Кроме того, никаких данных о гибели судов союзников у о. Змеиногo у нас нет. Поэтому на данный момент датировка памятника находится в диапазоне II половины XIX в.

3. Для более точной датировки времени кораблекрушения и определения самого погибшего судна работы по изучению находящихся на нем предметов следует продолжить.

4. Обилие находок и само состояние памятника дают все основания считать его перспективным как для научных изысканий, так и для пополнения музейных коллекций.

Авторы статьи выражают свою признательность С. Грабовецкому, Д. Гришко, Т. Курицыну, Р. Додонову, а также всем членам подводного клуба «Наварекс» за помощь в проведении подводных работ, реставрацию найденных предметов и консультации в рамках темы.

Кобалія Д. Р., Терещенко О. І.

Комплекс знахідок із затонулого судна II пол. XIX століття біля о. Зміїного

Публікація присвячена матеріальному комплексу, піднятому з місця корабельної аварії біля о. Зміїного. Корабель, що датується другою половиною XIX ст., був знайдений на північ від острова в 2008 році. Серед знахідок предмети із заліза, свинцю, французькі митні пломби, турецька монета, фрагменти сервізу в китайському стилі і скляного посуду. Пам'ятка може мати відношення до подій Кримської (Східної) війни.

Kobaliya D. R., Tereshenko A. I.

Complex of finds from the wreck of II half of XIX cent. at Zmiiny isl.

A publication is sacred to the material complex, lifted from the place of ship-wreck at Zmeyny isl. Wreck, dated the second half XIX cent. was found north of island in 2008. Among finds are objects from iron and lead, French custom stoppings, Turkish coin, fragments of service in Chinese style and glass tableware also. A monument can have connection with the events of Crimean (east) war.

**НАУКОВА БІОГРАФІЯ Я. П. НОВИЦЬКОГО:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ**

На перших Новицьких читаннях, які відбулися 24 жовтня 2002 р. в Запоріжжі, голова правління Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького і один з керівників цього проекту — А. В. Бойко, докладно обгрунтував коло теоретичних і практичних питань, пов'язаних з науковим виданням творчої спадщини Я. П. Новицького [1, сс. 124 — 126]. Але вже сьогодні, після підготовки трьох томів праць Я. П. Новицького, стає очевидним, що видання не буде відповідати вимогам академічного наукового видання [1, с. 124] без наукової біографії Я. П. Новицького. Тому, на наш погляд, поряд із зазначеними А. В. Бойком проблемами, перед членами наукового товариства і зацікавленим колом шанувальників творчості Я. П. Новицького посідає проблема підготовки його наукової біографії.

Наукова біографія є одним з типів біографії, яка характеризується «використанням документів та їх аналізу для правдивого висвітлення життя і духовного складу особистості». Життя та діяльність особи вивчається у всій сукупності внутрішніх і зовнішніх зв'язків, спонукальних мотивів поведінки та творчості. Інтерпретація фактів ґрунтується на методах історичної та психологічної реконструкції [2, сс. 174 — 175].

У 1997 р. Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького поставило своїм завданням підготовку до видання творчої спадщини Я. П. Новицького. Результатом діяльності товариства стали три томи праць Я. П. Новицького, до яких увійшли історичні, фольклорні, етнографічні праці науковця [3; 4]. За ці роки розширилося коло дослідників, яких притягає неординарна постать Я. П. Новицького, його непересічна творчість, результатом якої є величезна для того часу і рівню гуманітарних знань наукова спадщина. Автори вступної статті до першого тому «Яків Новицький — видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю» зазначають, що на сьогодні з'явилося більше 100 наукових досліджень, присвячених постаті Я. П. Новицького і кілька дисертацій, в яких об'єктом виступає наукова спадщина вченого [4, с. 25]. Частина бібліографії супроводжує вступну статтю.

Якщо викреслити з зазначеної кількості праць архівознавчі дослідження, пов'язані з виявленням, опрацюванням і підготовкою спадщини до друку, то статті, розвідки, публікації, інформацію можна умовно поділити на кілька напрямів. По-перше, вивчення життєвого шляху Я. П. Новицького. По-друге, дослідження внеску Я. П. Новицького в різні напрями науки, як-то: фольклористика, історія, краєзнавство, археологія, статистика, архівна справа, музейна діяльність, фотографія тощо. До них наближаються роботи, в яких аналізуються окремі напрями діяльності або праці Я. П. Новицького. Усі ці дослідження є важливими для реконструкції життя і творчості біографії Я. П. Новицького.

Підкреслимо ще декілька дослідницьких напрямів, на які, на наш погляд, слід звернути увагу і які дозволять пов'язати наукову спадщину Я. П. Новицького об'єктивною науковою біографією.

Генеалогічні дослідження. Відомо, що род Новицьких походить із середини XVII століття від козацького полковника Іллі Федоровича Новицького. [5, сс. 19 — 28]. Предкам роду Я. П. Новицького присвячена праця його прямих нащадків — А. С. і Б. А. Бровків «Яків Новицький та його імениті предки» [5].

Але, на жаль, в тій частині праці, які торкаються Іллі Федоровича і Григорія Ілліча Новицьких, відсутні жодні посилання на джерела інформації. В той же час ці славетні постаті достойно представлені в українській історіографії [6], а пошуки джерел і їх дослідження продовжуються і мають своїх прихильників.

У дослідженнях, пов'язаних з науковими біографіями, особливе значення набуває метод колективної біографії. Колективна біографія дозволяє реконструювати історичний контекст наукового і культурного життя, визначити стан розвитку гуманітарних знань та напрями діяльності спільнот науковців і аматорів в Катеринославській губернії кінця XIX — початку XX ст. та визначити в ньому місце Я. П. Новицького.

Метод колективної біографії вивчає суспільну поведінку особи, її прояви в індивідуальному та суспільному житті [7, с. 280]. Він містить у собі соціально-історичний підхід і дозволяє дослідникам розглядати в одній площині окрему біографію особи, сукупність біографій членів наукової, культурної спільноти та пов'язувати їх із соціальним контекстом, відходити від традиційного шляху вивчення окремої біографії, зведення їх до суми індивідуальних біографій, включає в процес історичного дослідження не тільки найбільш яскраві постаті, а також багатьох «рядових» дослідників у їх соціумі [8, сс. 99 — 104]. Він дозволяє «... навіть при відсутності достатньої кількості документального та наративного матеріалу, шляхом історичного занурення реконструювати особистість в її громадському, суспільному та приватному житті, відтворити духовний космос індивіда» [9, с. 298].

За допомогою цього методу відкриваються можливості для реконструкції шляхів розвитку передусім гуманітарних знань в регіонах України та виявлення особливостей цього процесу. Фактографічний аналіз індивідуальної діяльності різних осіб та їх спільної співпраці над загальними проектами в регіонах дозволяють зробити висновок про генезу комплексу історичних, природознавчих дисциплін (історія, краєзнавство, етнографія, фольклористика, археографія) та тенденції розвитку науки в українській провінції, індивідуальному і колективному творчому внеску дійових осіб в історіографію.

Перспективність досліджень цього напрямку біографістики очевидна, бо вона дозволяє зробити більш зрозумілими особливості наукової діяльності численних науковців і аматорів, які пов'язали життя і діяльність з містами і містечками України [10]. Як приклад, наведемо, що дослідження в цьому напрямі регіональної історії зробили для нас більш зрозумілими специфіку і особливості біографічних дефініцій, які характеризують професійний та соціальний статус губернських та повітових науковців-гуманітаріїв середини XIX — 20-х років XX століття [7]. Найбільш поширені для даного періоду визначення, що з них складається дефініція, у біографічних статтях про осіб, діяльність яких пов'язана з гуманітарною сферою знань (Я. П. Новицький — педагог, краєзнавець, історик, фольклорист, етнограф, архівіст, музейний працівник, статистик). Це впливає, перш за все, із особливостей розвитку гуманітарних знань в українській провінції і за змістом відповідає стану дисциплін, що формуються у цей період і спрямовані на створення бази джерел для етнології, історії, архівознавства, статистики, географії тощо.

Серед особливостей розвитку наукових знань в Катеринославській губернії звернемо увагу на такі аспекти. У другій половині XIX ст. наука була значною мірою університетською. З науковою діяльністю університетів були пов'язані

Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті (з 1872), Історико-філологічне товариство при Харківському університеті (з 1876), Одеське товариство історії та старожитностей (з 1839), Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії та ін. Друковані видання університетів і наукових товариств були часткою професійного життя більшості фахівців, пов'язаних з навчальними закладами або відомствами. В умовах, що склалися на той час, існував певний розрив між рівнем розвитку науки в університетських центрах та станом суспільно-історичної думки в губерніях, що було об'єктивним явищем. В цей період активізуються гуманітарні дослідження у провінції. До культурного і наукового процесу все активніше залучається інтелігенція губернських і повітових центрів.

Діяльність повітових і губернських учених-аматорів була пов'язана з дослідженням конкретної території. До історичних досліджень, поряд з представниками університетської науки, залучаються люди, які мали іншу освіту. Досягши певного суспільного становища, вони активно долучалися до просвітницької роботи, вивчали, спостерігали життя народу у різних його проявах. Їх участь базувалася не тільки на ідеях національно-культурного руху (народництва), які набули поширення в цей період, а передусім на захопленні процесом наукового дослідження, можливості брати участь у ньому і бачити результати своєї діяльності на сторінках губернських видань (з початку 40-х рр. XIX ст.).

Громадська та наукова діяльність регіональних дослідників була пов'язана передусім з нечисленними науковими товариствами Російської імперії — Імператорським Російським географічним товариством, Московським археологічним товариством (МАТ), природничими (Товариство аматорів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті), церковними товариствами, у яких багато провінційних дослідників були членами-співробітниками або дійсними членами. Я. П. Новицький не був виключенням. Він, як і багато колег з кола науковців і аматорів, з якими він підтримував наукові зв'язки та дружні відносини, був членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Харківського історико-філологічного товариства, Катеринославського наукового товариства, Катеринославської вченої архівної комісії, Катеринославського статистичного комітету, а також «Хортицького общества охранителей природы».

У 60 — 90-ті рр. XIX ст. поширенню тематики й активізації досліджень сприяло створення Міністерством внутрішніх справ (МВС) у більшості губерній Росії таких установ, як статистичні комітети. Завдяки статистичним комітетам губерньська інтелігенція одержала можливість і право дослідницької ініціативи. У центрі суспільної уваги дослідників опинилися проблеми місцевої історії. Комітети були наділені правом видавничої діяльності. Діяльність статистичних комітетів сприяла створенню в губерніях та повітах краєзнавчих активів з аматорів історії краю різного освітнього та станового рівнів. Широка спрямованість тематики досліджень сприяла вияву суспільної зацікавленості до історії громадського і приватного життя. Створюються цікаві зведення джерел з історії регіонів. Різноманітною науковою та організаційною роботою губерньські статистичні комітети підготували основу для подальшого розвитку цього напрямку під егідою губерньських архівних комісій і до 20-х рр. XX ст. проводили цю роботу паралельно.

Із середини 80-х рр. XIX ст. починають роботу губерньські вчені архівні комісії (ГВАК). Формально це були державні установи, відкриті за дозволом МВС. Керу-

вали діяльністю комісій Археологічний інститут у Санкт-Петербурзі, губернатори на місцях та місцеві органи самоврядування. Вчені архівні комісії, будучи, водночас, складовою загальної системи організації науки, виконували роль своєрідних наукових губернських центрів із вивчення архівного надбання краю та публікації джерел на сторінках місцевих видань. Завдяки особистим контактам, участі у з'їздах, співпраці архівних комісій з центральними науковими товариствами утворювалася мережа наукових установ, зв'язки яких охоплювали великі території.

Зазначене право ГВАК, зрештою, дозволило розвивати в регіонах інтерес до приватного життя і джерел, пов'язаних із ним. Наприклад, у складі Катеринославської ГВАК працювало понад 100 дійсних членів. Комісія зробила великий внесок у дослідження історії Придніпров'я. Друкованим органом Катеринославської ГВАК була «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (ЛЕУАК). Друкували переважно архівний матеріал, що надає цим розвідкам особливої ваги. Серед авторів — І. Акінфієв, Я. Новицький, І. Огієнко, М. Сумцов, Д. Багалій, Д. Яворницький, А. Синявський (редактор), В. Біднов, В. Пичета, В. Данилов тощо.

Напрями наукової діяльності (історія, археологія, етнографія, фольклористика, географія) поширюються за рахунок археографічних пошуків й досліджень. Останній вид праці вимагав від губернських і повітових дослідників історії більш професійної підготовки та навичок роботи з різноманітними видами архівних джерел. Завдяки вченим архівним комісіям, пошук та публікація джерел із приватних та відомчих архівів перетворилися на самостійний вид наукової роботи. Наукова цінність цих робіт — публікація окремих документів або комплексу документів з невеличких архівів, які не потрапили в поле зору Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія). У регіонах формується краєзнавча історіографія (в Катеринославі — Д. Дорошенко, Д. Чернявський).

Інтерес до історії малої батьківщини співпав з активізацією національно-культурницького руху останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст. Для губернської та повітової інтелігенції участь у цьому русі багато в чому визначала сенс життя. В межах ідеології українського народолюбства вони віддавали пріоритет гуманістичним, загальнолюдським чеснотам, намагалися якомога повніше відтворити історичний досвід та пам'ять народу. Це була педагогічна праця у недільних та народних школах, підготовка й видання популярних книжок, словників, фольклорних збірників, історичних праць, статистичних описів тощо. До процесу розвитку та утвердження окремих наукових гуманітарних дисциплін були залучені численні науковці-аматори — вчителі, священики, військові, земські діячі та інші представники місцевої інтелігенції. Сфера їхніх наукових інтересів багато в чому визначалася потребами суспільного та культурного розвитку, передусім — наукових товариств та державних комісій і комітетів. В Україні виникло таке унікальне національне явище як товариство «Просвіта», яке діяло, в тому числі, і в Катеринославі, а з 1917 р. діяльність товариства поширилася й на Олександрівський повіт [11]. На початку ХХ ст. до його складу входило ціле сузір'я науковців, про яких нині знає вся Україна — Д. Яворницький, Д. Дорошенко, В. Біднов, А. Синявський, П. Єфремов, А. Кашенко та інші. Товариство мало свій друкований орган — Вісник Товариства «Просвіта».

На сторінках неофіційної частини «Екатеринославских губернских ведомостей», газетах «Днепр», «Степь», україномовного двотижневика «Дніпрова хвиля» (редактор — Д. Дорошенко) тощо друкувалися замітки з історії краю, статистичні,

краєзнавчі описи, історико-топографічні розвідки з міст Катеринославщини. У співвідношенні до загальної кількості видань Російської імперії, періодика міст Катеринославщини має високий відсоток (Катеринослав — 0,66 — 0,87 %, Олександрівськ — 0,11 — 0,23 %) [12, с. 7].

Таким чином, на початок ХХ ст. у багатьох губерніях, завдяки спільній праці її дослідників з провідними науковими товариствами Російської імперії, а також із губернськими статистичними комітетами й архівними вченими комісіями, склалася розвинута наукова інфраструктура — краєзнавчі активи в губерніях та повітах, ядро яких складали, як правило, 10 — 15 осіб. Така діяльність сприяла формуванню дослідників-краєзнавців із числа аматорів історії й освічених верств провінційного суспільства, створенню унікальних за своїм науковим значенням комплексів робіт, багато з яких і нині не втратили своєї актуальності. Діяльність губернських статистичних комітетів і губернських архівних комісій сприяла створенню багатьох музеїв краєзнавчого профілю, серед яких Катеринославській музей ім. О. Поля.

Робота над цим сегментом біографії, на наш погляд, дозволить висвітлити і з'ясувати малодосліджені сторінки діяльності Я. П. Новицького. Майже не досліджена участь і завдання Я. П. Новицького в кожному із товариств, членом яких він був. Членство в товаристві, поряд з правами, накладало на його членів і відповідні обов'язки. Так наприклад, К. М. Антонович-Мельник, як член Московського археологічного товариства, мала від нього доручення і кошти на розкопки пам'яток на Київщині, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Дніпрових порогах тощо, звітувалася перед товариством, друкувалася в Трудах товариства, отримувала запрошення і брала участь в роботі, відповідно до проведених розкопок, I, II, VIII, IX, XIII, XIV Археологічних з'їздів [13].

В історичному контексті стає зрозумілим час і передумови створення Я. П. Новицьким музею у м. Олександрівську. В травні 1917 р. був створений Комітет по охороні пам'яток старовини у Києві і подібні комітети у багатьох містах України, в тому числі і у Катеринославі. В наступні роки проблемами культурного будівництва опікувалися Відділ Охорони пам'яток старовини та мистецтва (пізніше перетворений у Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини — УКОПІС), Головне Управління в справах мистецтва і національної культури. Музейне будівництво першого післяреволюційного періоду характеризується великим розширенням музейної мережі [14, сс. 106 — 110; 15, сс. 45 — 50]. Поряд із взяттям під охорону держави пам'яток старовини і мистецтва в Україні, завданнями цих установ були націоналізація музеїв, підтримка широкої аматорської ініціативи по створенню музейних осередків, налагодження екскурсійно-виставочної музейної справи тощо. За підрахунками В. К. Гарданова, у цей час в країні було засновано близько 250 музеїв різного профілю [16, сс. 47 — 48]. З них близько 100 (разом з функціонуючими раніше на 1920 — 25 рр.) — в Україні [17]. В ці роки виникли краєзнавчі музеї в м. Олександрівську, Мелітополі, Нікополі, Маріуполі тощо.

Життя людини глибше за його життєпис і наукові інтереси. На наш погляд, на сучасному етапі дослідження життя і творчості Я. П. Новицького стоїть ще одне складне завдання реконструкції мікросоціуму людини і вченого Я. П. Новицького. Термін «мікросоціум» було запропоновано В. П. Карцевим і означає «найближче соціальне оточення вченого, яке створює безпосередню сферу його спілкування і творчу середу» [18, с. 21], в яких перше місце посідають міжособисті відношення. Початок працям цього напрямку вже покладено. Так на перших читаннях, присвя-

чених життю і діяльності Я. П. Новицького (Запоріжжя, 24. 10. 02 р.), з'явилися наукові розвідки, автори яких намагаються відтворити ту наукову і культурну середу, яка оточувала Я. П. Новицького. Це праці С. Абросимової «Я. Новицький у колі катеринославських гуманітаріїв» [19] і С. Ляшко «Развитие науки во второй половине XIX — начале XX века: взгляд из Екатеринославской губернии» [8]. Увагу дослідників привертала взаємовідносина Я. П. Новицького з Д. І. Яворницьким [20], М. О. Корфом [21], Г. А. Залюбовським [22], І. Я. Акінфієвим [8; 23] тощо. До досліджень цього напрямку додался праця Б. А. Бровка і В. М. Кириченко, в якій висвітлюються зв'язки Я. Новицького з відомими діячами науки і культури [24].

Якщо звернутися лише до листування Д. І. Яворницького з Я. П. Новицьким [20], то стає очевидним, що коло інтересів останнього, як і коло осіб, з якими він спілкувався на протязі життя, досить різноманітне і маловивчене. Як свідчать листи, серед добрих знайомих Я. П. Новицького — харківський професор Степанів, М. І. Федоровський (Олександрівськ), фотограф О. І. Іваницький (Харків), художник О. Г. Сластьон, директор Катеринославського комерційного училища А. С. Синявський, художник В. Строменко (Катеринослав), редактор газети «Екатеринославские губернские ведомости» Я. Г. Гололобов, дворянський предводитель Олександрівського повіту (1886 — 1905) граф І. В. Канкрін, управитель с. Свістуново, багаторічний помічник Д. І. Яворницького і Я. П. Новицького — В. О. Сіпягін та багато інших.

Ще чекають дослідження взаємовідносини Я. П. Новицького з видавцями і редакторами катеринославських газет і часописів, на сторінках яких вперше з'явилось багато краєзнавчих, етнографічних та інших розвідок. За назвами газет і часописів стоять конкретні особи, з якими Я. П. Новицький довгий час підтримував ділові і дружні відносини. Так частина етнографічних розвідок Я. П. Новицького про запорожцев з'явилася на сторінках катеринославського тижневика «Степь», зокрема «Запорожцы, этнографический набросок», «Запорожье в памятниках устного народного творчества» (видавець тижневика — О. І. Єгоров). На сторінках катеринославської газети «Дніпр» в 1884 та 1885 роках Я. П. Новицький опублікував серію статей «Запорожье в памятниках устного народного творчества» і під час підготовки матеріалу до друку мав справу з співробітником газети Шрейдером. Відповідні відношення існували у Я. П. Новицького з колективом «Екатеринославских губернских ведомостей».

Біографічні матеріали (некролог) Я. П. Новицького підготував до друку в науковому двомісячнику українознавства (під ред. М. С. Грушевського) «Україна» [25] — Чернявський Дмитро Федорович — катеринославський краєзнавець, публіцист, член «Просвіти», який виступав в пресі зі статтями природоохоронного змісту («Ліси Катеринославщини в їх минулому й сучасному». — «Споживач» 1919, 15 грудня, № 5 — 6, с. 29). Автор спогадів про брата «М. Ф. Чернявський» («Споживач», 1920, 15 серпня, № 12), ущипливої статті «Чи не пора?» про Й. Джугашвілі («Селянська спилка», 1919, 3 грудня) [11, с. 482]. Ще раніше в «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» в нарисі «Яков Павлович Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины» [26], він назвав останнього одним з найкращих знавців і дослідників Катеринославщини. Написання таких аналітичних праць, без сумніву, передбачає не тільки добре знайомство з дослідженнями Я. П. Новицького з цієї тематики, а й з їх автором.

Автор одного з некрологів на смерть Я. П. Новицького в київському журналі «Зоря» (1925, ч. 6) — Петро Олександрович Єфремов, критик, літературознавець,

педагог, активіст катеринославської «Просвіти», брат академіка С. О. Єфремова, який, без сумніву, був особисто знайомий з Я. П. Новицьким і його діяльністю. Він закінчив Київський університет, вчителював в гімназіях на Катеринославщині, викладав історію української мови і літератури в учительському інституті, соціально-економічному технікумі, залізничному технікумі тощо, в Катеринославському ІНО (історію української літератури й історії діалектології української мови). Друкувався в українських журналах «Січ», «Книгарь», «Споживач», газетах «Український пролетар», «Звезда», журналах «Зоря», «Плуг», «Життя і революція», «Записках історично-філологічного відділу», «Наукових записках Дніпропетровського Наукового Товариства», Віснику Товариства «Просвіта» у Катеринославі та інших. Працював над темами з нового і сучасного українського письменництва. Був арештований у так званій справі СБУ. Реабілітований у 1989 р. [11, сс. 202 – 205].

В світлі цього виникає питання: які відносини пов'язували Я. П. Новицького із Д. М. Чернявським й П. О. Єфремовим?

Мало досліджена складна колізія, яка виникла у відносинах А. О. Скальковського, Д. І. Яворницького і Я. П. Новицького в зв'язку з матеріалами Нової Січі. Під час зустрічі вчених в Одесі в 1884 р. А. О. Скальковський відмовив Д. І. Яворницькому в допомозі і передачі йому документів Кошу. Це привело до того, що IV том «Історії запорозьких козаків», яку вчений писав у 90-х роках, так і не побачив світу [27]. З цього приводу Д. І. Яворницький в 1887 р. напише своєму другу, Я. П. Новицькому, що «... воспитал я у себя непримиримую ненависть и к господину историку «Новой Сечи» Скальковскому. Подлый холоп!». (А. О. Скальковський дивився на Запорожжя як на негативне явище в історії, виправдував дії царизму щодо його скасування) [28, с. 52]. Але, в той же час, частину матеріалів з архіву Січі за 1770 – 71 рр., що знаходився в Одеському історичному архіві, та копію рукопису знайденого у 1830 р. в Катеринославських архівах (опис міст і територій колишніх козацьких вольностей), А. О. Скальковський надіслав Я. П. Новицькому у 1887 – 88 рр. і вони побачили світ на сторінках ЛЕУАК [29].

Нам здається, що підготовка до видання творчої спадщини Я. П. Новицького додасть до підготовки його наукової біографії як нові питання так і нові проблеми, над розв'язанням яких вже сьогодні треба планомірно починати роботу. Нам також здається, що видання творчої спадщини Я. П. Новицького повинно завершитися томом, який буде складатися з двох частин: біографії та енциклопедії життя і творчості.

Бібліографія

1. Бойко А. В. Видання творчої спадщини Я. Новицького : проблеми теорії і практики / А. В. Бойко // Матеріали перших Новицьких читань (24 жовтня 2002 р., Запоріжжя). — Запоріжжя : РА Тандем-У, 2002. — 145 с.
2. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. — К. : БМТ, 1996. — 239 с.
3. Новицький Яків. Твори : в 5-ти томах / Я. Новицький [упоряд. А. Бойко, Л. Іваннікова, І. Павленко]. — Запоріжжя : ПП АА Тандем, 2007 – 2009. — Т. 1 – 3.
4. Новицький Яків. Твори : в 5-ти томах / Я. Новицький [упоряд. А. Бойко]. — Запоріжжя : ПП АА Тандем, 2007. — Т. 1. — 508 с.

5. Бровко А. С. Яків Новицький та його імениті предки / А. С. Бровко, Б. А. Бровко. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 1997. — 53 с.
6. Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий / Н. Стороженко // КС. — 1885. — Кн. 7 (июль), т. 12. — С. 431 — 457; Кушнір-Марченко К. Ілля Новицький: Охочекомонний полковник останньої чверті XVII — та поч. XVIII ст. / К. Кушнір-Марченко // Наук. зб. ВУАН: Історична секція. — К., 1929. — Т. 32. — С. 100 — 101; Заруба В. М. Висвітлення історії кінця XVII ст. України у документах «Архіву полковника Іллі Новицького» / В. М. Заруба // Архіви України. — К., 1989. — № 5. — С. 50 — 59; Заруба В. М. Архів компанійського полковника Іллі Новицького / В. М. Заруба // Київська старовина. — 1992. — № 4. — С. 12 — 19; Полковницька слава (І. Новицький) // Собор. — Дніпропетровськ, 1992. — № 37; Заруба В. М. Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів / В. М. Заруба // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 2 — 38; Мицик Ю. А. Кілька листів з архіву козацького полковника Іллі Новицького / Ю. А. Мицик // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2000. — Вип. 6. — С. 160 — 173.
7. Мауер Т. Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров / Т. Мауер // Из истории русской интеллигенции : сб. матер. и статей к 100-летию со дня рожд. В. Р. Левиной-Свирской. — СПб., 2003. — С. 273 — 301.
8. Ляшко С. Н. Развитие науки во второй половине XIX — начале XX века : взгляд из Екатеринославской губернии / С. Н. Ляшко // Матеріали перших Новицьких читань. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 2002. — С. 99 — 104.
9. Березовська Т. В. Проблема створення просопографічного портрету роду Аркасів / Т. В. Березовська // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : V Миколаївська обл. краєзнав. конф. — Миколаїв, 2004. — С. 297 — 299.
10. Ляшко С. М. Українська наукова провінція другої половини XIX — 20-х років XX ст. : досвід колективної біографії / С. М. Ляшко // Наукові праці НБУВ. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 728 — 744.
11. Чабан М. Діячі січеславської «Просвіти» (1905 — 1921) : Біобібліографічний словник / М. Чабан. — Дніпропетровськ : ІМА-прес. 2002. — 536 с.
12. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838 — 1917). Список / [уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна.] — Л. ; К., 1995. — 153 с.
13. Ляшко С. Н. В. Ю. Данилевич и его участие в подготовке и проведении XII Археологического съезда в Харькове (по документам ИР НБУВ) / С. Н. Ляшко // Проблеми історії та археології України : зб. допов. міжнар. наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 — 26. 10. 2002 р. — Харків, 2003. — С. 198 — 200; її ж, Антонович-Мельник Катерина Миколаївна / С. М. Ляшко // Матеріали до українського біографічного словника. Короткі біографічні довідки. — К., 2006. — Вип. 1. — С. 11 — 12.
14. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г. А. Скрипник. — К. : Наукова думка, 1998. — 300 с.
15. Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології у музеях України : Історія, дослідники, меценати / О. Ю. Куріло. — К. : Стилос, 2002. — 262 с.
16. Гарданов В. К. Музейное строительство и охрана памятников культуры в годы Советской власти (1917 — 1920) / В. К. Гарданов // История музейного дела в СССР. — М. : Сов. Россия. — 1957.

17. ІМФЕ НАН України. — Ф. 13 — 5. — Од. зб. 331. — Арк. 2 — 3.
18. Карцев В. П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований / В. П. Карцев. — М., 1984. — 308 с.
19. Абросимова С. В. Я. Новицький у колі катеринославських гуманітаріїв / С. В. Абросимова // Матеріали перших Новицьких читань (24 жовтня 2002 р., м. Запоріжжя). — Запоріжжя : РА Тандем-У, 2002. — С. 95 — 99.
20. 50 листів Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького / публікація, вступна стаття і коментар Марії Олійник-Шубравської // Наука і суспільство. — 1988. — № № 6 — 9, 11; Ульяновський В. І. Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького / В. І. Ульяновський, С. В. Абросимова // Укр. археограф. щорічник. (Нова серія). — К. : Наукова думка, 1992. — Вип. 1. — С. 352 — 382.
21. Морозюк В. Народознавчо-освітня діяльність Якова Новицького / В. Морозюк // НТЕ. — 1992. — № 5 — 6. — С. 25 — 34; Бровко Б. А. Педагогічні погляди і громадська діяльність Я. П. Новицького / Б. А. Бровко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя : Просвіта, 2002. — Вип. 15. — С. 185 — 190.
22. Іваннікова Л. Листи Г. Залюбовського до Я. Новицького (до 170-річчя від дня народження Г. Залюбовського) / Л. Іваннікова, Ю. Мицик // НТЕ. — 2006. — № 5. — С. 99 — 105.
23. Савчук В. С. Видатні діячі Катеринославського наукового товариства як краєзнавців (матеріали до персоналії І. Я. Акінфієва та Я. П. Новицького) / В. С. Савчук // VI Всеукр. наук. конф. з історич. краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 259 — 260.
24. Бровко Б. А. Зв'язки Я. Новицького з відомими діячами науки і культури / Б. А. Бровко, В. М. Кириченко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя : Просвіта, 2005. — Вип. 19. — С. 41 — 45.
25. Чернявський Д. Ф. Яків Павлович Новицький / Д. Ф. Чернявський // Україна. — К. : ДВУ, 1926. — Кн. 1. — С. 186 — 191.
26. Чернявський Д. Ф. Яков Павлович Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины / Д. Ф. Чернявский // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1912. — Вып. 8. — С. I — VIII.
27. Заруба В. М. Постаті / В. М. Заруба // Студії з історії України. — Дніпропетровськ. — Книга друга : Вид. культ. центр «Україна», 1993. — С. 25 — 26.
28. 50 листів Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького / Публікація, вступна стаття і коментар М. Олійник-Шубравської // Наука і суспільство. — 1988. — № 11. — С. 48 — 55.
29. Новицкий Я. П. Описание границ Азовской губернии (1775 — 1783) / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. — Катеринослав, 1904. — Вип. 1. — С. 62 — 71; його ж, Описание городов Азовской губернии. — там само. — С. 72 — 93; його ж, Переписка, касающаяся внутреннего устройства и порядков в Запорожье: (Из запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.) // ЛЕУАК. — Катеринослав, 1909. — Вып. 5. — С. I — VI, 1 — 98.

Ляшко С. Н.

Научная биография Я. П. Новицкого: проблемы теории и практики

Полное издание творческого наследия и документов личного характера Я. П. Новицкого позволит исследователям его жизни и творчества полнее оценить его вклад в изучение истории, статистики, народного творчества Запорожского края. Публикация документов личного происхождения будет способствовать созданию научной биографии исследователя региона. Акцент

делается на воссоздании исторической ситуации и окружения, в котором жил и работал Я. П. Новицкий и, которое вдохновляло его на плодотворную деятельность по изучению древностей, истории, природы Запорожского края.

Liashko S. N.

Scientific biography of Ya. P. Novytskkyi: problems of the theory and practice

Full edition of the creative heritage and personal documents of Ya. P. Novytskkyi will allow researchers of his life and work to value his contribution as a researcher to the study of history, statistics, folklore etc. of Zaporizhzhia land. Publishing personal documents will favour creation of the region's researcher scientific biography. It focuses on reproduction of historical situation and surrounding, in which Ya. P. Novytskkyi lived and worked inspiring him to a fruitful activity in studying antiquities, history, and nature of Zaporizhzhia region.

Від редколегії

Стаття С. М. Ляшко надійшла до редакційного портфелю на початку 2009 р. Відповіддю на її цілком слушно поставлене питання про необхідність написання наукової біографії Я. П. Новицького є монографія Л. Іваннікової «Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог», рецензія на яку розміщена в цьому випуску Музейного вісника.

Власов О. Ю.

КАРТОСХЕМА О. С. ДЕВЛАДА «ШЛЯХИ ДНІПРОВИМИ ПОРОГАМИ»

Пропонована стаття присвячена публікації рукописної картосхеми О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами», яка зберігається у науковому архіві Інституту археології Національної Академії Наук України [1].

Олексій Самійлович Девлад, відомий також під псевдонімом Запорожець (1885 — 1965) — спадковий лоцман із села Лоцманська Кам'янка, письменник, діяч українського громадського емігрантського руху середини ХХ ст. У 1927 р. він організував лоцманську артіль «Дніпро-лоцман», яка займалася перевезенням екскурсантів Дніпровськими порогами [2, с. 14].

Дарчий напис на картосхемі свідчить, що документ був подарований відомому діячеві української культури — письменнику, філософу, етнографу, археологу В. П. Петрову, який писав також під псевдонімами В. Домонтович та Віктор Бер (1894 — 1969). У 1929 році В. П. Петров був керівником Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії Наук, займався вивченням фольклору будівників Дніпрельстану і брав участь у Дніпрогесівській експедиції Народного Комісаріату Освіти УСРР [3]. Ця експедиція була організована 1927 року для всебічного вивчення території, яка мала бути затопленою водосховищем після спорудження Дніпрогесу [4, сс. 24 — 25]. Одним з напрямів роботи експедиції була етнографія. Першим і невідкладним завданням у цій галузі вважалося вивчення лоцманства [5, с. 257].

Документ, що розглядається, складений на аркуші цупкого ватману розміром 34,2 x 107,5 см. Обриси об'єктів та всі написи на картосхемі (окрім дарчого напису) виконані чорною тушшю, береги Дніпра додатково обведені широкими нерівними смугами світлозеленого кольору, які виконані акварельними фарбами. Тим же кольором зафарбовані острови та дамби каналів на порогах.

Назва у верхній правій частині аркуша (напис одним рядком, друкованими літерами): «Шляхи Дніпровими порогами». Довга схематична стріла з оперенням, розміщена під назвою, показує зорієнтування картосхеми на південь — за течією Дніпра та за напрямком сплаву суден порогами. Масштаб відсутній.

У правому верхньому куті аркуша напис друкованими літерами: «Пояснення знаків / Старий шлях. (проміжок — ред.) Новий шлях. (проміжок — ред.) Шлях для суден». Нижче — позначення: суцільна хвиляста лінія (для старого шляху), пунктирна хвиляста лінія (для нового шляху), дві хвилясті паралельні лінії, простір між якими заповнений частими рисками (для шляху для суден).

У правому нижньому куті аркуша, у прямокутній рамці — експлікація. Назви об'єктів написані прописом і розміщені у три колонки (подаємо зі збереженням орфографії):

1. О. Становий.	36. О. Піскуватий.
2. Коса Серебрана.	37. Забора Любимівська.
3. Забора Шарпилова.	38. О. Яців.
4. О. Старуха.	39. О. Піскуватий.
5. О. Московський.	40. Каміння Мишини.
6. Скеля Музичина.	41. О.о. Носулини.
7. О. Кам'януватий.	42. Забора Чірінь.
8. Камінь Вир.	43. Коса Муравина.
9. О. Кодачок.	44. Забора Німецька.
10. Кодацьке річище і забора.	45. О. Демека.
11. Каміння Трояни.	46. О. Сурський.
12. Ходовий Вир.	47. Камінь Вир.
13. Забора Бажанова.	48. Камінь Безів.
14. Каміння Близнюки.	49. Гребля.
15. Камінь Горбатий.	50. Камінь Чавунний.
16. Камінь Шапочка.	51. Камінь Бук.
17. О. Пугачів.	52. Камінь Рваний.
18. Забора Пундикова.	53. Камінь Кулик-Вир.
19. Камінь Червивий.	54. Каміння Еарницеві (перша літера назви каміння не зрозуміла — ред.).
20. Камінь Байдужів.	55. Забора Куликівська.
21. Канал Кодацького порогу.	56. Камінь Плоський.
22. Камінь Плоський.	57. О. Казенний.
23. Каміння Кучереви.	58. Камінь Богатир.
24. Каміння Вишники.	59. Канал Лоханського порогу.
25. Цегляний 3-х пов. вод. млин.	60. О. Лоханський.
26. Камінь Амросів.	61. Камінь Вир.
27. Камінь Бук.	62. Камінь Буців.
28. Камінь Бук.	63. Забірка.
29. Камінь Глухий.	64. Камінь Перейма.
30. Забора Бондарева.	65. Забора Стрільча.
31. Камінь Ярошів.	66. Камінь Черепаха.
32. Камінь Копиця.	67. Камінь Багатир.
33. Камінь і забора Носулини.	68. Забора Чірінь.
34. Забора Пурисова.	
35. Водян. млин бр. Пурисів.	

69. Забірка.
70. Камінь Рябий.
71. Камінь Лисий.
72. Ходовий Вир.
73. Забірка.
74. Камінь Плоський.
75. Камінь Бук.
76. Камінь Бук.
77. Камінь Чорний.
78. Канал Дзвонецького порогу.
79. Пристань Гола.
80. Забірка Глуха.
81. Камінь Кобила.
82. Каміння Лошата.
83. Камінь Копиця.
84. Камінь Церковний.
85. О. Піскуватий.
86. О. Шулаїв.
87. Камінь Середняк.
88. О. Кізлів.
89. Забора Тягинка.
90. О. Ткачів.
91. Забора Ткачева.
92. Каміння Шевчики.
93. О. Дмитрови.
94. Канал Розчистка.
95. Забора Ракова.
96. Камінь Смоляр.
97. О. Зелений.
98. Камінь Вир.
99. Камінь Раків.
100. Камінь Служба.
101. Камінь Рваний.
102. Скеля Монастирська.
103. Фаліївський канал.
104. Камінь Гострий.
105. Канал Ненаситецького порогу.
106. Забора Василівська.
107. Каміння Рогаті.
108. Камінь Бургар.
109. Пекло-Помийниця-Сцикуха.
110. Камінь Баріня.
111. Каміння Голодаєви.
112. О.о. Голодаєви.
113. О. Казенний.
114. Камінь Лисий.
115. О. Єврейський (Жидівський).
116. Гребля.
117. Камінь Бучок.
118. Каміння Морозови.
119. Камінь Притичик.
120. Каміння Рядові.
121. Забора Сторублева.
122. О. Біліїв.
123. Забора Візірева.
124. Камінь Широкий.
125. Камінь Сірий.
126. Забора Колотнеча.
127. Камінь Потайний.
128. Забора Зелена.
129. Забора Крива.
130. Забора Біла.
131. Забірка Глуха.
132. Забірка.
133. О. Зелений.
134. Каміння Рядові.
135. Камінь Білий.
136. Камінь Плоський.
137. Камінь Копиця.
138. Забора Прорізна.
139. Камінь Кабанець.
140. Забора Гусина.
141. Забора Бойкова.
142. Камінь Халява.
143. О. Піскуватий.
144. Коса Прорізна.
145. Привальне місце.
146. Камінь Данилеїв.
147. О. Данилеїв.
148. О. Ластівинний.
149. Камінь Чортів Дядько.
150. Привальне місце Скубова.
151. Забора Чортова.
152. О. Дубовий.
153. Забора Дубова.
154. Камінь Перейма.
155. О.о. Зелені.
156. Забора Висока.
157. Камінь Середняк.
158. Каміння Рядові.
159. Камінь Шапочка-Різак.
160. Камінь Крячиний.
162. Каміння Безименні.
163. Привал Пукало.
164. О. Кам'янистий Полтавка.
165. Камінь Гушин.

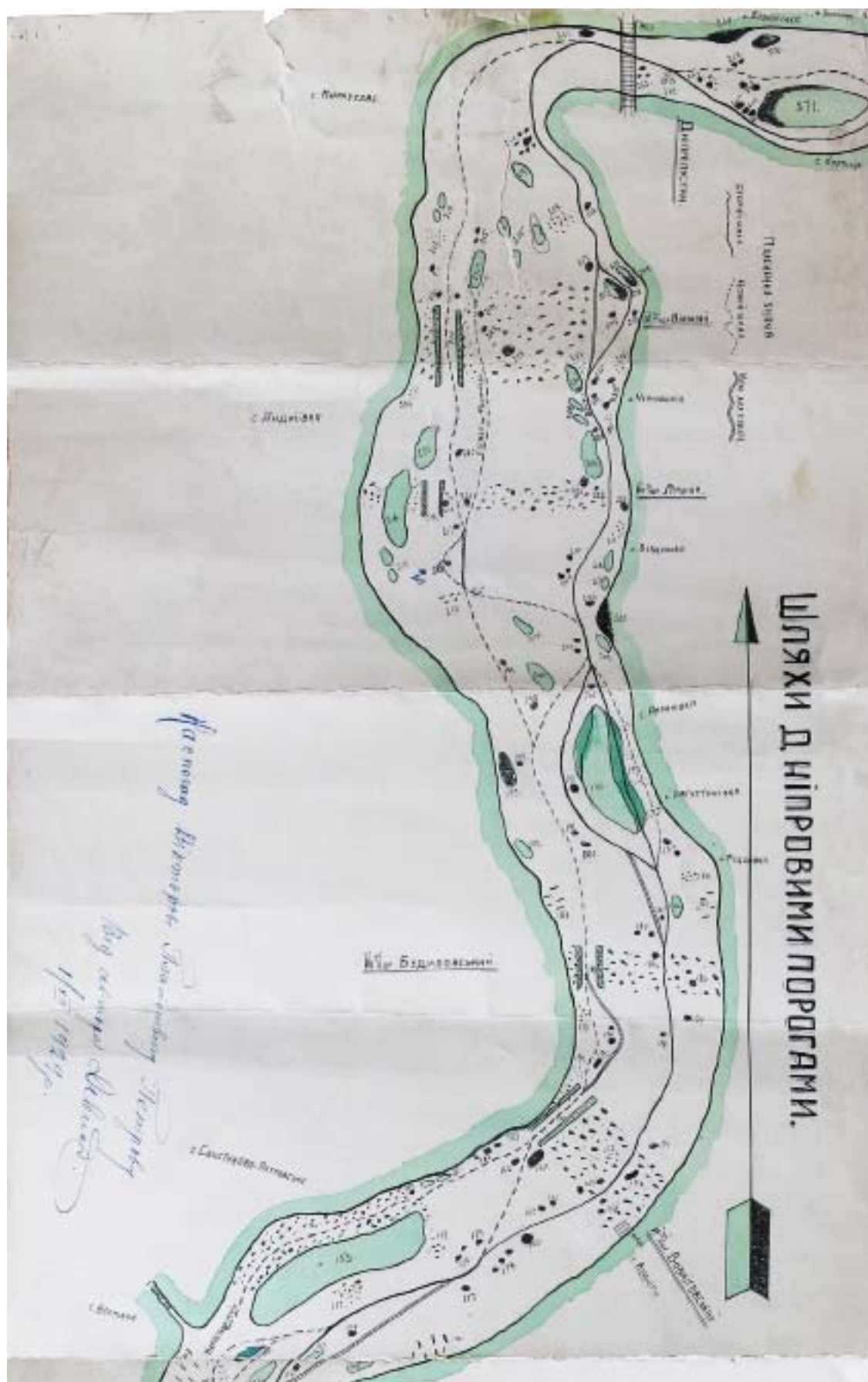

Схема «Шляхи Дніпровими порогами»

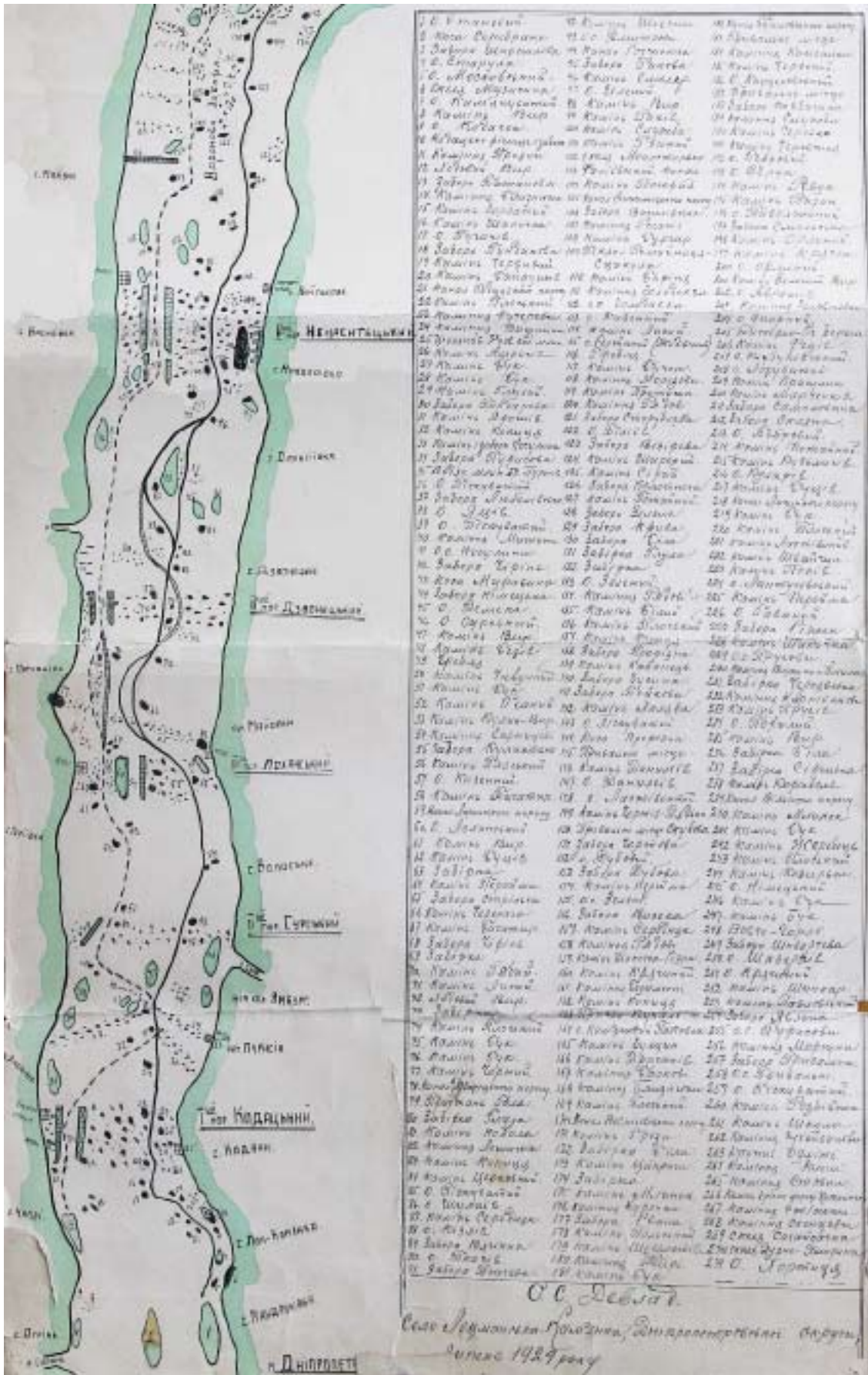

Схема «Шляхи Дніпровими порогами»

166. Камінь Драганів.
167. Каміння Балкові.
168. Каміння Близнюки.
169. Камінь Плоський.
170. Канал Вовніговського порога.
171. Камінь Гроза.
172. Забірка Біла.
173. Камінь Цаприга.
174. Забірка.
175. Камінь Млинок.
176. Каміння Курочки.
177. Забора Рвана.
178. Камінь Польський.
179. Камінь Шереметів.
180. Каміння Тирі.
181. Камінь Бук.
182. Канал Будиловського порогу.
183. Привальне місце.
184. Каміння Колісники.
185. Камінь Червоний.
186. О. Канцеровський.
187. Привальне місце.
188. Забора Ковбасина.
189. Каміння Служби.
190. Камінь Черевко.
191. Камінь Черевчина.
192. О. Бобровий.
193. О. Перун.
194. Камінь Ревун.
195. Камінь Таран.
196. О. Таволжаний.
197. Забора Смольська.
198. Камінь Орлиний.
199. Камінь Крячок.
200. О. Орлиний.
201. Камінь Золотий Вир.
202. О. Аврамів.
203. Каміння Головки.
204. О. Спорний.
205. Бистрик — Ріг берега.
206. Камінь Федів.
207. О. Клубуківський.
208. О. Лозуватий.
209. Камінь Прасулин.
210. Камінь Марченків.
211. Забора Самоловина.
212. Забора Скляна.
213. О. Бобровий.
214. Камінь Потайний.
215. Камінь Кузьмичів.
216. О. Кухарів.
217. Камінь Буців.
218. Канал Лишнього порогу
219. Камінь Бук.
220. Камінь Плоський.
221. Камінь Ластівиний.
222. Камінь Швайчик.
223. Камінь Попів.
224. О. Лантухівський.
225. Камінь Перейма.
226. О. Гавиний.
227. Забора Ріжок.
228. Камінь Шапочка.
229. О.о. Прусови.
230. Каміння Вирки на о. (літера нерозбірлива — ред.) Похилого.
231. Забірка Чернявська.
232. Каміння Корнієнкови.
233. Камінь Прусів.
234. О. Похилий.
235. Камінь Вир.
236. Забірка Біла.
237. Забірка Сіренька.
238. Камінь Корабель.
239. Канал Вільного порогу.
240. Камінь Млинок.
241. Камінь Бук.
242. Камінь Жеребець.
243. Камінь Плоський.
244. Камінь Козирьок.
245. О. Німецький.
246. Камінь Бук.
247. Камінь Бук.
248. Вовче Горло.
249. Забора Шкварчева.
250. О. Шкварчів
251. О. Крячиний.
252. Камінь Шинкар.
253. Камінь Павловський.
254. Забора Явлена.
255. О.о. Пурисови.
256. Каміння Моргуни.
257. Забора Привальна.
258. О.о. Привальні.
259. О. Піскуватий.
260. Камінь Розбійник.

261. Камінь Школа.	267. Каміння Стіжки.
262. Каміння Сухойванови.	268. Каміння Скопцеви.
263. Кручені Одміті.	269. Скеля Сагайдачна.
264. Каміння Зелені.	270. Скеля Дурна-Хмарина.
265. Каміння Стовпи.	271. О. Хортиця.
266. Камінь Крісло цариці Катерини.	

Напис під рамкою, прописом, у три рядки: «О. С. Девлад. / Село Лоцманська-Кам'янка, Дніпропетровської округи. / Липень 1929 року».

У лівій верхній частині аркуша — дарчий напис синім чорнилом, прописом, у три рядки: «На спогад Вікторові Платоновичу Петрову / від автора Девлад. / I / VII 1929 р.».

У лівій та центральній частині аркуша зображено картосхему порожистої частини Дніпра від м. Дніпропетровська (знизу) до м. Запоріжжя й о. Хортиці (зверху). Масштаб і відстані між об'єктами не витримані, обриси берегів Дніпра й островів дуже схематичні. Автор документу, імовірно, навіть не мав перед очима ніякої карти, звідки можна було б приблизно змалювати напрям течії Дніпра та форму найзначніших островів. Недотримання масштабу й обрисів об'єктів і в той же час, величезна їх кількість і правильність взаєморозташування свідчить, що О. С. Девлад складав картосхему по пам'яті. Як відомо, лоцман зобов'язаний був досконало знати всі перешкоди на шляху суден (пороги, забори, камені, скелі, острови, мілини), а також їх розташування відносно «ходів». Екзамен учня при отриманні звання статейного лоцмана проходив усно — без карт [6, с. 23]. Характерно також, що серед об'єктів, позначених на картосхемі, найбільше так званих «примітних каменів», які слугували головними орієнтирами на судових ходах — «Козацькому» та «Новому». Обидва ходи чітко обумовлювалися переходом від одного каменя до іншого. Сплавникам суден та плотів доводилося весь час лавіювати між ними, витримуючи при цьому точність у напрямі й відстані. Всі такі направляючі камені мали свою назву [7, с. 114].

Всього на картосхемі позначено 332 об'єкти: 9 порогів, 51 забори, 137 каменів, 4 скелі, 53 острови, 4 допливи Дніпра, 33 населених пункти, 13 млинів, 10 гребель та каналів, 3 коси, 4 привальних місця, 2 ходових вири, 9 одиничних об'єктів інших типів: електростанція на Кодацькому порозі, Пристань Гола, вир Пекло-Помийниця-Сцикуха у Ненаситецькому порозі, Коростява течія, ріг берега Бистрик, відгалуження «Нового» ходу — «стежка на Француза», протока Вовче Горло, міст Другої Катерининської залізниці (відомий як «Кічкаський міст») та Кручені Одміті.

Слід зазначити, що у різних авторів існують великі розбіжності щодо кількості певних топооб'єктів у порожистій частині Дніпра. Так, Д. І. Яворницький згадує 52 забори від Архірейської біля о. Монастирського у межах м. Катеринослава (Дніпропетровськ) до Бруневої біля Кічкаського перевозу [8, сс. 55 — 57]. Енциклопедія Брокгауза-Ефрона подає цифру «понад 30» забор [9, с. 799], Географічна енциклопедія України — «понад 60» [10, с. 330], А. С. Іловайський згадує 37 забор [7, сс. 21 — 31], на «Плані порожистої частини ріки Дніпра» з додатків до проекту І. Г. Александрова їх 24 [11], у історико-топонімічному словнику «Порожистий Дніпро» В. Г. Чабаненка — 55 (та 2 «кам'яні гряди») [12, сс. 164 — 165].

Докладно зупиняючись на описі дніпровських островів, Д. І. Яворницький згадує на відтинку між островами Монастирським і Хортицею майже 90 островів

[8, сс. 68 – 85]. На «Плані порожистої частини ріки Дніпра» на тому ж відтинку позначено менше 70 островів [11]. У згаданій праці В. Г. Чабаненка їх нараховується 87 [12, сс. 168 – 171].

Скель та примітних каменів у Д. І. Яворницького між Мокрими Троянами нижче с. Лоцманська Кам'янка та Стогами біля о. Хортиці – 117 [8, с. 58 – 61]. А. С. Іловайський згадує 52 каменя [7, сс. 115 – 127]. В. Г. Чабаненко налічує 95 каменів та 23 скелі [12, сс. 166 – 168].

Жодна зазначена праця (окрім роботи І. Г. Александрова, яка має технічний характер і торкається топоніміки опосередковано) не супроводжується картографічним матеріалом. Точне розміщення всіх згаданих у літературі топооб'єктів Дніпровського Надпоріжжя можливе при залученні низки докладних топографічних карт цього регіону, що доповнюють одна одну (де, як правило, позначені назви далеко не всіх об'єктів). Картосхема О. С. Девлада має велике значення для вирішення цієї задачі.

Бібліографія

1. Девлад О. С. Шляхи Дніпровими порогами. – Лоцманська Кам'янка Дніпропетровської округи, липень 1929 / О. С. Девлад / НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 163 (1929 р.).
2. Онацький Є. Олексій Девлад-Запорожець / Є. Онацький // Бористен. – 2009. – № 4. – С. 14.
3. Віктор Петров (В. Домонтович) (1894 – 1969). // <http://museum.dp.ua/science/results/masters/regionmasters/238-litfigures/786-domontovich.html>
4. Ковалёва И. Ф. Очерки древнейшей истории племён Степной Украины (по материалам Днепровской экспедиции НК Проса УССР 1927 – 1932 гг.) / И. Ф. Ковалева // Учебное пособие. – Днепропетровск : ДГУ, 1980. – 72 с.
5. Білий В. Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання / В. Білий // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. – Дніпропетровське, 1929. – Т. I. – С. 235 – 260.
6. Иловайский А. С. Днепровские лоцманы / А. С. Иловайский. – К., 1910. – 55 с.
7. Иловайский А. С. Днепровские пороги / А. С. Иловайский. – К., 1911. – 155 с.
8. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Січ, 2002. – 359 с.
9. Белявский П. Е. Днепр / П. Е. Белявский // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Ярославль : Терра, 1991. – Т. 20. – С. 791 – 808.
10. Котенко Н. Є. Дніпровські пороги / Н. Є. Котенко // Географічна Енциклопедія України. – К. : УРЕ, 1986. – Т. 1. – С. 330.
11. Александров И. Г. Проект. План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных съёмок 1917-18-19-22-24 гг. (1 : 50 000) / И. Г. Александров // – М. : ВСНХ СССР, Главэлектро, Государственное Днепропетровское Строительство, 1929. – Т. 1 (Приложения: альбом карт и планов).
12. Чабаненко В. Порожистий Дніпро. Історико-топонімічний словник / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2008. – 188 с.

Власов О. Ю.

Картосхема О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами»

Статья посвящена вводу в научный оборот рукописной картосхемы «Шляхи Дніпровими порогами», составленной лоцманом села Лоцманская Каменка Алексеем Девладом в 1929 году. Данный документ представляет срез топонимики Днепроовского Надпорожья на последнем этапе существования этого уникального природно-исторического комплекса.

Vlasov O. Yu.

Schematic map by O. S. Devlad «The river ways of the Dnipro rapids»

The article introduces the schematic map (made up in 1929 by Devlad, a river pilot of Lotsmanskaya Kamenka village) «The river ways of the Dnipro rapids» for scientific use. The document is a toponymy section of the Dnipro Nadporizhzhia (above rapids) of the last step of the existence of this unique natural and historical complex.

Ельников М. В.

В. Г. ФОМЕНКО – ПЕРШОВІДКРИВАЧ ГОРОДИЩА КІНСЬКІ ВОДИ

Золотоординське городище Кінські Води у науковій літературі зустрічається вперше під 1977 р. у статті відомого дослідника, фахівця у галузі історичної географії міст Золотої Орди, В. Л. Єгорова [1, сс. 114 – 125]. На підставі писемних свідчень географічного збірника (так званих «креслень») «Книги Большому Чертежу» 1627 р. [2, с. 110], науковець розташовував пам'ятку в 60 км східніше Дніпра, на правому березі р. Кінські Води. Від останньої річки городище у науковій літературі отримало свою, умовну, назву [1, сс. 117, 121, карта]. Ці спостереження В. Л. Єгоров виклав у монографічному доробку 1985 р., що присвячений історико-географічним проблемам золотоординської держави, де вищезгадане городище виступає одночасно під двома назвами – «Кінське» та «Кінські Води». Не вказуючи точного місця розташування пам'ятки, автор реконструює проходження через це золотоординське городище північної ділянки Великого шовкового шляху – торговельної магістралі з Маджара і Азака до Ак-Керменя, а також маршрут руху армії Тамерлана під час західного походу 1395 – 1396 рр. [3, карта 2].

Незважаючи на відсутність точних географічних прив'язок городища, думку В. Л. Єгорова на початку 1980-х рр. поділяв інший видатний фахівець з історії Золотої Орди Г. О. Федоров-Давидов. Визнаючи існування в пониззі Дніпра поряд з городищем Кучугурним (Кучугурським, Запорозьким) золотоординського міста Кінські Води, він реконструював проходження через район пам'ятки монгольських військ у 1223 р., під час битви на Калці [4, с. 230, рис. 96, 67]. Але вже у наступних своїх роботах Г. О. Федоров-Давидов відзначав у Нижньому Подніпров'ї два золотоординських городища – Кучугурське і Таванське, виключивши за неперевіреними даними інші з їх числа [5, сс. 40 – 41; 6, с. 88], в тому числі й Кінські Води.

Маловідомим лишається той факт, що ще в середині 1960-х рр. городище Кінські Води відкрив і локалізував запорізький краєзнавець-аматор, уродженець с. Обіточне Чернігівського району Запорізької області Віктор Гаврилович Фомен-

ко (28(16). 07. 1900 – 08. 10. 1976). Гірничий інженер за професією, він на протязі кінця 1930 – початку 1950-х рр. наполегливо працював на родовищах кольорових металів на Уралі, у Казахстані, Грузії, Татарстані. У 1950 – 1951 рр. в якості директора навіть керував свинцево-срібним рудником «Ельбрус» у Грузії [7]. Професійна хвороба (силікоз легенів) змусила В. Г. Фоменка 1954 р. повернутися на свою «малу» батьківщину, в домівку матері, у с. Мала Токмачка Пологівського району.

Саме на Запоріжжі, в умовах хрущовської «відлиги», його активна творча натура знайшла своє друге покликання у краєзнавчій роботі. На хвилі національно-патріотичного підйому він зацікавився проблемами топоніміки, історії і географії Запорізького краю. Він особисто оглянув всю Нову Дніпровську укріплену лінію по річкам Конці і Берді, нотував спостереження, результати яких так і не вийшли з друку за його життя. В. Г. Фоменко вів інтенсивну переписку, за свій кошт замовляв копії рідких книг. З 1957 р. він став постійним автором газети «Комсомолец Запоріжжя», де виходили його статті по історії краю. Активна громадська позиція, ерудиція і обізнаність сприяли включенню краєзнавця до колективу комісії по складанню тому «Запорізька область» до 26-ти томного видання «Історія міст і сіл УРСР». В ті ж роки Віктор Гаврилович став дійсним членом Географічного товариства СРСР.

Гордістю В. Г. Фоменка була колекція фотокопій рідкісних старовинних карт Півдня України, в тому числі Запорізької області. У 1969 р. на шпальтах газети «Комсомолец Запоріжжя» виходить його невелика стаття «Таємниця таврійської річки», у якій він першим серед інших вчених звернув увагу на те, що права притока Кінських Вод – річка Жеребець між 1680 – 1730-ми рр. називалася Мечетною. На його думку, назву Мечетна річці було присвоєно за 10 схожих на мечеті споруд, що знаходилися біля неї. Ним була знайдена мапа «План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребец», що була складена напередодні чи під час російсько-турецької війни 1736 – 1739 рр. [8]. Того ж року вийшла його відома нині всім книга «Звідки ця назва?», де відзначалося, що поблизу гирла р. Жеребець (р. Мечетної XVIII ст.), на околицях с. Кірове Оріхівського району Запорізької області випадково знайдені квадратні плінфи, вкриті поливою «зеленкувато-бірюзового кольору, характерного для магометанських мечетей». В. Г. Фоменко відзначав, що неподалік, на пагорбі Мечеть-могила, ще на початку ХХ ст. знаходилися залишки кам'яного фундаменту якоїсь споруди. За його спостереженнями, населений пункт Юрківка до 1865 р. називався Аулом, бо виник він на місці якихось стародавніх турецьких руїн [9, сс. 58 – 59].

Маловідомим широкому колу читачів є неопублікований рукопис статті В. Г. Фоменка «Кишени, ошибочно названные мечетями», що надійшов до фондів архіву Запорізького обласного краєзнавчого музею (ЗОКМ) у 1974 р. [10] і зберігається нині. У рукописі, датованому автором 1968 р., подано аналіз карти «План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребец». Мапа виявлена В. Г. Фоменком у фондах Військового облікового архіву (ВУА) Центрального державного військово-історичного архіву СРСР (ЦГВИА ССРСР). Залучення поряд з картографічним матеріалом писемних даних дозволило краєзнавцю поставити питання про існування великого золотоординського поселення XIV ст. на території населених пунктів Кірове і Юрківка Оріхівського району Запорізької області та нагальну потребу дослідження пам'ятки.

На підставі цих свідчень у 1993 р. співробітники ЗОКМ провели археологічні розвідки району Мечеть-могили, де виявили залишки цегляної будівлі на кам'яному фундаменті. Серед знахідок значну кількість представляли геометричні плитки з кашину, вкриті білою й жовтою поливою від архітектурного декору будівлі. Незначні дослідження не дали змоги вченим визначити характер, хронологічні рамки існування і культурну належність пам'ятки [11, сс. 38 – 40]. Того ж року до експозиції ЗОКМ з с. Кірове потрапила архітектурна деталь з різьбленого вапняку [12, с. 6]. Це невелика підтрикутна плита з орнаментальною композицією у вигляді переплетених рослинних пагонців. Рослинний мотив має сельджуцькі (малоазійські) корені, був поширений на пам'ятках Криму першої половини XIV ст., близький орнаментиці порталу мечеті Узбека золотоординського періоду. Стиль і окремі елементи декору дуже схожі на орнамент капітелі колони з вапняку від мечеті, що була передана 2005 р. мешканцем с. Юрківка археологу з м. Токмака В. М. Сасенку. Аналіз, проведений дослідником, дозволив встановити, що капітель датується золотоординським періодом, за орнаментациєю вона близька кримським зразкам першої половини XIV ст. [13, с. 287]. Починаючи з 2007 р. на поселенні Мечеть-могила експедицією Запорізького національного університету проводяться широкомасштабні роботи, локалізовано один з мавзолеїв на території с. Юрківка [14, с. 109].

У 2006 р. карта «План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребец» від 1774 р. докладно була описана Ю. П. Князьковим, однак сама мапа не була опублікована [15, сс. 147 – 148]. При ознайомленні з рукописом В. Г. Фоменка також був відсутній картографічний матеріал. Тому серед завдань, які ми ставили перед собою, було знайти карту і опублікувати її разом з рукописом краєзнавця 1968 р. Пошуки були вдалимими, на знак пам'яті В. Г. Фоменка, як першовідкривача городища Кінські Води, у рік його 110-ліття, наводимо нижче неопубліковану працю дослідника. Текст та список літератури надається в редакції автора.

Бібліографія

1. Егоров В. Л. География городов Золотой Орды / В. Л. Егоров // СА. – 1977. – № 1. – С. 114 – 125.
2. Книга Большому Чертежу / [Под ред. К. Н. Сербиной]. – М.-Л. : Из-во АН СССР, 1950. – 228 с.
3. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / В. Л. Егоров – М. : Наука, 1985. – 246 с.
4. Федоров-Давыдов Г. А. Монгольское завоевание и Золотая Орда / Г. А. Федоров-Давыдов // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М. : Наука. – 1981. – С. 229 – 239.
5. Федоров-Давыдов Г. А. Золотоординские города Поволжья / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Из-во МГУ, 1994. – 232 с.
6. Федоров-Давыдов Г. Некоторые итоги изучения городов Золотой Орды на Нижней Волге / Г. Федоров-Давыдов // Татарская археология. – Казань. – 1997. – № 1. – С. 88 – 100.
7. Шаповалов Г. Без правди фактів нема правди часу / Г. Шаповалов // Запорізька правда. – 2000. – 28 липня.
8. Фоменко В. Г. Таємниця таврійської річки / В. Г. Фоменко // Комсомолец Запоріжжя. – 1969. – 18 березня.

9. Фоменко В. Г. Звідки ця назва? / В. Г. Фоменко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969. — 103 с.
10. Фоменко В. Г. Кишени, ошибочно названные мечетями / В. Г. Фоменко // Архів ЗОКМ. — Спр. № 2457. — 9 с.
11. Попандопуло З. Х. Отчет об охранных исследованиях в Запорожском, Васильевском и Ореховском районах Запорожской области в 1993 г. / З. Х. Попандопуло, И. Р. Тихомолова / Архів ЗОКМ. — Спр. № 2960. — 42 с.
12. Тихомолова И. Р. Поселение и могильник XIV в. у с. Верхняя Криница / И. Р. Тихомолова // ДСПК. — 1997. — Т. VI. — С. 5 — 9.
13. Саєнко В. М. Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї / В. М. Саєнко, С. Г. Дзюба // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской междунар. науч. конф. — Киев — Судак : Академперіодика, 2006. — Т. II. — С. 284 — 289.
14. Єльников М. В. До локалізації золотоординського городища Кінські Води / М. В. Єльников // Музейний вісник. — 2009. — № 9. — С. 103 — 111.
15. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Великобілозерський, Кам'янсько-Дніпровський, Куйбишевський, Михайлівський, Орхівський, Пологівський, Розовський, Токмакський райони) / Ю. П. Князьков. — Запоріжжя : Тандем-У, 2006. — Вип. 2. — 339 с. : додатки.

Фоменко В. Г.

Кишени, ошибочно названные мечетями

Среди еще не опубликованных материалов фонда военно-учетного архива ЦГВИА СССР находится «План Конских вод и Мечетной, называемой речкой Жеребец» (1), который достоин изучения и описания потому, что он:

- во-первых, освещает местность на одном из участков течения реки Конские Воды, неоднократно упоминаемой в старинных документах;
- во-вторых, является самым старым планом, на котором изображен район, описанный в «Книге Большому Чертежу», как местонахождение старинных татарских мавзолеев над захоронениями — кишеней;
- в-третьих, подтверждает нахождение на левом берегу реки Конские воды поселения, которое отмечалось еще Статейным списком посла Тяпкина в 1680 годы и о котором свидетельствуют до ныне сохранившиеся остатки каких-то старинных фундаментов, расположенных на возвышенности, которая и до сих пор называется Мечеть-могила;
- и в-четвертых, наименование реки Мечетной на этом плане впервые записано ее теперешним названием как река Жеребец.

Карты Крымских походов до сего времени являются единственными картографическими материалами, которые дают некоторое представление, хотя и не всегда точное, о взаиморасположении географических объектов в Нижнем Поднепровье в XVIII веке, но и они, к сожалению, не сообщают никаких сведений о местностях, лежащих в стороне от маршрутов движения армий и по этой причине новонайденный план представляет собой интерес для исследователей юга СССР.

На описываемом плане (рис. 1 — 3) у места впадения речки Мечетной в р. Конские воды, левый приток Днепра, заснята небольшая территория — около 17 гектаров (1,12 на 1,5 км), с отмеченными на ней условными знаками 38 воз-

вышенностями, в числе которых: 4 шт. — «А, В, С, Д — мечети с которых сняты фасады и планы», т. е. сделаны зарисовки внешнего вида и плана расположения здания; 6 шт. — «Е, Ф, Г, М, Т, Н — мечети обвалившиеся, а остались одне заложения их, — фундаменты, — которые засыпаны упавшим битым камнем с их сводов и стен» (рис. 2).

Наибольшее число возвышенностей — 27 шт., и в том числе семь отмеченных вышеперечисленными буквами, находятся на мысу между Конскими водами и Мечетной. На том мысу находились: «И» — как видно, нарочно выкопанное место, кое заросло тростником и в середине продолговатое озеро неглубокое (53 x 85 м) и «К» — выкопанный ров четырехугольной фигурой и зарос тростником (43 на 54 м), — а так еще глубок, что проехать через него нельзя. А кругом сих речек Конской и Жеребца оброс тростник».

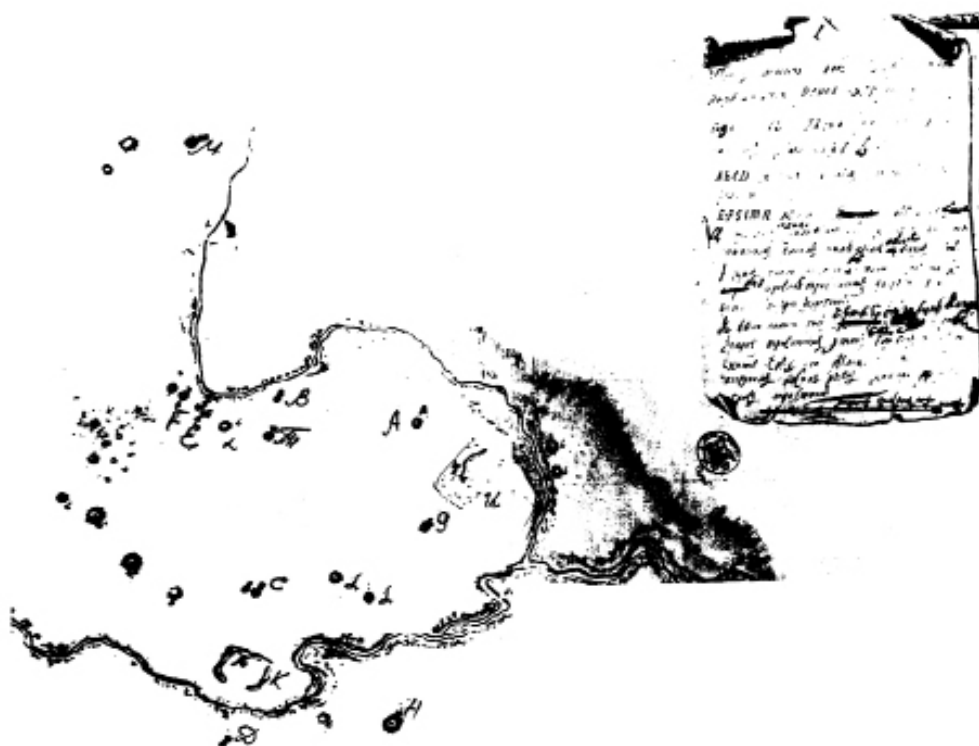

Рис. 1. Карта «План Конских вод и Мечетной, называемой речкой Жеребец» (черновик; ЦГВИА, ф. ВУА, № 23 898)

Учитывая наличие этих укрытых водными преградами остатков двух прямоугольных земляных сооружений, — (расстояние между ними 278 м), которые по своей форме напоминают окопы, применявшиеся в то время запорожскими казаками, и то, что речка Мечетная впервые названа речкой Жеребцом только на изученном плане, нам кажется правомерным отнести время его составления к 30-м годам XVIII века, ибо такое название в Приднепровье могло возникнуть не раньше появления в тех местах булавинцев «от речки Жеребца хохлачей» (2), которые, не будучи принятыми на Сечи, после поражения казацкого восстания на Дону, осели на той речке и, вероятно, обитали у нее до приближения к тем местам армий, шедших в крымский поход 1737 года.

Несколько южнее территории, заснятой на описываемый план, по водоразделу между бассейнами великих рек юга СССР — Днепра и Дона, избегая

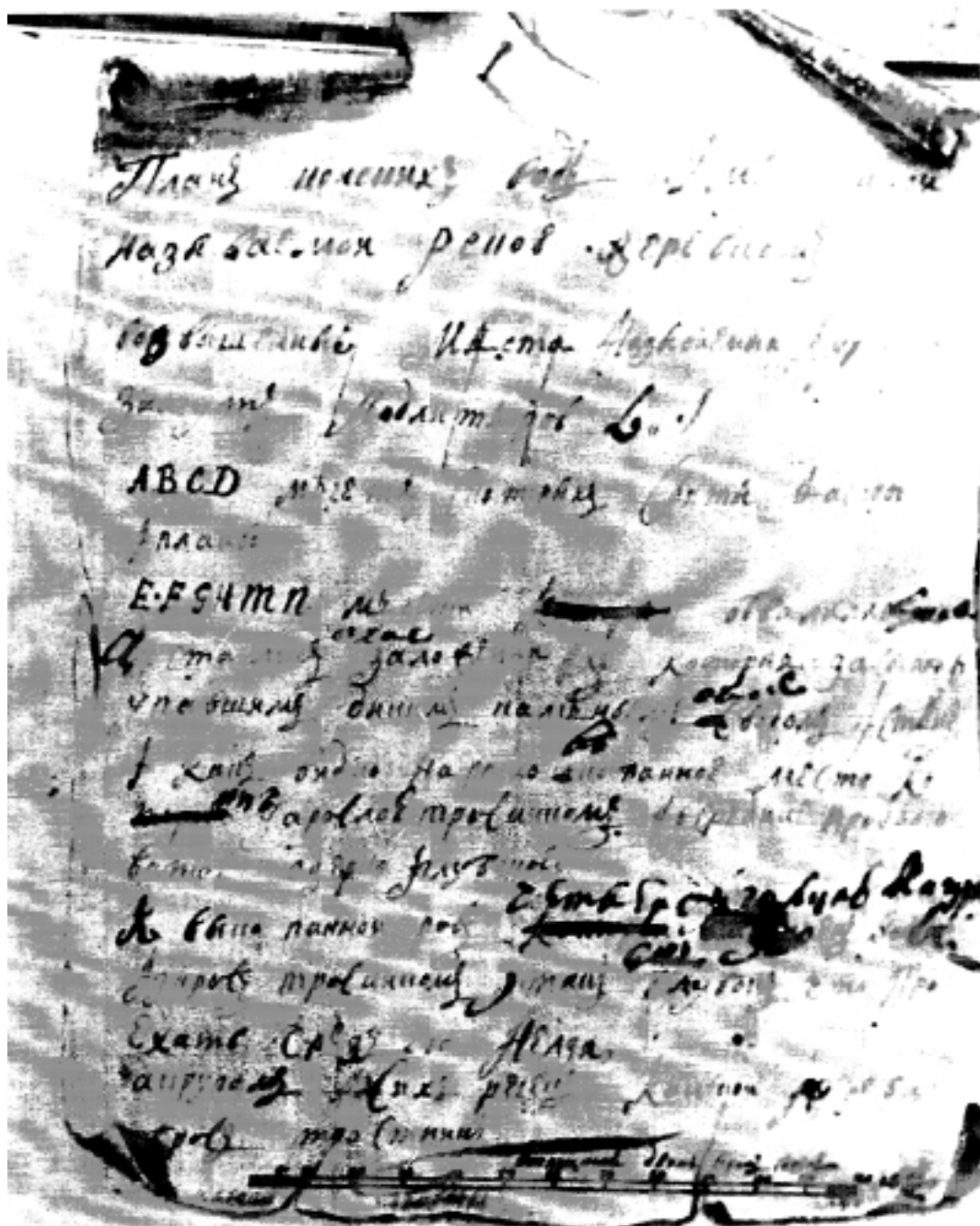

Рис. 2. Легенда к карте «План Конских вод и Мечетной, называемой речкой Жеребец»
(черновик; ЦГВИА, ф. ВУА, № 23 898)

переправ через водные препятствия, еще в XVIII веке пролегал Муравский шлях. Эта печально-знаменитая дорога служила не только для передвижения по ней караванов торговцев, путешественников и посольских людей, но она была наиболее удобным путем «в Русские Украины из Крымской перекопи» для ежегодных грабительских набегов орд диких и хищных кочевников ногайских степей.

Участок той широкой степной дороги, известной еще в XIII в. (3), проходил по старинному направлению от Кичкаской переправы к Азову, пересекая с юго-запада на северо-восток всю территорию нынешней Запорожской области.

Описывая Муравскую дорогу, «Книга Большому Чертежу» указывает, что «по правой стороне Конских вод, от Днепра 60 верст, 7 кишеней татарских мечетей», при чем в самом полном ее списке — № 1330, слово «мечетей» опущено (4).

На новонайденном плане изображено 38 условных знаков «мечетей», оставшихся в развалинах ко времени его составления. Но в действительности мечети, даже в громадном поселении, не могли быть построены так густо. Бесспорно, что на плане даны места не мечетей, а кишеней, как это и записано в одном из списков «Книги Большому Чертежу»: «Кишени же, как известно, означают надгробный памятник, мавзолей над местом погребения» (5).

Места, отмеченные на изучаемом плане знаком «мечети», находятся в центре нынешнего с. Кирово, Ореховского района, в котором случайными раскопками в 1950 году были обнаружены плоские жженые квадратные кирпичи — плинфы, одна сторона которых покрыта глазурью — поливой зелено-бирюзового цвета, характерного для магометанских сооружений (цвета знамени Пророка). Эти кирпичи, размером 225 x 225 x 50 мм находятся в фондах Запорожского областного краеведческого музея. Размеры и цвет кирпичей, найденных на местах кишеней, характерные для археологических памятников Золотой Орды, позволяют датировать сооружение тех мавзолеев, а следовательно и начало заселения Аула, который был на месте теперешнего с. Юрковка, XIV веком, вернее двадцатыми и сороковыми годами, т. е. временем правления хана Узбек-хана, при котором ислам стал официальной религией Золотой Орды (6).

Следовательно, план устья реки, которую вместо «Кишениной» ошибочно называли Мечетной, показывает территорию, занятую старинным кладбищем какого-то недалеко расположенного большого и богатого татарского поселения.

И действительно, к югу от места расположения «мечетей», на гряде холмов, идущих вдоль левого берега реки Конские Воды, где ныне находится село Юрковка, имевшее несколько десятков лет тому назад и второе наименование — Аул, находится Мечеть-могила, на которой еще в начале нашего столетия были видны остатки каменных фундаментов какого-то обширного здания.

Московский посол Василий Тяпкин, проходивший 14 октября 1680 г. вблизи того места, велел записать в статейный список, что они видели там: «капищные и домовые каменные старинные жилища Крымских Татар, которые от древности лет рушились до основания; токмо знатна одна каменная башня. И о тех жилищах Крымские гонцы сказывали, что де в тех местах были юрты исстари Крымского хана Мамаю; а запустели и разорились и перенеслись за Перекоп, когда победил ево Мамаю со всеми его Бусурманскими силами на Куликовом поле на реках на Дону и на Непрядве блаженные и вечнодстойные памяти Великий князь Дмитрий Ивановичь Московский» (7 и 8), т. е. в 1380 году или за триста лет до обнаружения тех развалин посольством Тяпкина.

По окончании войны 1735 — 1739-х годов граница России с Крымским ханством, в интересующем нас районе, была установлена по реке Конские Воды и около устья речки Мечетная — Жеребец учрежден был пограничный отводный пикет. В 1754 г. по распоряжению Киевского вице-губернатора Костюрина там уже был поставлен усиленный караул в составе ста человек (9). Конечно, что стоянка казачьего пикета не могла оставить неприкосновенными каменные кладки фундаментов кишеней, которые употреблялись казаками на устройство простейших сооружений для укрытия, как людей самого караула, так и их лошадей от ненастья в глухой степи. И только по этим причинам каждый из последующих

планов той местности показывает уменьшение количества остающихся там развалин «мечетей».

Если на первом плане показано 38 мечетей, для четырех из которых, как указывается в экспликации, еще были составлены планы расположения постройки и сделаны зарисовки общих видов их фасадов, а основания стен шести обвалившихся мечетей были засыпаны упавшим битым камнем со сводов и со стен, то в 1770 году против заложенной там крепости, отмечалось надписью только «пять мечетей» (10), а после переноса места возведения Никитинской крепости на новое

Рис. 3. Карта «План Конских вод и Мечетной, называемой речкой Жеребец»
(перерисовка, ЦГВИА, ф. ВУА, № 23897)

место, к р. Берестовой, на последующей карте показаны только три мечети (11). Но на последней, перед заселением того района, карте осталось всего только одна надпись «мечеть» (12).

Непрерывно уменьшающееся количество видимых остатков старинных кишеней, когда за срок меньший чем половина столетия из 38 остался след одной мечети-кишени, говорят о срочной необходимости организации раскопок в местах нахождения тех кишеней в нынешнем с. Кирово, Запорожской области, ибо там по всему видимо, могут быть отысканы новые, ценные для археологии и изучения края, памятники старины.

Литература:

1. Центральный государственный военно-исторический архив СССР. Фонд ВУА, № 23897 (перерисовка) и № 23898 (черновик).
2. Булавинское восстание (1707 – 1708 гг.). Труды историко-археологического института АН СССР. Т. XII, 456. 1935.
3. Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957.
4. «Книга Большому Чертежу». Подг. и ред. К. Н. Сербиной. Институт истории АН СССР. М.-Л., 1950. сс. 110 и 33.
5. В. Г. Фоменко. Еще о топонимике Кишинев. Сб. «Ономастика». Институт языковедения АН СССР. М., 1969, сс. 221 – 224.
6. Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. АН СССР. М.-Л., 1950, с. 91.
7. Н. Мурзакевич. Список со статейного списка Василия Михайловича Сына Тяпкина. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 2, 1850, с. 572.
8. А. А. Руссов. Русские трактаты в конце XVII и в начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. Киев, 1876, с. 95.
9. А. А. Андриевский. Дела касающиеся запорожцев с 1715 по 1774 гг. «Записки ООИИД». т. 14, 1886, с. 589.
10. Карта части последней границы Российской империи с Оттоманской портой между Азовского моря и Днепра... Центральный государственный военно-исторический архив СССР. Фонд ВУА, № 25930.
– Карта расположенным крепостям и линии по берегам Берде и Конским Водам... по апробации ... 1770 года мая дня. ЦГВИА СССР. Ф. ВУА, № 23881 и такая же № 25870.
11. План новоучрежденной Днепровской линии 1772 года. ЦГВИА СССР. Ф. ВУА, № 25874.
12. Генеральная карта Днепровской линии... 1776 года мая дня. Государственная публична библиотека АН УССР. № 17383.

1968 г.

Ельников М. В.

В. Г. Фоменко – первооткрыватель городища Конские Воды

Статья посвящена истории открытия золотоордынского городища Конские Воды. Памятник неоднократно упоминался в работах ведущих специалистов по истории Золотой Орды – В. Л. Егорова и Г. А. Федорова-Давыдова, однако никогда не указывалось его точное местоположение. Публикуется малоизвестная заметка запорожского краеведа В. Г. Фоменко, в которой автор на основе картографии и письменных данных первым указал расположение городища Конские Воды. Верно датировав памятник, он поставил вопрос о необходимости его срочного исследования.

*Elnikov M. V.***V. G. Fomenko – a pioneer of the gorodyshe Konskiye Vody**

This article is dedicated to the history of the discovery of the Golden Horde gorodyshe Konskiye Vody. This monument was mentioned repeatedly in the works of the leading specialists in history of the Golden Horde – V. L. Yegorova and G. A. Fedorova-Davydova, however, its accurate location was unknown. A little-known note by local historian V. G. Fomenko was published. The author relying on the cartographical and written data was the first who pointed out the location of the gorodyshe Konskiye Vody. Stating the right date for the monument, he raised the question about the necessity of its urgent study.

РЕЦЕНЗІЇ

Грибовський В. В.

**МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ / УПОРЯДНИКИ В. М. КОНСТАНТІНОВА, І. І. ЛИМАН. –
Т. 1 – 3. – К. : ОСВІТА УКРАЇНИ, 2006 – 2008.**

Прикметні для нашого часу відхід від гранд-нарративних практик історіописання і сумніви щодо ефективності генералізацій, вибудованих на тій чи іншій філософській схемі, окреслили теоретичну привабливість мікроконтексту, зокрема – як максимально конкретного прийому дослідження того, що лише в перспективі означає процеси і явища великого формату. Як писав Джованні Леві, «... мікроісторія як практика фактично полягає в зменшенні масштабу погляду, в мікроскопічному аналізі й інтенсивному вивченні документальних матеріалів» [1, с. 124]. Причому зменшення масштабів предмету споглядання здійснюється з експериментальною метою: аби бачити те, що не проглядається крізь оптику, налаштовану на макрооб'єкти. І має сенс лише тоді, коли виявляє можливість додати нове знання про макрооб'єкт, оскільки лише на рівні макрооб'єкту можлива концептуалізація, а не тільки опис.

Зменшення параметрів дослідження до масштабів історії окремого навчального закладу – підхід, як на перший погляд, не новий. Чи не кожен скільки-небудь помітний заклад вищої школи має у своєму активі напрацьовані версії історії власного існування. Проте, здебільшого вони представлені ювілейними виданнями, в яких історія закладу подається як передмова до висвітлення його сучасного стану. Відтак вона виступає не в якості певної інтелектуальної цінності самої по собі, а прилагоджується до потреби поточного моменту, чергових «пріоритетів» чергової адміністрації закладу, міністерства тощо. Тобто є чим завгодно, тільки не дослідженням.

Перші три томи «Матеріалів з історії Бердянського державного педагогічного університету», нещодавно опубліковані у видавництві «Освіта України», – один із не багатьох, без сумніву, вдалих проектів висвітлення історії окремого навчального закладу шляхом археографічного опрацювання та публікації документів. Звісно, подібні видання вже з'являлися в Україні, зокрема, спроби висвітлення власної історії у документах та матеріалах здійснювалися Київським університетом [2], Таврійським університетом [3]; з-поміж російських закладів вищої школи ґрунтовні збірки документів мають Томський політехнічний інститут [4] і Далекосхідний університет [5]. Хоча навіть університети з такою давньою академічною традицією як Московський [6; 7] та Харківський [8], мають лише розрізнені публікації та репринти давніх, до того ж, вузькопрофільних видань. Таким чином, публікація «Матеріалів з історії Бердянського державного педагогічного університету», обсяг

перших трьох томів яких склав 1 728 сторінок, є надзвичайно помітною подією, котра має лише меншого масштабу аналогії.

Упорядники «Матеріалів» — І. І. Лиман та В. М. Константінова — знані дослідники історії Південної України, котрі мають значний досвід археографічної діяльності [9; 10 та ін.], цілком усвідомлювали величезний обсяг роботи, котрий впливав з таких амбітних завдань. Адже йшлося не лише про публікацію комплексу джерел, котрі накопичилися в одному цілісному архівосховищі (скажімо, в архіві університету), а про ґрунтовну реконструкцію джерельної бази, відтворення документообігу, пов'язаного з функціонуванням навчального закладу на усіх етапах його історії, а відтак — віднайдення та опрацювання документів, що відклалися у фондах інших установ і організацій, з якими був пов'язаний цей навчальний заклад. Отже, з самого початку передбачалося висвітлення історії закладу в макро- і мікропланах, себто на рівнях системи центрального, регіонального та місцевого управління закладами освіти, котра існувала у дореволюційній Росії, в період Української національної революції, у часи СРСР і за сучасної Української держави.

Як на наш погляд, найбільш складним завданням для упорядників було відстеження континуальності між навчальними закладами, котрі, як пишуть упорядники, хоч і «перебували в одних стінах», проте були різними не лише за назвою, а й за рівнем надання освітніх послуг: Бердянська чоловіча гімназія (з 1876 р.), педкурси і педтехнікум (1920 — 1932 рр.), учительський інститут (1932 р.), згодом на його базі — педінститут, нарешті — університет (2002 р.). Перші три томи «Матеріалів» подають документи, що максимально рівномірно висвітлюють історію навчального закладу (чи то пак навчальних закладів) на різних етапах: період з 1869 по 1900 рр. (т. 1), 1901 — 1919 рр. (т. 2) і 1920 — 1935 рр. (т. 3). При цьому, що надзвичайно важливе для відтворення «лінії спадковості», створення кожного наступного навчального закладу рясно висвітлюється представницьким документальним масивом як таке, що відбувалося на базі функціонування попереднього.

Під час підготовки джерел до друку упорядники провели масштабну евристику в центральних та регіональних архівосховищах Росії та України, а саме: в Російському державному історичному архіві, Російському державному архіві Військово-морського флоту, Державному архіві в Автономній Республіці Крим, Державному архіві міста Севастополя, Державному архіві Запорізької області, Державному архіві Одеської області, Державному архіві Чернігівської області, Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та інших.

Перший том «Матеріалів» [11] охоплює період від початку створення Бердянської чоловічої гімназії до кінця ХІХ ст. і має два основних структурних компоненти: «Матеріали» і «Додатки», в яких подано як опубліковані, так і неопубліковані джерела, а також матеріали приватних зібрань. Цілком логічно, що корпус документів першого тому розпочинається зі Статуту гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти Російської імперії 1871 р. [11, сс. 21 — 36], адже «... міська чоловіча гімназія була одним із перших навчальних закладів, який із дня заснування почав діяти за новими правовими документами» [11, с. 6]. Так само і публікація «Штатів гімназій та прогімназій» [11, сс. 37 — 39] дозволяє простежити рівень кадрового забезпечення та конкретні умови функціонування навчального закладу. Публікація документів «Справи про реорганізацію Бер-

дянського повітового училища в прогімназію і про влаштування гімназії» та «Справи про закриття Бердянського повітового училища і відкриття класичної гімназії» дозволяє максимально детально висвітлити початковий етап становлення навчального закладу. Уміщені в «Матеріалах» документи фондів «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора» і «Канцелярія попечителя Одеського навчального округу» (зберігаються в Держархіві Одеської області) відображають цілісний джереловий масив, котрий подає докладну інформацію про функціонування установи, включаючи питання про фінансування, зв'язок і взаємодію з місцевим самоврядуванням та установами, що на загал підпорядковувалися Міністерству освіти [11, сс. 174 – 224].

Масштабна евристична робота проведена упорядниками і стосовно залучення опублікованих документів, розпорошених у окремих, здебільшого раритетних виданнях. Цінний матеріал відібрано з періодичних видань – головню «Журналу Міністерства народної освіти»: опрацьовано 348 номерів за 1872 – 1900 рр., виявлено 309 матеріалів про Бердянську чоловічу гімназію, що є вагомим доповненням відносно архівних документів [11, сс. 225 – 229]. Достатньо результативним було і опрацювання «Збірки постанов Бердянського повітового земського зібрання», котра дозволяє простежити роль органів місцевого самоврядування у функціонуванні навчального закладу [11, сс. 274 – 398].

Намагання вловити світ суб'єктивної повсякденності передбачає залучення наративних джерел, зокрема мемуарів та епістолярію, без чого жодне зібрання джерел не було б повним. Попри намагання упорядників максимально залучити наративи, власне цей різновид джерел найменше представлений у «Матеріалах» і поданий окремо від основного тексту – у додатках. Вірогідно, такий принцип структурування матеріалу зумовлений об'єктивним станом джерельної бази і потребою подальших пошуків цього різновиду джерел.

Другий том «Матеріалів» [12] охоплює складний період історії навчального закладу (як і всієї системи освіти), що характеризувався все більшим залученням учнівської молоді до революційного і національного руху та загальною політизацією громадського життя. Структура другого тому подібна до першого: чітко виокремлюється основна частина – «Матеріали» і «Додатки». У «Матеріалах» подано результати архівної евристики, зокрема опрацювання і публікація більшості документів фонду «Канцелярії попечителя Одеського навчального округу» (ф. 42 Держархіву Одеської області), а також документів Новоросійського університету, інших гімназій (Симферопольської чоловічої і приватної чоловічої, Євпаторійської, Керченської, Олександрівської та ін.), крім того – Таврійської духовної консисторії, в яких представлено офіційне листування, дотичне до Бердянської чоловічої гімназії. Другий том вирізняється вражаючим розмаїттям додатків, у яких подано екстракти з опублікованих матеріалів на кшталт «Календаря для вчителя» чи «Пам'ятної книжки Таврійської губернії», постанов Бердянського повітового земського зібрання, матеріалів періодичних видань тощо. Належна увага надана і публікаціям мемуарів, зокрема Д. І. Фістова, інтерв'ю з А. П. Балакіною.

Третій том [13] містить документи 1920 – 30-х рр., що відображають складний і суперечливий період реорганізацій та трансформацій, яких зазнав цей навчальний заклад. Нижня хронологічна межа представлена 1 жовтня 1920 р., означена створенням Бердянських трирічних педагогічних курсів, верхня – 1935 р., себто припиненням діяльності Бердянського педагогічного технікуму.

Низка реорганізацій адміністративно-територіального устрою, ліквідація старих навчальних округів і запровадження нової системи освіти, включаючи й нові вертикалі підпорядкування і горизонталі взаємодії, відбилася на організації архівної справи, а відтак помітно змінила рух документів. Робота з комплексом джерел раннього радянського часу потребувала від упорядників зміни підходів до виявлення та опрацювання матеріалів, у порівнянні з досвідом, набутим у роботі над першими двома томами. Відповідно, змістилися акценти на опрацювання документів Держархіву Запорізької області, пов'язані зі зміною в підпорядкуванні міста Бердянська.

Звісно, формат стислої рецензії не дозволяє вповні розкрити значення і колосальний інформаційний вміст такого масштабного видання, якими є перші три томи «Матеріалів з історії Бердянського державного педагогічного університету». Зазначмо, що це видання досить швидко отримало визнання як фахових істориків, так і схвальну оцінку в Міністерстві освіти та науки *. Поділяючи позитивні відзиви більшості колег і з нетерпінням очікуючи виходу четвертого і п'ятого томів, ми маємо зазначити і окремі застереження. На наш погляд, структурування джерел у виданні значно виграло, коли б окремим розділом подавалися нарративні джерела — не у додатках, а в основному тексті. Крім того, додатки містять різного походження джерела, котрі потребують на додаткове опрацювання і систематизацію. Так само зауважимо, що не скрізь витримана система посилань, в яких означається походження чи місце зберігання джерела. Так у першому томі з 21 по 93 сторінки посторінковими індексами позначаються видання, в яких були опубліковані документи, що містяться (як репринт) у «Матеріалах», тоді як зі сторінки 120 посторінковими індексами позначаються особливості структури архівних документів, пропущені копії тощо, а місце зберігання — наприкінці документу. На наш погляд, більш бажаною було б дотримання єдиної системи.

Та на загал, ми маємо всі підстави привітати упорядників зі вдало реалізованим проектом та побажати іншим навчальним закладам такого ж рівня висвітлення власної історії.

Бібліографія

1. Леві Дж. Про мікроісторію / Дж. Леві // Нові перспективи історіописання / [за ред. Пітера Берка.] — К. : Ніка-Центр, 2004.
2. Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників. — К., 1994. — Кн. 1. — 219 с.
3. Таврический университет: документы и материалы / [сост. Н. В. Багров и др.; ред.: С. В. Головка]. — К. : Либідь, 2008. — 288 с.
4. История Томского политехнического института в документах : сб. док. и материалов 1896 — 1917 гг. — Томск : Изд-во Томского ун-та, 1975. — Т. 1. — 170 с.; 1918 — 1945 гг. — Томск : Изд-во Томского ун-та, 1987. — Т. 2. — 200 с.
5. История Дальневосточного университета в документах и материалах, 1899 — 1939 / [под ред. В. И. Курилова и др.; сост. О. В. Усталова и др.] — Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1999. — 626 с.

* Проект був презентований спеціальним семінаром «Організація комплексного дослідження історії вищого навчального закладу: реалізація проекту створення п'ятитомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету» на Міжнародній виставці навчальних закладів у м. Києві у лютому 2008 р., нагороджений дипломом Міністра освіти і науки України та Президента Академії педагогічних наук України.

6. Документы и материалы по истории Московского университета второй половины XVIII века. — М., 1962 — 1963. — Т. 1 — 3.
7. История Московского университета. — М., 1955; Летопись Московского университета. — М., 1979. // <http://www.hist.msu.ru/Science/HisUni/Profess/Bibliogr1>.
8. Харьковский национальный университет // <http://wapedia.mobi/ru>
9. Православна церква на Півдні України (1775 — 1781) / [упоряд. І. Лиман] // Джерела з історії Південної України. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 2004. — Т. 4. — 560 с.
10. «Бердянський літописець» Василь Крижанівський // [упоряд. І. І. Лиман, В. М. Константінова]. — Бердянськ — Київ — Едмонт : РА Тандем-У, 2007. — 300 с.
11. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX ст.) / [упоряд. В. М. Константінова, І. І. Лиман] // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. — К. : Освіта України, 2006. — Т. I. — 528 с.
12. Бердянська чоловіча гімназія (1901 — 1919 роки) / [упоряд. В. М. Константінова, І. І. Лиман] // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. — К. : Освіта України, 2007. — Т. II. — 631 с.
13. Бердянська чоловіча гімназія (1920 — 1935 роки) / [упоряд. В. М. Константінова, І. І. Лиман] // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. — К. : Освіта України, 2008. — Т. III. — 569 с.
14. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 — 1905 гг.) / [под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея]. — Харьков : Сага, 2007. — 390 с.

Мурзін В. Ю.

ВОЛОВИК В. И. ФИЛОСОФИЯ РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ. — ЗАПОРОЖЬЕ : ПРОСВИТА, 2009. — 215 с.

Релігія як явище є такою філософською категорією, збагнути сутність якої також важко, як скажімо, необмеженість всесвіту. Ні, притримуючись матеріалістичної позиції, ми добре розуміємо, що витoki релігії обумовлені цілою низкою факторів — соціальних, гносеологічних, психологічних та історичних. Ми розуміємо, що релігія виконує регулятивну функцію — адже такі заповіді як «не вбий», «не вкради» та ін., притаманні усім релігійним культам та релігіям, впливають на психологію людини не гірше писаних законів. Але до кінця визначити місце релігії у житті кожної особистості (хай навіть невіруючої) та цілих народів ми так і не в змозі.

Саме тому існують десятки тлумачень самого терміну «релігія»: від революційного «релігія — опіум для народу» до богословського «релігія — зв'язок з Богом». Якщо зазирнути хоча б до декількох енциклопедичних видань, то з'ясується, що й там відсутня єдина трактовка цього терміну. Цілком природно тому, що В. І. Воловик розпочав свою працю з розгляду цього питання [1, сс. 6 — 13]. На наш погляд, він досить вдало та обережно сформулював своє бачення релігії як соціально-філософського поняття: релігія — це соціально організована та організуюча частина культури, що заснована на вірі не тільки у земний світ, а у світ надприродний, що є вмістилищем вищих сил [1, сс. 10 — 11], інакше кажучи — у світ поцейбічний та світ потойбічний. Але треба зауважити, що людина

і раніше і зараз живе у трьохмірному світі. Тому за цією схемою будувалося й релігійне сприйняття організації світу. Адже він сприймався як єдність трьох сфер — вищої (вмістилище духів або богів), середньої (місце земних людей), та нижньої (світ померлих). На ранніх етапах релігійних вірувань усі ці сфери уявлялися поєднаними чи то світовим деревом (коріння глибоко у землі, а вершина сягає незбагненої висоти), або світової гори (згадаємо Олімп у давньогрецькій релігії). Тобто потойбічний світ не був єдиним і у давнині, і нині не є єдиним для віруючих людей.

Вельми цікавим є розділ роботи, присвячений витокам релігійної свідомості [1, сс. 21 — 28]. На нашу думку, В. І. Воловік цілком слушно приєднується до тих фахівців, які вважають, що феномен релігії виникає унаслідок взаємовідносин суспільства та природи у період формування самого суспільства. Дійсно, до неолітичної революції (перехід від привласнючого до відтворюючого господарства), самої безкровної і найбільш корисної в історії людства, життя людини цілком залежало від природи, точніше від результатів мисливства. Адже до виникнення землеробства головною їжею було м'ясо диких тварин. В епоху пізнього палеоліту, коли з'явилася Людина розумна (близько 40 — 35 тисяч років тому) на території сучасної України існували три природно-господарських зони — на півдні жили мисливці на бізонів, на півночі — мисливці на північного оленя, а середню смугу займали мисливці на мамонта. Саме тоді виникає мисливська магія — адже від результатів полювання залежало життя усього первісного роду. Яскравим прикладом наявності таких магічних дій є найдавніший музичний ансамбль з кісток мамонта, що був виявлений поблизу с. Мезін сучасної Чернігівської області [2]. Зрозуміло, що він слугував не для задоволення естетичних смаків первісної людини, а для згуртування колективу мисливців перед небезпечним полюванням на величезного звіра та святкування своєї перемоги.

С формуванням племені, яке об'єднувало декілька родів, виникають інші ранні культу, зокрема тотемізм. Адже плем'я, як новий соціально-економічний та етнічний організм, могла об'єднати тільки віра у кривну спорідненість, віра у єдиного першопредка, яким і був тотем у вигляді звіра (найчастіше хижого) або рослини чи то неживого предмету. Подібні генеалогічні легенди про єдиного першопредка, але вже в антропоморфному вигляді, існували у різних народів давнини [3, с. 97; 4, с. 26] і існують навіть зараз [5, сс. 6 — 7].

Усі ці ранні вірування та культу, а також ранні національні релігії докладно розглянуті в монографії В. І. Воловіка [1, сс. 24 — 26].

Далі автор розглядає генезис релігійної свідомості від часів античності до нинішніх часів [1, сс. 28 — 61].

Наступну главу [1, сс. 62 — 214] В. І. Воловік присвятив аналізу основних понять релігійної свідомості. Треба зазначити, що релігійна свідомість займає важливе місце в структурі суспільної свідомості, що зумовлено тією роллю, яку виконує релігія у духовному житті суспільства [6, с. 154]. Насамперед автор монографії вважає правомірним розглядати віру (не тільки релігійну) як особливий психологічний стан, який відчуває суб'єкт, що пізнає світ. А це притаманне кожній людині протягом усього її життя. Але віра нерелігійна — наприклад віра у можливості людини і прогрес, відрізняється від релігійної, оскільки базується на особливому типі знань. Тобто нерелігійна віра ґрунтується на фактах і явищах, які можна перевірити, а релігійна — є сліпою вірою у існування надприродних сил. Власне, це і є основним вододілом поміж наукою і релігією.

Дуже цікавими є думки В. І. Воловіка щодо ролі релігійної моралі як регулятора свідомості віруючої людини. Він приходить до важливого висновку, згідно котрому процес антропосоціогенезу був обумовлений не тільки працею, а й свідомістю первісної людини, її мораллю, звичаями, нормами, що корегували оптимальні форми поведінки людини. Регулювання свідомості і поведінки віруючої людини релігійною мораллю здійснюється через релігійні моральні норми і моральні оцінки дій, що притаманні тій чи іншій релігії.

Саме ці норми розглядаються у главі «Релігійна культура» [1, сс. 123 – 169], де розглядаються буддійська культура, культури християнського та ісламського світів.

Останній розділ монографії [1, сс. 170 – 195] присвячений аналізу стану релігійної свідомості українського суспільства на сучасному історичному етапі. Оскільки Україна є країною багатонаціональною, сучасна релігійна ситуація характеризується наявністю тут багатьох релігійних конфесій. Але, як слушно зауважує В. І. Воловік, характерною рисою релігійної свідомості сучасного українського суспільства, що переживає період трансформації, є його переважно ліберальний характер, тобто повага до інакше віруючих.

Якщо підсумувати усе, що сказане вище, ми можемо констатувати, що монографія академіка Академії Вищої освіти України, доктора філософських наук, професора В. І. Воловіка є корисним та актуальним виданням, яке зацікавить не тільки фахівців, але й широкий загал читачів, зокрема студентів-гуманітаріїв Вищих навчальних закладів.

Бібліографія

1. Воловик В. И. Философия религиозного сознания / В. И. Воловик. — Запорожье, 2009. — 215 с.
2. Бибииков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта : Очерк матер. и духов. культуры палеолит. человека / С. Н. Бибииков. — К. : Наукова думка, 1981. — 108 с.
3. Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности / В. Ф. Генинг. — Свердловск, 1970. — 126 с.
4. Лашук Л. П. Социальная организация средневековых кочевников / Л. П. Лашук // СЭ. — 1967. — № 4. — С. 25 — 39.
5. Давыдов А. А. Афганская деревня / А. А. Давыдов. — М., 1969. — 262 с.
6. Таран В. О. Соціальна філософія / В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Резанова. — К., 2009. — 270 с.

Водотика С. Г.

КОНСТАНТИНОВА В. М. УРБАНІЗАЦІЯ: ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР (1861 – 1904 РОКИ). – ЗАПОРІЖЖЯ : АА ТАНДЕМ, 2010. – 570 с.

На сьогодні вітчизняна історична наука може похвалитися наявністю чималого доробку з історії міст, у тому числі – і південноукраїнських. Але разом із тим ми все ще маємо скоріше мозаїку з досліджених фрагментів міського буття, причому ця мозаїка містить в собі чисельні лакуни. Цілісної ж карти-

ни міського життя, а тим більше – урбанізаційних процесів у державі, так і не створено. Досягненню такої цілі має сприяти історична регіоналістика, адже саме створення узагальнюючих праць з урбанізаційної історії регіонів є головною передумовою висвітлення відповідного процесу в масштабах всієї України.

В цьому контексті вихід у світ монографії Вікторії Миколаївни Константинової «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки)» здається нам надзвичайно актуальним.

Авторка успішно вирішує завдання створення комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на півдні України, яке спирається як на широкий комплекс джерел, так і на вже наявну історіографію стосовно самого Півдня, інших регіонів та Російської імперії в цілому, а також на широкий спектр дотичних до історичної урбаністики праць, написаних безвідносно до Південної України та держави, до якої вона входила у другій половині XIX – на початку XX ст.

Глибоко продуманим і аргументованим є викладення проблем, пов'язаних з історичними умовами, типологією та динамікою змін чисельності міських поселень, еволюцією системи управління міськими поселеннями, місцем останніх у господарському розвитку Півдня, соціокультурним аспектом урбаністичних процесів у регіоні, специфікою міського населення.

Цілком логічно, що оскільки урбанізація не тільки знаходила прояв у чи не всьому спектрі безпосередньо міського життя, але і тією чи іншою мірою відбивалася на житті населення «неміських територій», авторка монографії усвідомлює, що в межах одного дослідження не можливо висвітлити з однаковою повнотою всі аспекти урбанізаційних процесів у регіоні. Певною мірою обмеженість таких можливостей обумовлена самим станом історіографії, коли багато конкретно-історичних сюжетів попри свою значущість залишаються ще малодослідженими навіть на рівні окремих населених пунктів Південної України. З іншого боку, через розробленість завдяки попередникам цілого ряду аспектів, а іноді і надмірну увагу історіографії до певних сюжетів урбанізації на Півдні немає сенсу наводити розлогі фактаж щодо них, а достатньо обмежитись викладенням, аналізом і узагальненням тенденцій і специфіки. Тож В. М. Константинова звертає увагу передусім на вузлові проблеми урбанізаційних процесів, будучи змушеною в ряді випадків лише пунктиром позначати деякі їхні аспекти. При цьому, всупереч занадто радикальній (і в той же час «типово соціологічній») думці Роберта Парка про те, що «місто – це особлива організація з типовою біографією, і ... окремі міста мають достатню схожість, аби знання, одержане про одне місто, могло вважатись (до деякої міри) істинним і для інших міст», В. М. Константинова прагне не переносити безоглядно висновки, зроблені на підставі аналізу ситуації в одному населеному пункті, на всі міські поселення регіону, а при випрацюванні узагальнень верифікувати їх всіма наявними в її розпорядженні фактами, зосереджуючись не тільки на пошуку спільних рис і тенденцій, але і на специфіці ходу урбанізаційних процесів у окремих населених пунктах Південної України.

Зважаючи на вищевикладене ми маємо всі підстави вітати вихід монографії В. М. Константинової «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки)» в друк.

Бойко А. В.

**ІВАННІКОВА Л. ЯКІВ НОВИЦЬКИЙ ФОЛЬКЛОРИСТ, ІСТОРИК,
ПЕДАГОГ. – ЗАПОРІЖЖЯ : АА ТАНДЕМ, 2010. – 358 С.**

Постать Я. П. Новицького тільки зараз стає об'єктом наукового дослідження. Мало відомий громадськості України та навіть і науковій когорті дослідників культурної спадщини України, питання: «Хто ж він такий?» набуває далеко не риторичного змісту. Питання тим більше є нагальним саме сьогодні, коли поряд із працями щодо наукового доробку з'являються критичні студії, які певною мірою перекреслюють чи не весь доробок палкого ентузіаста та альтруїста в дослідженні південного краю. Тому знову і знову постає питання: «Хто ж він такий?». На здавалось би просте питання не так просто знайти відповідь. Зовсім не історик, не історик-науковець, особливо у сучасному розумінні цього слова, не фаховий етнограф та філолог, він був представником славної когорти семидесятників ХІХ століття.

Саме наприкінці 60-х років ХІХ ст., українське творче товариство, незадоволене культурництвом «Старої громади», з наростаючою зацікавленістю поглядаючи на загальноросійський суспільний рух, раптом стрепенулося, побачивши реальну конкретну роботу, яка була запропонована, і мало того, що запропонована, а було продемонстровано її можливості експедицією П. Чубинського до Південно-Західного краю. Відтоді Південно-Західна філія географічного товариства у Києві стала тим ідейним промотором та генератором збирання і збереження народної пам'яті, традиції і того, що сьогодні має назву усної історії. Десятки нащадків козацьких, і не тільки козацьких, по Україні залучилися до цієї роботи. Фактично, не було жодного міста та містечка й у південному краї, де б не було таких ентузіастів як Ястребов, Рябков, Пашутін у Єлизаветграді, Ге у Миколаєві, Рибас в Одесі і Новицький в Олександрівську – ось славні представники провінційних семидесятників. Вже пізніше до них залучиться й Д. Яворницький у Катеринославі.

Не усім пощастило. Адже провінційне повітове містечко у південному степу не дуже сприяло науковим студіям та пошукам. Та й у самих пошукачів характер основної роботи, який давав їм заробіток та хліб насущний, не завжди співпадав із захопленням старовиною. Таких музеїв, як музей Поля, були одиниці у південному краї. Крім Катеринослава щось подібне було в Одесі. І все. Та й скільки там могло бути працівників. Один, від сили два-три. Ну а всі інші? Дехто, як Павло Рябков, не бажали кидати улюблене заняття й шукали виходу. А здебільшого вихід був один. Вони ставали агентами по збиранню старожитностей для столичних музеїв, таких як музей імені Олександра ІІІ. Завдяки його директорів, Ф. Вовку, вони заробляли на життя пошуком та купівлею старовинних речей. Але й таких можливостей було не багато.

Переважає більшість була змушена ставати на державну службу чиновниками або вчителювати по степових селах. Як перше, так і друге ставило цих людей залежними від норм та традицій державних службовців. Відтак, не все можна було сказати, не все зробити. Як щось написати, то сто разів оглянешся на майбутню реакцію безпосередніх, або якихось інших начальників. Такі директори училищ, як дійсний статський радник А. Синявський, що плекали під своїм крилом краєзнавчі студії, були виключенням.

Тому потрібно зрозуміти велич праці людей, які за таких умов не полишали займатися улюбленим народо- та краєзнавством. Саме до цих людей і належав Я. Новицький. В лабетах службових обов'язків він не полишав краєзнавчих студій. Вони ставали для нього віддушиною у степовому містечку, далекому від навчальних центрів. Звідси й різнобарвність та строкатість таких студій.

Ми маємо збирання етнографічних фактів (обрядів, прикмет, побутових норм та правил тощо), фольклорної традиції південного краю (історичних та інших пісень населення південного краю), записи переказів та розповідей про старовину, особливо запорозьку; археографічну евристичну роботу в архівосховищах (опрацювання та опис документальних матеріалів з історії, перш за все, Олександрівська та Олександрівського повіту); едиційну археографію (видання чисельних комплексів документів) і, нарешті, досить вдалі спроби історичних, етнографічних узагальнень, які конкретизувалися його працями з історії міста Олександрівська та синтетичною роботою «З берегів Дніпра».

Але ж ще раз наголошуємо, що провінційне повітове містечко другої половини ХІХ ст. — не дуже гарне місце для розвитку та розквіту таких напрямків. Його статус завжди залежний від більш сильних центрів. Відтак, не дивлячись на те, що Я. Новицький став родоначальником записів усної історії на Катеринославщині, і те, що той же Д. Яворницький називав його своїм вчителем, він змушений був передати гілку першості губернському центру з його чудовим музеєм Поля, а самому залишатися в тіні доробку свого товариша.

Нажаль, життєвий шлях та творчий доробок на сьогодні не стали об'єктом дослідження. І це при тому, що в історичній науці маємо кілька дисертацій і доволі велику кількість статей та навіть брошур, в яких робиться спроба досягнути доробок дослідника степового краю. І це при тому, що нащадки роду Новицьких, самі історики за фахом, так і не змогли дослідити унікальну постать Я. П. Новицького на фундаментальному рівні.

Тим більше слід віддати належне фундаментальному дослідженню життєвого шляху та творчого доробку Я. П. Новицького, яке було здійснено Людмилою Іванніковою, монографія якої варта значної уваги.

Симптоматично, що Л. Іваннікова не історик, а філолог, фольклорист. Певною мірою саме цей факт позбавив її роботу псевдо квазіісторичного «умнічання» перетворивши її на докладний аналітичний доробок, який дасть «фору» десяткам праць професійних біографістів.

Монографія складається із двох розділів: «Яків Новицький — педагог, історик, краєзнавець, культурно-громадський діяч» та «Фольклористична діяльність Я. П. Новицького». Робота має ґрунтовний довідковий апарат, в якому представлена ретельна реконструкція основних дат життя і творчості Я. П. Новицького; бібліографія творчої спадщини; список документів та матеріалів Я. П. Новицького, які зберігаються в архівних сховищах та музеях України; бібліографія наукового доробку дослідників спадщини Я. П. Новицького; іменний та географічний покажчики.

В першому розділі досліджується життєвий шлях Я. П. Новицького. Слід сказати, що сумлінний пошук дав можливість встановити точну дату народження дослідника степового краю — 24 жовтня (6 листопада) 1847 року; проаналізувати корені козацького роду Новицьких; дослідити яскравих представників роду — Іллю та Григорія Новицьких.

В першому розділі перед нами постає непересічна постать педагога та просвітителя Якова Новицького. Не маючи можливості отримати повну освіту, майбутній дослідник південного краю вільний час присвячував самоосвіті. Залучення Л. Іванніковою чисельних споминів та нотаток якнайкраще передає цей період життя Я. П. Новицького. Можна погодитися з дослідницею щодо впливу М. Корфа на рішення Я. П. Новицького присвятити себе педагогічній діяльності.

Досить гарні знання, захоплення дослідженнями переказів щодо історії краю сприяли процесу перетворення народної земської школи в чудовий осередок любові до своєї землі. На думку автора, залучення дітей до збирання фольклорного, етнографічного та історичного матеріалу виховувало дітей у душі українського патріотизму та формувало національну свідомість. Представницьке коло документальних матеріалів дало можливість Л. Іванніковій реконструювати справу, яку порушив проти Я. П. Новицького інспектор шкіл Лободовський, вимагаючи назавжди заборонити народному вчителю викладати в школах.

Окремий параграф маємо щодо розгляду етнографічного та історичного доробку. Слід віддати належне ретельному аналізу змісту праць Я. П. Новицького. Втім, в цьому аналізі перед нами більше постає чудовий науковець-фольклорист, ніж історик, а тому важко погодитись з точкою зору щодо невикористання Я. П. Новицьким жодної програми стосовно збирання усних матеріалів. По-перше, на Археологічних з'їздах 80-х років досить ретельно розглядалися програми збору матеріалів. Розробка своєї програми записів усних розповідей свідчить про знайомство Я. П. Новицького з цими програмами.

Чудовий огляд праці «З берегів Дніпра» містить ґрунтовний аналіз використання усної історії. Втім, лише в одному абзаці наголошується на використанні документальних матеріалів, які залучаються для того, щоб довести «співпадіння» розповідей з документами. Тим самим дослідниця не помітила основний здобуток і новаторство Я. П. Новицького, адже документальні відомості розглядалися ним як основа здійснення реконструкції і вирішення проблеми вірогідності наративних матеріалів.

Саме застосування комплексного підходу дало можливість Я. П. Новицькому подати яскраві вірогідні образи історичного буття степового краю.

Окреме місце посідає в монографії Л. Іваннікової листування Я. П. Новицького з істориками та фольклористами. Цілком слушно, що особливе місце присвячується листуванню Я. П. Новицького з Д. І. Яворницьким. Попри чисельних питань, окреме місце в листах приділене історичним дослідженням як Д. І. Яворницького, так і Я. П. Новицького. Приділяється увага й самооцінці доробку двох майстрів щодо історії козацтва та степового краю. Ретельне знайомство з цією епістолярною спадщиною стає підставою для висновку про захоплення двох дослідників результатами їхньої творчої діяльності. В цьому відношенні можна порадити Л. Іванніковій звернути увагу на листування Я. П. Новицького та А. О. Скальковського. В цих листах представлений науковий аналіз доробку Д. І. Яворницького, зроблений Я. П. Новицьким. Слід відзначити, що оцінка доробка Д. І. Яворницького не така вже й однозначна. Вона більш критична, а іноді й просто нищівна, особливо щодо першого тому «Історії запорізьких козаків».

В другому розділі перед нами постає професіонал-фольклорист. Л. Іваннікова подає блискучий аналіз Я. П. Новицького як збирача та видавця пісенної спадщини українського населення Степової України. Подібний аналіз представлений і щодо усного наративу, зокрема записаних історичних розповідей.

Попри все, ми вперше маємо глибокий та ретельний аналіз життєвого шляху, педагогічних, етнографічних, історичних та фольклорних студій видатного діяча другої половини XIX – початку XX століття Я. П. Новицького. Здійснений огляд та аналіз історіографії проблеми, залучення широкого кола історичних джерел, блискучий стиль подання матеріалу, жива колоритна мова, яку прикрашають вишукані метафори, роблять роботу Людмили Іаннікової подією в науковому світі. Без сумніву ця робота буде потрібна історикам, етнографам, педагогам, фольклористам – всім хто цікавиться культурною спадщиною пройдешніх часів, зокрема минувшиною степового краю.

ІНФОРМАЦІЇ

Чорноморець В. С.

ДО 100-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ХОРТИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНЦІВ ПРИРОДИ

2 червня 2010 р. в м. Запоріжжі розпочалися заходи до 100-річчя створення Хортицького товариства охоронців природи. В цей день в приміщенні обласного краєзнавчого музею була відкрита виставка до цієї дати. Автор виставки Чорноморець В. С. Тут були представлені понад п'ятдесят копій документів з архівів, які свідчать про велику роботу першопрохідців природоохоронної діяльності і ініціатора створення товариства Петра Пилиповича Бузука, що працював вчителем російської мови та природознавства в школі колонії Хортиця (зараз ЗОШ № 81).

Перші звернення до населення про створення товариства датовані 1908 р. Але тільки через два роки, а саме 21 травня 1910 р. (за старим стилем), воно було засноване. Прийняли статут товариства та інструкцію для його членів. За п'ять років існування цієї організації була проведена велика робота: створена бібліотека, закладений розсадник дерев та кущів для населення, організована охорона

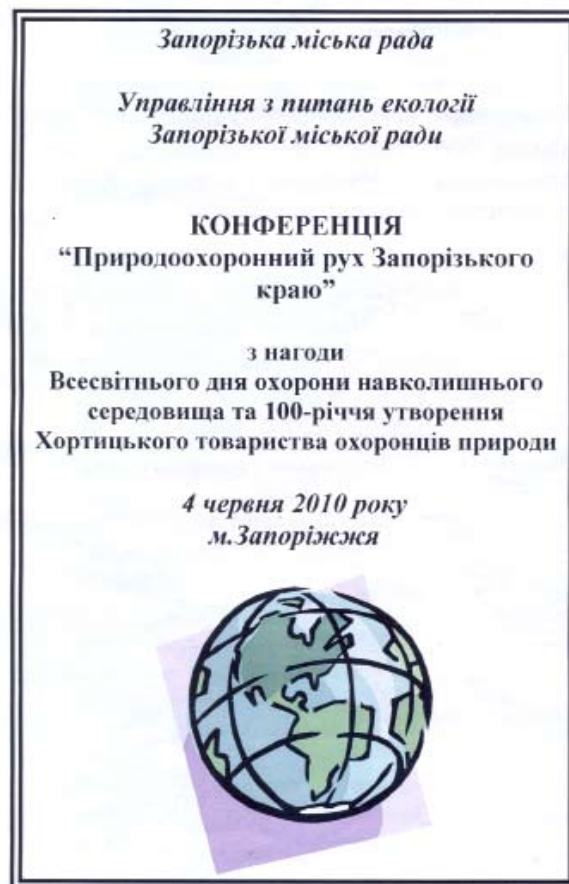

Відкриття виставки «100 років Хортицькому товариству охоронців природи»

мальовничих скель та мисливських угідь, проведено насадження соснового лісу, налагоджено контроль за рибальством.

На відкритті виставки були присутні: директор Запорізького обласного краєзнавчого музею Шаповалов Г. І., заступник начальника Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Запорізькій області Лихасенко Ф. І., начальник управління з питань екології міської ради Бройде І. Л., заступник голови Запорізької обласної організації Українського товариства охорони природи Секретарюк Р. К., а також представники преси та телебачення. В виступах почесних гостей пролунали слова подяки краєзнавчому музею за створення виставки, відзначалися її своєчасність і необхідність для молодого покоління, яке зможе дізнатися про першість Запорізького краю в природоохоронному русі. Відкриття виставки було висвітлено на місцевих телеканалах та в пресі.

4 червня 2010 р. в актовому залі обласного краєзнавчого музею відбулася конференція на тему: «Природоохоронний рух Запорізького краю» з нагоди Всесвітнього дня охорони навколишнього середовища та 100-річчя утворення Хортицького товариства охоронців природи. З вступним словом та привітанням виступив перший заступник міського голови м. Запоріжжя Грищенко В. Ф. Він вручив учасникам конференції почесні грамоти виконавчого комітету Запорізької міської ради за значний внесок у розвиток природоохоронної справи в м. Запоріжжі.

Програма конференції «Природоохоронний рух Запорізького краю»

Депутат міської ради, член постійної комісії з питань екології Силін К. О. зазначив: «Якщо людина вже 100 років тому почала замислюватися над збереженням природи, то нам потрібно це робити».

Бройде І. Л. привітав учасників конференції з ювілеєм та зазначив, що природоохоронна політика в нашому місті орієнтована не тільки на ліквідацію наслідків, а й на усунення самих причин порушення екологічної стабільності. Була також надана докладна характеристика проведених природоохоронних робіт за останні роки в м. Запоріжжі.

З мультимедійним показом «Історії створення Хортицького товариства охоронців природи» виступила завідувача відділом природи Запорізького обласного краєзнавчого музею Чорноморець В. С. Присутні мали змогу ознайомитися з багатьма архівними документами та фотографіями.

«Ми вважаємо себе послідовниками традицій Петра Бузука. Наше обласне відділення організації Українського товариства охорони природи створене в 1951 р., але статут багато в чому співпадає з тим, який було затверджено 18 травня 1910 р. Природоохоронна робота проводиться по всій області» — підкреслила Секретарюк Р. К.

Про діяльність педагогічної і учнівської громадськості у вивченні та збереженні природи рідного краю доповів голова асоціації «Екологічна освіта» Шелегеда В. І. Виступи Багіна О. С., Вагіна А. В. також свідчать про активну природоохоронну позицію та роботу як громадських організацій, так і підприємств міста.

Після закінчення засідання учасники конференції продовжили знайомство з матеріалами виставки та експозицією відділу природи. Проведення цих заходів має важливе значення для ознайомлення широких верств населення з матеріалами про діяльність товариства охоронців природи, які планується надрукувати окремим виданням.

Архіпова Л. М.

ДРУГИЙ МУЗЕЙНИЙ ФЕСТИВАЛЬ «ЕКСПОНАТ РОКУ»

12 травня 2010 року в Запоріжжі відбувся Другий обласний музейний фестиваль «Експонат року», присвячений 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. В ньому прийняли участь 33 музеї Запорізького регіону, серед яких були державні, комунальні, громадські та приватні. Кожен учасник фестивалю надав зі своїх колекцій один музейний експонат, тематично пов'язаний з подіями Великої Вітчизняної війни. Всі разом вони утворили яскраву експозицію фестивальної виставки, розгорнутої в одному із залів Запорізького обласного краєзнавчого музею. Відкрила фестиваль начальник управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації Л. А. Сізінцова, яка побажала учасникам творчої наснаги та плідної праці, а також висловила сподівання на подальший розвиток музейної справи в регіоні. Експертна рада оглянула експозицію виставки «Експонат року», матеріали якої емоційно презентували представники музеїв-учасників. В лекційному залі обласного краєзнавчого музею пройшла презентація каталогу експонатів, представлених на фестивалі. Музейних працівників щиро привітав заступник голови Запорізької облдержадміністрації М. А. Ярмощук.

Прапор. Експонат Запорізького обласного краєзнавчого музею

В рамках другого обласного фестивалю було проведено засідання круглого столу «Увічнення пам'яті учасників Великої Вітчизняної війни музейними засобами», на якому були змістовно обговорені питання об'єктивного висвітлення історії Другої світової війни в експозиціях, ролі музеїв у вихованні молоді на кращих зразках героїчної історії країни; виставкової і науково-освітньої роботи музеїв до 65-річчя Перемоги.

Завершився фестиваль нагородженням учасників дипломами обласного управління культури і туризму та відзначенням найкращих музейних працівників з нагоди Міжнародного дня музеїв.

ЮБИЛЕИ

СЛОВО О ШЕФЕ

Мое знакомство с Ириной Федоровной Ковалевой произошло осенью 1975 года, когда я, еще молодой биолог, появился в Верхней Маевке, где на берегу пруда стоял лагерь археологической экспедиции ДГУ. Студенты-практиканты разъехались на учебу, но работы на курганах оставалось еще много, и экспедиции срочно понадобился чертежник-фотограф. Привез меня товарищ — Валера Лихачев, уже вечером, в темноте поселил у себя в палатке, и только на следующий день я был представлен невысокой подвижной женщине, вечно куда-то спешащей и энергично подгонявшей других. Выслушав мои заверения в том, что я люблю археологию, а также умею чертить и фотографировать, Ирина Федоровна оказалась немногословной: «Хорошо, работайте! Я думаю, альянс у нас состоится».

Теперь, по прошествии тридцати пяти лет, проведенных бок о бок на курганах, могильниках, в разведках и соседних палатках, узнав друг друга в самых разных жизненных ситуациях, я считаю, что мне в жизни повезло, как с шефом, так и с выбранной профессией. Надеюсь, что с полным правом могу свидетельствовать об искренней любви и преданности Ирины Федоровны своему делу. Именно эта непреходящая влюбленность вместе с глубоким знанием предмета позволила ей не только стать Археологом с большой буквы, но и всем нам, сотрудникам и студентам, работавшим под ее руководством, гордиться своей экспедицией. Ирина Федоровна научила нас видеть в археологии не только романтику. Раскрывая тонкости профессии, она личным примером показывала, как правильно зачищать пятна и бровки, работать с ножом и кистью, производить замеры и вести полевой дневник. Уже работая в кабинете археологии в должности инже-

нера, я поступил на исторический факультет и теперь не представляю другой судьбы: без раскопок и нашего сотрудничества. Мне до сих пор не хватает многих качеств Ирины Федоровны. Например, успехи в работе экспедиции во многом определялись ее настойчивостью. Несмотря на нетерпеливый характер, желание быть всегда первой и лучшей не мешало Ирине Федоровне постоянно заботиться о вверенном ей коллективе. Ведь полевой сезон это не только расчистка древних погребений и интересные, часто неожиданные находки! Очень много времени забирает поддержание бесперебойной работы такого сложного механизма как новостроечная археологическая экспедиция. Бывало, не малых усилий стоило выбить бульдозер в ПМК, организовать быт в лагере стоявшем, как правило, далеко от удобных трасс, по четыре – пять месяцев подряд вставать раньше дежурных, проверяя и контролируя всех и вся, укладывать последних засидевшихся у костра мечтателей, успевая при этом отработать 10 – 12 часов на кургане.

Выручало умение шефа заразить всех – от студентов-практикантов до водителей и бульдозеристов непередаваемой атмосферой сопричастности к открытию. Так рождался интерес к археологии даже у людей далеких от истории, а понимание для чего это нужно и чувство собственной значимости сплачивало коллектив на долгие годы. Сотни студентов, прошедших археологическую практику под руководством Ирины Федоровны, на всю жизнь благодарны ей за науку не только «видеть землю», но и за ту заботу, без которой порой в сложных буднях не было бы места кострам, песням (многие из которых тут же и сочинялись), открытому общению, рождавшему взаимопонимание.

Это сложно быть не администратором, а наставником, и меня до сих пор удивляет, с каким талантом Ирине Федоровне удавалось из 40 – 50-ти человек, совершенно разных и порой плохо управляемых, создавать отряд, который из месяца в месяц, практически весь световой день, работал на курганах, исследуя за сезон до сотни памятников.

Однако, не только археология единственная любовь и «слабость» моего шефа. Все в экспедициях удивляются ее безудержной страсти к рыбалке. Обычно, в связи со спецификой работы, лагерь устанавливается у водоемов и одновременно с оборудованием кухни, палаток, рытьем погреба и т. д. разведывается и подготавливается место для рыбной ловли. Помню, как неуспевающие к ужину дежурные бежали ко мне, приехавшему вечером с раскопок, с просьбой выручить, то есть сходить перед ужином с шефом на рыбалку, пока он не будет готов. Не помню случая, чтобы предложение порыбачить, не было встречено шефом с радостью и готовностью. Но и эта вторая страсть не мешала Ирине Федоровне быть в курсе всех дел, а главное всем руководить. Способность не давать себе передышки не позволяла и нам почивать на лаврах, порой приходилось выслушивать замечания по самым разным поводам: подъем, приготовление пищи, заготовка дров, уборка лагеря, дисциплина после отбоя и прочее.

Однако в действительно экстремальных ситуациях она всегда проявляла собранность, спокойствие и мужество. Существует хороший тест на доверие: «Ты пошел бы с этим человеком в разведку?». Так вот я считаю, что все кто работал в экспедициях у Ирины Федоровны, ответили бы на этот вопрос утвердительно.

В. Н. Шалобудов

АНАТОЛІЙ БОЙКО, АБО ІСТОРІЯ ЯК ПОКЛИКАННЯ

Сучасна українська історична наука, не дивлячись на її інколи надмірну політизацію, продовжує розвиватися в професійному руслі, виявляє і пояснює суспільству картини минулого. Але який він, сучасний історик? Не історик-політик, ідеолог, пророк у своїй вітчизні, а кабінетний учений, для якого скрупульозне вивчення епох, що минули, — професія і покликання одночасно? Коли головне поле бою, де розгортається дослідницька стратегія і тактика, — це місце зустрічі з історичним джерелом — читальний зал архіву, бібліотека, наукова лабораторія, затишний кабінет з комп'ютером, разом з тим — обрії степового села чи індустріального міста.

Одним з таких стратегів, безперечно, є професор Запорізького національного університету Анатолій Васильович Бойко. Наш сучасник є добре відомим у колі колег в Україні та за її межами. Його ерудиція і невтомна праця сприяли появі значної кількості досліджень з історії Південної України. На рахунку доктора наук більше сотні публікацій, що викликають глибоку пошану за сумлінне і високе служіння Кліо.

Служіння музі почалося ще у 80-х роках ХХ ст. Спочатку рослому і широкоплечому морякові після досвіду служби на Чорноморському флоті вдалося поступити на історичний факультет Дніпропетровського державного університету (1981 р.). У ті часи конкурс сягав більше 20-ти чоловік на місце, й іспит з історії здавався членам приймальної комісії в усній формі. Анатолій Бойко вразив комісію своєю блискучою підготовкою і відповідями на додаткові питання. А далі — студентські роки і перші кроки у світ науки, розкриття таких якостей як працьовитість, ерудиція, мобільність. Однокашники студентських років згадують про свого товариша як про щедрого, відповідального, чуйного людину з почуттям гумору, яке завжди перемагало у непростих життєвих ситуаціях. Поруч з цим постає образ серйозного студента, щиро захопленого вивченням минулого.

Не в останню чергу такому захопленню сприяли талановиті викладачі і науковці історичного факультету — Тамара Ліповська, Ганна Швидько, Дмитро

Пойда, Микола Ковальський. Дніпропетровська школа істориків-джерелознавців на чолі з М. П. Ковальським без перебільшення стала феноменом культурного, інтелектуального життя останніх радянських десятиліть. Строгий науковий пошук не заради підтвердження «правильних» концепцій, пріоритет історичного джерела і його багаторівневий аналіз – традиції, закладені вченими Дніпропетровської *Alma mater*.

Саме ці ази лягли в основу масштабного проекту Анатолія Бойка, що успішно розвивається більше двадцяти років – історія Південної України XVIII – XX ст. Відзначимо, що вивчення регіону має давню традицію. Імена його знакових істориків асоціюються у нас з відповідними епохами і підходами в освітленні минулого – Аполлон Скальковський, Дмитро Яворницький, Наталія Полонська-Василенко, Олена Дружиніна, Володимир Кабузан, Василь Пірко. Чергова «епоха» вже пов'язується колегами по цеху з ім'ям запорізького історика Анатолія Бойка.

Роботи доктора наук відкривають широку історичну панораму часів заселення і колонізації краю у XVIII столітті: тут й історія запорізького козацтва, й історія ярмарку у Таврійських степах, історія дворянства, селянства, духівництва, відставних солдатів, біографії людей, життя яких було пов'язане з Південною Україною.

Упродовж 1990 – 2000-х років під керівництвом А. В. Бойка було захищено більше десятка кандидатських дисертацій, присвячених регіональній історії. Релігія і церковне життя Запорозьких Вольностей, історія запорозького зимівника, участь запорожців в російсько-турецьких війнах у XVIII столітті, трансформація запорозької спадщини після ліквідації Січі, колонізація Південної України іншими народами, формування дворянства у південному краї, розвиток соціально-економічної інфраструктури (міста, митна мережа, відкупна система), адміністративно-територіальний устрій... Докторська самого професора була присвячена джерелам з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття. Робота стала підсумком багатолітнього опрацювання архівних фондів України і Росії, перетворилася для багатьох колег на фундамент професійного вивчення краю. Багато учнів Анатолія Васильовича продовжують займатися регіональною історією, здійснюючи все нові й нові відкриття. Представниками цієї наукової плеяди є Ігор Лиман, Олександр Олійник, Людмила Роштіна (Маленко), Володимир Мільчев, Роман Шиян (Едмонтон, Канада), Юлія Головка, Наталія Сурева (Санкт-Петербург, Росія), Вікторія Константінова, Геннадій Шпитальов, Сергій Білівненко, Надія Швайба та багато інших молодих (і не дуже) вчених.

Завдяки ініціативі Анатолія Васильовича і підтримці керівництва у 1999 р. на історичному факультеті Запорізького університету була відкрита нова кафедра – кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін. З роками кафедра перетворилася на науковий осередок вивчення Південної України, реалізувавши одну з головних ідей університетсько-академічного простору – поєднання навчального і наукового процесів. Протягом 2000-х історик і його колеги-послідовники розробили нові спеціальні курси, опублікували не одну збірку статей, неодноразово ділилися результатами своїх досліджень, ініціюючи краєзнавчі, всеукраїнські та міжнародні конференції.

Іntenсивно ведеться робота у Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, яке

очолює А. В. Бойко. Тут він заснував низку наукових серій — фундаментальний археографічний проект «Джерела з історії Південної України», «Старожитності Південної України», «Запорозька спадщина», щорічник «Південна Україна XVIII — XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗНУ». Стараннями професора минуле Південної України постає з листів дворянських родів, селянських щоденників і спогадів міських жителів, офіційної документації різних установ... Пряме відношення професор має до популяризації спадщини Д. І. Яворницького та Я. П. Новицького і багатотомного перевидання їх творів з історії краю. Більш того, заслугою Анатолія Васильовича є створення Запорізького наукового товариства імені Якова Павловича Новицького (1995 р.), повернення імені цього вченого запорізькій громадськості, її науково-творче об'єднання.

Ось вже десять років під керівництвом Анатолія Васильовича розвивається грандіозний по своєму задуму проект «Усна історія Степової України». Головна мета щорічних експедицій по різних областях і селах — зафіксувати і зберегти історичну пам'ять людей про минуле свого краю, унікальну інформацію, яку передає безпосередній учасник і очевидець подій бурхливого XX століття. Паралельно з науковими експедиціями по селах області проходить щорічна студентська практика. Експедиційний досвід безпосереднього вивчення етнографії краю та усно-історичного інтерв'ювання старожилів часто надає студентіві значно більше для розуміння історії, ніж готові матеріали підручників. Між іншим, історико-етнографічна практика — також одне з дітищ Анатолія Васильовича. Як і Музей історії та етнографії народів Півдня України, що на сьогодні містить більше тисячі експонатів — від унікальної колекції черепиці заводів Катеринославської губернії до плуга-букера і ткацького верстата кінця XIX — початку XX століття.

І це лише окремі прояви діяльності багатогранної і цілісної особистості... Талановитий вчений-джерелознавець, організатор, сподвижник науки, який вміє заразити ідеєю і захопити колектив. Щирий патріот своєї країни і свого краю. Енергійний, емоційний, артистичний — його з легкістю можна прийняти за головного режисера або керівника оркестру. У людях такого типу концентрується і кипить енергія думки, поки не вибухнуть/народжуються речі реального світу. Майстер, який не просто працює, а творить, сповна віддаючись своїй справі, і його робота для суспільства має куди більше значення, ніж бурхлива діяльність значної кількості сучасних політиків.

Надія Швайба

ГОРБУНОВА НЕЛЯ МИХАЙЛІВНА

У 2010 р. свій ювілей, 50 років, святкує старший науковий співробітник відділу новітньої історії Запорізького обласного краєзнавчого музею Неля Михайлівна Горбунова. Народилася Неля Михайлівна 1 лютого 1960 р. у селі Різдвянка Новомиkolaївського району Запорізької області у родині службовців. У школу маленька Неля пішла у чотири роки. Мати, яка працювала вчителькою, частенько брала дитину з собою на роботу. Раннє знайомство зі школою, таки далось в знаки. У 1977 р. Неля Михайлівна закінчила Тернуватську середню школу з золотою медаллю.

Тяжіння до історії у ювілярки проявилось ще в дитинстві. Маленькою дівчинкою Неля Михайлівна розпитувала в бабусі за життя-буття у далекі часи, годинами слухаючи розповіді старенької. Тому, після закінчення школи, Неля Михайлівна без вагань подала документи до історичного факультету Дніпропетровського державного університету. В 1982 р. з дипломом історика, викладача історії, Неля Михайлівна пішла працювати до школи. 6 років вона пропрацювала в школах Марганця, Дніпропетровська, Львова. 16 років ювілярка віддала загальноосвітній школі № 55 міста Запоріжжя, де працювала спочатку вчителем, а потім і заступником директора з навчально-виховної роботи.

До музею, на посаду старшого наукового співробітника, Неля Михайлівна прийшла в 2007 р. Допитливість, наполегливість, відповідальність допомагають їй у науковій і просвітній роботі. З 2008 р. Неля Михайлівна займається дослідженням дуже непростого періоду в історії Запорізької області і України в цілому — років громадянської війни. Цю тему вона пропонує на шпальтах періодичних видань, телебаченні, на наукових конференціях. В доробку Нелі Михайлівни і туристичний маршрут «Шляхами тачанок Нестора Махна», який викликає неабиякий інтерес не тільки в області, але й за її межами. Нелю Михайлівну залюбки запрошують з лекціями до шкіл, військових частин тощо. В 2008 р. Н. М. Горбунова з інформацією дебютувала на сторінках музейного альманаху «Музейний вісник».

Колектив Запорізького обласного краєзнавчого музею сердечно вітає Нелю Михайлівну Горбуну з ювілеєм і бажає міцного здоров'я, достатку, наукової вдачі.

Список сокращений

АВ	Археологические вести
АДУ	Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	Археологічний літопис Лівобережної України
ВДИ	Вестник древней истории
ДААРК	Державний архів в Автономній Республіці Крим
ДАЗО / ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДВК	Древности Восточного Крыма
ДДУ ВС	Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
ДНУ / ДДУ / ДГУ	Дніпропетровський національний університет
ДСПК / ССПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
ЗНУ / ЗДУ	Запорізький національний університет
ЗОКМ / ЗКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОЦОКС	Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини
ЗРАО	Записки русского археологического общества
ИАК	Известия археологической комиссии
ИКЗ	Историко-культурный заповедник
ИКОГО	Известия Крымского отдела Географического общества СССР
ІМФЕ	Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України
ИТУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
КС	Киевская старина
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КФ ИА НАНУ	Кримська філія Інституту археології Національної академії наук України
ЛЕУАК	Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
МИА	Материалы и исследования по археологии
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА ЦДОПА	Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
НБУВ	Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
НДЛ	Науково-дослідна лабораторія
НЗХ	Національний заповідник «Хортиця»
НТЕ	Народна творчість та етнографія
ОАК	Отчеты археологической комиссии
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи
РА	Российская археология

СА	Советская археология
СЭ	Советская этнография
САИ	Свод археологических источников
СКЭ	Северо-Крымская экспедиция ИА АН УССР
УІЖ	Український історичний журнал
УРЕ	Українська радянська енциклопедія
УТОПІК	Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ЕА	Eurasia Antiqua

Відомості про авторів

Антонов Андрій Леонідович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник ЗОКМ.

Артеменко Олена Дмитрівна – (м. Керч) – старший науковий співробітник історико-археологічного відділу Керченського історико-культурного заповідника.

Архіпова Любов Миколаївна – (м. Запоріжжя) – заступник директора ЗОКМ.

Бойко Анатолій Васильович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор, завідуючий кафедрою джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ.

Власов Олег Юрійович – (м. Запоріжжя) – молодший науковий співробітник екскурсійно-туристичного відділу НЗХ.

Водотика Сергій Григорович – (м. Херсон) – д. і. н., професор кафедри державно-правових дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ.

Головка Юлія Іванівна – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ.

Горбунова Неля Михайлівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу новітньої історії краю ЗОКМ.

Грибовський Владислав Володимирович – (м. Дніпропетровськ) – к. і. н., виконавчий директор Інституту суспільних досліджень.

Єльников Михайло Васильович (м. Запоріжжя) – к. і. н., викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ.

Єрохіна Лариса Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ.

Кобалія Дмитро Русланович – (м. Запоріжжя) – завідуючий відділом охорони пам'яток та археології НЗХ.

Козиряцька Світлана Ігорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.

Колтухов Сергій Георгійович – (м. Сімферополь) – к. і. н., провідний науковий співробітник КФ ІА НАНУ Кримської філії Інституту археології НАН України.

Константинова Вікторія Миколаївна – (м. Бердянськ) – к. і. н., доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету, докторант ЗНУ.

Красножон Андрій Васильович – (м. Одеса) – викладач кафедри всесвітньої історії Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського.

Ляшко Світлана Миколаївна – (м. Київ) – к. і. н., провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського.

Мордовської Михайло Михайлович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу новітньої історії краю ЗОКМ.

Мурзін В'ячеслав Юрійович – (м. Запоріжжя) – *д. і. н., професор Запорізького юридичного інституту ДДУ ВС.*

Олійник Олександр Леонтійович – (м. Київ) – *к. і. н., докторант Національної академії державного управління при Президентові України.*

Попандопуло Зоя Харитонівна – (м. Запоріжжя) – *завідуюча відділом історії краю ЗОКМ.*

Приймак Олег Миколайович – (м. Запоріжжя) – *к. і. н., доцент, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ.*

Супруненко Олександр Борисович – (м. Полтава) – *к. і. н., заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській області.*

Терещенко Олександр Іванович – (м. Одеса) – *співробітник ДП «Южгідро-археологія».*

Тоцев Геннадій Миколайович – (м. Запоріжжя) – *к. і. н., доцент кафедри історії України ЗНУ.*

Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – *старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.*

Чорноморець Валерія Степанівна – (м. Запоріжжя) – *завідуюча відділом природи ЗОКМ.*

Шалобудов Володимир Миколайович – (м. Дніпропетровськ) – *старший науковий співробітник НДЛ «Археологія Придніпров'я» ДНУ ім. Олеся Гончара.*

Швайба Надія Іванівна – (м. Запоріжжя) – *к. і. н., старший викладач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ.*

Шмакова Ольга Альбертівна – (м. Запоріжжя) – *науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури ЗОЦОКС.*

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – *д. і. н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, директор ЗОКМ.*

Яценко Світлана Павлівна – (м. Запоріжжя) – *старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ.*

Наукове видання

Музейний вісник

№ 10

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний
краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: С. П. Яценко, С. І. Козиряцька

Комп'ютерний набір: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: ??????????

Переклад англійською мовою: Н. В. Ларіна

На обкладинці картина П. П. Добрева «Міський мотив»

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 21.10.2010 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк ризографічний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.musey.zp.ua

Видавництво «АА Тандем»

Адреса: 69032, м. Запоріжжя, а/с 7633, тел. (061) 222-70-10

Вид. ліц. ДК № 2899